

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

На правах рукопису

Коник Олександр Олександрович

УДК 94(477):342.534«1906/1917»

ДЕПУТАТИ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ВІД ГУБЕРНІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(1906-1917 РР.)

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

НАУКОВИЙ КОНСУЛЬТАНТ
Світленко Сергій Іванович,
доктор історичних наук, професор

Дніпропетровськ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	17
1.1. Методологічні основи роботи.....	17
1.2. Історіографія проблеми.....	37
1.3. Джерельна база дослідження.....	63
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ДЕПУТАТСЬКОГО КОРПУСУ ДУМИ ВІД ГУБЕРНІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	85
2.1. Думське законодавство і губернії Наддніпрянщини: правові підвалини представництва.....	85
2.2. Результати виборчих перегонів: статистичний вимір.....	104
2.3. Думська депутація від губерній Наддніпрянської України на загальноімперському тлі: компаративний аналіз.....	121
РОЗДІЛ 3. СКЛАД ДЕПУТАТСЬКОГО КОРПУСУ ВІД НАДДНІПРЯНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ: ВИТОКИ ДУМСЬКОЇ КАР'ЄРИ ТА ПЕРСОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	134
3.1. Дворяни і землевласники.....	134
3.2. Інтелігенція і духовенство.....	159
3.3. Селяни, міщани, робітники.....	185
3.4. Вплив соціального походження на політичний вибір.....	208
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР І ДУМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ ВІД НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	218
4.1. Наддніпрянські депутати в Думі: політичні уподобання і фракційний вибір.....	218
4.2. Політична позиція і входження до складу керівних думських структур.....	248
4.3. Виступи на пленарних засіданнях: соціо професійна детермінація і фракційні рамки.....	270

4.4. Депутати і «українське питання».....	305
РОЗДІЛ 5. НАДДНІПРЯНСЬКІ ДЕПУТАТИ У ТАВРІЙСЬКОМУ ПАЛАЦІ І ЗА ЙОГО СТІНАМИ: ОСОБИСТОСТІ І ДОЛІ.....	330
5.1. У Петербурзі й на місцях. Депутатська повсякденність і зв'язки з виборцями	330
5.2. «Людський вимір» депутатського корпусу.....	362
5.3. Після завершення повноважень.....	373
ВИСНОВКИ.....	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	400
ДОДАТКИ.....	575

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Спроби модернізації держави й суспільства шляхом реформування існуючих і створення нових політичних інституцій демократичного характеру є характерною рисою життя сучасної України. Усе більше звертає на себе увагу науковців проблема організації влади та її інституцій, зокрема через значну її роль для досягнення соціальної стабільності та історизації досвіду державного життя.

Певний досвід участі в державному житті в складі імперії українці могли отримати на початку ХХ ст., коли російський самодержавний уряд запровадив вищий законодавчий представницький орган імперії – Державну думу, яка здійснювала, по суті, основні функції парламенту. З її започаткуванням для народів імперії відкривалися нові, законні, можливості досягнення кращих умов соціального життя й національного розвитку. Більшість населення Наддніпрянської України спочатку покладала на Думу великі надії й узяла активну участь в її роботі за посередництвом своїх представників.

Разом із Думою реформувалася Державна рада, яка тепер трактувалася як верхня палата російської представницької інституції. Дума й Рада виступали в законотворчому процесі як частини єдиного цілого, але принципи формування та історична традиція висвітлення їхньої діяльності були різними. Такий стан речей дає підставу для окремого розгляду цих органів влади пізньоімперської Росії [1045].

Внесок депутатів від губерній Наддніпрянської України у теоретичну розробку російських демократичних інституцій початку ХХ ст., у практичну законотворчу роботу, в розвиток політичної культури і навіть в іміджеву привабливість Думи на міжнародній арені в сучасній російській історичній науці, як і на початку ХХ ст., однозначно заноситься в актив «російських парламентарів» [1238], тому на часі є вирішення проблеми оцінки реального внеску українських депутатів у розвиток імперської представницької інституції

та в'яснення значення зворотного процесу – впливу діяльності Державної думи на українське суспільство того часу.

Законодавчі кроки російської державної влади того періоду демонструють її прагнення, реформуючи свою структуру, залишити непорушними суттєво важливі для неї речі, як монархічний імперський устрій з домінуванням російських інтересів, мови та культурної політики, та забезпечити найкращий для себе склад депутатського корпусу Думи. Ретроспективний аналіз такої політики містить багато повчального.

Ключовими фігурами в думському (парламентському) процесі початку ХХ ст. були думські депутати. Всебічний аналіз складу депутатського корпусу, обраного в наддніпрянських губерніях імперії, життєвих шляхів його членів дає можливість зрозуміти інтереси, прагнення й мотиви політичної поведінки депутатів від Наддніпрянської України в неукраїнській, імперській установі.

Важливою складовою дослідження є вивчення суспільних пріоритетів населення Наддніпрянської України, що проявлялися не в ході відносно добре вивченої революційної боротьби, нелегальної діяльності окремих партій в Україні тощо, а у процесі легального волевиявлення, суспільного сприйняття нової політичної інституції, політичних симпатій виборців із різних суспільних верств, зворотних зв'язків «депутат – виборець» і т. ін.

Слабкий і внутрішньо суперечливий процес демократизації суспільного життя Російської імперії, ознакою якого були думські вибори і думська діяльність, усе ж привносив елементи нового мислення й нової політичної поведінки. Вивчення їх проявів на прикладі життєписів думських депутатів – це ще один важливий і досі не розроблений напрямок досліджень того, як населення Наддніпрянської України скористалося з нових можливостей, як думський процес вплинув на його громадянське й національне самоусвідомлення, чи привів він до формування елементів громадянського суспільства або хоча б проявів громадянської свідомості.

Важливим для розуміння згаданих проблем є й аналіз наддніпрянського думського представництва, здійснений у річищі досягнення «людського виміру» історії, як однієї з провідних тенденцій сучасного історичного пізнання.

Отже, вивчення даної теми дає широкий матеріал для синтетичного узагальнення внаслідок комплексного дослідження недостатньо розроблених аспектів соціально-економічної, політичної, соціокультурної історії та історії повсякденності Наддніпрянської України початку ХХ ст. в контексті російського та українського історичного процесів. Вони характеризуються непростим переплетінням проблем переходу від традиційного до модерного суспільства в межах Російської імперії за умов складного і запізнілого процесу українського націєтворення. Особливе значення це має з погляду осмислення надзвичайно складної проблеми формування і функціонування української національної еліти. Тема дослідження, таким чином, має наукове, загальногуманітарне та суспільно-політичне значення, що й обумовлює її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті наукового напрямку, який розробляється на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара в рамках теми: «Історія Наддніпрянської України: етнонаціональні, етносоціальні та етнокультурні процеси» та узгоджується з держбюджетними темами цієї ж кафедри «Теоретичні проблеми інтелектуальної історії України ХVI-ХХ ст.» (№ держ. реєстрації 0109U000130) та «Проблеми дослідження регіональної історії України ХІХ – ХХ ст.: прикладні аспекти» (№ держ. реєстрації 0112U000203).

Об'єктом дослідження є думський (парламентський) процес в українських губерніях Російської імперії.

Предметом дослідження є формування складу депутатського корпусу від наддніпрянських губерній, його соціокультурні характеристики, політичний вибір, думська діяльність та життєві долі.

Варто зазначити, що предмет дослідження в сьогodнішній історіографії залишається термінологічно неусталеним. Серед дослідників немає єдиної думки стосовно понять «українські депутати» (російської Думи), «російський парламентаризм», «український парламентаризм», бо незавершеними є навіть дискусії щодо різниці у трактуванні самих етнонімів «росіянин» чи «українець» [1465, с. 14]. Спроби узгодити точки зору є, але знайти шлях до тотожного розуміння існуючих проблем українськими й російськими істориками виявилось справою непростую [1580, с. 79-114].

Хронологічні рамки дослідження визначаються періодом 1906-1917 рр., тобто часом роботи Державної думи Російської імперії, проте у випадку з відстеженням витоків світобачення, життєвих стратегій і доль депутатів* часові рамки розширюються.

Історико-географічні (територіальні) рамки дослідження обумовлені адміністративними межами українських губерній у складі Російської імперії та її столицею як місцем роботи депутатів. Йдеться про територію дев'яти губерній, виборчі зібрання яких делегували в Думу визначену законом чисельність депутатів: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської*. Разом вони названі в роботі як губернії Наддніпрянської України початку ХХ ст., або наддніпрянські губернії. Поняття «Україна», «Наддніпрянська Україна», «підросійська Україна» та ін. трактуються як рівнозначні терміни-синоніми, спричинені стилістикою окремих сюжетів тексту*. Вживані в імперській практиці початку ХХ ст. назви «Південно-Західний край», «Малоросія» й

* В офіційній термінології вживався термін «Член Державної думи», «Член Державної ради». У практиці ж політичного життя, в публіцистиці початку ХХ ст. широко використовувався також термін «депутат», особливо стосовно Державної думи. В українській періодиці, зокрема, в авторів західноукраїнських видань, застосовувався також термін «посол». У залежності від контексту, в подальшому викладі вживатимемо переважно перші два терміни, як синоніми.

* У число 99 повітів, представники яких розглядаються в дослідженні, входить Тираспольський повіт, що був тоді у складі Херсонської губернії, але не входить Ізмаїльський повіт тодішньої Бессарабської губернії.

* Кожен із цих термінів має свої особливості вживання: на початку минулого століття в офіційному діловодстві та думських промовах частіше побутовували перші два терміни, в сучасній історичній літературі, особливо в середовищі зарубіжних українських істориків, віддають перевагу двом іншим визначенням. Певні конотації в них, очевидно, присутні, але вони не мають прямого відношення до розкриття теми, що дає нам підстави не дотримуватися жорсткого канону вживання якоїсь однієї дефініції.

«Новоросія» можуть зберігати сьогодні значення хіба що в руслі постколоніальних студій.

Метою дослідження є історична реконструкція формування структури та функціонування депутатського корпусу Державної думи Російської імперії від наддніпрянських губерній, визначення місця і ролі діяльності цих депутатів у модернізаційному процесі початку ХХ ст.

Поставлена мета визначила необхідність вирішення наступних взаємопов'язаних дослідницьких **завдань**:

- обґрунтувати методологічні основи дослідження, з'ясувати рівень повноти й об'єктивності висвітлення проблеми в історіографії та стан джерельної бази;

- проаналізувати правову основу формування депутатського корпусу в Наддніпрянських губерніях, визначити місце в думському процесі представників бюрократії та станового самоуправління; надати статистичні характеристики корпусу наддніпрянських депутатів та зробити компаративний аналіз його складу на тлі загальноімперського представництва;

- на основі просопографічного аналізу основних соціо професійних груп та соціокультурних характеристик наддніпрянських депутатів прослідкувати зв'язки між соціальним походженням, економічним становищем, політичними поглядами і практичними діями депутатів; з'ясувати ступінь впливу кар'єрних устремлінь, електоральних уподобань та урядових дій на формування складу депутатського корпусу;

- показати основні напрямки думської (парламентської) практики наддніпрянських депутатів: думську активність, фракційний вибір, входження до складу комісій і керівних структур; простежити вплив соціо професійної належності та фракційного вибору на моделі думської поведінки, тематику і зміст виступів на пленарних засіданнях; з'ясувати ставлення депутатів різних каденцій до «українського питання» та його присутності в думській практиці;

- реконструювати депутатську повсякденність, проаналізувати взаємини депутатів із виборцями на різних стадіях думської кар'єри; надати

характеристику «людського виміру» представників депутатського корпусу, обраного в Наддніпрянській Україні;

- прослідкувати найбільш типові долі депутатів по завершенню думської кар'єри як прояви взаємин по лінії «влада і суспільство»; охарактеризувати стосунок думського процесу та наддніпрянських депутатів до громадянського та національного самоусвідомлення населення Наддніпрянської України та його впливи на подальшу долю імперії й України.

Методологічною основою дослідження є універсальні дослідницькі принципи історизму, об'єктивності та всебічності, дотримання яких передбачає аналіз конкретно-історичних умов та забезпечує від можливої упередженості в оцінках.

Реалізації мети дослідження сприяло комплексне використання сукупності методів загальнонаукових (аналітичного, синтетичного, логічного, описового, ретроспективного), міждисциплінарних (історико-психологічного, просопографічного, статистичного), спеціальних історичних (історико-порівняльного, хронологічного, типологічного). Використання значної кількості архівних джерел обумовило застосування методів історичного джерелознавства: археографічного, евристичного, класифікаційного, критичного.

Обраний комплекс методів допомагає реконструювати основні риси реальності, що досліджується, у процесі її історичного руху. У нашому випадку такою історичною реальністю була участь українського населення в думському (парламентському) процесі Російської імперії, зафіксована й розглянута через призму життя і діяльності обраних ним депутатів. Названі методи дозволяють висвітлити предмет дослідження в його основних характеристиках, зрозуміти загальнополітичну обстановку, що спричинилася до зародження й розвитку думського процесу в імперії, відтворити соціокультурне тло подій.

Для висвітлення напрямків дослідження, пов'язаних із вивченням конкретних людських особистостей, їхніх групових характеристик як учасників політичного процесу, як основний застосовано просопографічний аналіз

формалізованих даних словникової форми біографій депутатів, доповнених матеріалами архівних джерел та спеціальних праць.

Багатоплановість предмету вивчення та особливості джерельної бази дослідження пояснюють використання елементів інших сучасних методологічних підходів: мікроісторичного – для вивчення індивідуальних життєвих ситуацій, культурно-семіотичного – для розгляду соціально-статусних та етнодиференціюючих ознак. Контент-аналіз застосовувався при побудові просопографічних баз даних на основі біографічних статей для узагальненого вивчення складу депутатського корпусу, та при висвітленні думської роботи депутатів. Дискурс-аналіз текстів стенограм й інших опублікованих думських документів сприяв розкриттю соціально-політичного змісту та індивідуальних особливостей виступів депутатів.

Залучено й інший апробований у сучасній історичній науці та суміжних гуманітарних дисциплінах дослідницький інструментарій. Через нерівномірне забезпечення різних аспектів дослідження адекватними джерелами придалися в роботі, зокрема, підходи т. зв. *path-dependency theory* – виявлення «стежкової залежності» (можливого чи неможливого напрямку розвитку залежно від традицій і минулого індивідуума чи соціуму); «*close reading*» – прийом «пильного», чи «прискіпливого читання» документів, що вивчаються (зокрема, стенограм); дослідницька стратегія з арсеналу соціологів «*case studies*» – для визначення типових і нетипових життєвих шляхів, норм поведінки і шкали цінностей груп депутатів, та ін.

Обраний комплекс методів допомагає реконструювати основні риси реальності у процесі її історичного руху та висвітлити предмет дослідження в його базових характеристиках.

Наукова новизна дослідження полягає в самій постановці проблеми та формуванні дослідницької моделі для її теоретичного осмислення. Наукова новизна присутня також у зміні ракурсу бачення проблеми, розглянутої переважно «знизу», з широким залученням, фактографічним висвітленням і

узагальненням нового місцевого (у контексті досліджуваної теми) історичного матеріалу.

Автор самостійно вирішив поставлені дослідницькі завдання. Вперше здійснено багатоаспектне комплексне дослідження думської (парламентської) репрезентації від губерній Наддніпрянської України в Державній думі Російської імперії початку ХХ ст. За архівними джерелами персоніфіковано склад наддніпрянського депутатського корпусу, прослідковано соціальні зв'язки, детермінованість політичного вибору депутатів, способи реалізації законотворчої та репрезентативної функцій представниками різних соціальних верств населення України.

Найбільш значущі результати дослідження в загальних рисах зводяться до формулювання наступних теоретичних положень:

- на підставі аналізу наявної історіографічної і джерельної бази дослідження зроблено висновок про повне домінування в українських губерніях напередодні і протягом думського періоду російськомовної літератури та матеріалів, спричинених виборчим процесом. Різна за ідеологічним забарвленням та політичним спрямуванням, вона мала глибинний «спільний знаменник» – великоросійський централізм, що, з урахуванням існуючої в пореформений період системи навчання і виховання, зафіксованої в біографіях депутатів, та спричинених нею поглядів, які проявлялися в думських виступах, давало мало шансів для формування окремого національного українського представництва в Думі;

- політична модернізація імперії на початку ХХ ст. супроводжувалася запозиченням західноєвропейських аналогів політичних інституцій, політичної поведінки та культурних зразків. Визначено, що у їх адаптуванні до умов російської дійсності брали активну участь депутати від губерній Наддніпрянської України, іноді більш активну й плідну, ніж власне депутати з великоросійських губерній та столиць. Таке стало можливим внаслідок тривалих цілеспрямованих дій російського уряду, який вбачав у лояльності

населення наддніпрянських губерній одну із надійних підвалин своєї влади, про що, окрім іншого, свідчить аналіз думського законодавства;

- доведено, що застосований діючою владою при розробці виборчого законодавства та у ході виборів анахронічний становий підхід прямо не був реалізований, але спричинив помітне структурування депутатів як представників «еліти» і «маси». Ця обставина стала сприятливою для вивчення соціальних ролей депутатів у модернізаційних процесах, особливо таких актуальних для українців на початку ХХ ст., як самоусвідомлення і націєтворення. Національні елітні групи в умовах перехідного часу могли або добиватися реалізації власних національних інтересів, або співпрацювати з імперською владою й асимілюватися з чужою культурою. Думська практика висвітлила обидві тенденції в українському соціумі й стала своєрідним демонстраційним стендом цих процесів;

- встановлено, що результати виборчої боротьби і основні напрямки думської діяльності депутатів добре демонструють розвиток взаємних стосунків між окремими соціальними й етнокультурними групами в контексті загального ходу політичного життя багатонаціональної Російської імперії. Своєрідна драма ідей і людей, ця еволюція знайшла своє відображення у зміні історико-культурних орієнтирів соціально активної частини населення українських губерній, а думська (парламентська) діяльність стала складовою частиною процесу формування національної самосвідомості, зокрема, в української інтелігенції та селянства;

- депутатський склад та думська (парламентська) діяльність депутатів від українських губерній розкриті автором на основі аналізу біографій депутатів і стенограм їх виступів як комплекс явищ, що включає в себе соціальні, національні, ідеологічні, етико-психологічні та програмно-політичні аспекти і який є складним суспільно-політичним і соціокультурним феноменом початку ХХ ст. Такий підхід дозволяє представити думську діяльність не лише як складову частину модернізаційних політичних процесів, але також і як прояв конкретних людських долі;

- визначено, що обраний у наддніпрянських губерніях депутатський корпус був органічною частиною загальноімперської представницької інституції, але водночас його члени уособлювали щойно формовану елітну соціо професійну групу на місцях, яка складалася з конкретних людей із власними інтересами, індивідуальними характеристиками та відзначалася новою роллю в суспільстві;

- на думському матеріалі встановлено, що практично позбавлене власної еліти українське суспільство в ході участі в думському (парламентському) процесі пізньоімперської Росії ще тільки починало усвідомлювати свої національні інтереси, проте виборча боротьба, суспільне і партійне протистояння в її ході, а потім самі реалії думської роботи сприяли поширенню і зміцненню українського національного і громадянського самоусвідомлення, послужили каталізатором цих суспільних процесів;

- вперше в історіографії процес становлення новочасної парламентської традиції в Наддніпрянській Україні розглянуто в тісному зв'язку з «розкріпаченням» політики як особливого виду інтелектуальної і предметно-практичної діяльності, до певного часу монополізованої правлячою елітою Росії. Еволюція політики від безконтрольної діяльності бюрократії до різновиду вільної професії, потенційно доступної через вибори кожному цензовому підданому, бачиться надзвичайно важливим наслідком політико-культурних процесів формування елементів громадянського суспільства та нової політичної культури в Україні та Російській імперії в цілому;

- висвітлена під обраним у дослідженні кутом зору думська й позадумська діяльність депутатів від українських губерній розширює уявлення про нові політико-культурні грані взаємодії урядового реформаторства й опозиційних, у т. ч. національних або «регіонально-патріотичних», сил у ході процесів, що набирали силу в період суспільних перетворень початку ХХ ст.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його положення і висновки збагачують уявлення про думський (парламентський) процес у

Російській імперії в його стосунку до Наддніпрянської України та розширюють концептуальні можливості для подальших досліджень проблеми.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використання її результатів при написанні узагальнюючих праць з соціальної та політичної історії України та Росії, при підготовці спеціальних досліджень з історії парламентаризму, державних установ, станових і професійних груп. Можуть послужити стартовою базою при розширенні міждисциплінарних персоналістичних досліджень, при вивченні регіональних груп депутатів, окремих аспектів думської роботи, у постколоніальній студіях а також при розробці нормативних курсів та спецкурсів з історії України та Росії, у викладацькій і краєзнавчій роботі.

Апробація результатів дослідження. Наукову апробацію основних положень та результатів дослідження здійснено під час низки міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових заходів, зокрема у виступах на:

Міжнародних симпозіумах: «Історіографія в системі історичної науки» (Херсон, 1999); «Україна та Фінляндія: західні й східні впливи на історичний і культурний розвиток» (Київ, 2000); «Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України» (Херсон, 2001); *конгресах:* II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2003); VI Конгресі Міжнародної асоціації українців (Донецьк, 2005); III Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 2006); *конференціях:* «Українська історіографія на рубежі століть» (Кам'янець-Подільський, 2001); «Пам'ятні дати в історії рідного краю» (Херсон, 2003); «Місцеве самоврядування: історія та сучасність (До 140-річчя запровадження земств на Херсонщині)» (Херсон, 2005); «Дослідження джерел з історії українського і польського народів» (Херсон, 2007); «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009); «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (Дніпропетровськ, 2009);

«Історія повсякденності: теорія та практика – 2011» (Переяслав-Хмельницький, 2011); «Інформаційно-документальні комунікації в глобалізованому суспільстві» (Київ, 2013); «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» (Ніжин, 2013); «Модернизация государственного и муниципального управления как приоритетное направление развития государства» (Оренбург, 2013); «Университеты мира как центры научных исследований» (Тула, 2013); «VIII международная научно-практическая конференция, посвященная проблемам общественных наук» (Москва, 2013);

Всеукраїнських наукових конференціях: «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2002); «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» (Нікополь, 2002); «Релігія в суспільному житті Півдня України» (Херсон, 2003); Другі Всеукраїнські наукові читання, присвячені пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського (Дніпропетровськ, 2008);

Регіональних наукових конференціях: «Нація і суспільство: шляхи консолідації» (Дніпропетровськ, 1995); IX Подільська історико-краєзнавча конференція (Кам'янець-Подільський, 1995); Наукова ювілейна конференція, присвячена 130-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Херсон, 1996); «Свобода совісті в Україні: реалії і проблеми» (Херсон, 2001); Херсонські краєзнавчі читання (Херсон, 2007); Другі наукові читання, присвячені пам'яті професора Анатолія Михайловича Черненка «Питання політичної історії України та Росії» (Дніпропетровськ, 2009); Наукові читання «Дніпровська орбіта», присвячені 85-річчю від дня народження Ю. О. Сметаніна (Дніпропетровськ, 2010).

Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара й була рекомендована до захисту.

Результати дослідження знайшли відображення в монографії (29 др. арк.), колективній монографії (внесок здобувача – 1,8 др. арк.), 26 статтях у фахових наукових збірниках (Дніпропетровськ, Київ, Миколаїв, Одеса, Херсон), у т. ч. 5 публікаціях у міжнародних наукових виданнях (Кам'янець-

Подільський, Краків, Луцьк, Москва, Оренбург) а також в 14 інших публікаціях (Нікополь, Переяслав-Хмельницький та ін.). Загальний обсяг авторських публікацій з теми – понад 60 др. арк.

Структура дисертації відповідає меті й завданням дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків (обсяг основного тексту – 399 стор.), списку використаних джерел та літератури (1719 позицій на 172 стор.), двох додатків (32 стор.), що містять основні біографічні відомості про кожного з депутатів та чисельні характеристики складу за скликаннями й губерніями. Загальний обсяг дисертації – 603 стор.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологічні основи роботи

Вивчення думського (парламентського) процесу, під яким розуміється започаткування, формування та функціонування вищої представницької інституції в пізньоімперській Росії, Державної думи, пов'язане з традиційним напрямком досліджень – політичною історією. Її останнім часом досить жорстко критикують за психологічність, елітарність, «біографічність», абстрагування від усього суспільства, зрештою – за «подієвість і описовість політичної історії» [1268, с. 71]. Тож цей напрямок пропонують замінити «соціальною», або «колективістською історією», що займається групами, а не ізольованими індивідами.

Дедалі більшої популярності набирає «нова соціальна історія» – аналітична міждисциплінарна наука, збагачена теоретичними моделями й дослідницькою технікою всіх суспільних наук. Головним аргументом на її користь є те, що в центрі уваги «соціальної історії» є саме «людина в суспільстві» [1268, с. 138; 1484]. Українська історична наука також має у числі своїх пріоритетів завдання вивчення змін у соціальній структурі, системі соціальних відносин, зразках поведінки різних груп і верств населення, аналіз процесів соціальної диференціації і стратифікації, соціальної мобільності, важелів соціокультурної інтеграції, складання нових мотивацій та ціннісних орієнтирів населення України у різні періоди свого історичного буття [1476, с. 6].

Методологічні підходи обох цих впливових напрямків історичної науки близькі до нашої роботи і варіюються в ній залежно від конкретного сюжету. «Людський вимір» історії, а не переважно політичний чи інституційний,

вимагає застосування й інших методів, адекватних предмету, завданням дослідження й особливостям джерельної бази.

Концептуально робота виконана в інтерпретаційних рамках теорії модернізації, здійснюваної урядом на початку ХХ ст. [1643, с. 3-4]. Думський процес у стосунку до наддніпрянських губерній розглядається як складова частина модернізаційних процесів у імперії на початку ХХ ст. Таке бачення ґрунтується на тому, що суттєво важливі для дослідження аспекти суспільно-політичного життя українського населення – еволюціонування станової структури у бік класоутворення, соціальна мобілізація, багатопартійність, кристалізація націєтворення, – відбувалися в хронологічних рамках переходу Російської імперії від традиційного суспільства до модерного. Думська й позадумська діяльність депутатів у цьому контексті трактується як інституційно формалізований індикатор взаємин між владою і суспільством. Враховано також положення теорії демократичного транзиту як політичної складової модернізації. Під ним розуміють сукупність соціальних та інституціональних змін, пов'язаних із переходом від авторитарних чи тоталітарних режимів до демократичних (О. Гаман-Голутвіна, І. Кір'янов, А. Мельвіль [1083; 1238, с. 7-9; 1380], у світовій транзитології – Л. Вайтхед, С. Гантінгтон, А. Пшеворський, Д. Растоу [1052; 1085; 1471; 1473] та ін.).

Обраний нами предмет дослідження має декілька варіантів термінологічного визначення. Для позначення множини людей, організованих на законній підставі з метою виконання певної суспільної функції, – у даному випадку представництва інтересів народу, – серед інших дефініцій, вживається й поняття «корпус». Його застосовують як в історичних роботах, так і в практиці сьогодення [861]. Поняття «депутатський корпус», за аналогом із терміном, що здавна визначає спільноту дипломатів («дипломатичний корпус»), використовують і автори новітніх досліджень із думської тематики [1239, с. 232, 289; 1481, с. 319; 1627, с. 284-320].

Визначення небездоганне, оскільки «corpus» латиною означає власне «тіло», щось єдине й органічне. Наскільки єдиним «тілом» можна вважати

наддніпрянських членів Державної думи з князівськими і графськими титулами з одного боку, та малоземельних або й зовсім безземельних селян з іншого, ствердно відповісти важко. Це ж стосується й інших соціокультурних характеристик, наприклад, освітнього рівня депутатів. До складу депутації від українських губерній входили й професори з міжнародною репутацією, як-от Максим Ковалевський [337, л. 10], Іван Лучицький [580, л. 1-47] чи Георгій Рейн [436, л. 1-3], і зовсім неписьменні селяни. Строкатим був депутатський склад також у політичному відношенні, часто з полярними й навіть радикальними поглядами, від чорносотенних до соціалістичних більшовицьких. При всьому тому визначення «депутатський корпус» є досить універсальним, усталеним і компактним та зустрічається в літературі різних жанрів.

Для окреслення депутатського складу Думи можуть вживатися й інші означення. Депутати обиралися на підставі визначеного законом цензу від різних соціальних категорій населення*. В Думі вони отримували спеціальний статус, набували чітко визначених прав і обов'язків. Відтак ця спільнота, що мала свої, притаманні саме їй корпоративні політичні, а то й соціально-психологічні риси, може бути визначена й як соціо професійна група. Це поняття вживається, зокрема, при характеристиці інтелігенції [1235, с. 4], але підходить і для визначення депутатського загалу. Для характеристик персонального складу сучасних парламентських установ вживається й вестернізоване поняття «пул» [1083, с. 27].

Проте найбільш адекватним, таким, що відповідає історичним реаліям, можна вважати просте описання статусу кожного депутата (члена) Думи так, як він визначався практикою думської роботи. У залі засідань Думи головуєчий, за прийнятою процедурою, надавав слово конкретному члену Державної думи від певної губернії чи міста, і це фіксувалося стенограмах. Тому при характеристиці певної спільноти таких членів (у нашому випадку 382 особи), логічно говорити про них у множині – як про депутатів Державної думи

* Поняття «класи» в думському законодавстві не вживалося, і в Росії початку ХХ ст. зустрічалося переважно в публіцистиці.

Російської імперії від Наддніпрянських губерній. При цьому поняття «депутат Державної думи» і «член Державної думи» розглядаються як тотожні та вживаються як синоніми і, з огляду на юридичні основи виборів та на обрані нами загальнолюдські пріоритети, йдеться про інклюзивне територіальне, а не етнічне представництво [1031].

Акцентування тієї обставини, що депутати були «від українських губерній і міст» [1382], започатковане свого часу в одній із робіт з історії держави та права [1243], видається необов'язковим. Маємо очевидну проблему співвідношення цілого і його частини, де місто є зазвичай частиною однойменної губернії (Катеринослав, Київ, Харків). Виключенням була Одеса, що входила до складу Херсонської губернії як окреме градоначальство. Депутати від міст із правом окремого представництва згадувалися у довідниках окремо, але обов'язково в контексті губернських депутацій [891, с. 97, 122, 374, 385].

Що стосується визначення «думської діяльності» депутатів, то вона асоціюється з парламентською роботою, хоч і за специфічних російських умов.

Обережного трактування вимагає дедалі частіше вживане тепер поняття «український парламентаризм». У політичному, правовому й організаційному плані він цілком вписується в течію загальноросійських модернізаційних процесів [1481, с. 244-265], але легітимний у гранд-нарративах, коли розглядаються представницькі практики українського народу від витоків до сьогодення [1214; 1428], цей термін виглядає не дуже коректним стосовно конкретної ситуації з думським процесом початку ХХ ст. в Російській імперії. В ній ніколи не було парламентаризму як системи взаємодії держави і суспільства, для якої «...історично характерними є визнання провідної, [...] особливої і суттєвої ролі вищого і постійно діючого представницького органу в здійсненні державно-владних функцій» [1631, с. 4]. Таким чином, навіть у висловлюваннях про «російський парламентаризм» бажане значною мірою видається за дійсне.

Тож розмови про «український парламентаризм» початку ХХ ст. (коли непевним є вживання самого поняття «парламентаризм» стосовно імперії в цілому) не можна вважати достатньо обґрунтованими. Це продемонстрував і Круглий стіл з питань участі українців у парламентських установах Росії й Австро-Угорщини, проведений за ініціативою Інституту Східної історії Ягеллонського університету під час VI конгресу МАУ в 2005 р. у Донецьку. При публікації матеріалів цієї дискусії у Кракові упорядники врахували розбіжності в позиціях учасників панелі, скоригувавши назву книжки: у початковому варіанті йшлося про «традиції українського парламентаризму», а в остаточному вже значилося «українські парламентські традиції» [1691, s.11-12].

Про «український парламентаризм» на початку ХХ ст., якщо вже послуговуватися цим поняттям, прийнято більше писати дослідниками його західної гілки. Про те, наскільки воно є адекватним, можна дискутувати і у цьому випадку [1294, с. 445-470, 484-488].

Поза тим не підлягає сумніву, що російська Державна дума 1906-1917 рр. була установою парламентською, з широко представленими у ній депутатами – етнічними українцями. Особливо багато їх налічувалося в Думах перших двох скликань, бо третє й четверте мали значно менше число депутатів-українців. У кожному разі, там завжди були депутати, які представляли українські губернії. Отже очевидно, що вести мову про явище «українського парламентаризму» на початку ХХ ст. у його стосунку до Наддніпрянської України можна тільки в сенсі регіонального, губернського представництва.

Наявність же українського парламентаризму в австрійських законодавчих установах – чи у Відні, чи у Львові, – сприймається його дослідниками апріорі, як явище, саме собою зрозуміле [1619, с. 18]. Але й там, очевидно, йдеться усе ж про так званий австро-український парламентаризм.

Отже, про «парламентаризм» як такий на теренах Російської імперії, байдуже, «російський» він чи «український», можна говорити тільки з відомою долею умовності [1304; 1367]. При описанні проблеми в її стосунку до України в термінах, адекватних часу й реальному стану справ, може йтися тільки про

специфічний загальноросійський думський процес за участі багатонаціонального населення імперії, у т. ч. українців (за офіційною термінологією – малоросів), і представників інших народів, які або проживали в Наддніпрянській Україні, або мали в ній землю, нерухоме майно чи інші підстави для набуття виборчого цензу.

Думський депутатський корпус склали собою ті, хто мали такий ценз, скористалися своїм виборчим правом та набрали на завершальній стадії виборів найбільшу кількість голосів. Цензова ж основа виборів в українських землях формувалася чи не з часів перших імператорів, особливо Катерини II, яка особливо інтенсивно роздавала землі Наддніпрянської України російським вельможам, офіцерам та урядовцям, а також іноземним колоністам. Відтак можна говорити про те, що соціальний та національний склад обраних тут членів російської Державної думи значною мірою формувався царським урядом іще задовго до самої ідеї скликання постійно діючої представницької установи.

У кожному разі ці люди – чи як корпус депутатів, чи як соціо професійна група, чи просто як обрані від українських губерній депутати, – є спільнотою, надзвичайно привабливою в сенсі вивчення політичних і соціокультурних процесів, які відбувалися на початку ХХ ст. у величезній Російській імперії в цілому та у значній її європейській частині, Україні зокрема.

Формально об'єднані новим високим юридичним статусом (і по суті також об'єднані, хоча б часом і місцем виконання своїх нових професійних депутатських обов'язків – залом засідань Думи, приміщеннями для роботи комісій, ба навіть буфетом-рестораном у Таврійському палаці в Санкт-Петербурзі), – депутати Державної думи, як відносно стійка соціо професійна група і новоформована політична еліта водночас, були людьми, як уже зазначалося, зовсім різними. За віком і за способом життя, за освітою і вихованням, за заняттями в додумський період і за майновим станом, за культурою й рівнем розвитку тощо вони, принаймні за європейськими поняттями про парламентське представництво [1278, с. 121-142; 1449, с. 161],

уособлювали народ і часто це підкреслювали, хоч багато хто і перебільшував рівень свого зв'язку з ним.

Усі депутати пройшли виборчу процедуру, оформлення статусу члена Думи, перевірку правильності виборів думськими відділами, заповнювали різні анкети; кожне їх слово на пленарних засіданнях фіксувалося у стенограмі. Тобто ми знаємо імена й маємо опубліковані біографії усіх цих людей, кожен з яких уособлював собою якийсь пласт населення Російської імперії, у даному випадку її українських губерній. Отже, можемо зробити їх предметом історичної рефлексії, конкретного вивчення у ширшому контексті модернізаційних процесів у імперії, маючи для цього достатню кількість репрезентативних джерел.

Стосовно інших термінів і проблем варто сказати наступне. Започаткування в Російській імперії парламентських процедур у вигляді діяльності Думи було одним із вимушених кроків модернізування державної політичної системи й держави в цілому. Політичні зміни в імперії відбувалися швидко, чого не можна сказати про зміни у соціальній свідомості: ми поділяємо оцінки стосовно того, що «модерне суспільство у найширшому значенні можна визначити не просто як суспільство, яке переживає швидкі зміни, але як суспільство, свідоме цих змін і, найголовніше, оцінює їх позитивно» [1108, с. 16].

Прийнято проводити чітку грань між поняттями «модерність» та «модернізація», коли модерність означає нові культурні й інтелектуальні течії, а модернізація – соціальний та економічний розвиток. Львівський історик Ярослав Грицак ілюструє цю різницю на прикладі ситуації у Галичині й Донбасі, землях, «які тепер прийнято називати українськими», за його словами. Галичина постає як історичний регіон, де було «багато модерности, але мало модернізації», а у промисловому Донбасі кінця XIX – початку XX ст. було «багато модернізації, але мало модерности» [1108, с. 17]. Історик пропонує не надто модне, на його думку, визнання того, що поряд із модерними політичними структурами, соціально-економічними перетвореннями та новими

культурними практиками у творенні сучасних ідентичностей дуже важливу роль і далі відіграють старі («традиційні») релігійні та культурні різниці, надто коли йдеться про Східну Європу. Навіть більше – він підкреслює існування «стежкової залежності» між старими та новими структурами у тому розумінні, що перші обмежують число можливих сценаріїв розвитку других або роблять одні з них імовірнішими за інші [1108, с. 17].

Ці тези видаються вельми конструктивними як для визначення національної ідентифікації думських депутатів, часто досить складної, так і взагалі для ідентифікації самого депутатства. Йдеться про те, що «...ідентифікація з тією чи іншою групою означає встановлення меж, за якими приписувані цій групі ідентичності втрачають свої властивості. Майже завжди ці межі є уяв(ле)ними – не у тому сенсі, що вони реально не існують, а в тому, що єдиний реальний спосіб їхнього існування є уявлення. Відповідно, вони не є заданими раз назавжди та наперед, а конструйованими, змінюваними й залежними від обставин» [1108, с. 444]. Грицак розмірковує про національну ідентичність; проте «депутатство», особливо для представників нижчих класів імперії, селян і робітників, так само було до певної міри «уяв(ле)ною ідентичністю», особливо після втрати депутатського мандату і, відповідно, декларованої законом недоторканості, чому є чимало прикладів у життєписах депутатів.

Застосовувані в сучасній гуманітаристиці методи й дослідницькі техніки, окрім окреслених у вступі історичних методів, розширюють і доповнюють методологічне поле дослідження, але говорити про якийсь один універсальний метод не доводиться. Йдеться радше про сукупність методів, прийомів і технік дослідження, прийнятих у сьогоднішній практиці історичного дослідження. При визначенні напрямків роботи не так давно започаткованого українського альманаху теорії та історії історичної науки «Ейдос» пріоритетними було названо репрезентацію та осмислення нових методів, ідей, ідеалів науковості, напрямів (парадигм) в історичній науці, як-от: антропологічно-орієнтована соціальна історія, наративна філософія історії, психоісторія, локальна історія,

мікроісторія, історія ментальностей, біоісторіографія, інтелектуальна історія тощо [1537, с. 7-11]. Більшість із названих методологічних парадигм придатні також для висвітлення різних аспектів нашої теми. Усі вони є вже усталеними і апробованими у світовій практиці дослідження історичних джерел [1652, с. 229-254].

«Людський вимір» нової соціальної історії дає можливість говорити про український народ на початку ХХ ст. – не як про безіменну і безсловесну «народну масу», а як про реальних учасників історичного процесу, персоніфікованих думськими депутатами.

Важливо, що поступово ламається традиція соціологізування в історії, відбувається відхід від поведінкових і творчих стереотипів нашого недавнього минулого. Фахівці відзначають, що саме деперсоніфікація є однією з прикметних рис тоталітарних суспільств: «тоталітаризм у принципі породжує безіменність масового героя, стирає окремі імена, досить довільно змінює і переставляє їх, сприяє символічному, а то й сакральному маскуванню, що мало би стати претекстом для незабуття» [1123, с. 22].

Навіть біографічний жанр в історії довгий час культивувався стосовно великих людей, великих постатей. У нашому випадку багато хто із депутатів від наддніпрянських губерній, особливо із селян і робітників, мали б мізерні шанси «потрапити в історію», якби не думські вибори і подальші пов'язані з Державною думою події. Але вони сталися, визначене число представників нижчих суспільних верств Російської імперії потрапили не лише до виборчих списків, але і в Думу. Відтак кожен приніс із собою в Санкт-Петербург власну біографію, став об'єктом зацікавлення не тільки службовців думської канцелярії, але й журналістів, фотографів, видавців, пересічних громадян чи колег по парламенту, які володіли пером і смаком до писання мемуарів [992], і все це разом зрештою призвело до відкладення матеріалу, з яким працюють історики, особливо в жанрі мікроісторії.

Багато думок із цього приводу знаходимо у згадуваного вже Ярослава Грицака, автора неординарної монографії про Івана Франка, вельми

продуктивної й для нашого дослідження у плані ідей та дослідницьких методик [1108]. Зокрема, він пише: «...Союз між біографією та мікроісторією не є аж таким незвичним. Навпаки: мікроісторія як жанр саме з біографій і виникла. Але з біографій особливого роду: простих малоосвічених людей (селян, мельників, повій, монахів і т. д.), про яких ніхто ніколи б не дізнався, якби їхні життєві історії не віднайшли в архівах пізніші дослідники» [1108, с. 11].

Навряд чи у біографіях депутатів Державної думи сучасники бачили, як Франкові ровесники у його письменницькій біографії, «модель для творення власної ідентичності». Проте життєві долі ні депутатів, ні їх сучасників не зрозуміти, якщо не пізнати, за словами історика, ментальні структури та систему цінностей тогочасного суспільства, – «...усього того зазвичай не побачиш в історичних працях, де полотно минулого написане широкими мазками» [1108, с. 12].

Біографії депутатів творилися в малих спільнотах. Розуміння ситуації селянином, священиком, земським діячем, земельним магнатом чи промисловим робітником, нехай воно й було часто забарвленим політичною ангажованістю, оприлюднювалося з думської трибуни.

Зафіксовані у стенограмі погляди окремого депутата є зручною моделлю для формування розуміння згаданого співвідношення між особистим і суспільним у творенні модерних ідентичностей. Ідеться про творення модерної української нації, яка «...розвивалася мірою того, як тогочасне малописьменне аграрне суспільство трансформувалося у письменне і змодернізоване» [1108, с. 12-13]. Різниця між цими двома суспільствами, як зазначив у своєму інтерв'ю один із відомих теоретиків досліджування націоналізму, є «абсолютно центральною» для розуміння сучасного світу [цит. за: 1108, с. 13], а думська трибуна часто яскраво демонструвала цю різницю.

Однією зі суттєвих складових дослідження, таким чином, є робота з біографічними матеріалами. Біографічний жанр в історіографії – один із найдавніших і найпоширеніших [1652, с. 249-250]. Теоретична складова

біографічних досліджень в Україні детально опрацьована і висвітлена [1544; 1616; 1619].

Показово, що в довідковому апараті сучасної вітчизняної біографістики думське депутатство загалом не є визначальним чинником при відборі й систематизації персоналій. Так, в оприлюдненій стартовій частині бази даних Інституту біографічних досліджень при НБУВ із чотирьох тисяч діячів, прізвища яких починаються з літер «А» і «Б», бачимо прізвища тільки чотирьох депутатів Державної думи*. Але й вони позиціонуються не як депутати, а як учений (Михайло Алексеєнко) [470, л. 1-19; 471, л. 1-19; 691, л. 1-13], політичний діяч (Федір Безак) [485, л. 1-25; 486, л. 1-13], археолог і етнограф (Микола Біляшевський) [345, л. 1-17; 687, л. 73 об.-74] та як граф, сенатор і міністр (Олексій Бобринський) [494, л. 1-16].

Отже, тут, як і при розгляді, наприклад, видань довідкового характеру про діячів політичних партій, членів масонських лож і т. п., щоб виокремити депутатів із загалу, треба спочатку знати прізвища та імена цих депутатів, а вже тоді шукати далі ширші біографічні відомості про них. З точки зору висвітлення біографії в цілому така ситуація виправдана, бо депутатство було тільки частиною життєвого шляху. Однак інституційно за такого стану речей проблема досліджень біографій думських депутатів (як і взагалі виборних осіб у пізньоімперській Росії взагалі) залишається справою майбутнього.

Цікаві думки щодо використання в біографістиці методів соціального конструктивізму та наративної психології зустрічаємо у Володимира Ващенка [1057, с. 11]. Важливою, з нашої точки зору, є також думка цитованого автором Майкла Ангрозіно про різницю між жанром автобіографії та біографії, яка полягає в тому, що «автобіографія є, за визначенням, «неповною», оскільки «кінець історії» ніколи не може бути написаним. [...] Автобіографія саморефлексивна; вона застосовує критичну функцію до себе й, таким чином, іноді залишає критиків мати справу не з текстом [...], а з власними поглядами автора тексту, тобто функцією радше психологічною, ніж літературною» [1057,

* Усього депутатів від українських губерній із прізвищами на А і Б налічується 44 особи (див. Додаток А).

с. 11]. Рефлексії і самооцінки депутатів постійно змінювалися, і наведені вище методологічні настанови дають певний ключ до з'ясування причин таких змін.

Поле ж зацікавлень дослідників біографій і розмаїття трактувань результатів біографічних досліджень є вельми широким. Об'єктом у них часто виступає «герой» та його взаємини з «масою» [1531, с. 53]. Або це може бути життєпис «особистості-світоча», взірця для нині суцього й прийдешніх поколінь – чи то розглянутий з боку національно-ідеологічного з соціальним відтінком [1251, с. 77], чи національно-культурного як життя-моделі «формовиявів національного самоствердження» [1047, с. 359]. Або таким об'єктом є не один герой чи особистість, а цілий рід – з метою «максимально повного відтворення минулого як історії людей» [1621, с. 240].

У контексті нашої роботи особливо продуктивним видається аналіз життєвого шляху особистостей, котрі залишили певний слід в історії окрім факту свого депутатства. Прикладом може слугувати життєпис відомого київського професора, члена конституційно-демократичної партії Івана Лучицького. Він репрезентував національну інтелектуальну еліту (залишимо в даному разі за дужками, чию – російську чи українську), у той, як сказано колись, «безрадісний» період нашої спільної історії [1478, с. 11]. Вивчення національних еліт, рівня їхньої політичної свідомості та ін. важливе для більш адекватного усвідомлення історії суспільства в цілому [1558, с. 136; 1590, с. 17].

Опубліковані в різних виданнях – як періоду початку ХХ ст., так і у новітні часи, на початку ХХІ ст., біографії практично усіх депутатів Державної думи займають суттєве місце в джерельному блоці дослідження. Разом із анкетами та архівними документами, що містять відомості біографічного характеру, вони дають підґрунтя для застосування просопографічного методу їх аналізу. Сергій Світленко, який багато працює з біографіями учасників народницького руху в Україні, фокусує увагу на розмаїтті внутрішніх і зовнішніх характеристик діячів минулих часів та характеризує предметне поле просопографічного дослідження («антропологічний тип, мова, етно- і соціопсихічні риси характеру, ментальність, етнічне і соціальне походження,

родинні зв'язки, сімейний стан, віросповідання, підданство, місце народження та постійного проживання і здобуття освіти, професійна діяльність, службова кар'єра, участь у суспільно-політичному житті, різні життєві обставини» [1511, с. 419]). Ці положення добре апробовані в роботах самого автора [1512; 1515]. Російський історик Олександр Філюшкін трактує просопографію як методику вивчення історичного процесу через всебічне описання кар'єри політичних і соціальних лідерів епохи [1368; 1369; 1588]. Услід за Л. Стоуном цей автор виділяє як основне в цьому методі дослідження загальних характеристик групи діючих в історії осіб, котрі стосуються двох головних проблем: 1) шляхів здійснення ними політичних акцій; 2) шляхів і варіантів соціальної мобільності та реалізації своїх кар'єрних устремлінь [цит. по: 1588, с. 6].

Окремої уваги заслуговує стаття Олександра Чудінова «Депутати-підприємці в Установчих зборах (1789-1791)» [1622, с. 171-182], зокрема, тому, що моделлю для неї послужили наразі недоступні для нас роботи Едни Хінді Льомей. Джерелом для просопографічних побудов цієї французької вченої стало підготовлене під її керівництвом фундаментальне видання «Словник депутатів Установчих зборів» [1622], до якого ввійшла інформація про всіх 1315 членів цих Зборів. Віднайдена в департаментських, муніципальних і приватних архівах інформація про них, структурована за єдиною формою, за словами автора статті, дозволяє здійснити просопографічний аналіз як депутатського корпусу в цілому, так і окремих його частин, та дає можливість дослідити реальний внесок підприємців-депутатів у законотворчу роботу й вивчити їх ставлення до революційних змін [1622].

Такого роду фундаментальне видання про депутатів Державної думи і Державної ради здійснене нещодавно також російськими вченими [799; 801], що робить можливим застосування цього методу й у нашій роботі.

Підкреслимо важливу обставину: просопографія, на відміну від біографічного жанру, що використовується насамперед при вивченні життя окремих видатних особистостей, чи мікроісторії з її інтересом до пересічної індивідуальності, видається значно більш придатною для дослідження групи

осіб. На інтересі просопографії до малих соціальних груп наголошують також інші фахівці [1446; 1650, с. 95-127; 1652, с. 249]. Цей метод дедалі впевненіше входить у практику сучасного українського історіописання [1020, с. 106-121; 1621, с. 240-244]. По суті він – хоч і без артикуляції назви, або під іменем «статистичний» – продуктивно використовувався вже на початку ХХ ст., зокрема, відомим публіцистом Миколою Рубакіним [1488] та депутатом-першодумцем, а у майбутньому професором Гарвардського університету, Миколою Бородіним [784].

У пізніші, радянські часи так само з'являлися роботи, створені в тісному зв'язку зі статистичними джерелами, тобто по суті на основі просопографічного методу. При цьому предмет дослідження охоплював спільноти від окремих соціальних класів до цілих націй [1155; 1306], тобто виходив за межі «малих соціальних груп». Використання просопографічного методу бачимо й у новітніх дослідженнях складу членів Державної думи та Державної ради Російської імперії [1045; 1238].

Характерною рисою усіх цих робіт є те, що вони ґрунтовані на матеріалах офіційних переписів (державних чи галузевих) та джерел, складених на основі відносно масового матеріалу, як, наприклад, офіційних показчиків до діяльності законодавчих установ і т. п.

Отже, найбільш цінна особливість цього методу полягає багатовимірності персоналістичного аналізу групи історичних осіб, у нашому випадку – наддніпрянських депутатів Державної думи Російської імперії.

Значну частину джерельної бази даної роботи складають стенографічні звіти, газетні тексти, світлини тощо. Для їх аналізу застосовувалися переважно методи історичного джерелознавства та елементи методів суміжних дисциплін, як-от: дискурс-аналізу, культурно-семіотичного дослідження, історичної герменевтики, контент-аналізу та ін.

Дискурс-аналіз добре надається для аналізу найпоширенішого джерела з думської тематики – текстів стенографічних звітів. Перспективний, за оцінкою Ярослави Верменич, метод вивчення соціального життя через структурний

аналіз тексту, мови і стилю мислення його автора, «... дає точне уявлення про те, з яким [...] напрямом він себе ідентифікує і яку політичну ідею явно чи приховано відстоює» [1062, с. 27]. Мова йде загалом про інтелектуальну історію, історію історичної науки, де дискурс-аналіз виступає «надійним інструментом деміфологізації» та «справді безцінним ключем» для біоісторіографії [1062, с. 27].

Очевидно, що цей метод підходить не тільки для вивчення текстів виступів депутатів-істориків (і більш відомих у науковому середовищі, як згадані Максим Ковалевський чи Іван Лучицький, і менш знаних, як Євген Щепкін [342, л. 4; 687, л. 114 об.-115 об.] чи Андрій Вязигін [510, л. 1-27]), але також для аналізу виступів пересічних депутатів. Причому деякі зі складових предметного поля такого аналізу, окресленого авторкою для інтелектуальної історії (вивчення внутрісупільних і міжособових інтелектуальних зв'язків, формування історичної свідомості та історичної пам'яті, вивчення інтелектуального потенціалу народу, джерел його сили і слабкості, аналіз глибинних причин амбівалентності ціннісних орієнтацій та ін. [1062, с. 25-26]) – перекликаються також із завданнями нашого дослідження.

Цікаві можливості для вивчення текстів думських стенограм пропонує також семіотична методологія, яка передбачає «особливе спілкування автора і читача та взаємодію усіх чинників продукування знаків та їх інтерпретації...» [1095, с. 6]. Депутати були, як зазначалося вище, дуже різними в інтелектуальному відношенні, тому й фрейми, з погляду розуміння семіотичних стратегій, своєрідна структура, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості людини при обдумуванні і виголошенні текстів промов, були неоднаковими. Селянські виступи за таким підходом трактуються як такі, що «зобов'язують реципієнта проводити паралелі між конкретним текстом і власним досвідом із повсякденного життя». В інтелігенції фрейми є інтертекстуальними, і ставлять сприймання прочитаного (у нашому випадку – сказаного) в залежність від уже побаченого у світі літератури [1095, с. 8]. У кожному разі, з цієї точки зору, професорські виступи не можна порівнювати з

виступами селянськими, оскільки у перших існує «...вільний простір цитації, де кожне слово постає як слід уже читаного, баченого, здійсненого, пережитого» [1095, с. 7-8]. Правда, селяни теж посилалися іноді на літературу, насамперед, на Біблію. Вони могли повторити дещо із почутого, наприклад, в кулуарах, чи партійному клубі, але про «вільний простір цитації» у селянському виконанні говорити все ж не доводиться.

Іншими словами, для адекватного розуміння історичного тексту необхідно враховувати психологію, соціальний стан і характер автора даного тексту.

Крім аналізу текстів, семіотичний метод в іншій його інтерпретації доречний також при роботі з такими джерелами, як світлини або виконані іншим способом портрети депутатів. На них зафіксовано деталі зовнішності й одягу депутатів, які в семіотичних системах трактуються як етнодиференціюючі та соціально-статусні групові ознаки. Сказане стосується й фотографічно відображеної думської обстановки, навколишнього оточення, побутових умов перебування депутатів у Петербурзі тощо.

Останнім часом нової популярності набуває наративний метод. В сучасній інтерпретації його застосовував для аналізу оповідної художньої прози та визначенні її місця і впливу в імперській історії та імперському світі Едвард Саїд. Головна теза його праці «Культура й імперіалізм» полягає в тому, що в основі всього, що було сказано дослідниками й письменникам про незнані частини світу, лежали оповіді. Вони ж стали методом, який колонізовані народи застосовували, обстоюючи власну ідентичність та історію. Імперіалізм бореться передусім за землю, однак володіння землею, право її заселення та обробіток, її утримання, відвоювання і планування її майбутнього – ці питання відображалися, дискутувалися й якийсь час навіть вирішувалися в наративі. За словами одного критика, «нації самі по собі є нараціями». Здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури й імперіалізму, адже це один із головних зв'язків між ними, – стверджує Саїд [1501, с. 13].

Ця теза видається дуже доречною для аналізу стенограм виступів на пленарних засіданнях та в думських комісіях. Проблеми «культури й імперіалізму», можна сказати, червоною ниткою проходили через усю діяльність Думи, особливо третього і четвертого скликань при розгляді польського та фінського питань, проблем інославних конфесій і ставлення до сектантів. При цьому українське питання якщо й обговорювалося, то радше неофіційно, у прихованому і притлумленому вигляді. Скоріше це були дискусії і сумніви в думському та навколдумському середовищі щодо статусу українців, їхньої мови і культури в імперії, та ще спорадичні заяви про свою «малоросійськість» в Думі, ніж прямо поставлені на порядок денний питання. Ці дискусії, зафіксовані в стенограмах та інших думських матеріалах саме у зв'язку з культурою (правом на літературу, освіту і богослужіння власною мовою, на вшанування власних культурних світочів та ін.) стають якраз наративами, а думська боротьба в даному випадку й є полем «формування і виникнення» часто взаємовиключних наративів.

Впроваджена Е. Саїдом і його активною послідовницею Евою Томпсон [1570] постколоніальна методологія є наразі новим у нашій практиці та зручним інструментом як для вивчення думської боротьби на полях національної культури, так і для дослідження ступеню кристалізації відчуття національної ідентичності в учасників цієї боротьби та визначення напрямку її розвитку. Тим більше, що поняття культури, за приведеним Е. Саїдом твердженням Метью Арнолда, містить елемент ушляхетнення і піднесення, проте містить також інші речі: «Культура, подекуди агресивно, починає асоціюватися з конкретною нацією чи державою – це відрізняє «нас» від «них» (майже завжди з децицею ксенофобії). У цьому сенсі культура є джерелом ідентичности і, [...] неабиякої войовничости [...] культура подібна до театру, де змагаються різноманітні політичні й ідеологічні цілі. Вона не просто є тихою, безтурботною сферою [...], вона навіть може стати полем для боротьби, де ці цілі оприявнюються і змагаються» [1501, с. 13-14]. Саме таким полем боротьби

можна вважати і думські дебати, зафіксовані у стенограмах, і часто саме з ознаками «неабиякої войовничости».

Для вивчення міжособових зв'язків в українському історіографічному просторі з'явилися нові теоретичні пропозиції, зокрема, щодо використання з цією метою методологічного концепту «інтелектуального співтовариства» [1261]. Цей підхід видається продуктивним і при вивченні нової для пізньоімперської Росії соціо професійної групи, що її сформували депутати Державної думи. Декілька складових цієї групи, умовно кажучи, «професорську», «учительську», «земську» та ін., окрім інших характеристик, можна за всіма притаманними цьому концепту ознаками трактувати як «динамічну і гнучку мережеву структуру комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів» [1261, с. 172-173].

Маючи на думці відому максиму Марка Блока про те, що «Система інституцій, яка управляє суспільством, може бути пояснена, в кінцевому підсумку, лише через пізнання людського середовища в усій його повноті» [1035, с. 74], та застосовуючи, серед іншого, також інструментарій дослідження і набір характеристик «інтелектуальних співтовариств», є більше шансів наблизитись до розуміння нової ланки в системі інституцій, які впливали на тодішнє російське суспільство, – Державної думи, – через людей, що творили цю інституцію та уособлювали її. Думське середовище, насамперед депутатський корпус, у його «інтелектуальній складовій» на початку ХХ ст. акумулювало практично всі характерні для ХІХ ст. типи інтелектуальних співтовариств [1261, с. 188-189]. Це зрозуміло, бо Думу створювали і формували покоління, виховані у ХІХ ст., але водночас думський процес започаткував і репрезентував нові для політичного життя Російської імперії ХХ ст. явища – створення партійних організацій, парламентських груп і фракцій, виборчих коаліцій та ін.

Вельми активними партійними депутатами були соціал-демократи, які базували свої виступи переважно на марксистських постулатах, тому при вивченні цієї групи депутатів не обійтися без марксистської методології. В

різних культурних контекстах вчені звертають увагу на різні аспекти марксизму, зазначаючи, зокрема, що сила Марксового вчення полягає саме у його здатності ставати підґрунтям для різних теоретичних побудов, які справили визначний вплив на європейську інтелектуальну історію [1644, с. 21]. Концепції таких відомих вчених, як Мішель Фуко чи П'єр Бурдьє, годі уявити без марксистських передумов. Фуко відкрито заявив, що не цитує Маркса, тому що Маркс настільки ж підставовий для гуманітарних наук, як Ньютон для фізики, адже фізики також не цитують Ньютона [1644, с. 21]. Отже, вслід за Фуко можна сказати, що не варто нехтувати перевіреним часом дослідницьким інструментарієм нетривіалізованого марксизму. Йдеться про застосування класових категорій при вивченні життєвих шляхів і стратегій членів Думи, оскільки ними керувалася частина депутатів, та про збереження ефективності положень цієї методології в сучасній інтерпретації [1644, с. 21-22].

Суттєвими для реконструкції опосередкованого впливу думських дебатів на депутатів і на суспільство в цілому видаються міркування Райнгарта Козеллека, Алена Герро і Лоріни Репіної про семантику часу, часові пласти та образ минулого, особливо свого власного минулого, що створюється правлячою групою всередині будь-якого суспільства і є найважливішим елементом фундаменту її легітимності [1255; 1090, с. 77; 1485, с. 9-24]. Історичне минуле широко використовувалося представниками різних політичних сил і різних національних груп у щоденній практиці думської роботи, надто при підготовці доповідей комісіями та в дебатах на пленарних засіданнях, особливо у дражливих питаннях початкової освіти національною мовою, землеволодіння, збереженості анахронічних інститутів (чинш, сервітути) тощо.

До певної міри й самі депутати творили в Думі історію – своїми виступами, іноді дуже особистими, без дотримання канонів парламентського говоріння, а радше у сповідальному стилі, вони залишили матеріал, близький до того, який отримують методами усної історії. Тільки своєрідні «інтерв'ю» давалися не за списком запитань історика і не людьми, визначеними самим істориком, – промовці говорили про ті питання, які ставило життя, тогочасна

соціальна й політична реальність, власне сприйняття депутатом історичного минулого. А об'єктів «опитування» замість історика обирали виборці. Це не заперечує принципово ні методів, ані мети усної історії, але доповнює можливості вивчення та інтерпретації думських матеріалів, оскільки, за твердженням Пола Томпсона, «...історія набуває нового виміру, тільки-но в якості «сировини» починає залучатися життєвий досвід різних людей» [1571, с. 6, 17, 261].

Апелювання до власного життєвого досвіду, до практики повсякденного життя, авторитету «бувалої людини» було характерним для виступів депутатів із нижчих соціальних верств, робітників і селян, іноді – парафіяльних священиків. Тому до елементів усної історії гармонійно додаються також елементи історії повсякдення, які простежуються в стенографічних звітах [1629, с. 28-39], а все разом виступає джерелом для вивчення історії нижчих верств суспільства. У західній, зокрема, американській, історіографії це називають соціальною історією або щоденною історією звичайних людей [1484, с. 13-64; 1656, р. 149], і цей концепт також є у списку пріоритетних для нашого дослідження.

Дума не мала повноважень обговорювати військові питання, але опосередковано (при обговоренні бюджету, норм призову в армію і т. п.) торкалася цієї проблематики. Багато хто з депутатів свого часу проходили військову службу – офіцерами, добровольцями, а здебільшого (селяни) – солдатами; чимало з них брали участь у бойових діях в ході російсько-японської війни та в інших військових конфліктах. Армія традиційно відігравала велику роль у російському суспільстві, і певні прояви цього явища фіксують стенограми й матеріали роботи думських комісій.

На початку ХХ ст. в Росії армія виконувала багато ролей, окрім номінальних – зокрема, виступала інструментом модернізації усього суспільства. В умовах імперії армії відводилася роль моделі й ідеального зразка соціального устрою, армія сама була перетворена на інститут виховання і перевиховання населення. В її рамках відбувалася прискорена ресоціалізація

чоловічого патріархального населення у відносно більш пластичну і мобільну робочу силу для промисловості, що створювалася. В армії навчали грамоті, поводженню з відносно складними механічними пристроями й семіотичними системами, вчили слідувати формальним правилам і технічним інструкціям. Але і російська армія, протягом довгого часу маючи демографічну базу у вигляді сільського населення з його культурою, піддавалася зворотному впливу, бо ця культура мала власні цінності, що пов'язували її з глибоко архаїчними часами [1326, с. 280-284]. Прояви і модерних впливів, і архаїчної традиції, були помітними в життєвих долях українських селян-депутатів. Найпомітніші й однозначно зафіксовані прояви модерних впливів – це отримання освіти у військових командах і згадана вище ресоціалізація сільського чоловічого населення.

Таким чином можна стверджувати, що робота в частині методів дослідження належить до міждисциплінарних. За основу взято просопографічний та біографічний підхід, доповнений комплексом методів, які, застосовані в цілому чи в окремих елементах, дозволяють розкрити тему. При цьому деякі з таких елементів новітньої методології, і згаданих, і не згаданих у цьому розділі, могли бути застосованими цілеспрямовано чи в контексті використаного доробку інших авторів.

1.2. Історіографія проблеми

Історію вивчення думської проблематики в цілому прийнято розглядати в рамках актуального сьогодні поділу на три історіографічні періоди: дореволюційний, радянський та сучасний (останніх 15-20 років), межі між якими визначаються зміною теоретико-методологічних парадигм. За ustalеними критеріями, історіографічному аналізу піддаються насамперед

роботи, які відрізняються не стільки фактографією, скільки новизною постановки й розкриття теми та приносять помітний приріст знання [1394, с. 3-4].

Склад і діяльність депутатського корпусу від губерній Наддніпрянської України як цілісного явища ніколи не була предметом спеціального вивчення, а лише побіжно висвітлювалася у контексті інших проблем політичної історії початку ХХ ст. Зрозуміло, що виокремити категоричним чином роботи, що містять таке знання про українських депутатів та їхній внесок у думський процес початку минулого століття, з усього корпусу існуючої літератури доволі складно. Основний її масив сформувався в рамках «єдиного» політичного й наукового простору з домінуванням центру, який і визначав дослідницькі парадигми відповідно до загальноросійських, а потім загальнорадянських пріоритетів. Існують опрацювання окремих напрямів дослідження [1394, с. 14], які дають уявлення про їх динаміку і основні вектори змін, та ґрунтовне узагальнення цієї історіографічної проблеми в цілому [1394, с. 3-17]. Певний історіографічний доробок авторів з думської тематики репрезентує її сучасне українське бачення [1098, с. 7-20; 1276, с. 5-41], а зовсім недавно з'явилася також продуктивна спроба історіографічного узагальнення робіт українських дослідників проблеми [1382].

Робота, що пропонується тепер, створена на основі узагальнення існуючого знання та залучення й осмислення нових архівних джерел і має зробити свій внесок у опрацювання проблеми переважно в українському контексті, як на концептуальному, так і на персоналістичному й фактологічному рівнях. Отже тут, з урахуванням зазначених застережень, ітиметься насамперед про знання, створюване або поширюване протягом усіх трьох історіографічних періодів в Україні, а також і про думських депутатів, обраних в губерніях Наддніпрянської України колишньої Російської імперії, особливо якщо вони самі були учасниками аналізованих в історіографії процесів.

Основною особливістю літератури з думського питання, що виникла в *дореволюційний період*, є те, що в ній безпосередньо формувалося знання про Думу та робилися перші спроби аналітичного узагальнення проблем, пов'язаних з її роботою. Література цього періоду важлива для розуміння світоглядних цінностей населення і обраних ним депутатів Думи, як один із засобів формування переконань. Вона доповнювала оперативну газетно-журнальну публіцистику. В цьому сенсі практично всю створену в перший період літературу можна вважати також першоджерелами, базою майбутніх історичних досліджень, тим більше що більшість книжок того часу формувалася на основі раніше опублікованих авторами матеріалів.

Ця література віддзеркалює також суспільні очікування й суспільну реакцію на публічні кроки влади стосовно актуальних для імперії реформ. Вона демонструє позицію авторів, що сповідували поширені на початку минулого століття ціннісні моделі проведення таких реформ: консервативну, ліберальну та соціалістичну, належали до різних політичних таборів та висвітлювали думську проблематику через призму відповідної ідеології.

Ідеологічний плюралізм, отже, є ще однією суттєвою ознакою першого історіографічного періоду [1394, с. 4]. Помітним явищем, що характеризує такий плюралізм і демонструє зміни соціально-політичної картини у країні, є також широка географія появи відповідної літератури, від берегів Балтійського моря аж до Уралу й Сибіру [804; 828; 1217]. Ці дві обставини з точки зору постколоніальної методології можуть трактуватися як поширення на національну периферію в ході загальноімперських модернізаційних процесів російських політичних зразків та ідеологічних доктрин, значною мірою також запозичених. Тобто разом з «демократичним транзитом», часто руками й інтелектом самих мешканців периферії, здійснювалася своєрідна культурна експансія.

На теренах «селянської» України загальноросійські неонародницькі та ліберальні ідеологічні течії були широко представлені насамперед роботами своїх лідерів або провідних публіцистів (В. Водовозов, О. Пешехонов,

В. Богораз (Тан), О. Каравасєв та ін.) [1040; 1041; 1067; 1233; 1250; 1330; 1331; 1451; 1612; 1642].

На загальноімперському тлі цілком достойно виглядали й українські губернії. Можливість висловити свої погляди у зв'язку з появою Думи і загальними зрушеннями в суспільній свідомості тут знаходили представники чи не всіх професійних груп і соціальних верств населення включно з селянами [1073; 1074], що можна трактувати як паростки потенційно можливого формування елементів громадянського суспільства.

Новим явищем, із цього погляду, є участь у творенні та інтерпретації позицій і точок зору заангажованих у політичні процеси вчених і експертів із різних галузей знань, які виступали також як модератори суспільної думки. Як публіцисти, так і власне вчені використовували свої фахові знання й авторитет для політичної боротьби [1345; 1347; 1348; 1526; 1559; 1569; 1603].

Примітно, що, попри існуючі ідеологічні розбіжності, навіть ліберальна російська професура дозволяла собі доволі зневажливі випадки щодо представників інших народів імперії. У правого октябриста професора Володимира Гер'є, для прикладу, йдеться про «іногородців» взагалі з підрахунком їх думського представництва «окремими екземплярами різних народностей, що збереглися в російському морі» [1091, с. 7], у кадета Павла Мілюкова – про «подільських дядьків у чоботах і свитках», що їх можна було водити Петербургом «на повіді» [1383, с. 396]. До слова, українські «дядьки», або хитруваті «хохли-мужички» тощо, є доволі стійкими персонажами публіцистичної й мемуарної літератури, що стосується того періоду [963, с. 155-157; 994, с. 43; 1599, с. 35-36], чого не можна сказати про представників інших верств та соціо професійних груп населення, як, приміром, інтелігенції чи робітників. Таким чином, щодо українців існував і далі культивувався стійкий стереотип, що формував ставлення до них як до переважно селянської, меншовартісної в усіх відношеннях складової російського соціуму.

Власне українські (або, принаймні, обрані від українських губерній і міст) професори й публіцисти, у т. ч. й думські депутати, що могли поширювати свої

думки на широкий загал засобами друку, також по суті відстоювали загальноросійські інтереси. Захисники право-консервативних позицій вимушено зовні погоджувалися з монаршою волею стосовно скликання «народного представництва», але не могли приховати свого невдоволення «розгулом демократії» у цьому зв'язку й бажання звести Думу хіба що до суто дорадчих функцій (І. Балаклєєв [783], А. Вязигін [794; 1079], Я. Гололобов [797], Д. Піхно [1453], В. Образцов [838], І. Способний [1552]). Більш поміркованої позиції, а саме збереження монархії із запровадженням конституційного устрою імперії, дотримувалися автори октябристського кола (Г. Рейн [981; 1483]) та вихідці з України, помітні представники загальноросійської ліберальної течії, що небезпідставно трактуються сьогодні російською історіографією як видатні представники російського наукового й політичного світу (М. Ковалевський [1594, с. 332-344], П. Новгородцев [1022, с. 94-95; 1387, с. 59-64]). Іще один професор із козацької родини на Чернігівщині Тимофій Локоть у першодумський період віддав данину неонародницькій традиції з її спробами поєднання думського представництва з визвольною боротьбою [1349; 1350], але в подальшому стрімко еволюціонував управо [1347; 1348] й сьогодні у певних колах російської інтелігенції має сумнівний статус «стовпа російського націоналізму» [1469]. Численна література соціал-демократів обох течій, т. зв. меншовиків і більшовиків, трактувала Думу як виверт царського уряду, маневр для нейтралізації класової боротьби, переведення її в контрольовану площину думських дебатів. При цьому меншовики були не від того, щоб використовувати її як легальну трибуну класової боротьби (Ф. Дан) [1133], а більшовики, після періоду бойкотування Думи (В. Воровський) [1071], зрештою пристали на цю думку й також активно включилися в думський процес, хоч про ніяку конструктивну роботу в Думі з їх боку не могло бути й мови [1329; 1330; 1331]. Пізніше лідер більшовиків розробить нову тактику «лівого блоку», яка дістала широке висвітлення в історіографії [1257; 1258; 1312; 1313]. Українські соціалісти, насамперед, українські соціал-демократи, дивилися у той час на майбутнє

українського народу переважно через оптику загальноросійської соціал-демократії.

Власне ж українська точка зору була представлена насамперед роботами професора Михайла Грушевського. У той час він був прихильником автономного статусу України в імперії, і переважною більшістю своїх виступів в українській пресі, виданих пізніше окремим збірником, пропагував цю ідею [1118]. Намагався вивести українців з-під удару можливого звинувачення у «внутрішньому мазепинстві» [1112], знайти спільну мову з кадетами й, зокрема, розвінчати їхні переконання в доцільності першочергової підтримки національних вимог поляків [1117], а також не приховував певного оптимізму щодо «будучності російської України в ліпших конституційних обставинах» [1121]. Подібні ідеї розвивали й у колі авторів українських щоденників і місячників, що виходили тоді в імперії (О. Білоусенко [802, с. 425, 498], В. Доманицький, Д. Дорошенко, С. Єфремов, С. Петлюра, О. Русов, В. Садовський, В. Шемет, І. Шраг [1150; 1493; 1639; 1646] та ін.). Проте з часом їх погляди ставали більш прагматичними: фіаско 1-ї та 2-ї Державної думи, арешти колишніх її членів за різними звинуваченнями та інші прикрі для українських депутатів події розвіяли романтичні сподівання [1027; 1113; 1154; 1174; 1338; 1443; 1499]. Характерним є зауваження Павла Чижевського з нагоди припинення роботи 2-ї Думи та відповідно припинення виходу «Рідної справи»: «Зачинено Державну думу, зачинилася й наша «справа»... [168, арк. 1]. Своєрідним підтвердженням цьому невтішному висновку став факт перевидання у 1912 р. україномовної спочатку брошури Чижевського про вибори вже російською мовою [1614].

Уважно слідкували за подіями в Наддніпрянській Україні тодішні «австрійські» українці і поляки. Вельми прихильно та оптимістично трактував появу українського парламентського (з його точки зору) представництва Богдан Лепкий [1700]. Натомість у суто інструментальному ключі, з позиції вигідності цієї справи для вирішення власне польського національного питання в Російській імперії та заперечуючи навіть доцільність існування етноніму

«українці», оцінював події редактор часопису, в якому публікувався Лепкий, майбутній професор загальної історії з Вільна Фелікс Конечний [1286, с. 53-62; 1689, с. 499; 1692, с. 7].

Помітна поодинокість видань українською мовою в «морі» російськомовної літератури з думської тематики може служити індикатором проявів імперської політики навіть у такій, здавалося б, демократичній справі, як народне представництво, хоча українці намагалися виправити становище, започаткувавши низку періодичних видань. Не на користь української справи була й ситуація з листівками, що масово поширювалися під час виборів – повне домінування тут було за російськими партіями і російською мовою [21; 27; 33].

Певним підтвердженням успішності тривалого урядового культуртрегерства стала й амбівалентність окремих українських авторів із загальноросійських ліберальних партій: Якова Імшенецького, Євгена Лозинського, Михайла Могилянського, що писали російською мовою і без якогось національного маркування чи адресування [1201; 1202; 1344; 1395].

Це не означає, що українці не намагалися відстоювати свої погляди та поширювати їх серед спільноти, але 1917 рік приніс кардинальні зміни в політичному устрої, соціально-політичних і економічних відносинах, а разом із ними й поступову зміну теоретико-методологічних парадигм [1394, с. 4], в руслі яких вивчалася й висвітлювалася думська проблематика.

Радянський період. Після жовтня 1917 р. й переходу влади до більшовиків, які заперечували парламентаризм, поклавши в основу політичної новобудови систему рад, історія Думи не була в числі пріоритетних.

Відносно ліберальний перехідний період домінуючого впливу на радянську історичну науку академіка Михайла Покровського на початку 1920-х років тривав недовго. Проте саме семінару Покровського в Інституті червоної професури можна завдячувати появою перших наукових робіт, що заклали традицію радянської історіографії Думи [1535]. Діяльність її трактувалася у той час як одна з форм класової боротьби, з переважною увагою до депутатів із робітників або селян [1534; 1572; 1573].

Проте перехідний період іще тривав, продовжувалося вивчення діяльності політичних партій, прямо чи опосередковано пов'язаних з думською діяльністю, у т. ч. й з небільшовицьких позицій [1550]. Головним місцем публікацій з історії партій та соціально-економічної історії у 1920-1930-ті рр. (у т. ч. «непролетарських», але безпосередньо пов'язаних з думською історією), був часопис «Красный архив» та його відповідник в Україні «Літопис революції» [815; 879; 1508]. В даному випадку публікаторська активність і відбір матеріалів для публікації відображали ще певну теоретико-методологічну неусталеність і власне дослідницький процес [1394, с. 4].

У 1920-ті роки ще більш-менш вільно висвітлювалися проблеми аграрної історії недалекого минулого [1234; 1370], робітничого руху й партійної роботи, у т. ч. діяльності соціал-демократичної «Спілки» в Україні [880; 1192; 1301; 1486; 1502]. Правда, автора роботи про «Спілку» Ріша (партійне ім'я «Арнольд») інший відомий спілчанин, Галаган, не сприймав усерйоз [1382, с. 157] і вважав некомпетентним у багатьох питаннях, зокрема, щодо участі «Спілки» у думських виборах та обранні депутатом активіста цієї партії інженера Кириєнка [401]. Але якихось особливих деталей про цей сюжет сам Галаган також не подав [951, с. 125, 129-131].

Дозволяли собі висловлювати неузгоджені з більшовицькою лінією думки російські соціал-демократи (меншовики). Петро Маслов, зокрема, не визнавав якогось значного впливу більшовиків у селі й стверджував, що причини селянських заколотів початку століття слід шукати не в революційній пропаганді, а в економічних умовах їхнього життя [1370, с. 9, 17, 23].

Ці загалом марксистські оцінки, стали, проте, мало не крамольними з кінця 1930-х рр., коли над історичною наукою нависла важка тінь «Короткого курсу» з його вказівками, як належить єдино правильним чином трактувати події революції 1905-1907 рр. [1205, с. 80-94]. Характерним прикладом організації матеріалу в цьому «курсі» є сюжет про 4-ту Думу, зведений тут виключно до історії однієї з її фракцій, соціал-демократів (більшовиків). При цьому Дума трактувалася всього тільки як другий, поряд із газетою «Правда»,

легальний орган для пропаганди ідей партії більшовиків. Цікаво, що про наявність провокатора серед депутатів-більшовиків у 4-й Думі (Малиновського, від московських робітників), «Короткий курс» згадує, а про існування такого ж провокатора в депутації 3-ї Думи (Шурканова, від робітників Харкова), – ні [1205, с. 148-150].

Думська проблематика могла розглядатися тепер виключно в руслі історії звитяжної боротьби пролетарських мас проти буржуазно-монархічного ладу, як частина революції 1905-1907 рр. Знаковою роботою для радянської історіографії кінця 1930-х років, що стосувалася й думського процесу в Росії, стала монографія Євгена Черменського про буржуазію й царат у революції 1905-1907 рр., опублікована в 1939 р. Особливої уваги вартий його аналіз загальних інтересів царату й буржуазії в боротьбі проти національно-визвольного руху пригноблених народностей, а також його пояснення політичного самообмеження російської буржуазії побоюванням того, як би внаслідок встановлення представницького способу правління в багатонаціональній імперії не посилювалися б відцентрові настрої й вона не розвалилася б на шматки [1608, с. 20, 23-24]. Черменський також першим із радянських істориків ґрунтовно проаналізував взаємини між царським урядом і партіями, а також і всередині партій, як-от між кадетами великоросійськими і українськими тощо*. Зрозуміло, що загальна спрямованість цієї роботи була такою, як того вимагали канони «Короткого курсу», тобто вся політична боротьба навколо Думи трактувалася тільки як прелюдія до збройного повстання. Ця заданість особливо рельєфно проявилася у консультації, присвяченій уже безпосередньо Думі, з якою Є. Черменський виступив у тому ж 1939 р. в «Історичному журналі» [1605].

У роботах 1920-30-х рр. домінувала тенденція до розгляду переважно подій у «революційних центрах», в центральних організаціях, і значно менше уваги приділялося розгляду місцевих сюжетів. Проте вже у 1940-і рр. з'явилися

* Характерно, що в наступних перевиданнях книги місця про великодержавницькі настрої російської буржуазії були або вилучені, або помітно приглушені, – очевидно, певна тенденція залишалась і в нових, радянських умовах.

роботи як із загальних проблем революції 1905-1907 рр., так і розвитку її на місцях, з наголосом на особливій ролі робітничого класу в революційних подіях [1355; 1434; 1436]. В історіографії аж до середини 1960-х рр. утвердилася «більшовизмоцентристська» модель трактування теми, що призводило до викривлення рольових функцій не лише небільшовицьких думських фракцій, а й Думи в цілому [1394, с. 4].

Стосовно ж українців у Думі, то, якщо про них і заходила мова, то хіба що побіжно: українці в політичному процесі, як і за часів романовської імперії, залишалися фігурою замовчування. Узагальненням регіональних досліджень 1940-х рр., які містили сюжети з думської історії, став збірник статей за редакцією й зі вступним словом Ганни Панкратової з характерною назвою «Революция 1905-1907 годов в национальных районах России» [1475].

Положення розгорнутої пізніше у докторську дисертацію великої статті Леоніда Іванова «Революційна боротьба 1905-1907 рр. на Україні» [1475, с. 14-106] з означеного збірника можна вважати програмними для цього напрямку досліджень в Україні. Вони враховували післявоєнні партійні постанови з ідеологічних питань: під розряд «безрідних космополітів» від українського народу підводились «буржуазні націоналісти» – тобто практично всі депутати Думи, крім кількох більшовиків. Такі оцінки й формулювання так чи інакше використовувалися в подальшому як своєрідний канон для робіт українських радянських істориків з цього періоду.

У 1950-ті роки, що для української історіографії проходили під певним впливом ідеологем 300-річчя «возз'єднання», вийшло кілька ґрунтовних праць з історії революції 1905-1907 рр., де побіжно розглядалися й сюжети, пов'язані з парламентськими громадами українців в 1-й і 2-й Державних думах [1335; 1336; 1354]. Проте фактична база, зокрема, робіт Федора Лося [1353; 1354], та його оцінка чисельності й складу депутатів у цих громадах, тиражувалася й надалі й утрималася мало не до наших днів.

Характерне для української історіографії того часу бачення проблеми, яке повністю відповідало вимогам постанови ЦК Компартії України «Про

політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії АН України» [811], присутнє в академічному виданні «Історії Української РСР» у сюжеті про українську думську громаду. Йшлося про те, що українських селян в Думі хотіли «втягти» до цієї громади, аби розбити «єдність з робітниками і селянами Росії»; автономія була потрібна «націоналістам», щоб самим експлуатувати свій край і народ, і т. п. [1215, с. 619].

У відповідні рамки ставилися й інші роботи, в яких розглядалася участь українського населення, переважно робітників і селянства, в революції [1334; 1352]. Селянство, домінуюче в його структурі на початку ХХ ст., у кращому випадку розглядалося на другому плані або як союзник робітників, або як клас, яким мудро керує пролетарська партія [1089]. Однак при всьому тому в цих текстах можна було зустріти хоч і не названі прямо, певна річ, програмні вимоги УДРП думського періоду 1906-1907 рр. [1351, с. 32].

Думські вибори, як і в попередні десятиліття, залишалися актуальною темою в Україні, насамперед, як матеріал для поточної пропаганди для виборів у Ради різних рівнів [1567; 1585]. На союзному обширі не втрачали популярності теми робітничого представництва в Думі [1149], час від часу дослідники торкалися інших питань думської тематики, як-от аграрного, тактики бойкоту та ін. у рамках висвітлення основних проблем періоду імперіалізму [1017; 1042; 1111; 1180; 1211; 1357; 1610]. У концептуальному плані ці роботи повністю відповідали сформованій в середині 1930-х рр. марксистсько-сталінській парадигмі та офіційному трактуванню 50-річчя Жовтневої революції, тож про окремий аналіз національного представництва не йшлося.

Проте в умовах політичної хрущовської «відлиги» та пом'якшення ідеологічного тиску на вчених побачили світ важливі в методологічному відношенні роботи про Думу й державне управління в імперській Росії [1525]. Збірник документів і матеріалів про Державну думу Ф. Калінічева став рубіжним виданням джерельного характеру, а монографія С. Сідельникова про 1-у Державну думу стала чи не єдиним у своєму роді на той час аналітичним

дослідженням проблеми в масштабі всієї країни, з виваженням розглядом основних аспектів першодумської проблематики (законодавство, виборчий процес, позиція російських і деяких національних партій, царського уряду тощо). Вона стала своєрідною моделлю для авторів, які в подальшому опрацьовували думську тематику.

1960-ті роки – це час ювілеїв революцій та нових політичних тез у цьому зв'язку, що формували нові уявлення про різні форми переходу до соціалізму. Це розширювало тематичний спектр досліджень та окремих сюжетів про вибори, про робітників і селян у Думах, характеристики суспільного ставлення до неї [1055; 1162; 1229; 1393; 1645]. Інтерес до думської проблематики на українському матеріалі був особливо притаманний роботам Федора Лося [1351; 1355] та Олексія Михайлюка [1393]. Можна сумніватися, чи справді «навмисне пошкодження саду у місцевого багатія» [1393, с. 754] було таким уже гострим проявом класової боротьби на селі, але кількість і якість матеріалу, введеного в цей час у науковий обіг, безсумнівно значна.

Суттєвий інтерес для вивчення соціального складу потенційних думських депутатів у руслі тези про розширення спектру союзників пролетаріату складають роботи з історії окремих суспільних класів і верств [1164; 1167], рухів, процесів і партій в роки першої російської революції, окремих депутатів-більшовиків [1198; 1262; 1466; 1609]. У цей період почав активно публікувати результати своїх досліджень третьочервневої системи Арон Аврех [997; 999; 1000], монографічні роботи якого становлять помітний етап у вивченні думської проблематики.

При цьому й далі зберігалася тенденція «денаціоналізації» думського за одночасного посилення уваги до соціальних та партійних відмінностей, особливо послідовна стосовно українських депутатів [1265; 1266]. Це стосується й робіт українських авторів, які час від часу почали з'являтися в єдиному на союзному просторі історичному часопису, заснованому в національній республіці – «Українському історичному журналі» [1006; 1044; 1360; 1462; 1463; 1540].

Подібний підхід бачимо і в інших дотичних до нашої теми конкретно-історичних та історіографічних дослідженнях 1970-80-х років, як російських, так і українських [1094; 1161; 1168; 1337; 1528; 1551; 1611; 1647]. З монографій, присвячених власне Думі, варто відзначити роботу Г. Зайчикова про думську тактику більшовиків [1185] та підсумкову монографію Є. Черменського про 4-ту Думу [1606], а також статті та дисертації дослідниць Г. Нільве [1410] і В. Михайлової [1391] про селянські накази Думі перших двох скликань. У «Нарисах з історії СРСР» Федора Лося на українському матеріалі подано розділ про діяльність 3-ї Думи та окремих сюжет про вибори до 4-ї Думи [1353, с. 182-191, 216].

Розробка загальних питань революції 1905-1907 рр., історії класів, партій, урядових структур, у межах яких так чи інакше були присутніми думські сюжети, активно продовжувалася й у 1980-ті рр. З'являлися, хоч і досить відсепаровані, документальні публікації з відповідними коментарями [869; 870], монографічні дослідження та історіографічні роботи авторів, що розробляли цю тематику: Арона Авреха, Валентина Дякіна, Павла Зирянова, Надії Корольової, Юрія Соловйова, Лариси Сенчакової, Станіслава Тютюкіна та ін., а також роботи відомих авторів із питань історії лібералізму, інтелігенції, селянського руху, історії політичних партій: Галини Алексеєвої, Володимира Гінева, Діани Колесніченко, Віктора Тюкавкіна, Корнелія Шацилла, Валентина Шелохаєва. У них з необхідністю була присутньою радянська ідеологічна заангажованість, але безсумнівно ці роботи є важливими фактологічно, такими, що відкрили завісу мовчання щодо «непролетарських партій», до яких саме й належала більшість українських депутатів.

Спеціально думську тематику продовжували розробляти автори «більшовицького циклу» (бойкот, тактика лівого блоку, персоналії більшовицьких депутатів) [1099; 1128; 1131; 1447]. У роботах про буржуазію, дворянство, царат висвітлювалася у відповідному контексті діяльність тих депутатів-політиків, котрі впливали на політичне життя як думські діячі чи лідери партій (Михайло Родзянко, Петро Балашов, Никанор Савич, Олександр

Александров, Петро Каменський та ін. [469, л. 1-24; 481, л. 1-24; 545, л. 1-26; 635, л. 1-35; 642, л. 1-13; 1164, с. 356-372]). Вони могли виступати і в інших іпостасях, наприклад, як скандалісти й сутяжники у власному ж середовищі, як-от Анатолій Савенко [641, л. 1-24; 1001, с. 242-246], – але жодним чином не як депутати від українських губерній.

Робіт, що присвячувалися б безпосередньо українському представництву в Думах, практично не було і в цей період. Виключення складає дослідження Володимира Попика про вибори в 3-ю Думу [1461]. Ця ґрунтовна робота у фактологічному відношенні не втратила наукового значення до сьогодні, хоча й з необхідністю містить ідеологізовані оцінки, притаманні періоду «розвинутого соціалізму». Сюжет стосовно думського представництва у 5-му томі 10-томної «Истории Украинской ССР» нічого принципово нового не містив [1207, с. 117, 161-167, 170-171].

Отже, в цілому думська проблематика в її українському аспекті не була надто популярною темою, хоча з середини 1980-х років і почалася тенденція до регіоналізації досліджень. Домінуючу парадигму аналізу думського процесу (парламентаризму, в прочитанні багатьох дослідників), заклали московські і ленінградські вчені з академічних інститутів. Національна проблематика у цьому процесі більш-менш помітне місце зайняла лише у 80-і рр. ХХ ст. у зв'язку з розширенням дослідницького поля на регіони СРСР. Із цього часу дуже активно ведуть дослідження вчені з регіонів Російської Федерації, з Казахстану та ін.

Українські ж історики завжди знаходилися під пильним контролем імперських центрів – чи російського, чи радянського. Така увага та постійна загроза бути звинуваченим спочатку в «мазепинстві» чи «сепаратизмі», а потім у «буржуазному націоналізмі» чи навіть «шовінізмі», призвели до того, що тема участі ролі України й українців у Думі довгий час була незатребуваною. Ті дослідження, які торкалися думських сюжетів у роботах більш широкого плану, можна було проводити виключно в жорстких рамках марксистсько-ленінської парадигми, що й визначало зрештою їх однобічний зміст і часто викривлені

оцінки. Але поступове розширення тематики досліджень, новий джерельний матеріал та фактографічні напрацювання рано чи пізно мали привести до якісних зрушень, базованих на новій методологічній основі.

Сучасний період. Перший і другий історіографічні періоди, таким чином, для власне української історіографії були малопродуктивними. Зміни почалися, як це й раніше побутувало в нашому науковому просторі, разом зі змінами в соціально-політичній ситуації на початку 90-х років минулого століття. Принципово новим стало те, що відтоді, принаймні, в українських авторів з'явилася можливість писати про українських депутатів Державної думи Російської імперії як про українців, а не лише як про робітників-більшовиків або селян-трудовиків чи куркулів. Власне, й сама тема стала актуальною після розпаду СРСР, коли Україна здобула, нарешті, суверенітет. Навряд чи це був тільки кон'юнктурний інтерес, стимульований зміною умов суспільного розвитку: тема вписувалася в коло проблем, які визнавалися представниками і української, і російської академічної науки пріоритетними при вивченні «безрадісного», за визначенням Олександра Реєнта, періоду нашої спільної з росіянами історії кінця XIX – початку XX ст. [1478, с. 11; 1507, с. 12].

Утім, пріоритет у розробці думської проблематики на пострадянському просторі належить Росії. Показовим для характеристики значення, яке там їй надається, є перевидання стенографічних звітів засідань Державної думи всіх чотирьох скликань, хоч і в дещо скороченому вигляді, та опублікування окремим виданням промов видатних російських ораторів (до яких віднесено й волинського депутата Василя Шульгіна) [800; 843]. Вони трактуються ширше, ніж просто джерельні публікації, – ці тексти подаються як приклад відповідального ставлення до обов'язку народного представника, як взірець для наслідування.

У зв'язку з роботою Державної думи в сучасній російській історичній науці досліджується (насамперед, на дисертаційному рівні), широке коло політичних, соціально-економічних, ідеологічних проблем тощо, з використанням різних підходів і дослідницьких методик [1019; 1021; 1135;

1148; 1197]. Проведені спеціальні дослідження думської історіографії та джерелознавства, вийшли друком колективні та монографічні дослідження такого плану [1105; 1498; 1554].

На ґрунтовному монографічному рівні здійснено обґрунтування думської практики власне як парламентської практики в руслі модернізаційних процесів згори (Ольга Малишева), висвітлення законодавчих функцій Думи та інституційного механізму їх реалізації (Вадим Дьомін), законотворчої роботи палати в цілому (Анатолій Смірнов, Володимир Кошкідько), окремих її фракцій (Віктор Козбаненко, Дмитро Аронов) [1013; 1138; 1254; 1304; 1366; 1536].

Окремо варто відзначити дослідження історика з Пермі Ігоря Кір'янова, у теоретичному плані базовані на політологічній концепції демократичного транзиту [1238; 1239; 1240]. Трактуючи участь в роботі Думи представників різних верств населення урізноманітнюється дослідником до поширення в російському науковому просторі поняття *homo politicus* («людини політичної», тут і далі курсив наш. – О. К.), якою, за авторською концепцією, ставав кожен, хто отримував статус депутата Думи [1239]. За такого підходу національна складова представництва виявилася максимально знівельованою, з чим важко погодитися беззастережно. Робота значною мірою ґрунтована на комп'ютерному аналізі текстів стенограм та інших опублікованих матеріалів; а що найбільш представлено у цьому плані є 3-я Дума, то лєвова частка статистичних узагальнень зроблена саме на її основі. При всій новизні підходів, деякі усталені раніше особливості висвітлення персонального складу Думи залишилися незмінними: жодних суттєвих акцентів на національній належності депутатів. Рольова функція почесного громадянина м. Катеринослава й відомого харківський професора й ректора університету Михайла Алексеєнка визначена як «парламентський бюджетник Алексеєнко» і т. ін. Неординарні праці цього історика, хоч і не без застережень, є найбільш наближеними до нашої теми із усього доробку сучасних російських авторів.

Національним сюжетам, пов'язаним з історією Державної думи, дедалі більше уваги приділяють науковці з російських регіонів, представники

неправославних конфесій, фахівці з національної політики взагалі. Серед показових у цьому сенсі можна назвати роботи Діляри Усманової, Рустема Ціунчука, колективну працю Володимира Зоріна, Діни Аманжолової і Сергія Кулешова та ін. [1193; 1584; 1602] Особливо активізувалася подібна робота у зв'язку з відзначенням на державному рівні сторічного ювілею з дня початку роботи 1-ї Державної думи, трактованого як сторіччя російського парламентаризму [1278]. Політичний бік питання – історична легітимація діяльності сучасної Думи Російської Федерації – стимулював таким чином і суто науковий прогрес у його дослідженні

Дедалі ширше розгортається робота над дослідженням думської тематики в Україні. В інституційному плані якогось офіційного єдиного центру її досліджень в Україні немає, проте з середини-кінця 1990-х рр. ця тема закономірно знаходиться в полі зору відділу історії України XIX – поч. XX ст. академічного Інституту історії України, очолюваного тоді професором Віталієм Сарбеєм [1477]. Певні напрацювання того часу оприлюднені в колективній монографії, підготовленій цим відділом, у якій містився й думський сюжет [1294, с. 445-470, 484-488; 1506]. У цей же період з'являються перші виважені оцінки участі українських депутатів у російській Державній думі в літературі узагальнюючого плану [1212; с. 297-299].

Започаткований тоді напрямок досліджень продовжується. Останнім часом були опубліковані роботи знаних фахівців цієї академічної установи Олександра Реєнта [1481] та Валентини Шандри [1628], що прямо чи опосередковано стосуються думської тематики. Вони мають синтезуючий, оглядовий характер і є важливими в концептуальному, методологічному й навіть суто термінологічному плані. Ці роботи можна трактувати також як своєрідний імпульс, відкриття нової дослідницької перспективи для молодих науковців, оскільки ця широка й багатогранна наукова проблема в Україні знаходиться ще тільки на початку шляху до належного опрацювання.

У цілому ж уявлення про існуючі найвагомші конкретно-історичні дослідження проблеми в Україні другої половини 1990-х – початку

2000-х рр., їх тематичні напрямки й центри вивчення дають переважно дисертаційні роботи (роботи українських авторів, видані у вигляді базованих на них монографій, на сьогодні є радше виключенням [1098; 1245; 1619]). Перші з них були створені й у середині 1990-х рр. захищені в Києві. Валентин Доморослий розглянув на новій методологічній основі з суттєвим політологічним акцентом проблему українських думських громад у Думі перших двох скликань [1151], популярну серед українських авторів дорадянського періоду та діаспори й дуже негативно трактовану в радянські часи. Дослідження української селянської складової думського представництва в 1906-1907 рр. здійснив автор цих рядків [1276]. Тема в такому історичному аспекті й такому об'ємі предмету раніше не розглядалася, і складність полягала насамперед у створенні моделі дослідження. Запропонований варіант був сприйнятий і позитивно відзначений у фаховому середовищі [1033; 1244].

Далі центр дослідницької роботи з думської роботи на якийсь час перемістився у Харків. Захищена там невдовзі дисертація Вікторії Сичової про ліву опозицію в 4-й Державній думі [1563] (спеціальність «всесвітня історія»), – містила вельми цікаві висновки також для історії української: серед активної частини представників «лівої опозиції» на чолі з Григорієм Петровським переважали вихідці якраз із України, з Харкова зокрема. Марина Киян у межах своєї спеціальності розглянула юридичні аспекти виборів і думської діяльності депутатів від українських губерній і міст у Думі першого і другого скликань [1244, с. 86-103].

Олена Білокінь захистила кандидатську дисертацію про українське питання в Державній думі. Авторка розширила традиційне коло джерел за рахунок літератури мемуарного й епістолярного характеру [1033].

Надалі географія дисертаційних робіт із думської тематики в Україні поширюється практично на всі регіони України, водночас урізноманітнюються й методи опрацювання історичного матеріалу.

У широкому контексті, через призму аналізу роботи Думи перших двох скликань, розглянула національне питання в Російській імперії Інна Бурда

(Київ) [1049]. Роман Топка (Дніпропетровськ) на основі кліометричних підходів та комп'ютерних технологій здійснив контент-аналіз наказів та ухвал українських сільських громад, складених на адресу Думи, й виявив на цій основі, окрім іншого, також прояви буденної свідомості, обставини приватного життя і т. п., що було новим для вітчизняної історіографії на той час [1574].

Грунтовне дослідження нетривіальної проблеми на прикладі великого українського регіону здійснив у своїй дисертації Анатолій Глушковецький (Кам'янець-Подільський) [1097]. Виборчі кампанії на Поділлі мали свої особливості, були до певної міри нетиповими, якщо розглядати їх на тлі виборів у інших європейських губерніях імперії, що й було доведено в роботі. Цікавим стало поєднання регіональних підходів із «загальноімперськими» узагальненнями.

Поза тим, думська тематика в цей період не вичерпувалася виключно роботами, у заголовку яких стояло б «Дума» чи «вибори». Цікаві аспекти, дотичні до нашої теми, знаходимо в новітніх дослідженнях теоретичного й конкретно-історичного плану з історії ідей, соціальних верств, партій науковців із різних регіонів України Природно, вони потребують вдумливого прочитання, оскільки предмет розгляду й дослідницька оптика у цих авторів усе ж інші. Це також стосується робіт, у яких той чи інший депутат згадується ситуативно, як відомий у певній місцевості партійний або земський діяч, як журналіст або редактор, член масонської ложі тощо.

Відносно невелика кількість робіт із думської тематики в Україні до певної міри компенсується багатовекторністю дослідницьких інтересів, ґрунтовністю підходів і, відповідно, об'ємним, далеко ще не вичерпаним, висвітленням проблеми. Триває процес розширення географії таких досліджень в Україні, урізноманітнюється їх тематичний спектр, у т. ч. й на вписане у ширший контекст опрацювання окремих персоналій (у розробку цієї тематики в останні півтора десятиліття внесли свій внесок В. Бабенко, О. Білокінь, М. Бучин, О. Гайдай, І. Демуз, Т. Демченко, Л. Дідух, С. Донченко, А. Задерейчук, Л. Коваленко, Н. Лагунова, В. Сичова, М. Циганюк, С. Шендрікова, Л. Щербін

[1382, с. 164]). А оскільки яскравих особистостей серед депутатів, обраних від українських губерній, не бракує, то цей останній напрямок видається вельми перспективним.

Певний внесок у розробку даної наукової проблеми зробив автор пропонованої дисертації, регулярно публікуючи результати власних досліджень від початку 1990-х рр. до останнього часу. Це більше двох десятків наукових статей, які стосувалися різних аспектів думської тематики, проблеми «українського парламентаризму», думського представництва окремих соціо професійних груп і персоналій. Вони зайняли певну нішу в історіографічному просторі дослідників тематики в Україні, Росії і, почасти, Польщі, до території чи політичного й культурного простору яких належали думські депутати.

Існуючі сучасні напрацювання з думської тематики часто недоступні для ширшого загалу дослідників, і це є певною проблемою, оскільки результати дослідницьких зусиль розпорошені географічно, серед матеріалів наукових конференцій різного тематичного спрямування, університетських збірників тощо, [1382, с. 164]. Відтак далеко не всі вони мають критичну рефлексію, і разом з прирощенням нового матеріалу накопичується низка суперечливих проблем і фактичних помилок. Але якщо спірні питання, як-от проблема існування на початку ХХ ст. «українського парламентаризму» як такого, можуть бути результатом різних методологічних підходів та дослідницьких інтерпретацій, то різнобій у прочитанні окремих прізвищ думських депутатів, їхніх партійних характеристик чи регіональної належності раціонально пояснити важко, й тут представникам дослідницького цеху варто дійти якогось порозуміння.

Скажімо, відомий депутат, присяжний повірений із Одеси Осип Пергамент ніколи не був «професором історії» [1034, с. 194-196], а тим більше – депутатом від міста Ревеля [1033, с. 47]. Михайло Могиланский – знаний український кадет, думським депутатом взагалі ніколи не обирався [1034, с. 9]. Тимофій Локоть брав участь у виборчих зборах кадетів, але в Думі став

відомим як депутат-трудолик, а не кадет. Селянин і волосний писар з Катеринославської губернії Олексій Возовик не був робітником [1245, с. 186-196], і т. п. Звичайно, і партійність, і соціальний стан можуть змінюватися, але ж тоді мають бути відповідні застереження, яких немає.

Загальним місцем можна вважати некритичне калькування джерел та оцінок російської й української преси початку ХХ ст., яка часто видавала бажане за дійсне. Українську думську громаду в 1-й Думі, зокрема, якщо й можна називати «фракцією», то хіба з певними застереженнями; загалом же циркулює близько десятка визначень цього об'єднання депутатів [1033, с. 5; 1151, с. 2, 9-10, 17-18].

Роботи спорідненої тематики іноді мають практично ті самі архівні посилання, а то й схожі висновки. Така ситуація може бути спричинена різними обставинами, але необхідні пріоритети у таких випадках можна встановити хіба що датою публікації роботи чи захисту дисертації. Некоректною можна вважати й практику цитування «класичних» уже матеріалів із думських часописів («Українського вестника», «Рідної справи»), газети «Рада» тощо, коли кожен наступний дослідник приводить часто ті самі фрагменти як першоджерело, без жодної згадки про їх використання в уже існуючих текстах.

Залишає бажати кращого й якості видання сучасних українських робіт із близької нам проблематики, що рясніють просто елементарними помилками. Чи це наслідок *lapsus calami*, помилок пера автора, чи жарти комп'ютера, коли той «самостійно» вносить поправки до незнайомих йому слів, але залишається фактом: окремі публікації здатні ввести читача в оману.

Типовими помилками є плутанина в прізвищах – «Муровцев» замість Муромцев, «Шгейнгель» замість Штейнгель, «В'язов» замість Вязлов; в іменах – «Петро Мілюков» замість Павло Мілюков тощо. Існує також плутанина у визначенні представництва: депутатів від російських губерній і міст (Оніпка, Петрункевича, Петражицького) долучено до депутатів від губерній українських. Зустрічаються й недогляди іншого виду – наприклад, сплутано, підписи під портретами Лучицького й Доманицького, при тому, що Василь

Доманицький взагалі не був депутатом. Відому авторку Ольгу Андрієвську, професорку Трентського університету, названо в чоловічому роді, О. Андрієвським. Політична платформа Українських думських громад висвітлюється під назвою «поліграфічна платформа УДГ», – і цей ряд недоречностей можна продовжити*. Такого роду помилок не позбавлене навіть найсолідніше з сучасних довідкових видань з думської тематики – енциклопедія «Государственная дума Российской империи: 1906-1917», – в котрій депутат Микола Біляшевський названий Федоровичем замість Федотовича, а депутат Ярмолович – Полієном замість Полієвкта.

Історіографічний процес є явищем невинним, тож зроблений тут огляд не можна вважати повним і завершеним. Проте можна зробити обґрунтований висновок: думська тематика, прямо або опосередковано, є дедалі більше присутньою в дослідницькому просторі українських вчених, що обіцяє в перспективі проведення відповідних узагальнень, появу робіт монографічного характеру, якісно вищий рівень осмислення теми в цілому.

Насамкінець про нашу тему в роботах *західних істориків*. Безпосередньо дотичною до неї є опублікована дисертація згаданої вище Ольги Андрієвської «Політика національної ідентичності: українське питання в Росії, 1904-1912» [1657], про яку вже йшла мова. Робота викликала значний інтерес в українських істориків на початку 1990-х рр., і більшість її положень залишаються актуальними й дотепер. У подальшому Андрієвська змінила тематику досліджень.

Роботи інших західних авторів та українських істориків із діаспори висвітлили у своїх розвідках та історіографічних оглядах українські історики С. Єскельчик та В. Милько. Сергій Єскельчик проаналізував точки зору на українську проблематику періоду революції 1905-1907 рр. станом на 1990 рік У. Аллена, Дж. Елі, Р. Едельмана, Е. Карра, Б. Кравченка та О. Федішина [1176]. Володимир Милько висвітлив узагальнення українського питання (у т. ч. думську складову проблеми) Д. Дорошенка, О. Терлецького, П. Феденка

* Відносимо ці ляпи на недосконалість видавничого процесу, тому посилань у цьому випадку не робимо.

[1382, с. 157-158], проаналізував бачення «українського питання» в політиці Російської імперії в англomовних роботах авторів українського походження І. Лисяка-Рудницького, М. Воскобійника, А. Іванцевича, Н. Полонської-Василенко, О. Геруса й відзначив роботи про вплив політичних партій в українських землях Г. Бошика, Р. Елвуда та Р. Едельмана [1382, с. 161].

Роботи представників західної *англomовної історіографії* з історії Росії періоду початку ХХ ст. присвячені переважно революції 1905-1907 рр. Як правило, думська проблематика в них не займає багато місця. Проте більшість таких досліджень містять важливі характеристики для визначення основних умов, що призвели до активізації діяльності царського уряду з реформування політичної системи, проблем взаємодії і взаємовпливу революційних і модернізаційних процесів, як у колективних роботах [1690; 1696], так і в монографічних дослідженнях. У цьому ключі розглядаються також важливі питання суспільного розвитку пізньоімперського періоду [1662; 1701]. Красномовними видаються заголовки редагованої Абрахамом Ашером двотомної колективної монографії про цей період: «Росія у хаосі» та «Відновлена влада» [1658; 1659]. Модернізація «згори» в Росії мала загалом прозахідний вектор розвитку; теоретичні проблеми переходу країни на конституційні рейки стали предметом уважного розгляду зарубіжних науковців як на Заході (Р. ван Кенегем, К. Фроліх, Д. Хатчінсон, Д. Санборн [1665; 1674; 1679; 1702]), так і, як компаративні студії, на Сході (Т. Хара, К. Мацузато [1672]).

Попри відсутність, на загал, у таких роботах оригінальної архівної джерельної бази, вони мають інші суттєві й привабливі достоїнства, якими є методологічна свобода при їх створенні, широта проблематики, хронологічних меж, поліваріантність трактувань та різноплановість підходів до вивчення революційних змін у країні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., які оцінюються зрештою все ж як «народна трагедія» (Р. Сервайс, О. Фігес [1673; 1704]), а також причин поразки самодержавного уряду (А. Хейлі, А. М. Вернер [1676;

1709; 1713]) та провалу ліберального розвитку подій уже в післяімперській Росії (Ц. Хасегава, М. Меланкон, Р. Вейд [1675; 1688; 1714]).

Висвітлюються окремі аспекти подій революції 1905-1907 рр. і 1917 р., як-от: вплив на них російсько-японської і Першої світової воєн (Я. Кушбер, Р. Холквіст [1677; 1684]), позиція і політична поведінка визначальних для першої революції соціальних сил-антиподів – селянства (у т. ч. українського) і дворянства (Р. Едельман, С. Бекер [1661; 1670; 1710]). До слова, проблема дворянських привілеїв як фактора, що революціонізує суспільство (деякими дослідниками транспонується й на радянське суспільство, Д. Крістіан [1667]), вочевидь, ще не вичерпана. Дворянство і самодержавство, зробивши ставку на російський націоналізм, усе ж програло на соціальному полі, попри значні політичні зусилля в міжреволюційний період (Р. Едельман [1669]).

Роботи західних авторів про політичні партії, починаючи з класичного вже дослідження Теренса Еммонса [1671], мають більше наближення до думської проблематики, навіть якщо вони стосуються таких прихильників радикальних вирішень соціальних проблем, якими були російські соціал-демократи (Р. Пірсон, Дж. Свейн [1695; 1707]). Тим більше, що відомі дослідники цієї проблематики постійно готові до перегляду усталених поглядів на неї, щойно в обігу з'являються невідомі раніше джерела чи нові методи інтерпретації вже відомих джерел чи фактів (Е. Актон, Дж. А. Хоскінг, Р. Сервайс [1655; 1697]).

Революційні події стали каталізатором процесу політичного реформування російського суспільного устрою в бік конституційної монархії. У тіснішій прив'язці до думської проблематики розглядаються традиційні для західних науковців проблеми запровадження конституційних норм в Російській імперії, взаємин уряду і самоврядних станових організацій, функціонування політичних інститутів в період думської монархії як елементів щойно народжуваної в Росії демократії (Дж. А. Хоскінг, М. Шефтель [1678; 1708]). В ряді розвідок, монографій чи опублікованих дисертацій розглядаються окремі проблеми складу й діяльності Державної думи та інші проблеми, інспіровані її

роботою (Д. Уортенвейлер, Ед. Хмілевський, Ф. Санта Марія, Т. Мартін [1666; 1687; 1703; 1716]). Велика увага приділена також окремим персонам, з діяльністю яких значною мірою асоціюються згадані вище проблеми конституціоналізму, співвідношення ліберальних реформ і консервативних заходів уряду щодо стабілізації ситуації в країні – а саме особам прем'єр-міністра Петра Столипіна (А. Ашер, П. Уолдрон [1660; 1715]) та лідера кадетів Павла Мілюкова (Т. Ріха, М. Стокдейл [1699; 1706]).

Традиційно уважною до історії східних сусідів завжди була *німецькомовна історіографія*. Тут часом зустрічаються сюжети, яких не бачимо в англomовній історіографії, або які висвітлюються раніше – як-от партійний бік постановки й вирішення проблем зовнішньої політики в Думі (М. Волтерс, Ф. Томашевський [1711; 1719]). Іноді традиційні сюжети трактуються по-своєму, наприклад, соціальна або регіональна історія Росії розглядається через призму думських виборів, специфіки російських правових процесів початку ХХ ст., долі окремих народів у зв'язку з думським процесом (Д. Дальманн, С. Калішер, Р. Рексхойзер [1668; 1681; 1698]). Деякі роботи з питань парламентаризму є важливими в методологічному плані (австрійський автор Г. Біндер [1663]).

Поляки, як колишні мешканці Царства Польського і Правобережної України, були представлені в російській Думі іноді досить відомими і впливовими у подальшій міжвоєнній історії відновленої Польщі іменами, як Р. Дмовський та ін. Тому інтерес *польської історіографії* до думської проблематики можна вважати закономірним. Він реалізований у низці робіт – як у згаданій вище англomовній роботі Ед. Хмілевського про польське питання в Думі, так і в окремих дослідженнях, які побачили світ польською мовою. З них найближчими до тематики нашої роботи є досить давня, створена ще в руслі радянської історіографії робота З. Лукавського, та новітній збірник біографій, підготовлений істориками Ч. Бжозою та К. Степаном із ґрунтовною передмовою Бжози [1664; 1686; 1717]. Окремий інтерес складають сучасні Думі публікації у краківському місячнику «Слов'янський світ» (зарубіжному тоді

стосовно включеного до Росії Царства Польського), спогади окремих польських членів російської Думи, аналітичні публікації в деяких солідних польських виданнях, історіографічні огляди тощо [1693; 1680; 1718]. Польські ж науковці ініціювали проведення згаданого вже Круглого столу з історії парламентської традиції в українських землях у рамках одного із конгресів МАУ, проведеного в Донецьку [1712].

Тобто західні науковці до певної міри йдуть, з одного боку, в руслі російської історичної традиції у виборі головних тем і героїв дослідження, з іншого – генерують нові погляди, нові теми й навіть нову термінологію. В деяких питаннях, наприклад, місця і ролі українців у розглянутих процесах, західні вчені більше подібні до російських. Українців у працях таких науковців практично не видно, вони зливаються з великоросіянами.

Проведений історіографічний огляд робіт західних авторів підтверджує явну чи неявну нехіть навіть ставити незручне питання про російську чи українську ідентичність «слов'янських» депутатів, тим більше, що для цього є ґрунтовна й ніби об'єктивна причина. А саме та, що більшість українців – діячів чи просто членів Думи на початку ХХ ст., – не вважали себе представниками якогось окремішнього народу, й інколи прямо наголошували на цьому з думської трибуни. Але це не значить, що в сучасних дослідженнях ми маємо однозначно сприймати такий стан речей, оскільки саме на початку ХХ ст. відбувалися важливі соціокультурні та політичні процеси, які й визначили обличчя українського національного руху в імперії та призвели, в комплексі з іншими причинами, до розвалу спочатку Російської імперії, а в далекій перспективі – і Радянського Союзу.

Отже, протягом трьох розглянутих історіографічних періодів склався значний корпус літератури з теми дослідження. Протягом дореволюційного періоду формувалися витoki знання про Думу та робилися перші кроки аналітичного узагальнення проблем. Характерною ознакою цього історіографічного періоду був ідеологічний плюралізм, що, разом з іншими чинниками, зробив можливим появу робіт, що висвітлювали українську точку

зору на думський процес. У радянський період розмаїття думок в історичній літературі було згорнуте, тема розглядалася на маргінесі досліджень з історії революції, класової боротьби та ін. В українській історичній літературі думська тематика трактувалася в руслі вимог марксистської парадигми, і національна проблематика в ній не акцентувалася. Зміни соціально-політичної ситуації на початку 90-х рр. ХХ ст. спричинили й зміну історіографічної ситуації, і з того часу думська тематика знову повертається в коло пріоритетних проблем як така, що досліджує взаємини влади і суспільства та є важливою як у науковому, так і в суспільно-політичному плані.

1.3. Джерельна база дослідження

Монографія ґрунтується на джерельній базі з опублікованих і неопублікованих архівних джерел різних типів, родів і видів. Узяті в комплексі, вони дають можливість висвітлити основні аспекти життя та діяльності думських депутатів.

Основу нашого дослідження становлять писемні джерела, документальні й оповідні. Вони диференціюються за принципом походження й цільового призначення, внутрішнім змістом, зовнішньою формою тощо, і за загальноприйнятою сучасною класифікацією поділяються на п'ять основних груп: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) статистично-довідкові матеріали; 4) періодична преса; 5) документи особового походження. Суттєвими є також джерела зображального типу, насамперед, фотодокументи.

Відбір і класифікація джерел усередині кожної групи визначалися особливостями теми та інформаційними можливостями для вирішення поставлених завдань.

Просторово-географічна класифікація пов'язана з конкретно-історичними умовами документотворення та формування джерельної бази. З неопублікованих і не введених ще в науковий обіг джерел у дисертації задіяні матеріали, що є складовими частинами Національних архівних фондів України та Російської Федерації.

З українських архівосховищ використано документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві – 13 фондів, Відділу рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України – 7 фондів, Державного архіву в Автономній Республіці Крим – 5 фондів, Державного архіву Дніпропетровської області – 1 фонд, Державного архіву Миколаївської області – 1 фонд, Державного архіву Херсонської області – 8 фондів, Державного архіву Черкаської області – 3 фонди. Таким чином було реалізовано принцип репрезентативної вибірки архівосховищ в Україні: Київ – як центр колишнього генерал-губернаторства і водночас університетське місто і культурний центр, місце знаходження сучасних центральних українських архівосховищ і бібліотек; Сімферополь – центр колишньої губернії з найбільш змішаним національним і багатоконфесійним складом населення; Дніпропетровськ (колишній Катеринослав) – центр колишньої губернії з розвинутим аграрним і промисловим сектором економіки; Миколаїв – центр колишнього градоначальства; Херсон – типовий колишній провінційний губернський адміністративний центр, Черкаси – колишній повітовий центр).

Архіви Російської Федерації представлені документами центральних архівів: Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі – 9 фондів, та Державного архіву Російської Федерації у м. Москві – 8 фондів.

У цілому використано матеріали 55 фондів із дев'яти архівів України та Російської Федерації (691 спр.).

Законодавчі акти, використані в роботі – це нормативні акти, санкціоновані верховною владою, які відобразили передумови створення та регулювали процеси запровадження нової законодавчої інституції, обсяг її

повноважень, виборчих заходів і самої діяльності Державної думи. За формою це були імператорські маніфести та височайші укази, видані на ім'я Сенату. В Україні сенатські примірники цих актів відклалися в архівних фондах державних установ крупних адміністративно-територіальних одиниць імперії, як-от у фонді Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора [121, л. 97-117]. Проте в більшості архівів їх можна зустріти переважно у копіях або тільки у викладі в службових документах.

Державні акти систематично публікувалися в «Повному зібранні законів Російської імперії» (ПЗЗРІ) [855] у формі інкорпорації, тобто додавання без змін, у хронологічному порядку. Були й інші способи публікації законодавчих актів, у формі кодифікації, у т. ч. укладених за тематичним принципом збірників. Для думського періоду характерним є збірник «Законодавчі акти перехідного часу. 1904-1908» [812]. Окрім маніфестів і указів, він містив також височайші рескрипти на ім'я окремих міністрів, які у ПЗЗРІ не публікувалися. Кодифікаційна форма публікацій мала ще й ту перевагу, що чергові томи ПЗЗРІ виходили зазвичай із затримкою до трьох років, а збірник – щорічно, з постійними доповненнями. Суть доповнень полягала в усуненні численних неузгодженостей думського законодавства з практикою його виконання.

Отже, найбільш повною і пристосованою до реальних потреб самодержавства можна вважати законодавчу базу до четвертих (і останніх в Російській імперії) думських виборів 1912 р. [857].

Реальні умови політичного життя імперії змушували владу до проведення реформ, і це відчувалося населенням, соціальна мобільність якого на початку ХХ ст. зростала швидкими темпами. Опосередкованим свідченням тому є суспільний інтерес до інших законодавчих актів «транзитного періоду», зокрема тих, що регулювали станові та міжнаціональні взаємини у державі. Цей інтерес задовольнявся інтенсивною публікацією збірників відповідних законів приватними видавництвами та друкарнями із приміткою «видання неофіційне» [793; 796; 814; 830; 835], комплектуванням у бібліотеках збірок газетних вирізок на актуальні юридичні теми [1158-1160] і т. п. Утім, для

дослідницької практики більше надаються добре систематизовані матеріали ПЗЗРІ, які, до того ж, є більш поширеними в наукових бібліотеках.

Аналіз законодавчих актів дозволяє прослідкувати стосунок загальнополітичних рішень до населення українських губерній, зокрема, організації його думського представництва, участі у виборах різних соціальних верств, способів формування потрібного соціального і політичного складу депутатів та його зміни в залежності від зміни виборчого законодавства, механізм прийняття й реалізації таких рішень та ін. У ширшому сенсі імператорські укази, маніфести і рескрипти разом із Основними законами 1906 р. та відповідними документами Ради Міністрів й інших урядових установ важливі для розуміння інституційних змін у системі управління державою, що відкривали нові можливості для участі більш широких верств населення у політичному житті, тим самим підриваючи монополію бюрократії на цю сферу суспільної діяльності. Саме в такому ракурсі використовуються законодавчі матеріали в нашій роботі.

Велику групу джерел, що мають стосунок до думської тематики та належать до *діловодної документації*, за принципом походження можна класифікувати на чотири основні комплекси: 1) офіційна урядова документація, у т. ч. пов'язана з виборами та функціонуванням Державної думи; 2) судово-слідчі матеріали; 3) матеріали політичних партій і громадських організацій; 4) документи станового самоврядування. За формою викладу й цільового призначення діловодна документація поділяється на нормативну, протокольну, звітну документацію, ділове листування та ін.

У контексті нашої теми ці документальні комплекси доцільно розглянути також з урахуванням особливостей фондоутворення, за місцем зберігання.

Найбільшою популярністю серед дослідників користуються матеріали великих, центральних державних архівів, у яких сконцентровані величезні за обсягом і переважно добре впорядковані матеріали, далеко ще не опрацьовані повністю. Архіви України, особливо місцеві, містять здебільшого первинну інформацію, іноді погано систематизовану, а тому важчу для вивчення. До того

ж, областей в сучасній Україні більше, ніж було колись губерній, тому думські справи часто розпорошені ще й територіально, та мають великі лакуни.

Причини такого стану речей різні. Багато документів знищувалися, навіть на найвищому рівні (у самій канцелярії Думи), з міркувань політичного характеру [954, с. 45]. Ще більше документів на місцях не пережили політичних катаклізмів першої половини ХХ ст., зазнавши як зневажливого ставлення до них у перші роки радянської влади просто як до паперу для вторинного використання, так і прямого фізичного знищення у воєнні часи [806, с. 8].

Частину документів, і особливо артефактів, пов'язаних із Думою й особистим життям причетних до неї осіб, містять музейні колекції. Відзначимо як особливо різнопланову й інформативну експозицію документів та артефактів початку ХХ ст. Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Музейні колекції з місць можуть міститися також у ЦДІАК (наприклад, Колекція документів Волинського музею, ф. 2227).

Українські архіви зберігають документи усіх чотирьох названих вище джерельних комплексів. Великий інформаційний масив матеріалів *офіційної урядової документації* загальноімперського характеру (представлений в основному в оригінальних «вхідних» документах), та регіональних, місцевих державних установ (часто – в копіях «вихідних» документів, оригінали яких відклалися фондах названих вище російських архівів), міститься у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК). Думська – насамперед, виборча та інша документація, пов'язана з організацією і функціонуванням Державної думи, – найповніше відклалися у фонді Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442). За документами цього фонду можна прослідкувати роботу вищих державних органів Росії по організації думських виборчих кампаній в регіонах по всьому адміністративному ланцюжку: через царські маніфести, сенатські укази, міністерські циркуляри і через розпорядчо-виконавську документацію генерал-губернатора, губернаторів, представників дворянського самоуправління, що координували виборчу роботу на місцях, органів земського

міського і волосного самоврядування, що безпосередньо її виконували [120-126] органів духовного правління [1].

Статус центрального архіву спричинився до концентрації в ЦДІАК важливих матеріалів із колишніх губернських, а іноді й повітових адміністративних центрів Наддніпрянської України. Ідеться про *судово-слідчі матеріали* правоохоронних органів, судових палат (Київської судової палати (ф. 318), прокурора Одеської судової палати (ф. 419), Чернігівського окружного суду (у складі ф. 1439) та ін., у яких міститься багато інформації і про думський процес взагалі, і про безпосередніх його учасників – кандидатів у депутати (виборщиків) або вже самих депутатів, включно з описами зовнішності, складу родини, засобів існування і т. п.

Документи, що стосуються висвітлення діяльності *політичних партій і громадських організацій*, суспільної атмосфери та настроїв населення, політичної обстановки на місцях, політичної поведінки окремих осіб напередодні та під час роботи Думи найповніше відклалися у фондах губернських жандармських управлінь: Київського (ф. 274), Подільського (ф. 301), Катеринославського (ф. 313), Харківського (ф. 336), Чернігівського (ф. 1439), а також охоронних відділень: Київського (ф. 275), Одеського (ф. 386). Там накопичились рапорти нижніх чинів поліції, скарги селян, заяви міських обивателів тощо – тобто первісний, не агрегований матеріал, що висвітлює прояви політичного життя саме в «низах», «масах», і який зазвичай губиться у препарованих документах, що готуються для вищого керівництва.

Архівна евристика і безпосереднє вивчення документів проводилися також у місцевих архівосховищах України, документи яких відображають місцеву специфіку думського виборчого процесу, як-от організацію виборів у Таврійській губернії з її частково мусульманським населенням чи особливості адміністративного управління територіями (як у Миколаївському градоначальстві Херсонської губернії).

Документи місцевих українських фондів добре надаються для вивчення різних сторін життя суспільства й окремих депутатів. Крім того, в них добре

представлена документація органів *станового самоврядування*, залучених до виборчого процесу.

Такого роду документи були виявлені у фондах Таврійського губернського у земських і міських справах присутствія (ф. 42), Таврійського губернського дворянського депутатського зібрання (ф. 49), Канцелярії Таврійського губернського предводителя дворянства (ф. 327), Канцелярії Голови Сімферопольського окружного суду (ф. 376), Євпаторійської повітової комісії з виборів до Державної думи (ф. 418) Держархіву АР Крим; Канцелярії Катеринославського губернатора (ф. 11) Держархіву Дніпропетровської області; Канцелярії Миколаївського градоначальника (ф. 229) Держархіву Миколаївської області; Канцелярії Херсонського цивільного губернатора (ф. 1), Херсонської міської управи (ф. 4), Херсонської губернської креслярні (ф. 14), Херсонської казенної палати (ф. 22), об'єднаного архівного фонду «Поштово-телеграфні контори і відділення Одеського поштово-телеграфного округу Херсонської губернії» (ф. 82), Херсонського середнього земського сільськогосподарського училища (ф. 189), Херсонського духовного правління (ф. 207), Дніпровської повітової комісії з виборів до Державної думи (ф. 208) Держархіву Херсонської області; Корсунського волосного правління Канівського повіту Київської губернії (ф. 18), Звенигородської повітової комісії зі справ про вибори в Державну думу (ф. 751) Держархіву Черкаської області.

Численні *матеріали виборного виробництва* нижчих рівнів – повітового і волосного, – які зберігаються в обласних архівах України, використовувалися відносно мало. Лише невелика частина з них уведена до наукового обігу, в цілому ж цей солідний документальний масив можна вважати ще практично недослідженим.

Документи з перелічених фондів відклалися як у вигляді оригіналів (ділове листування, списки виборщиків тощо), так і копій та чернеток.

Отже, в названих фондах українських архівосховищ міститься ґрунтовна джерельна база для обраної теми дослідження. В ній відображені як урядові заходи стосовно стабілізації ситуації на місцях у революційні роки та

проведення суспільно-політичної модернізації країни, так і політична діяльність, а іноді й побутові обставини, сімейний стан багатьох депутатів усіх скликань, особливо тих, кого переслідували імперські правоохоронні органи та судова влада. Архівні документи суттєво доповнюють опубліковану інформацію біографічного характеру, необхідну для побудови просопографічних баз даних.

Фундаментальний масив усіх чотирьох названих комплексів діловодної документації, пов'язаних із підготовкою, безпосередньою організацією, виборчим процесом та функціонуванням Державної думи сконцентрований у Російській Федерації.

Документи, використані для верифікації особового складу депутатського корпусу, обраного в наддніпрянських губерніях, та його характеристик, базованих на власноруч заповнених анкетах, містяться у фонді Державної думи РДІА (ф. 1278). Він має неоднорідну структуру: в документах 1-ї та 2-ї Думи відклалися матеріали виборчого виробництва, а в документах 3-ї та 4-ї Думи – ні, там є тільки особові справи депутатів. Зате відсутність таких справ у матеріалах 1-ї Думи створює помітну лакуну: треба думати, вони були знищені після її раптового розпуску. Начальник думської канцелярії у своїх спогадах відзначив факт спалення думських паперів, не уточнюючи, яких саме [954, с. 45].

Фонд містить також оригінали стенографічних звітів і журналів засідань Державної думи, законопроектів, законодавчих припущень, кошторисів відомств, матеріалів до законопроектів і кошторисів, журналів, протоколів засідань і листування комісій, листування голови й секретаря Державної думи, заяв і запитів членів Думи, листів, телеграм і клопотань приватних осіб та документів з особового складу.

Статистичну й аналітичну інформацію про виборчий процес у державі та обраних депутатів, особливо якщо вибори мали спірний характер, містить фонд Особливого діловодства МВС із виборів у Державну думу та Державну раду (ф. 1327). Цікава й, сказати б, нестандартна інформація про це зберігається й у

фонді Ради міністрів (ф. 1276), зокрема, у донесеннях міністерських чиновників про хід виборів та губернаторських характеристиках кандидатів у депутати, не призначених для публічного прочитання, а тому часто гострих і навіть зневажливих.

Основним із використаних у роботі фондів іншого крупного російського архівосховища, ДАРФ (м. Москва), можна назвати фонд Департаменту поліції (ф. 102, Особливе відділення, 4-те і 9-те діловодства), документи якого висвітлюють громадські настрої в досліджуваній період, політичну обстановку на місцях, організацію виборів (у доповнення до відповідних матеріалів РДІА, по кожній губернії), діяльність Думи в цілому, роботу (чи тільки декларації про неї) партійних і громадських організацій та ін. Цей фонд є інформативно насиченим і добре структурованим. До того ж виклад подій у його документах часто – коли це не стосується роботи безпосередньо жандармської служби – вирізняється неупередженістю [280, л. 2-6]. У жандармських донесеннях з місць міститься і матеріал, безпосередньо дотичний до думського процесу, як-от: списки потенційних виборщиків із губерній, характеристики окремих кандидатів у депутати тощо.

Життя й діяльність багатьох думських депутатів ставали предметом пильної зацікавленості політичної поліції, відтак вони були задокументованими, нехай і у специфічному жандармському висвітленні, без особливої різниці до рангу, впливу чи політичного забарвлення «об'єкта». Тобто в цих документах не помічається ніякого визнаного свого часу «єдино вірним» класового підходу: жандарми заводили справи на депутатів із поміщиків й інтелігенції, робітників і селян, духовенства та інших прошарків населення [1282].

Політична поліція контролювала й думські вибори: відповідні теки по кожній губернії формувалися за єдиною структурою – відкривалися директивною телеграмою департаменту поліції МВС стосовно організації нагляду за виборчим процесом (ніде не йдеться про пряме втручання у нього, хоча можна припускати, що воно було [1279]) і закінчувалися інформацією про

проведені вибори і обраних членів у Державну думу з короткими характеристиками їхньої політичної позиції [282-290].

Також щорічно формувалися справи з «різними відомостями» по кожній губернії [275; 278 и др.], де йшлося переважно про карні речі – розбої і т. п., до чого майбутні депутати практично не були причетні. Окремо відстежувалися суспільні настрої. Попри досить інтригуючу назву, вони описувалися вельми лаконічно, і на обраний нами 1912 рік, як рік виборів у 4-у Державну думу, характеризувалися як спокійні та пасивні взагалі й песимістичні щодо Думи зокрема. Окремо висвітлювався робітничий рух в усіх губерніях [280]. Відомості такого роду важливі для реконструкції атмосфери в суспільстві, рівня його правової свідомості тощо.

Загальний матеріал про функціонування Думи формувався в окремій справі Департаменту поліції з невиразним підзаголовком «Загальне листування» [294].

Усі згадані тут матеріали є автентичними джерелами, створеними вельми потужними широко розгалуженими державними структурами Російської імперії, а пізніше й СРСР. Вони відбивають насамперед бачення проблем очима їх співробітників. Звичайно, такі архівні документи вимагають верифікації і співставлення з джерелами іншого походження, вдумливого контекстуального прочитання і тлумачення, але в суті речей вони є основою для аналітичної роботи з реконструкції започаткування і розвитку модерного російського думського процесу й участі у ньому населення губерній Наддніпрянської України. У цьому полягає їхня головна цінність для нашого дослідження.

Значна частина матеріалів (переважно з центральних російських архівів), про які уже йшла мова і ще йтиме далі, є опублікованими. *Опублікований корпус історичних документів* носить усі відмітні риси джерел нового часу: практично всі їх види, пов'язані з думською тематикою, переважно створені спеціально для публікації (законодавчі акти, стенографічні звіти і супутні їм матеріали, періодична преса, публіцистика, мемуаристика). Особливістю їх появи на світ є синхронна публікація, безпосередньо після створення, а відтак –

тенденція до їх кількісного зростання і доброго збереження в різноманітних архівосховищах та книгозбірнях.

Ця обставина робить документацію, спричинену роботою Думи (зокрема, стенографічні звіти, які відносять до новітнього, започаткованого в 70-ті роки ХІХ ст. виду діловодної документації для фіксації ходу засідань) [1208, с. 330, 397] дуже привабливою для дослідників. Думські стенографічні звіти були популярним колом читання для широкої публіки та предметом вивчення й використання представниками різних політичних сил у дореволюційній Росії, а після 3 червня 1907 р. були включені до списків забороненої літератури й вилучені з продажу [877, с. 3; 1515; с. 1518, с. 243]. Про тривалий інтерес до цих документів свідчить і сучасне російське перевидання стенографічних звітів [800].

Утім, окремими науковцями і в дореволюційні, і в радянські часи стенограми критикувалися як неавтентичне джерело, оскільки розшифровані стенограми усного виступу перед публікацією редагувалися самими депутатами [1391, с. 42; 1625, с. 450]. Але, принаймні за вимогою секретаріату 2-ї Думи, редагуватися вони могли тільки стилістично, без втручання в зміст [695, стлб. 677]. Це положення виконувалося і в подальшому, отож можна стверджувати, що як комплекс історичних джерел стенограми є досить об'єктивними документами, принаймні в окремих своїх частинах (формального складу учасників, змісту, хронометражу та атмосфери засідань тощо). Крім того, вони містять масу наративного і статистичного матеріалу широкого тематичного спектру, наразі ще мало вивченого. Поза тим, цей джерельний комплекс іще донедавна не користувався надто великою увагою дослідників. І тільки останнім часом стенографічні звіти отримали належну увагу й достойну оцінку фахівців [1515].

Широко публікуються в останні десятиліття й матеріали політичних партій, представлених у Думі [813; 845; 846; 847; 859; 865], та інші документи початку ХХ ст. [809; 834; 840; 852]. Група *статистично-довідкових матеріалів* представлена, насамперед, показчиками до стенографічних звітів, описів справ

архіву канцелярії Думи та ін. [745; 758]. Показчики мають алфавітну, предметну, географічну та поіменну рубрикацію, там зафіксовані всі звернення до Думи і всі згадані населені пункти імперії. Поіменний показчик містить короткі біографічні дані депутатів та фіксує їх участь у роботі Думи (обрання до складу керівних органів, комісій, участь у пленарній роботі, тематичну спрямованість виступів, голосування та інші процедурні дії) [745-754].

Думська канцелярія регулярно публікувала також посесійні й тематичні огляди роботи Думи в цілому, матеріали роботи найважливіших її комісій із записками довідкового й аналітичного характеру тощо [730; 731; 736; 756; 763]. Найкраще представлена у цьому плані Дума III скликання, яка працювала повний термін, відведений їй законом. Подібна робота дозволяє глибше ознайомитися з діяльністю депутатів-членів комісій, оскільки участь у пленарних засіданнях, зафіксована у стенограмах, становила тільки частину роботи депутата.

Пам'ятні книжки та довідники, що їх складала приставська частина для членів Думи [760], містили, крім основних законів імперії та регламентуючих умови скликання і роботи Думи законодавчих актів, ще й короткі біографічні дані, списки і портрети членів Думи за складом округів, комісій та ін. Такого роду довідкова література дає можливість відтворити атмосферу щоденного побуту Думи, оскільки в ній містилася також інформація практичного характеру: плани кожного поверху Таврійського палацу з його залами, гардеробами тощо, розклад роботи пошти, бібліотеки, аптеки з безкоштовними для депутатів медикаментами, домашні адреси міністрів і сановників, розміщення пресових агентств в ложі преси і т. ін.

Скликання і робота Думи спричинили суспільний інтерес до її складу думи та життєписів її депутатів [848; 883; 888; 890]. Найбільш поширеними виданнями цього плану стали роботи статистичного характеру Миколи Бородіна [784] і біографічного – Мілана Бойовича [891-894].

Загальнодоступним для широкого кола читачів і водночас авторитетним джерелом інформації довідкового характеру з питань складу і роботи Думи

стали дореволюційні енциклопедичні словники. Списки депутатів Думи першого-третього скликань першими розмістив словник братів Гранат, хоч і не без тенденційності – замовчано дворянське походження деяких популярних депутатів, практично ніде не вказано національність членів Думи [895]. Солідна інформація (статті про Державну думу і думські вибори, списки членів Думи усіх чотирьох скликань станом на період першої сесії 4-ї Думи) міститься в «Новому енциклопедичному словнику» Брокгауза і Єфрона [839].

Відповідні статті (без списків) є також у радянських енциклопедіях, хоча в них статті про Думу надто однобічні й жорстко заідеологізовані.

Зовсім недавно побачила світ новітня спеціалізована енциклопедія «Государственная дума Российской империи». Цей вельми масштабний науковий і видавничий проект було приурочено до 100-річного ювілею Думи (квітень 2006 р.). Попри певні недоліки (стосовно депутатів з українських губерній: трапляються помилки в назві місцевостей, у визначенні віку депутатів тощо; у текстах варіюються етноніми «українець» або «малорос», іноді некоректно; в одному випадку переплутано фотографії депутатів і т. ін.), в цілому це – фундаментальне науково-довідкове видання, базоване у т. ч. безпосередньо на архівних джерелах [799], використане при формуванні просопографічних баз даних для нашого дослідження.

Існують також інші сучасні ґрунтовні видання енциклопедичного типу, де містяться матеріали довідкового характеру про політичні процеси початку ХХ ст., а часом і унікальна інформація про окремих депутатів як політичних емігрантів чи як масонів, тощо [844; 853; 872; 876].

Коротку оглядову статтю про Державну думу містить також новітня «Енциклопедія історії України» [832].

Опубліковані джерела – стенографічні звіти та супутні їм покажчики, протоколи засідань комісій, довідники тощо – у цілому складають репрезентативний джерельний масив з історії Державної думи й ширше – багатонаціонального суспільства Росії пізньоімперського періоду.

Матеріали *періодичних видань* суттєво доповнюють джерельну базу роботи. Тим більше, що такі видання, як щоденна газета «Громадська думка» (пізніше – «Рада»), часопис «Украинский вестник» з матеріалами першодумського періоду і газета «Рідна справа» («Вісті з Думи»), що висвітлювали діяльність українських депутатів у 2-й Думі, а після 3 червня 1907 р. і часопис «Україна», за зацікавленістю думською тематикою, повнотою, систематичністю, рівнем викладу матеріалів, а також складом авторів є унікальними в своєму роді. Матеріали цих видань разом з опублікованими стенограмами думських засідань та іншими джерелами дають можливість різнобічно висвітлити особистості та діяльність депутатів від Наддніпрянської України.

Журнал «Нова громада» (дочірнє видання газети «Рада»), київсько-львівський «Літературно-науковий вісник», петербурзькі часописи «Вільна Україна та згадувані вже «Украинский вестник» та віденський «Ukrainische Rundschau» на своїх сторінках давали огляди різних сторін виборів та діяльності Думи, друкували промови окремих депутатів і т. д.

Важливим джерелом є також офіційні губернські видання («Киевские губернские ведомости» та ін., відповідно до назви губернії), у яких публікувалися виборчі списки, результати виборів і взагалі матеріали офіційного характеру.

З великою повнотою й широкою географією висвітлювала думський процес кадетська газет «Речь». Ця тематика займала поважне місце й у виданнях інших провідних політичних партій.

Певний інтерес складають і матеріали таких одіозних видань, як газета «Киевлянин», очолювана професором Дмитром Піхном, або «Почаевский листок», хоч цей останній мав ходження здебільшого все ж серед маргінальних прошарків населення України, міських і сільських низів.

Газетні та журнальні статті з новопосталої української преси, попри різне їх партійне спрямування, насичені важливою інформацією. У жанровому відношенні це в основному огляди «З російського життя», «З українського

життя», «На думські теми», «З біжучої хвилі» тощо з притаманним для них поєднанням авторського аналізу подій з хроніками, взятими з періодики, яка була в розпорядженні авторів і не вся збереглася до нашого часу. Це розширює їхню інформаційну цінність, особливо в поєднанні з російськими виданнями такого ж характеру (наприклад, «Народно-соціалістическим обозрением», яке також приділяло багато уваги оглядам преси) і «українською трибуною» в Європі – «Ukrainische Rundschau». Цей часопис передруковував окремі важливі матеріали з української періодики, найбільш яскраві думські промови українських депутатів. З місцевих періодичних видань у роботі широко використані матеріали херсонської газети «Юг», залучалася також інформація з інших місцевих видань.

У цілому преса була предметом пильної урядової уваги в імперії [1136], особливо новопостала на початку ХХ ст. партійна преса. Вона залишається в центрі уваги істориків, що досліджують питання, дотичні до нашої проблематики [1316; 1539].

Позицію найближчих західних сусідів-поляків найповніше відобразили матеріали місячника «Swiat slowianski».

Матеріали *особового походження* представлені архівними документами (записками, чернетками виступів, листами) та переважно опублікованими нарративними джерелами, насамперед, мемуарами, щоденниками, епістолярною спадщиною сучасників подій тощо.

Документальні джерела цього типу відклалися в багатьох архівних фондах: у ЦДІАК становлять інтерес документи з особових фондів діячів українського руху, особливо родини Грушевських (ф. 1235). Листи відомих українських діячів до Михайла Грушевського містять чимало свідчень про становлення української преси, її роль у думських кампаніях, діяльність «українського клубу» в Петербурзі й навіть, серед іншого, про невдалі спроби Євгена Чикаленка добитися депутатського мандату.

Документи з особових фондів Відділу рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Грушевського (ф. III),

Біляшевського (ф. XXXI), Лучицького (ф. 66), Штейнгеля (ф. 109), «Просвіти» (ф. 114), Русова (ф. 159) та Всеукраїнського Центрального кооперативного музею (ф. 290) містять чимало інформації особистого і суспільно-політичного характеру стосовно відомих депутатів.

Колекція «Спогади старих більшовиків, червоноармійців і червоних партизан та інших учасників громадянської війни й соціалістичного будівництва» (ф. Р-2475) Держархіву Черкаської області містить біографічні матеріали одного з нечисленних колишніх депутатів, що зумів інтегруватися в радянську дійсність.

Евристична робота щодо уточнення даних особистого характеру велася й у російських архівах: у РДІА серед матеріалів різних департаментів Міністерства народної освіти (ф.ф. 733, 740, 744), Державної консультації Державної Ради (ф. 1162), особистому фонді Михайла Алексеєнка (ф. 1616), колекції формулярних списків чинів цивільного відомства (ф. 1349).

Певний інтерес складають також документи з Колекції окремих документів особового походження ДАРФ, зокрема, з характеристиками формування виборчої поведінки духовенства (ф. 1463) та Колекції мемуарів білоемігрантів (ф. 5881) з чорновими записками мемуарного характеру, зроблених окремими депутатами вже в еміграції.

Архівні відомості стосовно думських депутатів зустрічаються й у справах установ радянського періоду, що, здавалося б, не мали відношення до царської Державної думи. Це, наприклад, «Всесоюзне товариство політкаторжан і засланиців» (ф. 533), або фонд із не дуже примітною назвою «Архівні довідки за запитами установ і приватних осіб. 1922-1972 рр.» (ф. 4888) з відповідями «компетентних органів» на запити щодо політичної надійності певних осіб, у т. ч. й окремих колишніх думських депутатів, які не емігрували й не були до пори репресованими.

До цього типу джерел належить і *мемуарна література* (опубліковані спогади, щоденники), досить добре представлена й українськими, і російськими авторами із різних соціальних верств і політичних таборів. Вона, при всіх

застереженнях щодо авторського суб'єктивізму і т. п., є інколи єдиним джерелом, що може пролити світло на шляхи становлення й соціалізації особистості депутата, деталі міжособистісних і ширше – соціальних і національних взаємин, розвиток та особливості політичного процесу в цілому. В мемуарах зберігається дух минулої боротьби, помітна позиція автора й у час подій, що він їх описує, і подальша її еволюція.

Власне українську точку зору на події початку ХХ ст., у т. ч. і на думський процес можна бачити, зокрема, у спогадах Дмитра Дорошенка, Олександра Лотоцького, Віктора Приходька, Євгена Чикаленка. Вони містять низку деталей і оцінок, які важко знайти в російських джерелах [959; 975; 980; 993]. Цікаво, що українські науковці-емігранти намагалися використовувати для вивчення українських національних проблем також парламентський і державотворчий досвід та моральний авторитет політичних лідерів близьких західних сусідів [1046].

Однак у радянські часи мемуари українців могли вийти друком тільки за кордоном; спогади ж окремих російських «колишніх» публікувалися і в СРСР. Так були опубліковані ще свіжі спогади колишніх чиновників і журналістів [976; 979], думських депутатів, – причому не тільки більшовиків, а й відомих представників октябристів і правих, як Михайло Родзянко чи Олексій Бобринський [943; 983; 987]. Відбір авторів можна пояснити їх критичною до самодержавства позицією на останньому етапі його існування; в окремих випадках критичний ефект мав посилюватися відповідними передмовами [943, с. 127-132]. Проте більш одіозні для радянського режиму автори з думських депутатів (Мілюков, Пуришкевич, Вінавер), спогади яких теж були готові на цей час, могли публікуватися хіба що в емігрантських виданнях.

Починаючи з 1930-х рр., в СРСР широко публікувалися спогади депутатів-більшовиків (Петровського, Самойлова, Бадаєва) [851; 941; 985]. Цей останній (колишній депутат від робітників Петербурга) був явним лідером: його роботи виходили багато разів російською, українською та білоруською мовами. Депутатські спогади, збірники статей та добірки матеріалів з

«виборчої» тематики, що виходили у кінці 1930-х рр., мали обґрунтувати на контрасті систему виборів до Верховної ради СРСР на засадах «сталінської» конституції [942; 986; 1223; 1237], а думські сюжети там якщо й згадувалися, то радше не для пошуків наукової істини, а тільки для пропаганди «правильності» політики і тактики більшовиків у цей час.

Місцем публікації матеріалів мемуарного й документального характеру був партійний журнал «Красный архив» [816; 866; 1440] і видавництво Всесоюзного товариства політкаторжан та засланих [959; 1188]. У партійних видавництвах, у т. ч. регіональних, тривала публікація документів з історії Думи, зі звичною вже переважною увагою до фракції більшовиків [1050; 1359; 1538].

З часом коло авторів спогадів розширювалося, й цим урізноманітнювалося висвітлення одних і тих самих подій представниками російського та українського емігрантського середовища, до того ж різних за фахом, соціальним досвідом та політичними переконаннями, як-от російський монархіст митрополит Євлогій (Георгіївський) чи український історик-державник Дмитро Дорошенко [960; 963].

Особистими враженнями про важливі події насичені мемуари державних сановників і вищих чиновників імперії [948; 949; 988], добре поінформованих керівників різних державних структур [956-958; 967], думських співробітників і депутатів [944; 952; 954; 955; 972; 981; 982; 984; 994; 995], інших причетних до подій сучасників [950; 970] та, – попри застереження щодо своєрідності «жіночих мемуарів», – дружин чи родичок цих сучасників [945; 1582].

До певної міри сюди ж, як свідчення інтересу до Думи у сучасників (чи відсутності такого), можна віднести й опублікований епістолярій Лариси Косач-Українки [991].

Епістолярні джерела вважаються одним із найбільш репрезентативних писемних джерел. Вони є тематично універсальним жанром, який відображає буденне життя людей поза межами їхніх офіційних стосунків, а у приватному листуванні сконцентрована така соціально-психологічна інформація, якої немає

в жодному іншому виді джерел [996; 1369]: витоки та еволюцію життєвих цінностей і етнокультурної свідомості хоч якоюсь мірою задокументовано саме у спогадах та приватному листуванні. Такого роду джерела дедалі більше видаються й перевидаються [951; 961; 965; 971; 992; 993].

Існує велика кількість *літератури* дорадянського періоду, присвяченої Державній думі й політичній боротьбі навколо неї, яка зараз трактується також як *першоджерела* для вивчення теми.

Насамперед це література програмного і звітнього характеру, коли в ході підготовки до думських виборів політичні партії поширювали свої програми у вигляді окремих брошур, а видавці, використовуючи попит на літературу такого роду, випускали цілі їх збірники [837; 854; 862]. Робилися спроби систематизованого викладу програм у вигляді зручних для користування таблиць і брошур кишенькового формату [789; 875]. Партії з солідною фінансовою базою з метою своєї популяризації в передвиборний час публікували протоколи своїх з'їздів та інші партійні матеріали [824; 882].

Політична боротьба за вплив на виборців обумовила також появу авторської публіцистичної літератури популяризаторського чи полемічного, здебільшого агітаційного загалом характеру [896; 1399]. Подібні публікації заклали основу інформаційного масиву для вивчення проблем парламентаризму в Росії на початку ХХ ст. Література програмного характеру цікава для нашого розгляду передусім тим, що показує ставлення тогочасних політичних партій до запитів потенційного виборця, а уряду – до діяльності самих партій. Відомо – це впливає у т. ч. з документів згаданих вище фондів жандармських управлінь, – що українські губернії були насичені такого роду літературою, яка читалася як інтелігенцією, так і робітниками й селянами. Особливо активно відображена в цих джерелах боротьба за голоси селян [1065].

Традиційно численною літературою представлені російські соціал-демократи. Відчувши загрозу з боку нового політичного конкурента – марксистів, – активізували свою роботу й народницькі партії [1005, с. 4-6]. Ідеологи цього напрямку детально роз'яснювали селянам їх права і значення

виборів до Думи, своє бачення найголовнішого для селян аграрного питання [1166; 1397]. Не відмовлялися народницькі публіцисти і від полеміки з соціал-демократами [1144; 1613]. Трохи окремо в цьому ряду стоїть В. Г. Богораз (Тан), роботи якого відрізняються своїм публіцистично-етнографічним характером [1040; 1041]. Розраховували на підтримку селян і в ліберально-буржуазному стані, особливо автори провідної його партії, кадетської [1308].

Друкована продукція т. зв. чорносотенного напрямку була представлена великою кількістю брошур-метеликів, листків, що, будучи зорієнтованими на нижчі прошарки суспільства, мали або релігійний, або хуліганський характер, поєднуючи часто те й інше.

З відкриттям засідань Думи, з появою газетних звітів та офіційних стенограм з'являються роботи нового типу – створені на основі власних вражень, або від безпосередньої участі в роботі Дум, або від присутності в журналістській ложі чи кулуарах Таврійського палацу [1233; 1349; 1395]. В цих роботах уже можна зустріти матеріали про українських депутатів, – ця обставина, звичайно, ніде не підкреслювалась. За гарячими слідами було опубліковано ряд авторських робіт та видано деякі офіційні матеріали, що мали відношення до конкретних подій роботи і розпуску Думи [785; 946; 1470].

Важливими для розуміння атмосфери, в якій довелося перебувати українським депутатам в Санкт-Петербурзі – крім газет та різного роду ілюстрованих додатків до них – всілякі сатиричні і взагалі белетристичні збірники, присвячені Думі [1516; 1533], своєрідні думські хроніки [1599; 1600].

Суттєву роль у роботі відіграють документи зображального типу. *Фотодокументи* – фотопортрети і видові світлини, що відображають особовий склад Державної думи, дають унікальну можливість отримати інформацію про зовнішність депутатів, манеру одягатися та її зміну зі зміною соціального і політичного складу Думи, а також атмосферу думської діяльності, щоденного побуту тощо. Фотокартки містяться в кожній особовій справі депутата, причому іноді це постановочні фотопортрети з відомих студій і навіть кіностудій [397; 398]. Як правило, мають фотографії й біографічні видання,

деякі з яких можна назвати розкішно оформленими [849; 860]. Численні фото з депутатського життя (разом із малюнками та карикатурами) розміщувалися в ілюстрованих додатках до ліберальних газет того часу [908; 910].

Своєрідне джерело становлять також графічні документи. Одним із таких є картограми, на яких у наочний спосіб зображувався склад 3-ї Думи в цілому, її фракцій, подавалися інші характеристики [884]. Склад Думи міг фіксуватися й у вигляді настінних плакатів, а характеристика виборчих уподобань подавалася на стилізованих мапах імперії, і т. д., що урізноманітнює й доповнює джерельну базу роботи [818; 878]. Певні характеристики часу й епохи подано також у зображальних художніх образах [782].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що діяльність російської Державної думи перших чотирьох скликань спричинила появу значного масиву матеріалів. Архівні матеріали з архівосховищ України та Російської федерації та опубліковані документи – законодавчі акти, діловодна документація, статистично-довідкова література, періодична преса, документи особового походження та джерела зображального типу, – складають репрезентативну джерельну базу з найрізноманітніших проблем життя багатонаціонального суспільства Росії пізньоімперського періоду. Відтак вони можуть бути використані не лише для вивчення питань державно-правового характеру, але також і для розгляду характеристик депутатського корпусу та широкого обсягу проблем соціокультурного спектру.

У висновках до першого розділу можна відзначити, що наявні концептуальні схеми, методичні підходи та дослідницькі техніки, існуючий корпус літератури та джерел дозволяють вирішити поставлені завдання і розкрити тему дослідження. Сучасні напрямки історичних досліджень, зокрема, нова соціальна історія, значну увагу приділяють «людському виміру» історії. Українська історична наука також має у числі своїх пріоритетів вивчення людини в суспільстві, змін у соціальній структурі, системі соціальних відносин, зразках поведінки різних груп і верств населення процесів соціальної диференціації і стратифікації, соціальної мобільності та ін. Період початку

XX ст. з бурхливими революційними подіями та реформаційними трансформаціями, у тому числі започаткуванням представницького органу – Держаної думи, є дуже динамічним та добре надається для вивчення названих проблем, як на персональному рівні (бо виборча процедура й думська діяльність передбачає персоніфікацію), так і на рівні груповому і класовому.

Розглянутий в розділі історіографічний процес може служити не тільки демонстрацією зміни теоретико-методологічних парадигм та фіксацією приросту знання, але також і віддзеркаленням суспільно-політичних, культурних, національних аспектів життя українців у складі пізньоімперської Росії. Література думського періоду служила власне засобом формування світоглядних цінностей населення і обраних ним депутатів. Дуже мала присутність у цьому процесі української складової може служити індикатором ступеню національної самосвідомості населення Наддніпрянської України, оскільки видавничий ринок та партійні видавництва орієнтувалися насамперед на загальноросійські цінності.

Те ж саме можна говорити й стосовно документальних джерел, в абсолютній більшості яких українська проблематика присутня як провінційна чи регіональна, іноді зі згадкою про «малоросійськість» краю чи окремих осіб. Виключенням можуть слугувати хіба що фотодокументи, особливо знімки в особових справах депутатів, на яких значна частина селян-депутатів зображені у вишиванках чи й взагалі у повному національному вбранні.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ДЕПУТАТСЬКОГО КОРПУСУ ДУМИ ВІД ГУБЕРНІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

2.1. Думське законодавство і губернії Наддніпрянщини: правові підвалини представництва

Правові засади «народного представництва». В Російській імперії, як і в будь-якій іншій імперії, важливі політичні рішення приймалися в столиці, а потім доводилися до виконавців. Звичайно, адміністративна верхівка провінції, губернатори, дворянські очільники тощо зазвичай були заангажованими у проблему; з ними могли навіть якимось чином консультуватися з окремих питань державного життя й управління. Провінційні чиновники дізнавалися про столичні рішення з міністерських циркулярів та інших розпорядчих документів, що їх канцелярія губернатора поширювала у повіти, а ті – далі у волості, або ж із газет [943, с. 130; 1084, с. 98-99].

Подібний механізм працював і у випадку з Державною думою. Динаміка змін норм думського законодавства 1905-1907 рр. і стосунків цих змін до населення Наддніпрянської України варті уважнішого розгляду.

Царський уряд думським законодавством не тільки запроваджував певні реформи в державному устрої та управлінні, але й готував інструменти такого управління та налаштовував його механізми, регулював не тільки кількісний склад, норми представництва, але й якісний, політичний склад Думи.

Соціальні характеристики думських депутатів значною мірою були детерміновані саме діючим тоді законодавством, яке, своєю чергою, відбивало соціально-економічні і політичні реалії часу. Імперське законодавство й саме створювало ці реалії. Зміст і риторика законодавчих актів, передусім, царських маніфестів, які оприлюднювалися не тільки в офіційних виданнях, але проголошувалися навіть у церквах, впливали на суспільство.

Загалом це звична практика всіх країн, але в російських реаліях початку ХХ ст., коли робота Думи спричинила публікацію стенограм її пленарних засідань, це положення отримує підтвердження. Загальна лексика таких маніфестів і риторичні фігури, як «Держава Російська», «Руська земля», «Вітчизна», «Тісне єднання вірних синів Батьківщини» [764] і т. п. закладалися у свідомість, і в подальшому ставали загальним місцем промов багатьох депутатів правого спрямування, особливо з нижчих верств населення.

Царські маніфести початку століття, присвячені вдосконаленню державного ладу, й спричинені ними законодавчі акти, були важливими у плані визначення «колективного портрета» майбутньої депутації від губерній Наддніпрянської України. Один із перших у низці таких актів, маніфест 26 лютого 1903 р. «Про передначертання до вдосконалення державного порядку» вже містить подібні положення. Йшлося про стабілізуючу роль православного духовенства, зміцнення підвалин російського сільського життя – помісного дворянства і селянства «за найближчої участі найбільш достойних діячів, що користуються суспільною довірою» та вдосконалення губернського і повітового управління «трусами місцевих людей, що керувалися б сильною і закономірною владою», відповідальною перед імператором. Усе це пропонувалося заради зміцнення «порядку і правди в Руській землі», які були підірвані смутою, а смута в державі пояснювалася «почасти задумами, ворожими державному порядку, почасти захопленням началами, чужими російському життєві» [764, с. 113-114]. Невиразні формулювання про певну участь в державному управлінні «осіб, що користуються суспільною довірою», були поки що декларативними, але позначали тенденцію.

Це було після селянських заворушень 1902 р., але ще до війни з японцями 1904 р. Невдала війна, активізація земств і міських дум, петиційна кампанія і революційні події 1905 р. радикалізували суспільство і змусили владу до подальших кроків у напрямку «вдосконалення державного порядку». Однією з суттєвих причин лібералізації політичного курсу стало також падіння довіри до царського уряду з боку іноземних кредиторів, про що на початку лютого

відверто заявив Миколі II представник паризьких банків Е. Нецлін [1145, с. 124]. Це спричинило появу рескрипту на ім'я міністра внутрішніх справ Булігіна про початок підготовчих робіт до скликання законодорадчої Думи з урахуванням «різноплемінного складу» населення імперії [812, с. 23] та інших внутрішньо суперечливих актів 18 лютого 1905 р. [1084, с. 85-104].

Наступним кроком став маніфест 6 серпня 1905 р. «Про заснування Державної думи» [765]. З перших рядків цього державного акту підкреслювалася єдність царя і престолу як державотворчий елемент і було сказано, що ще у маніфесті 26 лютого 1903 р. царя турбувала думка про «узгодження виборних громадських установ з урядовими властями та викорінення розладу між ними». Наголошувалося на послідовності урядової політики самодержавних царів-попередників у цьому напрямі та констатувалося, що тепер настав час «призвати виборних людей від усієї землі Руської» до постійної і дієвої участі у складанні законів, включивши для цього до складу вищих державних установ особливе законодорадче установлення для попередньої розробки і обговорення законодавчих припущень. З цією метою скликала Державна дума і затверджувалося Положення про вибори в неї. При цьому міністру внутрішніх справ Булігіну було велено організувати вибори таким чином, щоб члени від 50 губерній (європейських – *О. К.*) і області Війська Донського могли з'явитися в Думу не пізніше половини січня 1906 р. [765, с. 637].

Маніфест 6 серпня 1905 р., отже, започатковував підготовку й початок виборчого процесу в дев'яти губерніях Наддніпрянської України. Тут не йдеться про детальний аналіз текстів царських указів; важить радше те, яких класів і соціальних верств населення вони стосувалися, який мали вплив і як потім були реалізовані в Україні. Огляд цих актів свідчить про їхню дуже монархічну ідеологію та вельми непогану техніку складання, з масою застережень, які робили новоутворювану інституцію максимально залежною від царської бюрократії, а можливі позитивні наслідки її діяльності відносили на користь верховної влади.

Як у текстах законодавчих актів, так і у додатках до них під загальною назвою «Штати і табелі» містилися прямі й непрямі вказівки: серед яких верств населення слід шукати гідних довіри і достойних людей, в якій чисельності, а також хто має це робити.

Таким чином, маніфест вносив у суспільство нові надії і можливості, але передбачав також нові завдання й обов'язки. Піддані імперії, – у т. ч. мешканці Наддніпрянської України, яка входила до складу т. зв. Європейської Росії, – мали надіслати у столицю «обраних довір'ям усього населення» людей. Їх закликали до «спільної з урядом законодавчої роботи», але ставилася умова: бути «достойними царської довіри» та діяти «у повній згоді з іншими державними установами і властями» [765, с. 638].

Цього ж дня, 6 серпня 1905 р., було підписано закон про Заснування Державної думи (рос.: Высочайше утвержденное Учреждение Государственной думы) [766]. Цим актом запроваджувалися нові поняття у правовому полі і в політичному житті імперії: Державна дума, Члени Державної думи, Голова Державної думи та ін., і фактично відкривалися нові перспективи для суспільства.

У «Заснуванні» визначалося, що Державна дума складається з членів, які обираються населенням Російської імперії на п'ять років (ст. 2). Права й обов'язки депутатів окреслювалися в розділі «Про Членів Державної Думи» (ст. 13-25). Окремою статтею оговорювалися випадки, що призводили до вибуття з її складу, а саме: втрата російського підданства, вступ на дійсну військову службу, призначення на цивільну державну службу, поєднану з отриманням певного окладу утримання і, нарешті, утрата цензу, що дає право на участь у виборах (ст. 17). Не могли бути членами Думи також міністри і головноуправляючі окремими частинами. Тобто з тексту самого «Заснування» можна було дізнатися радше про тих, хто не міг бути членом Думи.

Стаття про добове утримання депутата за рахунок скарбниці (10 руб. на добу протягом часу занять Думи) і компенсацію витрат на дорогу з розрахунку п'яти копійок на версту від місця проживання депутата до Санкт-Петербурга і

назад (ст. 23) [766, с. 641-642] була вельми привабливою для селян і взагалі нижчих і бідних верств населення [994, с. 41]. Проте для маєтних верств, враховуючи згадану заборону для депутатів певних видів занять і зайняття певних високоприбуткових посад, це положення попервах було радше невігідним.

«Положення про вибори» [767] містило подальшу конкретизацію стосовно виборчих округів та кола осіб, які мали бути обраними, які обирали та які організовували вибори. Визначалося, зокрема, що вибори проводяться в губерніях і областях*, а також у 26 великих містах імперії. З міст підросійської України до цього списку входило чотири: Катеринослав, Київ, Одеса і Харків (ст. 1).

«Положення про вибори» окреслювало коло осіб, позбавлених активного виборчого права (а у даному разі і пасивного, тобто права бути обраними, оскільки депутати обиралися з виборщиків). Не могли обирати жінки, чоловіки віком до 25 років, особи, що навчаються у навчальних закладах, воїнські чини армії і флоту, якщо вони знаходяться на дійсній військовій службі, бродячі іногородці (так, це юридична формула – *О. К.*) та іноземні піддані (ст. 6). Наступний пункт розширював коло обмежень на осіб, що були піддані суду за різні види карних злочинів, на усунутих із посад, а також тих, що знаходилися під слідством і т. ін. (ст. 7). У подальшому уряд широко використовував закладені в цій статті норми для боротьби з особами, членство яких в Думі було небажаним. Можливості тодішніх станових організацій, особливості церковного управління тощо дозволяли поширювати дію цієї статті на священників, позбавлених духовного сану, та осіб, виключених із середовища громад і дворянських зібрань за присудами тих станів, до яких належали ці особи, – отже, не допускати таких осіб до участі в Думі.

Число членів Думи за губерніями, областями і містами встановлювалося розписом до ст. 2 Положення про вибори [767, ч. 2, с. 384-385]. Визначалося

* Для губерній Царства Польського, областей Уральської і Тургайської, Сибіру, Степового і Туркестанського генерал-губернаторств, Кавказького намісництва та для кочових іногородців встановлювалися особливі правила.

місце виборів і виборчий орган – губернські виборчі збори (ст. 3). Вони мали складатися з виборщиків, обраних трьома з'їздами: повітових землевласників, міських виборців і уповноважених від волостей і станиць. Головувати на зборах мав губернський дворянський маршалок. Загальне число виборщиків від конкретної губернії та їх розподіл між повітами і з'їздами визначалися відповідним розписом. Стосовно українських губерній він показаний в узагальненому вигляді в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Чисельність виборщиків від українських губерній
за законом від 6 серпня 1905 р.*

№ з/п	Назва губернії	Кількість повітів	Чисельність виборщиків	У т. ч.		
				Від з'їзду уповноважених від волостей	Від з'їзду землевласників	Від з'їзду міських виборців
1	Волинська	12	195	69	86	40
2	Катеринославська	8	135	34	38	63
3	Київська	12	225	80	74	71
4	Подільська	12	195	82	76	37
5	Полтавська	15	181	23	109	49
6	Таврійська	8	96	42	31	23
7	Харківська	11	150	64	43	43
8	Херсонська	6	150	50	69	31
9	Чернігівська	15	150	63	50	37
	Всього	99	1477	507	576	394

*Джерело: [767, с. 384-385].

Обрання членів Думи від міст покладалося на виборчі збори, що їх утворювали виборщики числом у вісімдесят осіб (для нестоличних міст). Очолювати ці збори мав міський голова.

В межах підвідомчих територій заборонялося брати участь у виборах губернаторам, віце-губернаторам, градоначальникам та їх помічникам, але ця заборона не поширювалася на голів виборчих зборів, тобто губернських і повітових дворянських маршалків, міських голів губернських і повітових міст (ст. 8, 11).

Це місце виборчого законодавства було прописаним не дуже ясно, враховуючи загальну заплутаність соціальних відносин в імперії. Багато питань щодо того, хто має, а хто не має права бути обраним в Думу, регулювалися в режимі «ручного управління» Сенатом, який трактував положення закону, а деякі набували легітимності просто в ході практики, що викликало дискусії в середовищі тодішніх правознавців. Сучасні фахівці, вже маючи певну історичну ретроспективу, відзначають традицію розширеного трактування поняття «державна служба» на початку ХХ ст.

Окремими положеннями (ст. 9-10) надавалося право особам жіночої статі передавати свої цени за нерухомим майном для участі у виборах своїм чоловікам і синам; так само батько за наявності майнового цензу міг передати свої виборчі повноваження синові [767, с. 645-646].

Земельний ценз, що зберігав по суті ще феодалний характер [1102, с. 82], для кожної губернії і повіту визначався окремо. Кількість десятин землі для участі у з'їзді повітових землевласників була окреслена розписом до ст. 12 «Положення про вибори» і була вельми неоднаковою не тільки між губерніями, але і всередині кожної губернії. Стосовно губерній Наддніпрянської України ця кількість варіювалася від 25 до 500 дес. (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Кількість землі, що давала право участі у з'їздах
повітових виборщиків в українських губерніях*

Губернії	Земельний ценз в десятинах
Волинська	100-500
Катеринославська	150
Київська	100-300
Подільська	150
Полтавська	150-200
Таврійська	25-475
Харківська	125-250
Херсонська	200-350
Чернігівська	150-200

*Джерело: [767, с. 397-406].

По Волинській губернії земельний ценз складав від 100 дес. по Заславському до 500 дес. по Овруцькому повітах. Усі повіти Катеринославської

і Подільської губернії мали однакову норму у 150 дес. Для більшості повітів Київської губернії ценз дорівнював 100-200 дес., за виключенням Радомишльського, де треба було мати 300 дес., аби потрапити до виборчого списку землевласників. Полтавські повіти мали за норму 150 дес., за виключенням Костянтиноградського і Переяславського, в яких від кандидата на думське крісло вимагався ценз у 200 дес. цензу.

Для Таврійської губернії розрахунки цензу були майже такі самі складні, як для столичної губернії, де враховувалася 25-тиверстна від Санкт-Петербурга зона. Найбільшими передбачалися норми для степових частин губернії, як материкових, так і півострівних: у Дніпровському, Сімферопольському, Феодосійському (гірських частинах цих двох останніх) повітах право голосу забезпечувалося 475 дес. власної землі. Найменше – 25 дес. – вимагалось від землевласника південної частини Ялтинського повіту, розташованої між морем і шосейною дорогою від Алушти до Байдарських воріт. Для решти землевласників цього повіту цензову норму складали 100 дес.

У Херсонській губернії також враховувалася 25-тиверстна зона: йшлося про меншу кількість десятин для власників, чиї володіння були поблизу Херсона, Миколаєва і Одеси. Там вистачало 200 десятин, тоді як для решти землевласників Херсонського і Одеського повітів нормою були 350 дес. землі.

Харківська губернія мала норму від 125 дес. у Сумському до 250 дес. у Зміївському, Ізюмському і Куп'янському повітах.

Норма цензу в Чернігівській губернії коливалася від 150 до 250 дес.

Що ж до володіння нерухомим майном (не землею і не торгово-промисловим підприємством), то тут враховувалася його земська оцінка. Для участі у думських виборах кандидат мав володіти таким майном вартістю не менше п'ятнадцяти тисяч рублів. Власники не менше ніж однієї десятої земельного цензу, або нерухомості не менше ніж на півтори тисячі рублів могли скласти свої цензи до одного повного і надіслати свого уповноваженого на з'їзд повітових землевласників. Те саме передбачалося і стосовно священиків, які володіли в повіті церковною землею.

Уповноважені від власників нерухомого майна і священнослужителів мали обиратися на окремих з'їздах, але так само під головуванням повітового дворянського маршалка (ст. 14). Відповідні цензові норми (нерухомість не менше ніж на півтори тисячі рублів, факт сплачення певного розміру промислового чи квартирного податку, володіння торгово-промисловим підприємством і т. п.) передбачалися для участі у з'їзді міських виборців. У з'їзді уповноважених від волостей передбачалася участь виборних від волосних сходів. Ці виборні мали обиратися волосними сходами з числа селян, що належали до сільських громад даної волості, якщо не було визначених вище перешкод (підданство, вік, стать, судимість і т. п.) [767, с. 647].

Цим же законом визначалося коло осіб, причетних до організації виборів. Керували процесом міністр внутрішніх справ, губернатори і градоначальники. Безпосередньо ж робота покладалася на місцеву адміністрацію та станове самоуправління, крім того, на спеціальні губернські і повітові у справах про вибори комісії. Строго кажучи, вони створювалися «для перевірки правильності виборів і розгляду заяв і скарг у справах про вибори» [767, с. 648], але на ділі займалися і багатьма іншими справами, дотичними до виборів. Ці комісії формувалися з досить обмеженого і визначеного кола чиновників губернського і повітового рівнів.

Так, губернські у справах про вибори комісії утворювалися, під головуванням голови окружного суду, з управляючого казенною палатою, дворянського предводителя (маршалка) повіту губернського міста, голови губернської земської чи у справах земського господарства управи, міського голови губернського міста (або особи, що його заміщувала), одного з членів окружного суду (за призначенням його загальними зборами суду), і одного з неодмінних членів губернського присутствія або губернського у селянських справах присутствія (за призначенням губернатора).

Повітові у справах про вибори комісії утворювалися, під головуванням члена окружного суду (за призначенням його загальними зборами суду), з повітового дворянського маршалка, мирового чи міського судді (за

призначенням з'їзду мирових суддів чи загальних зборів окружного суду), голови повітової земської або у справах земського господарства управи, міського голови повітового міста, податного інспектора і одного із земських начальників (за призначенням повітового з'їзду) [767, с. 648].

Отже, виходило по сім осіб на кожен губернію і на кожний повіт. У випадку з дев'ятьма губерніями Наддніпрянської України – 63 члени комісій губернського рівня і близько семисот осіб (693 з розрахунку по сім осіб на дев'яносто дев'ять повітів) членів комісій повітового рівня*.

Це коло розширювалося за рахунок службовців тих установ, в обов'язок яких було включено складання виборчих списків, а саме: по з'їзду повітових землевласників – службовців повітових земських управ, а там, де таких управ не було – чинів повітових поліцейних управлінь. По з'їзду міських виборців це мали бути службовці міських управ або установ, що їх замінювали. Інші структури залучалися тільки для оприлюднення списків виборщиків: шляхом публікації у місцевих відомостях, а також, крім того, доведенням до загального відома «у спосіб, що найбільш забезпечує гласність цих виборів» [767, с. 648].

При проведенні виборів на губернських виборчих зборах селяни за цим законом мали преференції. Губернські виборчі збори розпочиналися з того, що виборщики від з'їздів уповноважених від волостей обирали зі свого середовища одного депутата, а потім уже загальний склад зборів обирав решту членів Думи у чисельності, визначеній розписом, з усіх виборщиків, «які мали право участі у ньому». Варто звернути увагу на взяті в лапки цитату з закону (ст. 49): йдеться про те, що особиста присутність можливого кандидата в члени Думи на цих зборах не була необхідною, якщо він тільки мав право бути обраним. Названа норма в подальшому матиме важливі наслідки. Але і при очних, і при заочних виборах було необхідним, щоб особа, котру обирають у члени Думи, дала згоду на своє обрання (ст. 53). Заборонялося балотуватися більше, ніж на одних виборчих зборах – губернських чи міських (а такі випадки матимуть місце).

* Ми враховуємо у число повітів і Тираспольський, який входив до складу Херсонської губернії і територія якого нині є частиною Республіки Молдова, але не враховуємо Ізмаїльський повіт – нині територія України, на початку ХХ ст. – частина Бессарабської губернії.

Були також статті, що не допускали членства в Думі особам, які не знають російської мови (ст. 54-55).

По завершенню виборів усі матеріали передавалися губернатору чи градоначальнику, які приймали також скарги на порушення під час виборів. Усе це узагальнювалося в їхніх канцеляріях і передавалося, своєю чергою, в Сенат, який або затверджував вибори, або відміняв їх і призначав нові. Нові вибори призначалися Сенатом і у тому випадку, коли якийсь із членів Думи вибував із її складу, а до нових загальних виборів залишалось більше року. Вибори мали проводитися у тому складі виборщиків, який був обраний на п'ятирічку.

Паралельно (з оглядом на губернатора, але практично незалежно) виборчі процеси і склад виборщиків та депутатів пильно відслідковувалися губернськими жандармськими управліннями, а іноді й іншими структурними підрозділами департаменту поліції МВС.

Сенат також складав загальний список членів Думи і публікував його для загального відома.

Цей, так званий «булигінський», закон про заснування Думи став основою для подальшого думського законодавства. Він змінювався і доповнювався, але основні положення і розрахунки закону були чинними до червня 1907 р., коли думське законодавство змінилося у кардинальний спосіб. Але й тоді розрахунки земельних цenzів, наприклад, зберігалися. Організаційні засади функціонування Думи також залишалися, в основному, тими ж.

Закон 6 серпня 1905 р. спричинив появу підзаконних актів, що конкретизували його положення і називали все нових виконавців. Так, «Правила про застосування і введення в дію Заснування Державної думи» і «Положення про вибори в Державну думу», окрім детальних інструкцій щодо організації роботи Думи і обраних її складом керівних органів, поклали роботу по утворенню губернських і повітових у справах про вибори комісій на міністрів внутрішніх справ і юстиції. Місцевим податним інспекторам і казенним палатам ставилося в обов'язок повідомляти міські управи про осіб,

що сплачують промисловий і державний квартирний податок. Доручення на передання цензу жінкою чоловікові чи синові і т. п. мали засвідчувати не тільки нотаріуси, але й мировий або міський суддя чи земський начальник.

Уточнялася виборча географія: щодо губерній Наддніпрянської України це стосувалося в основному її південної частини. Зокрема, Севастопольське градоначальство зараховувалося до Сімферопольського повіту Таврійської губернії, Керч-Єнікальське – до Феодосійського повіту цієї ж губернії, а Миколаївське – до Херсонського повіту і губернії. У містах Севастополі спільно з Балаклавою, Керч-Єнікале і Миколаєві утворювалися окремі з'їзди міських виборців.

Організація виборів волосних уповноважених покладалася на волосних старшин, земських начальників і відповідних ним посадових осіб. Визначалося місце і порядок проведення виборчих зборів та попередніх з'їздів: це мали бути надані безоплатно приміщення повітових з'їздів, з'їздів мирових суддів або мирових з'їздів для селян і землевласників, міських дум для міських виборщиків. Збори і з'їзди могли відбуватися і в приміщеннях інших урядових або громадських організацій (крім поліційних), і також безкоштовно. Попередні збори і з'їзди відкривалися о дванадцятій дня, вибори мали відбуватися з дев'ятої ранку до дев'ятої вечора.

Матеріальна сторона процесу також була прописана. Зокрема, волосні сходи мали призначити обраним від них уповноваженим особливу винагороду з волосних мирських грошей на покриття видатків на їхню поїздку до повітового міста. Виборщикам, на їх клопотання, дорожні витрати відшкодовувалися зі скарбниці, з розрахунку п'яти копійок за версту від повітового міста до губернського і назад.

Видатки установ, котрі займалися складанням виборчих списків, дорожні та інші витрати з проведення виборів, а також по діловодству губернських і повітових у справах про вибори комісій, відносилися на кошт скарбниці [768]. Подання клопотань та інших, зокрема, дозвільних паперів у справах про вибори в Державну думу окремим указом звільнялося від гербового збору [770].

Думське законодавство постійно змінювалося і уточнювалося. На нього суттєво впливала політична ситуація всередині країни та за її межами. Невдалий для Росії перебіг російсько-японської війни та революційні події 1905 р. спричинили трансформацію проектованої законодорадчої установи у законодавчу.

Черговий, на перший погляд, маніфест з невиразною назвою «Про вдосконалення державного порядку» – знаменитий у подальшому маніфест 17 жовтня 1905 р. – насправді містив вельми серйозні для суспільства речі. Декларувалися основні громадянські свободи, що давно були нормою для Західної Європи і Північної Америки. Державна дума тепер мала схвалювати закони і наглядати за закономірністю дій уряду. Розширювався соціальний склад виборців. Ця норма була сформульована так: «Не зупиняючи призначених виборів у Державну думу, залучити вже тепер до участі в Думі [...] ті класи населення, котрі нині зовсім позбавлені виборчих прав...» [769].

Кого розумів законодавець під «класами населення, зовсім позбавленими виборчих прав», прояснює закон 11 грудня 1905 р. про зміну «Положення про вибори в Державну думу» і супутніх йому актів [771]. Коло осіб, які мали право участі у міських виборчих зборах і з'їздах міських виборщиків, розширювалося за рахунок менш забезпечених верств «торговельно-промислового населення», а також, за певних умов, наймачів квартир у містах та пенсіонерів державної служби або служби в земських, міських чи станових установах і на залізницях.

До участі у з'їздах повітових землевласників, також на визначених умовах, тепер були допущені управителі маєтками та орендарі. Розширювалося коло учасників попередніх з'їздів землевласників, які не мали повного цензу, в тому числі за рахунок настоятелів церков і молитовних будинків усіх віросповідань, якщо церква, молитовний дім або причт володіли землею в повіті. Термін володіння, проживання, сплати податку і т. п. для всіх названих категорій складав не менше одного року. Проте головною новелою цього закону було надання виборчих прав робітникам фабрично-заводської, гірничої і гірничозаводської промисловості з підприємств, загальна чисельність

робітників чоловічої статі в яких налічувала не менше п'ятдесяти осіб. До фабрично-заводської промисловості зараховувалися також залізничні майстерні з відповідною чисельністю робітників.

Визначалося й число виборщиків у губернські і міські виборчі збори та перелік губерній і міст, яким надавалося право обирати таких виборщиків. Стосовно Наддніпрянських губерній виборщики від робітників мали обиратися у такому числі: у Волинській – 2, у Катеринославській (по губернії і місту Катеринославу) – 7, у Київській (по губернії і місту Києву) – 9, у Подільській – 4, у Полтавській – 1, у Таврійській – 1, у Харківській (по губернії і місту Харкову) – 7, у Херсонській (по губернії і місту Одесі) – 6, у Чернігівській – 3 [771, с. 878-879]. Тобто до приведеної у розписі 6 серпня 1905 р. чисельності виборщиків додавалося ще сорок виборщиків від робітничої курії*. В узагальненому вигляді це виглядало таким чином (див. табл. 2.3):

Таблиця 2.3

Норми представництва від губерній Наддніпрянської України
за законом 6 серпня/11 грудня 1905 р.*

№ з/п	Губернії	Чисельність депутатів	Число виборщиків	У т. ч.			
				Від з'їзду уповн. від волостей	Від з'їзду землевласників	Від міських виборців	Від губерн. з'їзду уповн. від робітн.
1	Волинська	13	197	69	86	40	2
2	Катеринославська	10	142	34	38	63	7
3	Київська	16	234	80	74	71	9
4	Подільська	13	199	82	76	37	4
5	Полтавська	12	182	23	109	49	1
6	Таврійська	6	97	42	31	23	1
7	Харківська	11	157	64	43	43	7
8	Херсонська	11	156	50	69	31	6
9	Чернігівська	10	153	63	50	37	3
	Всього	102	1517	507	576	394	40

* Джерела: [121, арк. 94-117; 771, с. 878-879].

* Термін «курія» використовується нами в окремих випадках як синонім окремої категорії виборщиків. Попри те, що у законодавстві він ніде не вживається, цей термін поширений у науковій літературі, особливо радянського періоду.

Розрахунок для виборів уповноважених від робітників, яких вони мали обирати зі свого середовища, передбачав одного уповноваженого від підприємств із загальним числом робітників чоловічої статі від п'ятдесяти до тисячі, а в підприємствах з загальним числом робітників понад тисячу – по одному уповноваженому від повної тисячі робітників. Ця позиція, до речі, в робітничих колективах крупних підприємств вважалася дискримінаційною [1206, с. 211]. В уповноважені могли обиратися робітники чоловічої статі, що досягли двадцяти п'яти років і працювали на конкретному підприємстві не менше шести місяців. Чисельність виборщиків по робітничій курії визначалася у 3%, які мали обрати власне представництво в Думі у числі 14 депутатів. При цьому окремого з'їзду робітничих виборщиків не передбачалося – вони були включені до складу губернських чи міських виборчих зборів [1206, с. 210].

Закон 11 грудня також визначав деталі проведення виборів по новоутвореній робітничій курії (складання списків підприємств і робітників на них, проведення виборчих процедур на підприємствах, місця для яких забезпечувалися власниками підприємств, процедура оформлення списків уповноважених, процедура оскаржень, компенсація дорожніх витрат і т. п. [771]), в основному все за відповідними нормами закону 6 серпня 1905 р.*

У зв'язку з внесеними змінами, сільським громадам дозволялося призначити нових виборних на волосні сходи, а вибори уповноважених на цих сходах провести закритим балотуванням.

Дума могла бути скликаною після опублікування Сенатом списку не менше половини загального числа членів Державної думи від губерній, що управляються за загальним заснуванням (50), і області Війська Донського. Термін відкриття Думи, запланований раніше на січень 1906 р., тепер був менш визначеним – міністру внутрішніх справ доручалося організувати роботу таким чином, щоб «Дума могла зібратися у якомога нетривалий термін» [771, с. 882].

* У поточних викладах в літературі ці два закони зазвичай об'єднують під назвою закону 6 серпня/11 грудня 1905 р.

Практика ставила багато питань стосовно конкретних деталей виборчого виробництва. Сенат випускав цілі збірки роз'яснень з цього приводу, були також зміни до закону. Так, 8 лютого 1906 р. були внесені зміни до проведення виборів у північних російських губерніях, Сибіру, Царстві Польському. Українських губерній в ньому стосувалося положення про те, що, у випадку утворення в повіті кількох окремих попередніх з'їздів і неможливості повітового предводителя дворянства маршалка головувати на цих з'їздах, він (або повітова комісія у справах про вибори в Державну думу) могли запрошувати для головування на таких з'їздах когось із середовища даного попереднього з'їзду або з числа осіб, що мали право участі у з'їзді землевласників даного повіту [772].

Невдовзі, 19 лютого 1906 р.^{*}, було оголошено і дати проведення перших виборів членів Державної думи на губернських виборчих зборах – «де це можливо за ходом підготовчих робіт і відповідно до місцевих умов». Серед інших, у Подільській, Таврійській і Харківській губерніях вибори мали пройти 26 березня, у Волинській, Катеринославській, Полтавській, Херсонській і Чернігівській губерніях – 14 квітня, у Київській – 20 квітня 1906 р. [774]. Наступного дня, на виконання положень Маніфесту 17 жовтня 1905 р. у законодавство були внесені зміни до Заснування Державної ради і переглянуто Заснування Державної думи. На доповнення до членів Ради, що призначалися царем, і на рівних з ними правах, вводилися також виборні члени Ради від духовенства православної церкви, від дворянства і земства, а також представники науки, торгівлі і промисловості. Державній раді надавалися рівні з Державною думою законодавчі права. Влада залишала за собою можливість видавати законодавчі акти у надзвичайному порядку під час перерви занять Державної думи, зберігала право виключної прерогативи стосовно Основного закону, але в решті випадків підтверджувала положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. А саме: було встановлено надалі як «загальне правило те, що, з часу

* Дата символічна, адже саме 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест, що проголошував відміну кріпосного права.

скликання Державної ради і Державної думи закон не може набути сили без схвалення Ради і Думи» [776]. Цей маніфест конкретизувався новою редакцією Заснування Державної думи і Державної ради [775]. Окремим указом оголошувався день скликання Думи – 27 квітня 1906 р. [773].

Провальна з точки зору інтересів уряду діяльність 1-ї та 2-ї Думи спричинила їх дочасний розпуск і кардинальну зміну виборчого закону 3 червня 1907 р. Нове, так зване третьочервневе законодавство, базоване насамперед на політичній доцільності і «державній волі» імператора, внесло суттєві корективи в розпис представництва [777]. При цьому підкреслювалося, що всі даровані Маніфестом 17 жовтня 1905 р. і Основними законами права залишаються в силі, а змінюється тільки «сам спосіб призову виборних від народу у Державну думу, аби кожна частина народу мала у ній своїх обранців».

Домінантним стало положення нового маніфесту про те, що «Створена для зміцнення Держави Російської Дума має бути російською і за духом». Інші народності, що входили до складу імперії, «не мають і не будуть являтися у числі, що давало б їм можливість бути вершителями питань суто руських». Рішення змінити виборче законодавство пояснювалося у тексті маніфесту недовірою верховної влади до складу депутатів, обраних за недосконалим, на думку законодавця, законом 6 серпня/11 грудня 1905 р.: «Тільки Владі, що дарувала перший виборчий закон, історичній Владі Російського Царя, належить право відмінити його і замінити новим» [777, с. 320]. Дума тим самим розпускалася. Нові вибори були призначені, починаючи з 1 вересня, а нова Дума мала бути скликаною 1 листопада 1907 р. [778].

«Зміна способу виборів» полягала у поділі міського з'їзду на два окремих, перерозподілі квот у повітових з'їздах на користь землевласників коштом селянських виборщиків, запровадженні національних квот для великоросіян і т. п. Вийшло нове Положення про вибори в Державну думу з відповідно скоригованим розписом виборщиків. Отже, тепер губернські виборчі збори склалися з виборщиків, обраних у кожному повіті: 1) з'їздом землевласників; 2) першим з'їздом міських виборців; 3) другим з'їздом міських виборців;

4) з'їздом уповноважених від волостей; 5) з'їздом уповноважених від козацьких станиць у губерніях, де такі були.

Крім того, у визначених законом губерніях у складі губернських виборчих зборів брали участь виборщики, обрані губернськими з'їздами уповноважених від робітників на підприємствах фабрично-заводської, гірничої і гірничо-заводської промисловості. Для губерній Наддніпрянської України було визначено по одному виборщику від робітників Полтавської і Таврійської губерній, по два – від Волинської, Подільської і Чернігівської губерній, по чотири – від Катеринославської, Харківської і Херсонської, і п'ять – для Київської [779], тобто всього двадцять п'ять виборщиків. В європейських губерніях загальне число депутатів зменшувалося до 403 осіб; зокрема, різко зменшувалося представництво від Царства Польського, Кавказу, Середньої Азії та ін., відмінялося обов'язкове представництво від низки міст, у т. ч. від Харкова і Катеринослава. Норми представництва від губерній Наддніпрянської України за законом 3 червня 1907 р. представлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Норми представництва від губерній Наддніпрянської України
за законом 3 червня 1907 р.*

№ з/п	Губернії	Чисельність депутатів	Число виборщиків	У т. ч.				
				Від з'їзду уповн. від волостей	Від з'їзду землевласників	Від 1-го з'їзду міських виборців	Від 2-го з'їзду міських виборців	Від губерн. з'їзду уповн. від робітн.
1	Волинська	13	158	42	83	17	14	2
2	Катеринославська	10	108	18	62	15	9	4
3	Київська	15	150	36	78	16	15	5
4	Подільська	13	150	42	76	16	14	2
5	Полтавська	12	155	21	100	17	16	1
6	Таврійська	6	86	18	45	13	9	1
7	Харківська	11	134	30	71	17	12	4
8	Херсонська	12	123	20	76	14	9	4
9	Чернігівська	10	127	26	65	17	17	2
	Всього	102	1191	253	656	142	115	25

* Джерело: [779, с. 198-210].

Загальне число депутатського корпусу за законом 3 червня 1907 р. визначалося у 442 депутати [893, с. XXV-XXVII]. У складі депутатів від «російського населення» могли бути (і були) також етнічні українці, що проживали на східних і західних окраїнах імперії. Місцеве населення трактувало їх як російських селян, в силу російської історії та урядової переселенської політики, «охотників до чужої землі» [1618, с. 7].

При цьому виборчі округи в Середній Азії і Степовому краю взагалі ліквідувалися до кращих часів, поки їх населення набуде відповідного політичного досвіду. У Маніфесті 3 червня 1907 р. ця істина була дещо завуальованою: йшлося про те, що на тих окраїнах, де населення «...не досягло достатнього розвитку громадянськості, вибори в Державну думу мають бути тимчасово призупинені» [777, с. 320]. Це не змінювало гіркої для населення цих країв суті – фактичної дискримінації. Але розглянута під таким кутом зору проблема представництва виглядає загалом тим більш непоганою для українських губерній. Вони збільшували (принаймні, в чисельному відношенні), свою питому вагу в представництві серед європейських губерній.

Практичні наслідки цих актів, підготовлених вузьким колом сановників і вищої бюрократії практично без участі представників із України, полягали в тому, що, починаючи з серпня 1905 р., приводився в дію механізм модернізації соціально-політичного життя, попри бажання чи небажання окремих представників чи груп суспільства і його управлінських структур. Для легітимного включення до політичного життя двох суспільних верств – селян і робітників – не потрібно було навіть майнового та освітнього цензу; дворяни і міщани мали відповідати цензовим вимогам; на певних умовах було представлено в Думі духовенство. До виборчого процесу масово залучалися чиновники від міністерського до повітового рівня та працівники станового самоврядування включно з волосним. Царський уряд тим самим не тільки запроваджував певні реформи в державному устрої та управлінні з метою досягнення стабільності в суспільстві, але й передбачав збереження важелів впливу на нього за посередництвом формування бажаного для себе складу

депутатів. Цей процес не був одномоментним, його кристалізація й апробація відбувалась протягом роботи Думи I і II скликань, і вилилася у виборчий закон 3 червня 1907 р. Неофіційний, але суттєвий вплив політичних партій на результати виборів призводив до зростання кількості партій та чисельності їх членів. Усе разом вело до появи прошарку населення, яке займалося легітимною публічною політикою. 102 особи протягом кожної каденції мали представляти наддніпрянські губернії в Думі, й це число мандатів залишалося стабільним, попри зміни в законодавстві. Соціальні характеристики думських депутатів значною мірою були детерміновані саме діючим тоді законодавством, яке відбивало реалії часу та саме значною мірою їх створювало. Наддніпрянські депутати мали виконувати функцію стабілізуючого фактора в розбурханій імперії й поповнювали собою її щойно формовану нову політичну еліту.

2.2. Результати виборчих перегонів: статистичний вимір

Кількісні характеристики результатів виборів. Отже, закон надавав для губерній і міст Наддніпрянської України 102 депутатських місця. Тобто в ідеальному варіанті за наявності чотирьох скликань Думи, що працювала у 1906-1917 рр., Наддніпрянські губернії мали представляти 408 депутатів. У реальному житті ситуація була іншою. У 1-й і 2-й Думах, розпущених царськими указами значно раніше законного п'ятирічного терміну, відповідність між визначеною кількістю місць і чисельністю депутатів (102) іще зберігалася. У 3-й і 4-й Думах, обраних за кардинально зміненим виборчим законом 3 червня 1907 р., 102 депутатські крісла, призначені для депутатів від міст і губерній Наддніпрянської України займали вже відповідно 111 і 110 депутатів (див. табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Кількість депутатських місць за розписом і фактично наданих депутатських мандатів*

Губернія / Скликання	I		II		III		IV	
	За розп.	Факт.	За розп.	Факт.	За розп.	Факт.	За розп.	Факт.
Волинська	13	13	13	13	13	13	13	(14)
Катеринославська**	10**	10	10	10	10	10	10	10
Київська**	16**	16	16	16	15	(16)	15	(16)
Подільська	13	13	13	13	13	13	13	(14)
Полтавська	12	12	12	12	12	(14)	12	(13)
Таврійська	6	6	6	6	6	6	6	6
Харківська**	11**	11	11	11	11	11	11	11
Херсонська**	11**	11	11	11	12	(16)	12	(15)
Чернігівська	10	10	10	10	10	(12)	10	(11)
Всього 408 (425)	102	102	102	102	102	(111)	102	(110)

* Джерело: [121, арк. 94-117; 779, с. 198-210; 799, с. 7-727].

** У 1-й і 2-й Думах від Катеринослава, Києва, Харкова (однойменних губерній) та Одеси (Херсонської губернії) було по одному члену Думи, обраному окремо від цих міст. За виборчим законом 3 червня 1907 р. окрема квота для міст із українських губерній залишалася тільки для Києва та Одеси (по два члени, від 1-го і 2-го розряду міських виборщиків). Депутати, обрані від міст, враховані в загальному числі депутатів відповідної губернії.

Таким чином, реальна кількість мандатів, отриманих протягом чотирьох скликань представниками від дев'яти губерній і міст Наддніпрянської України, складала не 408, а 425. Але, з огляду на те, що одна й та сама людина могла бути членом Думи не один раз, цими мандатами володіли 382 особи, які й складають предмет нашого розгляду. З них по одному разу обиралися в Думу 346 осіб, двічі або тричі – 36 осіб (див. додаток А).

Це пов'язано з ротацією депутатів замість тих, хто помер під час каденції чи вибув виключений із членів Думи за власним бажанням або з якоїсь іншої причини. Хтось із них міг працювати більше каденцій, хтось менше або й взагалі практично не приступати до роботи в Думі: існувала практика затвердження списку обраних Сенатом після відповідного подання їх губернатором чи градоначальником [767, с. 650; 779, с. 335], яку не всі проходили, після цього – процедура перевірки правильності обрання вже спеціальними відділами Думи, яку також не всі проходили [467, л. 163-184 об.; 779, с. 335]. Але визначальним для занесення в списки депутатів був факт обрання даної особи відповідними виборчими зборами.

Цього принципу – факту обрання, а не обов'язково реальної участі в роботі Думи, – дотримувалися й сучасники подій при укладанні депутатських реєстрів. Правда, при цьому могли виникати певні колізії. У випадку з депутатами від губерній Наддніпрянської України непорозуміння спричинили двоє депутатів від Херсонської губернії – Леонов і Бродський. Перший сам відмовився від звання члена Думи [332, л. 1-3], і про це було сказано у довіднику Мілана Бойовича [891, с. 386]; справа з виборами іншого мала скандальний відтінок, дійшла до Сенату й до царя [188, л. 153-155; 1270], і Бойович залишив у своєму виданні портрет попередника Бродського, Осипа Пергаментя. Про самого ж новообраного представника від м. Одеси Бродського укладач обережно промовчав.

Отже, протягом березня-квітня 1906 р. в імперії пройшли вибори, за результатами яких було сформовано депутатський корпус від місцевостей і населення імперії. На день відкриття засідань 1-ї Думи, 27 квітня 1906 р., вибори на окраїнах держави ще не були завершені, і в першому засіданні брали участь 436 депутатів, обраних від європейських губерній. В українських губерніях вибори відбувалися в період з 16 березня по 24 квітня 1906 р.

До передчасного розпуску 1-ї Думи (а вона працювала тільки одну сесію, до 8 липня 1906 р., зробивши 40 пленарних засідань), в її роботі взяло участь 497 членів Думи, з яких прибули на сесію і не вибули 484 особи. У ході сесії 13 осіб вибули (у т. ч. один склав повноваження) [799, с. 446-447]. Цим одним був депутат від Херсонської губернії Василь Леонов [339, л. 9, 22; 687, л. 105 об.; 687, л. 152 об.; 688, л. 152 об.]. Його місце, очевидно, внаслідок короткого терміну роботи сесії, так і не було зайняте. Однак оскільки селянин Леонов на час розподілу на відділи, 8 травня 1906 р., був чинним членом Думи (і навіть встиг підписати заяву про відстрочення обговорення зворотної адреси [692, с. 68], тобто узяв безпосередню участь у роботі Думи), то в подальших підрахунках він залишається в числі 102 депутатів, обраних від губерній Наддніпрянської України.

Першодумці з Наддніпрянської України переважним чином відпрацювали тільки одну каденцію. Виключенням стали Сергій Варун-Секрет, що був депутатом 1-ї, 2-ї й 4-ї Думи, та Соломон Крим – депутатом 1-ї та 4-ї Думи. Ще один депутат 1-ї Думи від Харківської губернії, Георгій Фірсов, був обраний ще й у 4-ту Думу, але вже від Воронежської губернії. Така невелика кількість повторно обраних депутатів 1-ї Думи пояснюється фактом підписання Виборзької відозви [317]. Наслідком його стало ув'язнення на тримісячний термін, а відтак і позбавлення виборчих прав, що блокувало можливість подальшої участі у виборах. Усі 36 т. зв. «виборжців» від наддніпрянських губерній уже ніколи не балотувалися в члени Думи, хоча деякі з них і не були засуджені. Полтавського депутата Максима Дяченка притягнули до суду, але виправдали, а таврійському депутату Семену Притулі вдалося уникнути суду, довівши, що підпис під відозвою вміщено помилково [799, с. 178, 499].

Депутати 2-ї Державної думи (працювала з 20 лютого по 3 червня 1907 р.) обиралися у січні-лютому 1907 р., і вона була єдиною, у виборах до якої брали участь усі політичні партії Росії. У Наддніпрянській Україні вибори відбувалися з 6 по 11 лютого 1907 р. 2-а Дума працювала одну сесію з великодніми канікулами (з 18 по 29 квітня 1907 р.) і мала 53 засідання.

На початку сесії, при розподілі депутатів на відділи (24 лютого 1907 р.) Дума включала 491 члена, на кінець сесії прибуло ще 26 депутатів від Сибіру і Середньої Азії. Троє депутатів (від міста Баку і від Томської губернії) були обрані, але на сесію так і не прибули; на Далекому Сході вибори не були проведені, – отже, на кінець сесії в Думі було 517 депутатів [799, с. 109]. З них від Наддніпрянських губерній – 102. Члени цієї Думи, також достроково розпущеної за досить скандальних обставин після звинувачення групи депутатів соціал-демократів у змові «...цілої частини Державної Думи проти Держави і Царської Влади» [777, с. 320], врахували негативний досвід попередників і не стали робити непередуманих демонстративних кроків. Це відкривало їм потенційну можливість подальшої участі у виборах, і в подальшому десятеро осіб нею скористалися. Членами 3-ї Думи стали депутати

щойно розпущеної 2-ї думи Григорій Беляєв і Василь Шульгін з Волинської губернії, Степан Лукашевич з Полтавської, Михайло Іскрицький з Чернігівської, Осип Пергамент від м. Одеси та п'ятеро депутатів від Херсонської губернії: Сергій Келеповський, Людвіг Люц, Георгій Рейн, Еммануїл Саргані та Володимир Стенбок-Фермор. Звертає на себе увагу число повторно обраних депутатів-другодумців від Херсонської губернії та їх доволі екзотичні для слов'янського світу прізвища. Поліетнічність, утім, завжди була притаманною південному регіону імперії [1232; 1564].

3-я Державна дума (працювала з 1 листопада 1907 р. по 30 серпня 1912 р.) була обрана у вересні-жовтні 1907 р. У губерніях Наддніпрянської України основні вибори відбулися з 14 по 31 жовтня 1907 р. На початок роботи Думи прибуло 436 членів [799, с. 619]; від українських губерній – усі 102 депутати. За час роботи з української думської депутації вибуло 9 осіб (по імперії в цілому – 52); у т. ч. 4 померли (по імперії – 30), 5 відмовилися від мандату (по імперії – 19). Таких, які були б виключені через засудження або відміну виборів, у депутації з підросійської України не було (по імперії – відповідно 2 і 1). На місце вибулих було обрано 9 депутатів (по імперії – 44).

3-я Дума відпрацювала повний термін, і за цей час на додаткових виборах до неї було обрано ще 9 депутатів: у вересні 1908 р. в Чернігові було обрано депутатом Митрофана Пташевського на місце померлого депутата Павла Родіонова, а в жовтні 1908 р. на додаткових виборах були обрані Михайло Гаркавенко з Київської губернії (замість померлого от. Костянтина Рознатовського) та Модест Коченевський і Олександр Старицький від Полтавської губернії замість, відповідно, померлого Григорія Навроцького і Павла Малами, котрий відмовився від мандата. В листопаді 1908 р. від Херсонського з'їзду землевласників отримав мандат граф Володимир Стенбок-Фермор, що заступив місце Еммануїла Саргані, який відмовився від членства в Думі. У вересні 1909 р. на додаткових виборах від 1-го з'їзду міських виборців Одеси було обрано Аркадія (Арона) Бродського замість померлого Осипа Пергамента. Проте кандидатура Бродського викликала заперечення у властей, і

він змушений був відмовитися від членства в Думі. Тому у вересні 1910 р. формально вже на місце Бродського було обрано Михайла Рено. Цього ж місяця у 1910 р. херсонські міські виборщики обрали Олександра Коняхіна замість Олександра Волохіна, що відмовився від мандата. Останнім за часом обрання депутатом 3-ї Думи від наддніпрянських губерній став Андрій Ракович від Чернігівської губернії, обраний у вересні 1911 р. на місце Григорія Глібова, котрий відмовився від мандата [799, с. 68, 121, 291, 295, 507, 517, 521, 583, 589].

За весь час роботи до складу Думи входили 486 осіб (у підрахунках по імперії враховувалися 485 осіб, оскільки Бродський не брав участі у засіданнях)*.

4-та Державна дума була чинною з 15 листопада 1912 р. по 6 жовтня 1917 р., її члени обиралися у вересні-жовтні 1912 р. Основні вибори в губерніях Наддніпрянської України відбувалися з 8 по 25 жовтня 1912 р.

У цілому по імперії в 4-ту Думу спочатку було обрано 442 депутати, в ході роботи вибуло з різних причин 58. Додаткові вибори проводилися до початку Першої світової війни 1914-1918 рр. Після 1914 р. мало місце тільки оголошення обраними кандидатів, що отримали при основних виборах абсолютну більшість голосів. Тому на заміну вибулих депутатів було обрано тільки 19 осіб. На кінець 5-ї сесії палата включала 403 депутати. Усього ж депутатський корпус 4-ї Думи від імперії налічував 461 депутата [799, с. 676]. Вік, освіта і рід занять одного з них (оголошеного обраним у листопаді 1916 р.) – невідомі [799, с. 676]. Існує вірогідність, що цей «оголошений» депутат 4-ї Думи з невідомими даними був від Подільської губернії, і що це був Григорій Антонович Андрійчук, який у більшості дореволюційних довідкових видань значиться тільки депутатом 3-ї Думи [839, стлб. IV; 893, с. 236]. Проте архівні джерела підтверджують його членство і в 4-й Думі [474, л. 1-31; 475, л. 1-10], а довідкова література містить і пояснення обставин його обрання: на виборах у 4-у Державну думу Андрійчук був виборщиком по Летичівському повіту

* Ми враховуємо цього депутата, оскільки характеризуємо усіх депутатів, *обраних* населенням українських губерній і міст.

Подільської губернії від з'їзду землевласників, але був забалотований. 10 вересня 1916 р. він зайняв місце Івана Івановича Авчіннікова, який 31 травня 1916 р. заявив про складення депутатських повноважень у зв'язку з призначенням начальником Томського управління землеробства і державного майна [799, с. 7-8, 21].

Отже, селянин Григорій Андрійчук був оголошеним членом 4-ї Думи з осені 1916 р. уже як перший на черзі від з'їзду землевласників (мав 16 дес.). Утім, у російського автора Ігоря Кір'янова є згадка ще про одного Андрійчука, Григорія Тимофійовича, і якраз обраного в 1916 р. [1238, с. 235; 1239, с. 425], – але тільки у нього одного. Ніде більше ні в дореволюційній, ні в сучасній літературі, у т. ч. в згаданому спеціальному дослідженні подільського автора Анатолія Глушковецького та у відомих нам архівних джерелах Андрійчук Григорій Тимофійович як думський депутат не зустрічається, тому до наших підрахунків ми його не включаємо. Можна тільки додати, що у 3-й Думі виникла колізія, коли при подачі записок Григорія Андрійчука якось сплутали з Матвієм Андрейчуком (депутатом від Волинської губернії [474, л. 1-23]). Отже, плутанина з Андрійчуками-Андрейчуками із Правобережної України вірогідна й сьогодні.

З початком Першої світової війни практика додаткових виборів взамін вибулих депутатів була припинена. Втім, порівняно з 3-ю Думою чисельність додатково обраних в 4-ту Думу від наддніпрянських губерній була не набагато меншою – вісім осіб. У липні-жовтні 1913 р. з різних причин відбулися ротації у складі волинських депутатів (місце Рейна заступив Беляєв), київських (Кіх замість Безака), полтавських (Коваленко замість Невіандта), херсонських (Вікторов на місце Ковальова, Закржевський замість Пищевича) та чернігівських (Ханенко замість Розенбаха). В лютому 1914 р. відбулася ротація херсонських депутатів (Стоянов замість Нестеренка). Нарешті, замість Авчіннікова із подільської депутації членом Думи у вересні 1916 р. став згаданий вище селянин Андрійчук.

На додаткових виборах отримували мандати представники дворянства і духовенства, і ніколи – робітників чи селян. У 4-ту Державну думу перейшли з Думи III скликання Федір Безак, Петро Новицький, Андрій Ракович та Михайло Родзянко; після перерви у п'ять років, тобто після 2-ї Думи повернувся до Таврійського палацу з свого Єлисаветградського повіту тамошній дворянський маршалок Сергій Варун-Секрет.

Усі названі – право-октябристського спектру. Загалом таких, хто по два і більше разів були членами Думи, в українській депутації налічувалося 36 осіб.

У це число входить і згаданий вище волинський селянин Андрійчук. У розрізі губерній, як бачимо, на другий чи і на третій термін обиралося по два-чотири депутати.

Тільки Херсонська губернія дала сімох таких депутатів. Причини могли бути різними, але самі херсонці оцінювали склад губернських виборчих зборів радше як консервативний [933, 1907 г., 2 февр.].

Персональний склад цієї групи показано у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Члени Думи від українських губерній, обрані два і більше разів*

Губернія	Прізвище та скликання
Волинська	Андрійчук (III, IV); Беляєв (II, III, IV); Рейн (II, IV); Шульгін (II, III, IV)
Катеринославська	Алексєєнко (III, IV); Родзянко М. (III, IV)
Київська	Безак (III, IV); Богданов (III, IV); Сувчинський (III, IV); Трегубов (III, IV)
Подільська	Балашев (III, IV); Гіжицький (III, IV); Маньковський (III, IV); Чихачов Д. (III, IV)
Полтавська	Герценвіц (III, IV); Капніст І. (III, IV); Лукашевич (II, III, IV); Пилипенко (III, IV)
Таврійська	Крим (I, IV); Панкєєв (III, IV)
Харківська	Антонов (III, IV); Коняхін (III, IV); Неклюдов (III, IV); Савич (III, IV); Станіславський (III, IV)
Херсонська	Варун-Секрет (I, II, IV); Келеповський (II, III); Люц (II, III, IV); Пергамент (II, III); Саргані (II, III); Стенбок-Фермор В. (II, III); Новицький 2-й (III, IV)
Чернігівська	Іскрицький (II, III); Гамалія (III, IV); Ракович (III, IV); Скоропадський (III, IV)

* Джерело: Додаток А.

Соціальний портрет депутації. У світлі тодішнього станового поділу суспільства, хоч і підірваного «великими реформами» другої половини ХІХ ст., до суттєвих характеристик відноситься соціальне походження і стан представників депутатського корпусу. Якраз «станової» складової виборчого законодавства стосувався маневр уряду Петра Столипіна, прихований (у випадку з губерніями Наддніпрянської України) незмінною цифрою у 102 депутати. Його суть полягала у різкому збільшенні представництва великого землеволодіння, прямо пов'язаного з дворянським станом.

За першим розписом землевласники давали 38% виборщиків, а за другим – уже 55%. Селяни, відповідно, зменшували своє представництво у складі виборщиків із 33 до 21% за розписом 3 червня 1907 р., а квота робітників на губернських виборчих зборах, і без того невелика (усього 2,6% від загального числа виборщиків), зменшувалася до 2,1%. За умов такого законодавчого регулювання, як показала динаміка подальших виборів, після червня 1907 р. і селянам, і робітникам залишалося хіба що обов'язкове представництво: від з'їзду уповноважених від волостей і від з'їзду уповноважених від робітників. Це добре видно при порівнянні розпису виборщиків у повітах і губерніях за законами 6 серпня та 11 грудня 1905 р. і 3 червня 1907 р. (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Порівняльна таблиця чисельності виборщиків від губерній
Наддніпрянської України за виборчими законами 1905 і 1907 рр.*

Число виборщиків за законом	Чисельність депутатів	Число виборщиків	У т. ч.				
			Від з'їзду уповн. від волостей	Від з'їзду землевласників	Від 1-го з'їзду міських виборців	Від 2-го з'їзду міських виборців	Від губерн. з'їзду уповн. від робітн.
6 серпня і 11 грудня 1905 р.	102	1517 (100%)	507 (33,4%)	576 (38%)	394 (26%)		40 (2,6%)
3 червня 1907 р.	102	1191 (100%)	253 (21,2%)	656 (55%)	142 (12%)	115 (9,7%)	25 (2,1%)

* Джерело: [767, с. 384-385; 771, с. 878-879; 779, с. 198-210].

За умови такого ж обов'язкового тепер представництва від кожної категорії виборщиків (курії) – з'їзду землевласників, першого і другого з'їздів міських виборщиків, – загальний склад губернських виборчих зборів контролювали якраз землевласники (переважно дворяни), що склали ключову більшість у 55% складу виборщиків.

Дворянство – «перший стан» імперії, – домінувало не лише у відносних, але і в абсолютних числах складу депутатського корпусу, хоч питома вага дворян у загальному складі населення була мізерною [1467, с. 175]. Депутатів-дворян усіх скликань від Наддніпрянських губерній налічувалося 162 особи, або 42,4% (у це число входить 13 особистих дворян)*.

Група духовних налічувала 35 осіб: це головним чином священики, але не без виключень. Детальніший розгляд складу «першого» і «другого» станів далі.

Депутатів-селян, якщо йти за джерелами, було 137 осіб, або 35,9%. Отже, селянство стало другим станом за рівнем представництва в Думі від України. Селянська група (за критерієм станового походження) в українському представництві, за реальним станом речей, доповнювалася козаками. Залишки Гетьманщини давалися взнаки на соціальній палітрі населення Полтавщини і Чернігівщини. Ці губернії дали 9 депутатів, які ідентифікували себе як козаки.

Козаки Облaсті Війська Донського та інших не ліквідованих козацьких військ проходили на виборах як окрема соціальна верства, і в Думі навіть мали свою окрему групу. Проте Запорізьке військо було ліквідоване, і те «малоросійське козацтво», яке залишалося і яке не набуло дворянства чи купецтва, належало до селянства. Відрізнялося воно від інших розрядів селян тільки певними особливостями землеволодіння і землекористування [121, л. 329-329 зв.; 1292]. До селянства ж слід віднести і поселенців-колоністів, кантоністів і т. п. Тобто число «селян» у такому разі, якщо підсумувати приведені в табл. 2.8 позиції № 4-6, віднесені нами селянського стану, мало б складати 152 особи [1276, с. 83, 134]. Проте якщо вилучити з цього числа селян-

* Особисті дворяни можуть бути також в інших групах депутатів, позначених у таблиці – серед осіб, що не мають прямої ідентифікації в джерелах, але мають відповідні службові чини. Серед духовенства, особливо вищого, також можуть бути дворяни.

робітників промислових підприємств та залізничного транспорту (селянин-робітник – характерна фігура на соціальному полі імперії того часу [1155, с. 12-13], таких налічувалося 12 осіб), міщан-робітників, а також «селян»-професорів, адвокатів, суддівських чиновників та ін., а залишити тільки селян-хліборобів та селян, які працювали в сільському становому самоуправлінні, не полишаючи водночас хліборобства, то таких виявиться дещо менше, 132 особи.

Група міщан, як вони позначені в джерелах, складалася з чотирьох осіб, і троє з них також були робітниками. Загалом до індустріальних робітників більш-менш впевнено можна віднести 18 осіб з депутації – п'ятеро з міщан, один із духовних і 12 із селян.

Групи робітників, як і групи почесних громадян (особистих, спадкових, просто почесних), купців, міщан та інших із чисельністю в 2-5 осіб у кожній, кількісно не йдуть ні в яке порівняння з основними соціальними групами – дворянством, селянством і почасти духовенством, які й склали основний масив депутатського корпусу від губерній Наддніпрянської України.

Узагальнені дані щодо станової належності думських депутатів, обраних від українських губерній, представлені в табл. 2.8.

Таблиця 2.8*

Чисельний склад депутації від Наддніпрянської України за станами**

№ з/п	Станова належність	Чисельність	Примітки
1	Дворяни	149	
2	Дворяни особисті	13	У т. ч. 1 – особ. почес. громадянин
3	Духовні	35	
4	Селяни	139	У т. ч. 14 – до «робітників»
5	Козаки	9	До категорії «селяни»
6	Колоністи	4	У т. ч. 1 – поселянин
7	Купці	2	
8	Міщани	6	У т. ч. 5 – до «робітників»
9	Особ. почесні громадяни	2	
10	Спадк. почес. громадяни	5	
11	Почесні громадяни	1	
12	З інших станів	5	
13	Без прямої ідентифікації	12	
	Всього	382	

* Розгорнутий варіант таблиці див. у додатку Б.

** Джерело: Додаток А.

Освітній рівень, також вельми важливий для загальної характеристики будь-якого депутатського представництва, а тим більше депутатського корпусу установи, що претендувала, за європейськими нормами, на статус нижчої палати парламенту, був вельми неоднаковим. Для початкової загальної характеристики подамо не дуже диференційовані узагальнені цифри, бо детальний розгляд освітніх характеристик, при заплутаності системи початкової освіти в імперії потребує окремого розгляду. Адже функціонували міністерські школи різного профілю, земські, міські школи і училища, церковно-приходські школи, грамоті навчали у військових командах (полках) і нею оволодівали самотужки. Тому початкову освіту зараз визначимо як «нижчу», виокремивши з неї тільки «домашню», щоб позначити тих, які в школу не ходили взагалі.

Узагальнені показники освітніх характеристик в цілому по депутації і окремо за скликаннями показано в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Чисельні освітні характеристики депутації в цілому і за скликаннями*

Рівень освіти	Депутація в цілому**	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Вища	147	40	26	52	56
Нижча	106	36	39	15	16
Середня	74	11	13	34	29
Домашня	41	8	20	8	6
Незакінчена вища	9	3	3	2	3
Незакінчена середня	2	1	1	-	-
Неписьменні	2	2	-	-	-
Немає даних	1	1	-	-	-
Всього	382	102	102	111	110

* Джерело: Додаток А.

** Підсумкові числа у таблицях такого типу не можуть співпадати, коли йдеться про порівняння «у цілому» і «за скликаннями», бо одна особа могла бути депутатом Думи кількох скликань, два і три рази. Подвійне чи потрійне врахування однієї й тієї ж особи спотворювало б загальну картину. Тому на загал, коли йдеться про депутацію в цілому, то йде підрахунок осіб, а за скликаннями – підрахунок мандатів (*виділено курсивом*). Тобто тут і далі йдеться про 382 депутатів і про 425 мандати, якими володіли ці депутати за сумою чотирьох скликань.

Середня освіта в депутатів траплялася рідко: мається на увазі закінчення гімназії чи реального училища. У більшості це середня спеціальна освіта –

насамперед військові училища та духовні семінарії. Могли бути й інші варіанти, – усі враховані в категорії «середньої» освіти. Так само і «вищу» не будемо в даному разі поділяти на гуманітарну, технічну, військову, духовну або якусь іншу галузь освітньо-професійного спектру. Отже, за таких критеріїв виходить наступна картина з освітнім рівнем наддніпрянських депутатів.

Із вищою освітою було 147 осіб. На перший погляд, ця цифра практично співпадає з чисельністю помісних дворян – 148 осіб. Проте це випадковий збіг. Вищу освіту мали і представники інших соціальних верств, до селян включно. Наступна за чисельністю група депутатів – з нижчою освітою; її мали 106 осіб (представники нижчих класів, селяни й міщани). Середня освіта, як уже зазначалося, могла бути у представників усіх верств. Загальна група депутатів із середньою освітою складалася з 74 осіб: переважно представники духовенства і відставного офіцерства. Вкрай мало серед депутатів із середньою освітою було випускників класичних гімназій чи реальних училищ.

41 особа задекларувала «домашню освіту»: в основному представники селянства, вкрай рідко – купецтва, якому освіта була або ні до чого, або вони справді самотужки оволодівали програмою і навіть здавали екзамени при училищах. Незакінчену вищу освіту мало дев'ятеро депутатів, незакінчену середню – двоє. У військових командах навчилися грамоти троє, неписьменними взагалі назвали себе двоє. Відсутні відомості про освіту одного депутата, згаданого вже Леонова з Херсонської губернії.

Вік депутатів до певної міри визначався законом, який обмежував нижній поріг вікового цензу – 25 років, але не обмежував верхнього. Вік є одним із найбільш нейтральних біологічних (але разом і соціокультурних) характеристик, які можуть характеризувати суспільні пріоритети виборців та особисті якості депутатів, час їхньої соціалізації, життєвий досвід і т. п. За віковими показниками помітна тенденція до «дорослішання» депутатів від скликання до скликання, а також до помітного розмежування між Думою перших двох і останніх двох скликань.

Загальні вікові характеристики депутатського корпусу від наддніпрянських губерній порівняні з імперськими в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Загальні вікові характеристики депутатів від українських губерній та по імперії в цілому*

А) від українських губерній

Вікові категорії	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
25-29 років	6 (6%)	17 (17%)	4 (4%)	4 (3,5%)
30-39 років	44 (43%)	33 (32%)	32 (29%)	31 (28%)
40-49 років	40 (39%)	30 (29%)	45 (40%)*	44 (40%)*
50-59 років	10 (10%)	17 (17%)	22 (20%)	24 (22%)
60-69 років	1 (1%)	4 (4%)	7 (6%)	5 (4,5%)
70-79 років	-	1 (1%)	1 (1%)	2 (2%)
Немає даних	1 (1%)	-	-	-
Всього	102	102	111	110

Джерело: Додаток А.

Б) від імперії в цілому

Вікові категорії	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
25-29 років	35 (7%)	73 (14%)	22 (5%)	18 (4%)
30-39 років	195 (40%)	212 (41%)	153 (32%)	125 (27%)
40-49 років	179 (37%)	158 (31%)	177 (36%)	177 (38%)
50-59 років	59 (12%)	62 (12%)	90 (19%)	108 (24%)
60-69 років	18 (4%)	10 (2%)	41 (8%)	30 (7%)
70-79 років	-	1 (0,2%)	2 (0,4%)	2 (0,4%)
Немає даних	11 (2%)	1 (0,2%)	-	1 (0,2%)
Всього	497	517	485	461

*Джерело: [799, с. 7-727]. Тут і далі в підрахунках відсотків астериском позначено відхилення від арифметичних правил заокруглень дробових чисел. Як правило, вони не виходять за межі одного відсотка в ту чи іншу сторону. З огляду на те, що чисельні показники мають абсолютний характер, а відсоткові – ілюстративний і відносний, релятивний, ми дотримуємося саме такого принципу подачі цифрового матеріалу. В іншому разі при малих кількостях показників підрахунок треба проводити до десятитисячної долі, що робить таблицю переважаною і важкою для візуального сприйняття. – О. К.

Національний склад депутатського корпусу, обраного в наддніпрянських губерніях імперії, був неоднорідним та мав якісні й кількісні відмінності за скликаннями й за регіонами. В цілому депутати представляли дванадцять національностей. Як у соціальному плані переважало дворянство, так у національному відношенні домінуючою групою стали росіяни – 229 осіб. «Селянська нація» – українці – дали 122 депутатів від усіх дев'яти губерній, що неофіційно вважалися «малоросійськими» [1061, с. 39]. За таких умов український народ, хоча й підтримував свою культурну самобутність, не міг

розвинути сильного почуття національної ідентичності [1253, с. 37-45]. Далі, за спадом чисельності, йдуть німці (8), євреї (7), поляки (6), греки (3), кримські татари (2) і по одному депутату від білорусів, вірмен, караїмів, чехів і шведів. У вигляді таблиці наочніше це виглядає так (див. табл. 2.11):

Таблиця 2.11

Чисельні характеристики національного складу депутатів*

№ з/п	Національність	Чисельність	Відсоток
1	Росіяни	229	59,95
2	Українці	122	31,94
3	Німці	8	2,09
4	Євреї	7	1,83
5	Поляки	6	1,57
6	Греки	3	0,79
7	Кримські татари	2	0,52
8	Білоруси	1	0,26
9	Вірмени	1	0,26
10	Караїми	1	0,26
11	Чехи	1	0,26
12	Шведи	1	0,26
	Всього	382	100

* Джерело: Додаток А.

Національна ідентифікація населення України початку ХХ ст. є справою непростю, але приведені цифри в основному вірно відбивають стан речей у депутатському корпусі від наддніпрянських губерній, як його можна прослідкувати за існуючими доступними джерелами та перевірити позиціонуванням у сесійній залі.

Найбільш однорідним показником при загальній характеристиці депутатського корпусу від українських губерній (якщо не брати до уваги вживання домінуючою більшістю державної російської мови при офіційному спілкуванні) можна вважати показник *конфесійної належності депутатів*, вказане ними *віросповідання*. Було чітко вказано десять віросповідань. Навіть при побіжному погляді на чисельні показники віросповідних уподобань депутатів помітно, що, як і у випадку з освітніми характеристиками, два тодішні соціальні стани – дворянство і селянство – в основній своїй масі дали абсолютну перевагу православ'я у складі депутації.

За скликаннями чисельні характеристики віросповідного складу депутатів виглядають так (див. табл. 2.12):

Таблиця 2.12

Чисельні характеристики віросповідного складу депутації
в цілому і за скликаннями*

Віросповідання	Депутація в цілому	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Православні	353	92	96	102	102
Римо-католики	9	5	3	-	1
Євангелісти-лютерани	6	1	1	4	-
Іудеї	4	2	1	1	1
Меноніти	2	-	-	1	2
Магометани	2	-	1	1	3
Вірмено-григоріанці	1	-	-	1	-
Караїми	1	1	-	-	-
Одновірці	1	-	-	1	-
Реформати	1	-	-	-	1
Євангелісти (молокани)	1	-	-	-	-
Немає даних	1	1	-	-	-
Всього	382	102	102	111	110

*Джерело: Додаток А.

Абсолютно переважали, як видно з таблиці, депутати з числа вірних православної церкви. Таких було 353 депутати – 92,4% від 382 осіб загальної чисельності депутатів від Наддніпрянської України. З них двоє були євреями-вихрестами. Далі за чисельністю представників інославною конфесій або інших віровизнань ідуть депутати римо-католики (9), вірні євангелістсько-лютеранської церкви (6), іудеї (4), меноніти (2), магометани (2), по одному депутату були представлені євангелісти-реформати, вірмено-григоріанці, караїми і одновірці. Віровизнання одного депутата залишається невідомим, свідчення ще про одного суперечливі.

Отже, українські губернії мали сумарну квоту в 102 депутатських мандати на одну каденцію. Але з огляду на те, що одна й та сама людина могла бути членом Думи не один раз, цими мандатами володіли 382 особи, які, які в ході виборів 1906, 1907 і 1912 рр. та довиборів отримали 425 думських мандати. По одному разу обиралися 346 осіб, двічі або тричі – 36 осіб.

Характерно, що повторно або на додаткових виборах отримували мандати представники дворянства і духовенства, й ніколи – представники робітників і селян. Це можна пояснити причинами матеріального плану й небажанням виборщиків із цих соціальних верств давати збагачуватися одним і тим особам за рахунок депутатської платні, високої як на представників трудящих класів. У цілому у складі депутатів домінувало дворянство (162 особи, або 42,4%), далі йшло селянство (137 осіб, або 35,9%). Це свідчення ролі «землеробських класів» у анахронічній соціальній структурі імперії та, до певної міри, урядовим надіям на селянство як на стабілізуючий елемент, які розвіялися до літа 1907 р. Представники інших верств та груп населення – духовенство, міщанство, купецтво та ін. в чисельному складі думського корпусу не мали вирішальної ролі. Показовим у статистичному відношенні є національний склад депутатського корпусу, обраного в наддніпрянських губерніях: 229 осіб, або 59,95% росіян, 122 особи, або 31,94% – українців. Представники ще десяти національностей (німці, поляки, євреї та ін.) в чисельному плані також не могли мати в Думі суттєвого впливу.

За показниками освіти думська репрезентація від українських губерній досить чітко йшла вслід за соціальним поділом на вищі, середні і нижчі стани. Вищі мали вищу освіту, нижчі – нижчу. Разом з освітою, відповідно, існували й різні можливості до соціальної кар'єри.

Такий соціальний склад депутації, як і його основні соціокультурні характеристики, у цілому відповідали урядовій політиці стосовно бажаного складу Думи, та характеризували ціннісні пріоритети населення Наддніпрянської України на початку ХХ ст. у їх динаміці. У залі Таврійського палацу на формально рівній основі вступали в безпосередній політичний і особистий контакт представники помітно диференційованого суспільства.

2.3. Думська депутація від губерній Наддніпрянської України на загальноімперському тлі: компаративний аналіз

Видається доцільним розглянути «українську складову» депутатського корпусу Державної думи в порівняльному плані, тим більше, що існують сучасні аналітико-статистичні огляди основних характеристик (вік, освіта, заняття, майновий стан тощо) складу Думи усіх чотирьох скликань [799, с. 109, 112, 446-452, 618-624, 676-682]. Компаративний аналіз може бути продуктивним і показовим, попри те, що «українські» депутати за таких обставин будуть враховані і у складі загальноімперського представництва, і окремо як депутати від дев'яти окреслених губерній.

Вадим Дьомін, автор згаданих оглядів загальноімперського представництва, у своєму аналізі соціального складу Думи не дотримувався якоїсь сталої термінології. Це непрямом свідчить про непросте взагалі завдання здійснити чітку стратифікацію представників соціуму пізньоімперської Росії. Зокрема, для характеристик соціального складу 1-ї Думи було вжито поняття «вищі класи», «службовці та інтелігенція» і «низи». Подібна тричленна формула для складу 2-ї Думи виглядала як «маєтні класи», «службовці і представники вільних професій» та «нижчі класи». Для 3-ї Думи це «вищі верстви», «середні верстви» і «нижчі класи», для 4-ї – «вищі класи», «середні верстви» і «низи» [799, с. 109, 112, 446-452, 618-624, 676-682].

Критеріїв віднесення до цих груп не подано. Втім, чітко прослідковується тенденція ділити суспільство на три загальні великі групи (верстви, класи) – вищі, середні і нижчі. У даному аналізі загальноімперського складу «вищі» верстви – це всі цензові землевласники-дворяни, державні чиновники вищих рангів, професура і адвокатура із помісного дворянства, крупні підприємці тощо. «Середні» – це багаті землевласники не з дворян, підприємці, духовенство, міські голови повітових міст, люди «вільних професій» (журналісти, редактори, лікарі, викладачі) і т. п. «Низи» – це селяни-хлібороби,

у т. ч. з нецензовим землеволодінням, службовці сільського і волосного самоуправління, люди найманої праці, робітники.

В умовах інтенсивної модернізації суспільства межі між соціальними групами на рубежі XIX-XX ст. вже були нечіткими. «Перетікання» представників різних верств із однієї групи до іншої додавало клопоту Сенату, який мусив у ході виборів давати численні роз'яснення, у т. ч. й стосовно того, кого вважати, наприклад, селянином, робітником чи «малоросійським» козаком [121, арк. 328-333 зв.; 187, арк. 1-6]. Однак важко погодитися з тим, що церковних ієрархів у єпископському чині автором залучено до середніх класів. За європейськими мірками ми схильні все ж відносити їх до вищих класів – за статусом, стилем життя і роллю в житті церкви і суспільства в цілому. Якщо взяти навіть суто зовнішню сторону побутування єпископа, то вона не схожа на буття рядового священика. Про інший рівень у цьому плані (шовкові сутани, дорогі митри і т. п.) згадує депутат від православного населення Холмської губернії (читай – від тамтешніх українців) єпископ Євлогій [963, с. 97, 108, 172]. Інший депутат, якого важко запідозрити у лестощах будь до кого, самодостатній Василь Шульгін [461, л. 1-3; 681, л. 1-22; 682, л. 1-21] побічно підтверджує вищий, ніж у пересічного дворянина, рівень життя архієреїв, коли називає свій виїзд четвіркою «архієрейським» виїздом [994, с. 28-29]. Отже, єпископів ми залучимо до групи вищих верств населення імперії.

Так само професори у названому огляді в одних випадках залучаються до вищих верств населення, в інших – до середніх. Знову-таки, незрозуміло, хто персонально мається на увазі з великої маси депутатів усього обширу Росії. З депутатами від губерній Наддніпрянської України дещо простіше – у їх складі професорів менше, й ми воліли б віднести їх до суспільних верхів: не стільки з пошани до поважного фаху і наукової кваліфікації, стільки з того факту, що професура (насамперед, ректори й ординарні професори) мала окреме представництво у Державній раді [1045, с. 21], яку іноді трактують як вищу палату парламенту. Тобто російське законодавство визнавало за професорською корпорацією окремі достоїнства, які дозволяли їй бути

представленою на вищому державному рівні у законодавчій сфері, а отже, логічніше було б віднести їх до верхів суспільства. Але, як і в загальноімперському огляді, віднесемо до вищих верств тільки тих професорів, які мали земельні володіння: з одного боку, це дасть можливість порівняння, а з іншого – відповідатиме реальному стану речей у суспільстві на початок ХХ ст. Тут є свій смисл, оскільки були, наприклад, професори із селян (зокрема, й у складі депутації від українських губерній). Становий же поділ у Росії мав правовий характер [1232, с. 224], і вихідця з податного стану залучати до верхів суспільства було б не зовсім логічно, хоча це є окрема проблема.

Отже, не вдаючися в обговорення часто політично забарвлених дефініцій та використовуючи надалі відносно нейтральні поняття «вищі», «середні» і «нижчі» верстви, співставимо відповідні загальноімперські показники з показниками по губерніях Наддніпрянської України.

Почнемо зі складу 1-ї Державної думи і з найбільш нейтрального показника, котрий уже ніяк не залежав від депутата, – його віку. Ситуація тут виглядала так. Вік одного депутата невідомий (в українській депутації це був Василь Леонов з Херсонської губернії). По імперії в цілому відсутні відомості про вік 11 депутатів. Шести депутатам було 25-29 років (6%, по імперії – 7%), 44 депутатам – 30-39 років (43%, по імперії – 40%), 40 депутатам – 40-49 років (39%, по імперії – 37%), 10 депутатам – 50-59 років (10%, по імперії – 12%), 1 депутат був у категорії 60-69 років (приблизно 1%, по імперії таких було ще 17 осіб, або 4%).

Вищу освіту мали 40 осіб (39%, по імперії – 43%), незакінчену вищу – 3 особи (3%, по імперії – 3%), середню – 10 осіб (10%, по імперії – 12%), незакінчену середню – 1 особа (1%, по імперії – 2%), нижчу (використовується також термін «початкова» – *О. К.*) – 37 осіб (36%, по імперії – 30%), домашню – 8 осіб (8%, по імперії – 10%). Неписьменних у складі делегації від губерній Наддніпрянської України було двоє (2%, по імперії в цілому більше неписьменних депутатів у Першій думі не було). Відомостей про освіту одного депутата, Леонова, немає.

При порівняльному аналізі соціального складу будемо вживати критерії, тотожні загальноімперським (землеволодіння чи майновий стан, основні фахові заняття та суспільно значима діяльність в органах земського, міського чи станового самоуправління). При цьому абсолютному чисельному вираженню надаються тільки рамкові показники; показники ж всередині груп мають відносний характер, оскільки одна й та ж особа могла бути, для прикладу, і землевласником, і професором чи адвокатом, і міським або земським гласним.

Отже, до вищих верств у складі депутації від наддніпрянських губерній належало не менше *31 депутата* (30%, по імперії – 28%), у їх числі 20 крупних і середніх землевласників (20%, по імперії – тільки крупних 22%). З них 15 осіб були у різний час губернськими і повітовими земськими гласними, головами і членами земських управ, предводителями дворянства, почесними мировими суддями. П'ятеро польських землевласників, не представлених у земському самоуправлінні, мали маєтки в правобережних губерніях, де виборного земства на той час іще не було.

Землевласники-депутати до свого обрання в Думу могли мати й інші заняття, окрім сільського господарства та роботи у земському або становому самоуправлінні: четверо з них у різний час займалися редакційно-видавничою діяльністю, один був присяжним повіреним, троє – підприємцями (соляні родовища, банківська справа, цукрозавод, кахельне виробництво), двоє – інженерами (у т. ч. один управляючий залізницею).

Серед 11 депутатів із «верхів» без землеволодіння (не мали чи не вказали його) були голова губернської земської управи, губернський предводитель дворянства, двоє членів окружного суду, троє присяжних повірених, двоє підприємців (у т. ч. інженер, власник цегельного заводу), міський голова і директор міського банку.

До середніх верств у складі депутації від Наддніпрянської України, як і в цілому по імперії, належали в основному службовці та інтелігенція. Цю групу складала *16 депутатів* (30%, по імперії – 28%). 10 осіб із них до обрання займалися т. зв. вільними професіями, не маючи помість (10%, по імперії –

21%). Із цих десяти 6 були викладачами вищої й середньої школи (п'ятеро професорів і один учитель гімназії). Один професор був також видавцем-редактором, інші співпрацювали з редакціями як публіцисти. Двоє депутатів мали лікарський фах, один був приватним повіреним, один – журналістом і редактором газети, один – земським службовцем і один – православним священиком.

Четверо депутатів із середніх верств представляли коронне чиновництво: директор музею, судовий слідчий, начальник казенної палати і податний інспектор. Двоє з них паралельно зі службою співпрацювали з редколегіями газет і журналів.

Двоє депутатів із цієї групи свого часу обиралися повітовими і губернськими земськими гласними, отже, володіли землею або нерухомим майном, яке в анкетах не декларували.

До нижчих верств суспільства належали 55 депутатів (54%, по імперії – 38%). З них – 40 хліборобів (39%, по імперії – 30%), усі – селяни (у т. ч. один поселянин-колоніст і один козак). 16 селян-хліборобів не мали будь-яких суспільних занять; з них троє володіли землею у кількості від 0,5 до 3 дес., а решта 13 не зазначили наявність землі. При цьому двоє – обрані уповноваженими від волостей. 17 депутатів із хліборобів обиралися на посади по земському і селянському самоуправлінню. Серед них були сільські старости, волосні старшини і кандидати на цю посаду, волосні судді й писарі, члени, розпорядники і письмоводителі волосних банків, збирачі податей. У цьому числі був один повітовий земський гласний і народний учитель, один дрібний підрядчик, один активний дописувач в українську пресу й один старшина німецької колонії. 7 селян або були хліборобами на момент виборів, або в недалекому минулому поєднували хліборобські заняття з іншими, не будучи виборними сільськими чи волосними посадовцями. Заняття різноманітні: тесляр і підрядник, помічник регента церковного хору, парафіяльний учитель і конторник, управитель великокнязівських лісових маєтків, робітник на

залізниці, рахівник, ветеринарний фельдшер, псаломщик і помічник учителя у церковно-парафіяльній школі.

Ще 6 депутатів-селян, що не були хліборобами, були зайняті у селі: двоє поєднували сільські виборні посади з участю у земському самоуправлінні, один викладач садівництва, один прикажчик і кореспондент статистичного бюро губернського земства, один сільський учитель і страховий агент, один народний учитель і завідувач школою при копальні, один служив на різних сільських громадських посадах. 8 депутатів, селян за становою приналежністю, на момент обрання в Думу були робітниками (8%, по імперії – 5%).

Осіб без певних занять в першодумській депутації від Наддніпрянської України не було.

Депутати 2-ї Державної думи за віковими групами розподілялися таким чином: 25-29 років мали 17 депутатів (17%, по імперії – 14%), 30-39 років – 33 (32%, по імперії – 41%), 40-49 років – 30 (29%, по імперії – 31%), 50-59 років – 17 (17%, по імперії – 12%), 60-69 років – 4 (4%, по імперії – 2%), 70-79 років – 1 (1%). На момент роботи другої Думи 71 повний рік мав депутат від Херсонської губернії Олексій Хорват [455, л. 1-2]; він же був єдиним у своїй віковій категорії серед депутатів цього скликання по всій імперії.

Вищу освіту мали 26 депутатів (25%, по імперії – 34%), незакінчену вищу – 3 (3%, по імперії – 5%), середню – 13 (13%, по імперії – 17%), незакінчену середню – 1 (1%, по імперії – 2%), нижчу – 39 (38%, по імперії – 29%), домашню – 20 (20%, по імперії – 13%). У кількох депутатів була примітка «малописьменный», але зовсім неписьменних на цей раз не було (по імперії – один).

У соціальному відношенні до вищих верств належали 25 депутатів (25%, по імперії – 26%). З них 23 (23%, по імперії – 17%) були землевласниками. До складу цієї групи входили шестеро голів повітових земських управ, двоє голів губернських земських управ, п'ятеро повітових предводителів дворянства, четверо земських начальників (один із них – без землеволодіння), міський

голова, мировий суддя, голова з'їзду суддів і єпископ, а також двоє професорів із з землеволодінням.

Середні верстви представляли *19 депутатів* (19%, по імперії – 32%). Серед них чотири землевласники (управляючий маєтком і три хлібороби-землевласники, у кожного не менше 500 дес. землі), 8 – представники вільних професій (викладач ремесел, три лікарі, один із яких повітовий земський гласний, міський голова і редактор газети, двоє присяжних повірених (один із них міський гласний, інший – секретар окружного суду), помічник присяжного повіреного), двоє інженерів на приватній службі (директор кам'яновугільного товариства та управляючий дистанцією шляху), один повітовий агроном, один мав приватні заняття у сільському господарстві і троє священиків.

З нижчих верств було обрано *58 депутатів* (57%, по імперії – 42%). Серед них коваль, народний учитель, 6 промислових і транспортних робітників (6%, по імперії в цілому – 6%). Коваль мав у користуванні земельну ділянку у 0,5 дес. за присудом громади, один із робітників – наділ у 2 дес. 50 депутатів являлися селянами-хліборобами, з землею від 0,5 до 138 дес. 23 депутатів із селян поєднували хліборобство з іншими заняттями. 12 осіб були у становому самоуправлінні (4 волосних писарі, 1 помічник писаря, 3 волосних старшини, 4 волосних судді (двоє паралельно виконували обов'язки сільським і волосним касирами). Решта хліборобів за сумісництвом були: фельдшер, колодязник, муляр, столяр, апаратник цукрозаводу, покрівельник і маляр, письменоводитель, колісник, земський учитель, двоє дрібних торговців.

Депутати 3-ї Державної думи від Наддніпрянської України за віковими групами розподілялися наступним чином: 25-29 років мали 4 депутати (4%, по імперії – 5%), 30-39 років – 31 (28%, по імперії – 32%), 40-49 років – 45 (40%, по імперії – 36%), 50-59 років – 22 (20%, по імперії – 19%), 60-69 років – 7 (6%, по імперії – 8%), 70-79 років – 1 (1%, по імперії було усього два депутати у такому віці).

Вищу освіту мав 51 депутат (не враховуючи вже згаданого Бродського) (46%, по імперії – 48%), незакінчену вищу – 2 (1,8%, по імперії – 1,5%) ,

середню – 34 (31%, по імперії – 25%), нижчу – 15 (14%, по імперії – 17%), домашню – 8 (у т. ч. Герман Бергман [490, л. 1-37; 491, л. 1-20; 690], який пізніше екстерном склав іспит на середню освіту) (7%, по імперії – 7%).

Вищі верстви представляли 57 депутатів (56%, по імперії – 43%), з них 49 (45%, по імперії – 38%) були поміщиками. У числі поміщиків 23 депутати були предводителями дворянства і один – помічником предводителя (по імперії в цілому – 27); 11 – головами і членами земських управ (по імперії – 12); 7 – земськими начальниками. Депутати з цієї групи були також міськими головами, гласними різних рівнів і почесними мировими судьями. 11 депутатів з поміщиків у різний час були чиновниками установ не нижче губернських. Двоє мали цукрозаводи, один – винокурний завод, один – лісопильний.

До середніх верств належало 35 депутатів (32%, по імперії – 41%). З них четверо, у т. ч. один редактор-видавець, займали вищі виборні посади у місцевому самоуправлінні – міських голів. 9 були земськими і міськими гласними, у т. ч. троє були цензовими землевласниками не з дворян (один з них мав 1800 дес.). Ще четверо, в більшості лікарі – мали від 10 до 50 дес. землі. Двоє депутатів були чиновниками без земельної власності. 16 депутатів до обрання в Думу були православними священиками (15%, по імперії – 10%), з них 12 мали церковну землю. Ще двоє з духовного стану викладали в духовних навчальних закладах. Вільними професіями займалися 11 депутатів (10%, по імперії – 12%): п'ятеро присяжних повірених (з них один – голова ради присяжних повірених), п'ятеро лікарів (один – ветеринарний) та один викладач.

До нижчих верств належало 19 членів Думи (17%, по імперії – 16%). З них 17 хліборобів (15%, по імперії – 13%), у т. ч. четверо повітових і губернських гласних. Основна частина обиралася волосними старшинами і писарями, головами і членами волосних судів, сільськими старостами, збирачами податків, розпорядниками сільських банків тощо. Двоє депутатів (2%, по імперії – 2%) були робітниками-металістами з селян, без землі.

10 депутатів (9%, по імперії – 13%) мали досвід законодавчої роботи в нижній палаті. Усі 10 до цього обиралися тільки у 2-у Державну думу.

Склад 4-ї Державної думи від Наддніпрянських губерній у віковому відношенні четвертий був таким: 27-29 років мали 4 депутати (4%, по імперії – 4%), 30-39 років – 31 (29%, по імперії – 27%), 40-49 років – 44 (41%, по імперії – 38%), 50-59 років – 24 (21%, по імперії – 24%), 60-69 років – 5 (5%, по імперії – 7%). Двоє депутатів, Беляєв (обраний у IV Думу на додаткових виборах у 1913 р.) і Вінберг, мали 70 і 76 років, – вони ж показані і в імперському списку.

Вищу освіту мали 56 осіб (51%, по імперії – 50%), незакінчену вищу – 3 особи (3%, по імперії – 2%), середню – 29 осіб (26%, по імперії – 24%), нижчу – 16 осіб (15%, по імперії – 16%), домашню – 6 осіб (5%, по імперії – 6%). Тобто, як і в 3-й Думі, вікові й освітні показники майже співпадали з імперським.

До вищих класів належало *65 депутатів* (59%, по імперії – 46%), з них 61 поміщик (55%, по імперії – 43%). Практично всі були губернськими і повітовими земськими гласними, почесними мировими суддями, у т. ч. 22 депутати були губернськими і повітовими предводителями дворянства, стільки ж – головами губернських і повітових земських управ, 3 – міськими головами, 3 – головами з'їздів мирових суддів і посередників, 12 – земськими начальниками, 13 – чиновниками губернського і міністерського рівня, у т. ч. 6 – особливих доручень, 3 – професорами (у т. ч. один редактор журналу), 6 – підприємцями і власниками заводів, 6 депутатів з помістями були великими землевласниками не зі спадкових дворян.

Четверо депутатів із «верхів», які не мали земельних володінь (4%), були або православними єпископами (один із них мав 1,5 дес. церковної землі), або професорами (один із них був ректором).

Середні верстви представляли *26 депутатів* (24%, по імперії – 41%), серед них четверо землевласників не з дворян, або з дворян з маєтком менше цензу. «Середню» групу складали: 10 гласних (губернських, повітових, міських), 3 міських голів, 1 земський начальник, 7 домовласників (у т. ч. 2 – власники підприємств), 1 купець, 4 почесних мирових судді (у т. ч. 1 – дільничний мировий суддя).

16 депутатів були службовцями: 13 – православними священиками (12%, по імперії – 10%) (серед них 4 законовчителі, 1 духовний слідчий, 1 публіцист, 1 окружний місіонер), 3 – чиновниками міністерського і губернського рівня.

Вільними професіями займалися 7 депутатів (6%, по імперії – 11%), серед них 2 присяжних повірених із земельною власністю, 1 не мав земельного маєтку (якщо не рахувати дачі у Криму), 1 редактор-видавець (він же – міський голова), 1 журналіст, 1 викладач та 1 учитель церковно-парафіяльної школи (він же – судовий пристав мирового суду).

До низів належало 19 депутатів (17%, по імперії – 13%), з них – 15 хліборобів (14%, по імперії – 11%). Серед хліборобів 14 депутатів повітовими і губернським земськими гласними, членами повітових земських управ, а також займали посади у становому самоуправлінні: волосних старшин, сільських старост, волосних писарів і суддів, розпорядників банків, касирів та ін. Лише один був тільки хліборобом з господарством на 2,5 дес. землі. Один депутат із нижчих верств був писарем у повітовому присутствії, мав будинок без земельної ділянки. Решта троє в депутації були промисловими робітниками-металістами (3%, по імперії – 2%). Динаміка змін у соціальній стратифікації думських депутатів у залежності від скликань показана в табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Соціальний склад депутатів від Наддніпрянської України*

Скликання	Вищі верстви	Середні верстви	Нижчі верстви	Чисельність депутатів
I	31	16	55	102
II	25	19	58	102
III	57	35	19	111
IV	65	26	19	110
Всього	178	96	151	425

*Джерело: Додаток А.

30 депутатів (27%, по імперії – 30%) обиралися в Думу попередніх скликань, мали досвід законодавчої роботи.

Викладене в підрозділі й розділі в цілому дає можливість зробити певні висновки. Бачимо, отже, що в 1-й Думі показники вікових характеристик між наддніпрянськими депутатами і загальноімперським депутатським корпусом

були в основному співмірними. Невелику перевагу населення Наддніпрянської України віддало депутатам віком від 30 до 49 років, тобто двох середніх вікових груп. Рівень освіти «українських» депутатів порівняно з загальноімперським був дещо нижчим, особливо в групах депутатів з вищою і середньою освітою (показник нижче відповідно на 4% і 2%). Наддніпрянська Україна стала єдиним із регіонів імперії, який висунув двох неписьменних депутатів. У соціальному плані в першодумській депутації верхи суспільства представлені співмірно з імперськими, з невеликою перевагою (2%) Наддніпрянських губерній. Це ж стосується в цілому й середніх верств, але тут наддніпрянські депутати менше (на 9%) репрезентовані безмаєтними представниками вільних професій. Зате помітно вищим (на 16%) було українське представництво нижчих верств суспільства.

У 2-й Думі дещо більшу підтримку отримали представники молодшої й старшої вікових груп, тобто відбулося розширення вікового спектру депутатського корпусу. Херсонська губернія дала найстаршого на той час думського депутата в імперії. Рівень освіти у депутатів від наддніпрянських губерній у цілому, як і по складу депутації в 1-й Думі, був нижчим, і знову з тенденцією до помітнішого відставання в групах із вищою і середньою освітою (показник нижче відповідно на 9% і 4%) та збільшення групи депутатів із нижчою й домашньою освітою (на 9% і 7%). Це стало в тому числі результатом змін соціального складу наддніпрянської депутації в 2-й Думі, що демонструвало тенденцію до зменшення представництва верхів суспільства й по Україні, й по імперії в цілому, при відносному збільшенні групи землевласників в депутації наддніпрянських губерній (на 6%). Порівняно з імперським, помітно збільшилося представництво нижчих верств (на 15%), натомість значно зменшилося представництво середніх (на 13%).

Вікові й освітні показники у складі 3-ї Думи були загалом співмірними з імперськими, різниця не перевищувала 4%. Проте в цьому скликанні і у відносному, і в абсолютному плані значно збільшилося (на 13%) представництво вищих і зменшилося (на 9%) середніх верств українських

губерній; практично співмірним з імперським залишалось представництво нижчих верств. Проте примітно, що співвідношення верхів і низів у складі депутації Наддніпрянських губерній різко змінилося в сторону зменшення представництва низів порівняно зі складом 1-ї та 2-ї Думи (на 37% і на 40% відповідно). Це пояснюється тим, що новий виборчий закон унеможлилював селянське домінування на виборчих зборах і, відповідно, в думських депутаціях.

У 4-й Думі, як і в попередній, вікові й освітні показники майже співпадали з імперськими: відчувалося, що виборчий процес увійшов у потрібне державі русло й є прогнозованим і контрольованим. У результаті в останньому скликанні Наддніпрянські губернії дали відносно найбільший по імперії показник представництва помісного землеволодіння (на 13% більше за загальноімперський, 59% складу депутації). Значно менше були представлені середні верстви (на 17%), відносно співмірним числом були представлені низи, а також повторно обрані депутати.

Результати порівняльного аналізу складу імперського депутатського корпусу з депутатським складом, обраним в українських губерніях, дозволяють говорити про в цілому успішну стратегію уряду й адміністративного апарату на місцях по припиненню революційних проявів у суспільстві і введенні на якийсь час політичної боротьби в парламентське річище, та про соціальний реванш маєтних верств населення наддніпрянських губерній на третій і четвертій виборах, коли робітникам і селянам залишилося практично тільки обов'язкове представництво, захищене законом.

У висновку до розділу можна відзначити також, що, починаючи з серпня 1905 р., населення губерній Наддніпрянської України отримало нові політичні права й нові можливості соціального авансу. Приводився в дію механізм модернізації соціально-політичного життя, попри бажання чи небажання окремих представників чи груп суспільства і його управлінських структур. Для двох суспільних верств – селян і робітників – не потрібно було навіть майнового освітнього цензу: селянину досить було факту належності до

сільської громади, а робітників – до промислового підприємства з визначеною чисельністю робітників і терміном роботи на ньому не менше шести місяців. Ще дві верстви, дворяни і міщани, мали відповідати цензовим вимогам; на певних умовах було представлено в Думі духовенство, як православне, так і інославне та іновірне. Участь у виборах і партійне (в Думі фракційне) структурування депутатів призводило до зростання популярності політичних партій, – усе разом вело до появи прошарку населення, яке займалося легітимною публічною політикою. До виборчого процесу масово залучалися чиновники від міністерського до повітового рівня, працівники дворянських, земських, міських органів станового самоврядування, волосного селянського самоврядування і т. п. Учасник виборчої комісії сьогодні (наприклад, голова земської управи або дворянський маршалок) завтра за виборами міг стати депутатом Державної думи або членом Державної ради. В Російській імперії на переломі століть з'являється, за твердженням окремих науковців, людина нового типу – *homo politicus*. Попри певний відтінок публіцистичності в такій дефініції, важно заперечувати факт того, що царська влада на початку минулого століття вільно чи невільно втягувала у політичне життя більш широкі верстви населення, які, користуючись новим законодавством, отримували нові можливості для досягнення своїх інтересів.

РОЗДІЛ 3. СКЛАД ДЕПУТАТСЬКОГО КОРПУСУ ВІД НАДДНІПРЯНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ: ВИТОКИ ДУМСЬКОЇ КАР'ЄРИ ТА ПЕРСОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

3.1. Дворяни і землевласники

Автори виборчого законодавства, треба думати, враховували невпинне обезземелення і зубожіння дворянства по імперії в цілому, що вже давно завдавало адміністрації головного болю при заповненні, наприклад, дворянської квоти на земських виборах. Цей процес розпочався вже у кінці 90-х рр. XIX ст. і загальноімперська статистика цього явища досить красномовна. Кількість незаповнених місць у повітових земських зборах по дворянській курії в ході виборів, проведених у 1897-1900 рр., становила 263, й існувала тенденція до наростання цього дефіциту [1088, с. 241].

Але у 1905 р., до перевірки реальною справою, уряд іще покладався на свою традиційну опору в суспільстві – дворянство. Розраховували також на монархічні настрої селянства, деякі риси буття якого окремі російські письменники народницької течії ототожнювали з буттям монарха [1191, с. 49, 54-58]. Селяни мали би врівноважити ситуацію та разом із дворянством підтримати урядові задуми, принаймні, що стосується України, у частині недопущення в Думу сумнівної в національному і політичному відношенні польської шляхти Правобережжя Дніпра й тамтешнього єврейського міщанства. Російське дворянство ж на виборах мало вишукувати способи збільшення свого представництва. Як свідчать факти, дворянство наддніпрянських губерній імперії, хоч і не без урядової підтримки на законодавчому рівні, усе ж знайшло такі способи [994, с. 21-29] та провело в Думу 162-х депутатів зі свого стану (42,4% складу депутації). Найкраще використали свої квоти в губернських виборчих зборах дворяни Полтавської та Херсонської губерній, провівши в депутати відповідно 29 та 26 осіб

дворянського походження. Персональний склад дворянського представництва показано в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Чисельний та поіменний склад депутатів-дворян
(спадкових і особистих) від українських губерній*

Губернія	Всього	Прізвище та скликання
Волинська	11	Андро (I); Беляєв (II, III, IV); Волконський (III); Грохольський (I); Журавський (I); Лелявський (IV); еп.Никон (IV); Понятовський (IV); Потоцький Й (I); Рейн (II, IV); Шульгін (II, III, IV)
Катеринославська	14	Алексєєнко (III, IV); Бергман (III, IV); Богословський (II) Гололобов (III); Земцов (I); Каменський (III); Неєжмаков (IV); Новгородцев (IV); Папчинський (IV); Радаков (I); Родзянко М. (III, IV); Родзянко С. (IV); Селінов (II); Способний (I)
Київська	20	Безак (III, IV); Біляшевський (I); Бобринський (III); Богданов (III, IV); Бубнов (III); Вишневський (IV); Горватт (I); Григорович-Барський (IV); Демченко (IV); Жилін (IV); Здановський (I); Иванов (IV); Кириєнко (III); Кіх (IV); Лучицький (III); Проценко (III); Сувчинський (III, IV); Чихачов М. (IV); Штейгер (IV); Штейнгель (I)
Подільська	10	Авчінніков (I); Балаклєєв (III); Балашев (III, IV); Гіжицький (III, IV); Лавров (IV); Лісовський (II); Можайський (IV); Потоцький О. (III, IV); Червінський (III); Чихачов Д. (III)
Полтавська	29	Булюбаш (II); Величко (II); Герценвіц (III, IV); Гордієвський (III); Гриневич (IV); Імшенецький (I); Капніст Д. (IV); Капніст І. (III, IV); Коваленко (IV); Коченевський (III); Кочубей В. (IV); Лукашевич (II, III, IV); Малама (III); Масленніков (II); Мілорадович В.(III); Мілорадович Д.(II); Навроцький (III); Невіандт (IV); Остроградський (III); Павлов (II); Пилипенко (III, IV); Полунін (IV); Прісецький (I); Старицький (III); Чижевський (I); Шейдеман (III); Шемет (I); Шкляревич (II); Яснопольський (I)
Таврійська	9	Вінберг (IV); Ємельянов (II); Корде (II); Крим (I, IV); Мурзаєв (III); Муфтії-Заде (III); Новиков (I); Оболенський (I); Панкєєв (III, IV)
Харківська	22	Антонов (III); Бантиш (III); Богуславський (II); Вязигін (III); Голіцин (III); Гредескул (I); Деларю (I); Єнішерлов (II); Захарашевич-Капустянський (III); Іваницький (I); Каразін (IV); Ковалевський Макс. (I); Ковалевський Мик. (I); Лашкевич (IV); Лінтварьов (I); Матюнін (III); Неклюдов (III, IV); Познанський (I); Попов (II); Савич (III, IV); Струков (IV); Фірсов (I)
Херсонська	26	Байдак (I); Блажков (IV); Буцький (III); Варун-Секрет (I, II, III); Вікторов (IV); Горшков (I); Дмитрієв Мих. (IV); Дудников (III); закревський (IV); Келеповський (II, III); Ковальов (IV); Коняхін (III); Левашев (IV); Люц (IV); Нестеренко (IV); Нікольський (III); Новицький (III, IV); Парамонов (I); Пищевич (IV); Рено (III); Саргані (II, III); Стенбок-Фермор В. (II, III); Стенбок-Фермор І. (III); Фатуровський (II); Хорват (II); Щепкін (I)
Чернігівська	21	Басаков (IV); Гамалія (III, IV); Глібов Г. (III); Глібов Ю (III); Волк-Карачевський (II); Іскрицький (II, III); Клименко (III); Кочубей Л. (III); Кринський (IV); Маркович (IV); Миклашевський (I); Муханов (I); Ракович (IV); Розенбах (IV); Рубісов (II); Свечін (I); Скоропадський (III, IV); Скоропадський (III, IV); Судієнко (IV); Ханенко (IV); Юренєв (II); Трофименко (II)
Всього	162	

*Джерело: Додаток А.

Окрім монаршого благовоління, дворянство мало достатньо інших важелів для забезпечення таких показників. Почати з того, що уряд складався з дворян, розробниками думського законодавства виступали дворяни, і впроваджували його в життя теж вони. Дворяни домінували в земських установах, а органи дворянського самоврядування мали особливі стосунки з царською владою [301, л. 2]. Як земські начальники й мирові судді мали вплив на волосне й сільське управління, а отже, й на селян у цілому.

Основними заняттями дворянства здавна була служба (державна цивільна чи військова), землеволодіння й пов'язана з ним економічна діяльність та участь в органах дворянського станового самоврядування, мирових судах та земському самоврядуванні. Дворяни-чиновники могли бути включеними в організацію думського виборчого процесу за їх професійною діяльністю, яка давала право чи й вимагала їх участі в ньому, а відтак створювала для них більш зручні умови для проходження у депутати.

Насамперед це стосувалося чиновників та членів станового самоврядування губерньського рівня, з яких склалися губерньські у справах з виборів до Державної думи комісії. До кожної з них входило сім членів: голова окружного суду, управляючий казенною палатою, предводитель дворянства повіту губерньського міста, голова губерньської земської чи у справах земського господарства управи, міський голова губерньського міста (або особа, що його заміщувала), один із членів окружного суду (за призначенням загальних зборів цього суду) та один із неодмінних членів губерньського присутствія або губерньського з селянських справ присутствія (за призначенням губернатора).

Не йдеться про те, що депутати, які у той чи інший час обіймали згадані посади, прямо скористалися ними для набуття депутатства. Проте не підлягає сумніву й те, що досвід роботи на таких посадах і набуті зв'язки могли сприяти обранню того чи іншого кандидата у виборщики, а відтак і у члени Державної думи.

З усього депутатського корпусу від Наддніпрянської України лише один депутат мав досвід роботи на посаді *голови окружного суду* – член 4-ї Думи від

Київської губернії, спадковий дворянин Тамбовської губернії Микола Чихачов [677; 799, с. 684-685]. Втім, у його послужному списку зустрічаємо кілька посад, передбачених виборчим законом як такі, що зобов'язували брати участь у комісії з виборів. Отже, серед іншого він у різний час був неодмінним членом губернського у земських і міських справах присутствія, головою губернського у селянських справах присутствія і київським повітовим предводителем дворянства. Загалом його формуляр є чи не зразковим для бюрократа губернського рівня: він був ще й чиновником з особливих доручень, що сприяв запровадженню земства у «Південно-Західному краї», прокурором окружного суду, членом окружного пробірною управління і т. д.

Управляючих казенною палатою серед наддніпрянських депутатів не було. Певний стосунок до діяльності цих установ (досвід служби в казенній палаті, робота податного інспектора тощо) мали троє депутатів: депутат 4-ї Державної думи від Київської губернії, син дякона і спадковий дворянин Курської губернії Микола Жилін [538], депутат від Полтавської губернії Яків Імшенецький [336, л. 10, 29; 687, л. 91 об.-92] та депутат від Таврійської губернії Соломон Крим (Нейман) [343, л. 13; 569]. Останній послідовно перебував помічником бухгалтера, чиновником з особливих доручень та податним інспектором Керченсько-Феодосійської дільниці. Це при тому, що сам він був багатою людиною – крупним землевласником, фабрикантом, банкіром [799, с. 191, 220-221, 304] і т. п.

Депутатів із досвідом роботи *предводителя дворянства* (дворянського маршалка) *повіту губернського міста*, який за думським виборчим законодавством безпосередньо очолював губернські виборчі збори, у складі депутатського корпусу налічувалося вісім осіб.

Принаймні четверо з них – Гриневич Сергій [529], Стенбок-Фермор Володимир [654], Фірсов і Чихачов Микола – на рік свого обрання (1906, 1907 чи 1912) були чинними предводителями дворянства. Зазначимо, що їхнє обрання у члени Державної думи було легітимним, оскільки дворянські організації не входили до системи державних установ, хоча й небезсумнівним

через деякі тонкощі юридичного трактування поняття державної служби та, особливо, з етичної точки зору, оскільки саме губернські й повітові предводителі дворянства за законом очолювали відповідні виборчі з'їзди.

Те саме можна сказати і про депутатів, які мали досвід діяльності на посаді *голови губернської земської чи у справах земського господарства управи*. Характеристика групи земських і міських гласних, голів управ і міських голів (ще однієї категорії осіб, дотичних до організації виборів) подана далі, окремо. Із великого (більше ста осіб) загалу депутатів із цього кола тут виділимо вісім депутатів, які у різний час очолювали *губернські земські управи*. Двох із них назвемо, але розглядати у цій групі не будемо з причин хронологічних: Володимир Вінберг [505] очолював Таврійське губернське земство ще у 70-ті рр. XIX ст., а колишній голова повітової земської управи з Олександрії Херсонської губернії Семен Пищевич [623] очолює губернську земську управу у вельми непідходящий для такої роботи час – у 1919 р. Діяльність же решти шести депутатів більше чи менше співпадала у часі з періодом роботи Державної думи та їх обрання у члени цієї Думи.

Тут ідеться не про пряме використання службового становища, – його важко довести за документами, хоча така ситуація й не виключена за житейською логікою, – але, як і у випадку з маршалками, радше про етичні засади. Або ж – про демонстрацію виборцями поваги до своїх обранців: голів земських управ чи міських голів.

Таким пошануванням тішився, зокрема, голова губернської земської управи Михайло Родзянко [635] у Катеринославі, та й, треба думати, хоча б на підставі факту їх обрання, Володимир Стенбок-Фермор і Олександр Парамонов [339, л. 9] у Херсоні, Петро Шкляревич [460] у Полтаві, Олександр Голіцин [525] у Харкові та Олексій Муханов у Чернігові.

Із одинадцяти *міських голів*, котрі були депутатами Думи від губерній і міст Наддніпрянської України, *міськими головами губернських міст* було четверо: один із них згаданий уже Олексій Бобринський із Санкт-Петербурга; Василь Проценко [629], київський міський голова, суперник Івана Лучицького

[580] на виборах; Костянтин Невіандт [602] з Полтави та Микола Блажков [493] з Херсона. Семеро інших депутатів із досвідом управління містом представляли повітові міста (про них див. далі).

Ще одна категорія обов'язкових учасників губернської у справах про вибори до Державної думи комісії – *«один із членів окружного суду, за призначенням загальних зборів його»*, – була представлена в депутатському корпусі від наддніпрянських губерній чотирма депутатами. Модест Коченевський [565] свого часу мав членство у Курському окружному суді. Членом Лубенського окружного служив Петро Павлов [426], а Євген Шольп [345, л. 14; 687, л. 77-77 об.] встиг побувати членом двох окружних судів – спочатку Красноярського, а далі – Уманського. Відомою свого часу стала історія з членом Харківського окружного суду, майбутнім депутатом від Чернігівської губернії Миколою Миклашевським [338, л. 11; 687, л. 107 об.-108], звільненням із цієї посади, як тоді писали, *«за свої переконання»*.

Нарешті, остання посада – *одного із неодмінних членів губернського присутствія або губернського у селянських справах присутствія*, за призначенням губернатора. Серед думських депутатів було троє неодмінних членів губернського присутствія: Микола Блажков, Модест Коченевський та Еммануїл Саргані [441, л. 1-3; 645]. До речі, цей останній обирався у 2-у і 3-ю Державну думу від Херсонської губернії, і достроково (5 липня 1908 р.) склав депутатські повноваження якраз у зв'язку з призначенням його неодмінним членом Херсонського губернського присутствія [799, с. 549].

Як видно з викладеного, членами губернських комісій з виборів у Державну думу комісій були (могли бути) в основному дворяни (міські голови могли бути купцями, почесними громадянами тощо). Причому посади, які давали право або зобов'язували до участі у цих комісіях (голова управи, дворянський предводитель, член суду, податний інспектор і т. п.) часто зустрічаються в життєписах одних і тих самих осіб.

Ще більше збігів станової (дворянської) належності та традиційних дворянських занять, особливо участі у справах територіальних громад в якості

почесних мирових суддів, – простежується у випадку зі складом *повітових з виборів у Державну думу комісій*. Правда, за законом у цих комісіях усе ж мали брати участь не почесні, а дільничні мирові судді.

Отже, на рівні повітових виборів з'являються дві категорії дворянських депутатів від Наддніпрянщини, не представлені в губернських комісіях – *мирові судді та земські начальники*. Представників «мирового» цеху російського правосуддя [1102] в Думах чотирьох скликань налічувалося 86 осіб, але абсолютна більшість із них були «почесними» *мировими суддями*, тобто виконували обов'язки на громадських засадах. За губерніями їх чисельність складала: Волинська – 5, Катеринославська – 5, Київська – 9, Подільська – 8, Полтавська – 13, Таврійська – 4, Харківська – 4, Херсонська – 13, Чернігівська – 10, всього 71.

Мирових суддів за виборами серед депутатів Думи було значно менше, всього 15 осіб. За губерніями їх чисельність складала: Волинська – 3, Катеринославська – 1, Київська – 3, Полтавська – 4, Таврійська – 2, Херсонська – 2 особи. Переважали тут спадкові (10) та особисті (5) дворяни. Був також один особистий почесний громадянин (Полієвкт Ярмолевич), один – виходець із селянського стану (Андрій Вязлов) і один – «офіцер-артилерист» (Євген Шольп). Останні двоє, однак, мали б іменуватися особистими дворянами.

З точки зору зміцнення «опори» важливим виглядає інститут *земських начальників*. Депутатів, котрі в різний час і в різних місцевостях України виконували цю відповідальну з урядової точки зору роботу, налічувалося двадцять осіб. Вісім із двадцяти депутатів мали за плечима досвід військової служби: Семен Неєжмаков [603] з Катеринославської губернії, Сергій Величко [503] і Костянтин Невіандт з Полтавської губернії, Юрій Захарашевич-Капустянський [540] з Харківської губернії. Поважали військових і земських начальників у Херсонській губернії, звідки було обрано четверо депутатів із досвідом військової служби і служби земським начальником. Це депутати Георгій Вікторов [504], Семен Пищевич, Еммануїл Саргані та відомий думський «довгожитель» Сергій Варун-Секрет [339, л. 12 об.; 370; 503; 687,

л. 104 об.; 688, л. 154 об.]; отже, Херсонська губернія дала найбільше представництво в Думі земських начальників із колишніх військових.

Але найбільшим числом депутатів із земських начальників була представлена Полтавська губернія, у складі депутації від якої налічувалося сім депутатів із цієї категорії. Харківська і Катеринославська губернії дали по три депутати з цієї групи, Чернігівська – двох. Із «земських» губерній жодного такого депутата не дала Таврійська губернія. Не було їх і від трьох «неземських» правобережних губерній.

Важливим не тільки для уряду, але і для власне дворянського стану залишався *інститут станового дворянського самоврядування*, що складався з повітових і губернських дворянських зібрань та предводителів дворянства (дворянських маршалків), їх заступників, депутатів від дворянства, активних учасників з'їздів Об'єднаного дворянства та ін. Депутатів, які у різний час займалися цією відповідальною справою, а то і продовжували залишатися маршалками, особливо повітового рівня, особливо багато було у складі Думи III і IV скликань.

Якщо у Думі перших двох скликань дворянські очільники були представлені, – можливо, за новизною справи, невеликим числом, – то в подальшому ситуація зміниться. Уряд відмовиться від ставки на селянство, законом 3 червня 1907 р. однозначно віддавши перевагу дворянському стану. Крім того, для дворянства з плином часу відкриються нові обставини і певні ділові перспективи. Сам статус депутата стане більш бажаним, ніж раніше, коли у добре забезпечених людей, у т. ч. і з дворянства, могли бути сумніви в доцільності їх перебування в Думі, з матеріальної точки зору. Тепер же думське крісло у практично проурядовій Думі ставало не тільки престижним для дворянства, але давало також нові можливості в суто діловому плані. Так чи інакше, залишається фактом стрімке зростання чисельності депутатів з досвідом роботи дворянського предводителя в Думах III і IV скликань: у 1-й Державній думі їх було 4, у 2-й – 6, у 3-й – 23, у 4-й – 20 депутатів (підраховано за додатком А).

Отже, в 1-й Державній думі від українських губерній депутатами були четверо депутатів із досвідом дворянських маршалків: двоє губернських предводителів, чернігівський – Олексій Муханов [338, л. 10 об.] і харківський – Георгій Фірсов, і двоє повітових маршалків: старокостянтинівський (за призначенням уряду) – Михайло Журавський [346, л. 21 об.; 687, л. 60 об.] і елисаветградський – Сергій Варун-Секрет, про якого вже йшла мова.

У 2-й Думі шість наддніпрянських депутатів із досвідом керівництва дворянського самоуправління представляли шість повітів із чотирьох губерній, причому троє – з Херсонської: першодумець Варун-Секрет, тираспольський повітовий предводитель Андрій Фатуровський [451] та херсонський повітовий маршалок граф Володимир Стенбок-Фермор [654]. Окрім інших дворянських чеснот (зокрема, здібностей доброго господаря), останній відзначався активністю у суто станових справах. Постійний депутат від дворянства, він брав участь у з'їздах уповноважених дворянських товариств і зрештою став членом Постійної ради Об'єднаних дворянських товариств [799, с. 589]. Полтавську губернію від цієї категорії виборщиків представляв роменський повітовий маршалок Петро Шкляревич, дворянин із козацького роду; Волинську – маршалок Луцького повіту Григорій Беляєв [369; 488; 489]; Чернігівську – суразький повітовий маршалок Михайло Іскрицький [394; 544].

3-я Дума (скликана на основі нового виборчого закону й у нових політичних умовах), уже виглядала солідною інституцією, що співпрацює з урядом. У такому представництві вже можна було працювати з належною дворянською гідністю, хоч інколи й не без демонстрації власних амбіцій та інтересів. Можливо, у поєднанні з цілеспрямованою урядовою політикою цим можна дещо пояснити сплеск інтересу дворянських достойників саме до 3-ї Думи: двадцять чотири тільки дворянських маршалки представляли тут українські губернії, не кажучи вже про депутатів місцевих дворянських товариств або «простих дворян».

Отже, крім названих вище депутатів (Беляєва, Іскрицького і Володимира Стенбок-Фермора), знову обраних у 3-ю Державну думу після дострокового

розпуску 2-ї Думи, тут з'являється ще ціле гроно справді авторитетних у дворянському світі землевласників, сановників, титулованих осіб і т. ін., які представляли у даному разі губернії Наддніпрянської України. Відкривають цей список нащадок петровського сподвижника Петро Балашев [481] та нащадок діячів елизаветинських часів із українським корінням, згадуваний вже граф Олексій Бобринський. Перший із них – як брацлавський повітовий дворянський маршалок і подільський землевласник, другий – як петербурзький у минулому дворянський предводитель, київський землевласник та цукрозаводчик. Приклад Бобринського є показовим: досвід повітового і губернського предводителя дворянства столичної Санкт-Петербурзької губернії не гарантував автоматичного обрання в депутати. Шлях його до крісла у Таврійському палаці був звивистим і тернистим, бо в Петербурзі він електорального визнання так і не здобув. Пройшов у Думу III скликання аж 31 жовтня 1907 р. вже у Києві, як обраний Київськими губернськими виборчими зборами від з'їзду землевласників [494]. Також у цій групі присутній в якості старокостянтинівського повітового дворянського маршалка волинський депутат князь Володимир Волконський.

Катеринославська губернія у 3-й Думі була представлена маріупольським повітовим маршалком Петром Каменським [545] та колишнім новомосковським – Михайлом Родзянком. Родзянко надавав великої ваги впливу дворянства в імперії: у 1917 р., для порятунку монархії шляхом створення «відповідального міністерства», він намагався мобілізувати громадські сили для мирної еволюції монархії, включаючи з'їзд Об'єднаного дворянства та губернських предводителів дворянства [799, с. 525]. Загалом Родзянко діяв як послідовний російський державник; надсилав в Україну емоційно забарвлені телеграми з проханням поставок хліба для «матері Росії», а особливо для її армії [1296, с. 106-107].

Київську губернію в цій категорії депутатів репрезентував губернський дворянський маршалок за призначенням Федір Безак. Подільську губернію в 3-й Думі представляв тільки один депутат із маршалків – моголівський повітовий

предводитель Дмитро Чихачов [675; 676]. Зате, враховуючи додаткові вибори, аж п'ятьма маршалками рясніла депутація Полтавської губернії. Бачимо тут миргородського повітового предводителя дворянства, у минулому члена Полтавської межової палати за виборами дворянства, Модеста Коченевського, прилуцького повітового маршалка Володимира Мілорадовича [593], роменського – Григорія Навроцького [600], полтавського – Олександра Старицького та косянтиноградського – Євгена Шейдемана [678].

Харківську депутацію представляли ізюмський маршалок Василь Бантиш [482, л. 1-19], вовчанський повітовий маршалок і депутат від харківського дворянства Петро Неклюдов [604; 605] та харківський повітовий маршалок, уповноважений дворянської організації на Далекому Сході під час російсько-японської війни 1904-1905 рр., засновник мережі госпіталів Червоного Хреста та активний харківський октябрист князь Олександр Голіцин [799, с. 133].

Херсонське дворянство у 3-й Думі репрезентував одеський повітовий маршалок Михайло Рено [634]. Це саме йому вдалося на додаткових виборах в Одесі порушити кадетську «міщанську» монополію представництва цього міста в Думі. Його попередники – одеські присяжні повірені, хрещений єврей Осип Пергамент [428; 619] та іудей Аркадій-Арон Бродський [836, с. 417], – вибори якого не були затверджені, дуже не подобалися місцевому начальству. Цій перемозі дуже раділи також праві російські сили міста і губернії. Другим депутатом від Херсонської губернії став ананьєвський повітовий маршалок, учасник з'їздів Об'єднаного дворянства Петро Новицький [611; 612].

Трьома дворянськими маршалками була представлена у 3-й Думі Чернігівська губернія. Юрій Глібов [524] певний час очолював дворянство Ніжинського повіту, Григорій Глібов [523] – Чернігівського (цікаво, що з цих двох Глібових ніжинський Юрій Миколайович позиціонувався українцем, а чернігівський Григорій Миколайович – росіянином). Обраний на додаткових виборах Андрій Ракович [631; 632] був козелецьким повітовим дворянським маршалком, а також кандидатом у 1909 і 1911 рр. на посаду чернігівського губернського предводителя дворянства.

П'ятеро з 20-ти депутатів із умовної групи «наддніпрянські дворянські маршалки» у 4-й Думі (Варун-Секрет, Безак, Новіцький, Ракович та Михайло Родзянко) вже мали досвід в Думах попередніх скликань. Решта були «новачками» і представляли переважно повітовий рівень, хоч не без кар'єрних авансів: Борис Лелявський послідовно пройшов школу дворянського маршалка в Ізяславському та Овруцькому повітах, доки не був обраний волинським губернським дворянським маршалком. Географія ж «тільки» повітових дворянських очільників, новообраних депутатами 4-ї Думи, досить широка. Повіти Катеринославської губернії представляв Сергій Родзянко (Новомосковський); Київської – Микола Чихачов (Київський) та Сергій Штейгер (Канівський); Подільської – Іван Авчінніков (Рівненський) та Микола Можайський (Брацлавський); Полтавської – Сергій Гриневич (Полтавський), Дмитро Капніст (Золотоніський), Василь Кочубей (Пирятинський); Харківської – Костянтин Струков (Старобільський); Херсонської – Дмитро Закржевський (Верхньодніпровський); Чернігівські – Болеслав Кринський (Козелецький) Василь Ханенко (Стародубський) Микола Маркович (Глухівський) та Сергій Розенбах (Новозибківський) повітові предводителя дворянства.

Нові дворянські сили у 3-й і 4-й Думах належали до октябристського й право-націоналістичного спрямування. Усі, крім Юрія Глібова, Сергія Гриневича й Василя Кочубея, позиціонували себе як росіяни.

До цього товариства депутатів, які в певний час обіймали посади повітових або губернських дворянських маршалків, близько стояли депутати-дворяни, що були так чи інакше заангажовані у внутрішні дворянські справи як помічники маршалків, депутати дворянських з'їздів та ін. Таких у депутації від губерній Наддніпрянської України налічувалося 11 осіб.

Двоє з них, Володимир Буцький [502] із Херсонської губернії і Борис Каразін [549] із Харківської, мали статус помічників дворянських маршалків у своїх повітах. Відставний полковник Ізмаїл-Мурза Муфтії-Заде [598] був кандидатом на посаду євпаторійського повітового предводителя дворянства. Ще кілька осіб представляли місцеві дворянські корпорації як депутати різних

дворянських зібрань. Депутатом Херсонських губернських дворянських депутатських зборів був Георгій Вікторов від дворян Олександрійського повіту, Чернігівських – Аполлон Гамалія [514; 515] від дворян Стародубського повіту, Харківських – Петро Неклюдов від дворян Вовчанського повіту. Декілька думських депутатів являлися також депутатами (або – уповноваженими) з'їздів Об'єднаного дворянства чи просто активними діячами цієї організації (Сергій Келеповський [400; 551] та Іван Стенбок-Фермор [655] від Херсонської, Корнилій Сувчинський [659; 660] від Київської та Євген Судієнко [661] від Чернігівської губернії). Двоє з таких діячів, Стенбок-Фермор та Сувчинський, пізніше стануть членами Державної ради: перший – від дворянських товариств, другий – від Київських губернських земських зборів [799, с. 595-596, 589; 801, с. 260-261, 265].

Наддніпрянські депутати могли мати й інші ознаки належності до дворянської спільноти, наприклад, освіту у підкреслено дворянських навчальних закладах. Відомий київський підприємець і домовласник, поборник великоросійської ідеї Всеволод Демченко [532] закінчив три навчальних заклади: 4-ту Київську гімназію, Дворянський інститут імператора Олександра II і Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення [799, с. 159] – той самий елітний вищий технічний навчальний заклад, яким опікувався сам імператор Микола I та якому належала пальма першості в підготовці фахівців для створення транспортної інфраструктури імперії на паровій тязі. Діяльність Демченка добре демонструє послідовний зв'язок між освітою і практичною діяльністю. Особистість яскрава, і його життєвий шлях може слугувати прикладом типової «південноросійської» патріотичної моделі політичної поведінки типового мешканця колишньої великокнязівської столиці.

Дворянський блок був найбільшим у депутатському корпусі від губерній Наддніпрянської України і, можна стверджувати, найбільш впливовим. Цей вплив ґрунтувався і на самій організації і функціонуванні Російської держави, що спиралася насамперед на дворянство у станово структурованому суспільстві, і на реальному досвіді політичної та управлінської роботи, на

високому рівні освіченості, інституційної організованості і корпоративної солідарності (втім, не надто міцної, як покажуть події лютого 1917 р.), зрештою, на історичних традиціях. Однією з таких було землеволодіння як основа соціальної стабільності стану й держави.

Виборче законодавство від самого початку, вже законом 6 серпня/11 грудня 1905 р. хоча прямо не давало абсолютної переваги та не містило згадок ні про «дворянський стан», ні про «дворянське землеволодіння», однак надавало певні преференції землевласникам (див. табл. 3.2),

Таблиця 3.2

Норми представництва землевласників за законом 6 серпня/11 грудня 1905 р. у процентному відношенні до інших розрядів виборщиків *

№ з/п	Назва губерній	Чисельність депутатів	Число виборщиків	У т. ч.			
				Від з'їзду уповн. від волостей	Від з'їзду землевласників	Від міських виборців	Від губернского з'їзду уповн. від робітників
1	Волинська	13	197	69	86 (44%)	40	2
2	Катеринославська	10	142	34	38 (27%)	63	7
3	Київська	16	234	80	74 (32%)	71	9
4	Подільська	13	199	82	76 (38%)	37	4
5	Полтавська	12	182	23	109 (60%)	49	1
6	Таврійська	6	97	42	31 (32%)	23	1
7	Харківська	11	157	64	43 (27%)	43	7
8	Херсонська	11	156	50	69 (44%)	31	6
9	Чернігівська	10	153	63	50 (33%)	37	3
	Всього	102	1517	507	576 (38%)	394	40

* Джерела: [121, арк. 94-117; 771, с. 878-879].

Згідно з розписом виборщиків, як видно з приведеної вище таблиці 2.10, за цими законами землевласники від дев'яти губерній склали 576 осіб із 1517 осіб загального числа виборщиків, або 38%. Хоча паралель між поняттями «депутати-землевласники» і «депутати-дворяни» можна провести тільки з певною долею умовності, усе ж поняття «землевласник» у Російській імперії напруму асоціювалося з поняттям «дворянин», і практично всі дворяни-депутати були одночасно й землевласниками.

Точних обсягів депутатського землеволодіння за опублікованими біографіями та архівними документами (матеріалами думського діловодства) встановити наразі неможливо, оскільки не всі депутати взагалі вказували своє землеволодіння, а тим більше його площу. Втім, є приклади, коли окремі депутати декларували своє земельне володіння з точністю до квадратних сажнів. В окремих випадках це можна вважати виправданим, як-от при обчисленні землеволодіння на Південному березі Криму, де цензом, як зазначалося вище, було володіння 25 дес. землі. В інших випадках така скрупульозність могла свідчити про амбіції біднішої людини бути причетною до сонму багатших і впливовіших «землевласників». Причиною невказання точної кількості землі могли бути також і амбіції багатшої людини – як деяких губернських чи повітових дворянських маршалків – коли обмежувалися одним словом «землевласник», або й узагалі не згадували про землеволодіння [1515, с. 84-95]. І якщо такі дворяни були обрані не від з'їзду землевласників (що непрямо свідчило б про їхні землеволодіння), то залишається тільки припускати, що той або інший предводитель дворянства чи голова земської управи мали землю у своїй губернії чи у повіті. Точні ж цифри землеволодіння були не завжди комфортними: іноді селяни мали більші земельні наділи, ніж навіть деякі титуловані дворяни, та й у дворянському середовищі завжди знаходився хтось, у кого землі більше.

Так, важко було конкурувати – не тільки депутатам з наддніпрянських губерній, але і взагалі по імперії – з маєтностями подільського депутата Петра Балашева. Він, якщо вірити опублікованим цифрам, мав 300 тис. дес. землі [799, с. 35]. Нагадаємо, що ценз для Подільської губернії складав 150 дес. Неважко підрахувати, що за інших умов сам Балашев міг би виставити полк виборщиків у 2 тисячі осіб, тоді як квота українських землевласників за розписом складала усього 576 виборщиків (див. табл. 2.10). Правда, його землі були не тільки у Подільській, але також у інших губерніях [994, с. 22].

Отже, поняття «депутати-землевласники», якщо такими формально вважалися власник півдесятини землі полтавський депутат Юхим Сайко [440], і

щойно згаданий Балашев з його трьомастами тисячами десятин, буде занадто загальним, розпливчастим і таким, що вимагає якоїсь диференціації. Скористаємося з існуючої п'ятичленної градації категорії «земельна власність», а саме: 1) її відсутність; 2) володіння до 20 дес.; 3) від 20 до 100 дес.; 4) від 100 до 500 дес.; 5) понад 500 дес. [1239, с. 210].

За цими критеріями перша група депутатів від наддніпрянських губерній, які не мали землі (чи не вказали самого факту землеволодіння або кількості наявних десятин), налічувала 135 осіб, або 35,3% від загального числа депутатів (382). Представники другої-п'ятої груп склали більшість депутації – 247 осіб, або 64,7% від загального складу депутатського корпусу. Хоча всі вони мали землю, але в соціальному відношенні це були не самі лише дворяни.

«Більшість більшості» – дворяни-землевласники – становила 128 депутатів (у т. ч. дев'ятеро особистих дворян) зі згаданих вище 247 із землею. Якщо порівняти з загальним числом дворянства в депутатському корпусі від українських губерній (162), то ці 128 депутатів складуть абсолютну більшість – 79% його дворянської складової.

Класичне землеволодіння, за природою речей, було не лише дворянським, а й здебільшого помісним: з означених 128 дворян-землевласників 119 – спадкові дворяни, і тільки 9 – особисті.

З групи депутатів-землевласників варто виділити підгрупу з маєтностями понад тисячу десятин: із землеволодінням від 1 до 2 тис. дес. таких було 17 (у т. ч. один селянин, Зиновій Захаров [541]), від 2 до 3 тис. – 18, від 3 до 4 тис. – 10, від 4 до 10 – 9, від 30 до 50 тис. – двоє (Олексій Бобринський і Корнилій Сувчинський). Понад 300 тис. дес. мав один депутат – вищезгаданий Петро Балашев. Усього у клубі крупних землевласників-«тисячників» налічувалося 57 думців від українських губерній, і практично усі вони (виключення складає до п'яти осіб) – депутати Думи III і IV скликань. Разом, отже, цензових землевласників у групі депутатів від Наддніпрянської України було 117 осіб, або 30,6% від загального складу Думи (чи 47,4% від групи землевласників)*.

* Землеволодіння тих, хто його не вказав, у цих розрахунках вимушено ігнорується.

Розглянемо ситуацію з землеволодінням депутатів-дворян окремо по кожній з українських губерній.

У Волинській губернії означене землеволодіння коливалося від 300 дес. (Василь Шульгін) до 4197 дес. у лейб-акушера Георгія Рейна [436; 633]. Землі Рейна знаходилася у двох губерніях – 3600 дес. у Волинській і 597 дес. у Подільській. Формально найбільшим землевласником серед волинських дворян був Борис Лелявський (5800 дес.), але цей маєток був у нероздільному володінні з братами і сестрами в Волинській, Катеринославській, Калузькій і Київській губерніях, отже, за законом, для обрання у депутати йому було досить частки у розмірі цензу (для Волинської губернії найменше – це 100 дес.), чи навіть десятої частини цензу. А от чи мала така географія землеволодіння якийсь стосунок до спадку батька Бориса Лелявського, котрий обіймав посаду начальника Київського округу шляхів сполучення, наразі невідомо.

Непогані земельні маєтності, як на земельну тісноту у Волинській губернії, мали дворяни Григорій Беляєв (2444 $\frac{1}{4}$ дес.) і князь Володимир Волконський. Їхні землеволодіння показові ще й своїм зростанням. Беляєв на час перебування у Думі 2-го скликання мав 1680 дес., а до моменту обрання у Думу 3-го скликання придбав ще 764 $\frac{1}{4}$ дес. Показники земельного володіння Волконського в період депутатства також змінилися від меншого до більшого: існують варіанти у 3500, а потім – у 4046 дес.

У цьому місці належить повернутися до групи тих депутатів, які вказали тільки факт землеволодіння, без конкретизації. Таких було, як уже зазначалося, 22 особи (5,8%).

Впадає в око той факт, що не вказали своїх маєтностей п'ятеро з шести поляків-землевласників. Назвав свої 603 дес. тільки депутат 2-ї Думи і член польського «кола» лікар з Поділля Вікентій Лісовський [407]. Волинські ж поляки-першодумці землевласники граф Володимир Грохольський [346, л. 21 об.; 687, л. 60 об.; 688, л. 23 об.-24], Щенсний Понятовський [346, л. 21 об.; 687, л. 61; 688, л. 23 об.] і великий землевласник граф Йосип

Потоцький [346, л. 21 об.; 687, л. 61; 688, л. 23 об.], які мали маєтки в Ізяславському, Луцькому, Рівненському і Старокостянтинівському повітах, цього не зробили [1343, с. 12-13]. Усі вони входили до «Союзу Автономістів».

Ще одним волинським землевласником (власником маєтку Городок під Рівним), але вже депутатом від м. Києва і кадетом, був барон Федір Штейнгель [344, л. 10; 687, л. 112 об.-113]. Крім нього, землевласників Київської губернії представляли дворяни Генріх Здановський [345, л. 14 об.; 687, л. 75; 688, л. 58 об.-59] та Станіслав Горватт [329; 345, л. 19; 687, л. 76 об.], які мали маєтки у Васильківському і Радомишльському повітах, а Здановський, крім того, мав ще й цукрозавод, однак розмірів своїх землеволодінь вони не зазначили.

Скромними стосовно оприлюднення своїх статків були, проте, не самі лише поляки та кадети. Зокрема, не вказав свого володіння згаданий вище депутат Думи 4-го скликання від першого з'їзду міських виборців м. Києва російський націоналіст Всеволод Демченко, яскравий представник новопосталої ділової еліти у російському суспільстві. Так само зробили і один з октябристів, полтавський депутат 4-ї Думи, обраний від з'їзду землевласників, земський начальник Василь Полунін (є дані про наявність у нього 200 дес.) [625], та член фракції центру у цій же Думі херсонський землевласник із відставних офіцерів Володимир Нестеренко [606].

Отже, крім названих трьох, решта тих, хто не вказали свої земельні маєтності, – це або поляки-автономісти, або кадети, які переслідували цим самим певні цілі політичного, або, щонайменше, етичного характеру.

Іншими словами, аналіз складу цієї групи в цілому дозволяє зробити обережний висновок про те, що поляки, з якихось причин, не афішували своїх маєтностей у власне українських землях. Не робили також цього і мирнооновленці і кадети, особливо в т. зв. Думі народного гніву (Думі І скликання).

Катеринославські дворяни мали земельні маєтності від 150 дес. (у Сергія Родзянка) до 9294 дес. (у Михайла Родзянка). Досить заможними можна

назвати катеринославських особистих дворян Володимира Богословського (2200 дес.), Германа Бергмана (7000 дес.) та купця Івана Тищенка [663]. Введений у спадкове дворянство за високим рангом і посадою (таємний радник, ректор університету) Михайло Алексєєнко [470; 471; 691] був іще й цікавим землевласником, успішним господарем. У Думі III і IV скликань він обіймав посаду голови фінансової комісії і, вочевидь, досить продумано вів власні справи: за період з 1907 по 1912 рр. його землеволодіння зросло з 1692 до 1980 дес., і це при тому, що за цей же час частину землі він віддав дочкам у посаг [1238, с. 253].

Кілька депутатів із дворян Київської губернії мали великі земельні маєтності, у кілька тисяч, а то й кілька десятків тисяч десятин. Особистий дворянин, німець (з 1915 р. – росіянин) Олександр Кіх [553] мав 2270 дес., вельми відомий у Києві Федір Безак – 3818 дес. Родовий маєток Олексія Бобринського у нероздільному володінні з братами обчислювався у 30600 дес. На 1917 р. він володів землями в Тульській (15,3 тис. дес.), Симбірській (3,6 тис. дес.), Курській (2,9 тис. дес.), Орловській (300 дес.) і Таврійській (2 дес.) губерніях, а також будинками в Петербурзі, Москві та Харкові [799, с. 57]. Ще більші земельні статки мав колишній високопосадовець Корнилій Сувчинський. Активний діяч Об'єднаного дворянства, власник 46888 дес. родової землі у Бессарабській і Херсонській губерніях, він вів багатогалузеве господарство (займався виноградарством, рільництвом, лісорозведенням, скотарством), володів соляним промислом і трьома хлібними магазинами в Одесі [799, с. 595].

Однак на загал пересічне землеволодіння дворянських депутатів від Київської губернії мало розміри від 120 до 800 десятин: 120 дес. у цій підгрупі мав інженер-технолог з незакінченою вищою освітою і переконаний соціал-демократ Іван Кириєнко [401], носій уславленого прізвища Костянтин Григорович-Барський [528] володів 210 дес. землі і т. д.

Окремий інтерес складає землеволодіння київської інтелігенції дворянського походження. Професор-агроном Сергій Богданов [495] на ділі

реалізував свої професійні знання: у своєму маєтку на хуторі Богданівка Радомишльського повіту він на 302 дес. землі влаштував зразкове господарство на піщаних ґрунтах з метою довести, що при покращенні цих ґрунтів можна і за несприятливих умов вести «вигідне сільськогосподарське виробництво» [799, с. 61].

Професор історії Іван Лучицький влаштував свої майнові справи в своєрідному стилі землеволодіння маломаєтного дворянства з певною традицією. Він мав невеликий шматок землі у 28 дес. неподалік від Золотоноші, де заснував і утримував на своєму хуторі народне училище [799, с. 336]. Його політичний антагоніст, журналіст газети «Кієвлянин» Анатолій Савенко [641] теж мав 20 дес. землі, але як розпоряджався нею – наразі невідомо.

Помітно відрізняється землеволодіння «рядових» дворян і землеволодіння представників дворянського станового управління у Подільській губернії. Перші мали від 150 до 603 десятин, другі – значно більше. Могилівський повітовий маршалок Дмитро Чихачов володів 2700 дес. землі: 1200 в Подільській і 1500 у Псковській губерніях. Брацлавський маршалок, відставний поручик гвардійської кавалерії Микола Можайський володів 3400 десятинами. Олександр Гіжицький [521], який перебував дворянським маршалком Ольгопільського, Ананьєвського і знову Ольгопільського повітів, і землі мав відповідно: 2500 дес. у Подільській та 5200 дес. у Херсонській губерніях. Про одного з найкрупніших землевласників імперії, Брацлавського повітового дворянського маршалка Петра Балашева (330 тис. дес.) вже йшлося.

Більшість полтавських поміщиків мала землеволодіння від 200 дес., як у Дмитра Капніста, до 1000 дес. (Петро Малама [585], Євген Шейдеман). Представники інших відомих родин мали дещо більше землі: Дмитро Мілорадович [418] 1750 дес., Василь Кочубей – 3000 дес. у Полтавській і 1 дес. у Таврійській губерніях. Іполиту Капністу [547], як і іншим сумлінним господарям, його подвійний депутатський термін пішов на користь: у 1907 р. він мав 3200 дес., а в 1912 р. – вже 3500 дес. Найбільшим із полтавських

землевласників був колишній помічник статс-секретаря Державної ради Василь Остроградський [614] – 4000 дес. у Кременчуцькому повіті.

Деякі полтавські дворяни, як-от Володимир Шемет та Василь Полунін, не вказали навіть факту свого землеволодіння. Шемет у 1-й Державній думі входив до групи автономістів, де його колеги по фракції не афішували свої землеволодіння. Полунін же, за певними даними мав 200 дес. землі, проте з якихось причин не показав їх, хоча й зараховував себе до октябристів, у яких наявність землі була ознакою доброго тону.

Землеволодіння депутатів від Таврійської губернії порівняно з іншими губерніями можна охарактеризувати як найбільш багатонаціональне і найменш дворянське, до того ж помітно диференційоване всередині окремих станів. Дворянин швед Володимир Вінберг мав 3 дес. – але це десятини під виноградними насадженнями на південному березі Криму. Відставний царський підполковник кримський татарин Муфтії-Заде Ізмаїл Мурза мав значно більше землі, 831 дес., але десь під Феодосією, де родючість ґрунтів і умови господарювання були зовсім іншими. Особистий дворянин караїм Соломон Крим, власник соляних родовищ, співвласник тютюнової фабрики, банку і т. ін., володів ще й 2800 дес. землі у тому-таки Феодосійському повіті. Найбагатшим серед таврійських землевласників був спадковий почесний громадянин німець Володимир Фальц-Фейн [669]. Правда, його 9890 дес. знаходилися в материковій частині губернії у Дніпровському повіті. Там же містився і широко відомий уже на ті часи маєток Асканія-Нова. Починаючи з 1903 р., в тамтешньому зоопарку і природничо-історичному музеї проводилися приватні екскурсії [1654, с. 386], що додавали Фальц-Фейнам популярності у вищих суспільних колах імперії.

Склад землевласників Харківської губернії можна назвати відносно рівним. Більшість харківських дворян мали землеволодіння в межах 400-800 дес.: Юрій Захарашевич-Капустянський – 400 дес., Борис Каразін – 443 дес., Микола Єнішерлов [391] – 732 дес. і т. д. Як і у випадку з подільською депутацією, помітно більшим землеволодінням відзначалися місцеві дворянські

очільники. Дворянський маршалок Харківського повіту князь Олександр Голіцин володів 2400 дес., маршалок Ізюмського повіту інженер Василь Бантиш – 5000 дес., харківський губернський предводитель дворянства Георгій Фірсов – 8000 дес. у Старобільському повіті Харківської губернії та Острогозькому повіті Воронежської губернії.

Харківські дворяни-кадети у складі 1-ї Думи своїх маєтностей не вказали. При цьому Максим Ковалевський [337, л. 10; 687, л. 46-46 об.; 688, л. 148 об.] на ділі реалізував свої ліберальні переконання: відомо, що свій великий маєток він продав селянам на пільгових умовах, залишивши собі невелику ділянку землі [799, с. 257].

Помітною рисою складу депутатів-землевласників від Херсонської губернії був його яскраво виражений дворянський характер. Проте деякі тутешні дворяни-депутати, з точки зору наявності земельного цензу, могли брати участь у виборах тільки як уповноважені від дрібних землевласників. Серед таких можна назвати Олександра Коняхіна [562; 563] (50 дес.), Олексія Хорвата (120 дес.), Володимира Буцького (140 дес.) та ін. Втім, для ананьєвського міського голови Коняхіна і казанського професора-фізіолога Хорвата земельна власність не являлася єдиним джерелом прибутку. При цьому у тексті біографії Хорвата підкреслено, що до обрання на кафедру у Казанський університет він жив у «славному маєтку» Литвинки Дмитрівської волості Олександрійського повіту [799, с. 661]. В Казані Хорват мав нерухомість – десять будинків (не вказана, правда, їх вартість, а будинки у колишній татарській столиці могли бути, певна річ, різними). У цій трійці господарювання на землі було основним заняттям хіба що в Буцького, але він міг мати на виборах певні преференції, оскільки був помічником дворянського маршалка. Маршалки ж за законом, як уже згадувалося, очолювали повітові виборчі комісії і користувалися певним впливом при розподілі мандатів.

Більшість херсонських депутатів-дворян, проте, слід віднести до категорії крупних землевласників. Дванадцять із них володіли маєтками з кількістю землі понад 1000 десятин. Серед них графи брати Володимир та Іван Стенбок-

Фермори (відповідно 2241 і 2523 дес.), представники широко розгалуженої по території усієї імперії родини. При цьому Володимир, агроном і повітовий дворянський маршалок, не тільки успішно займався сільським господарством, утримуючи зразковий маєток Троїцьке-Сафонове Херсонського повіту, але й турбувався про майбутнє свого володіння. Для селян він відкрив при маєтку двокласну школу, пошту, телеграф, лікарняний і ветеринарний пункти, кредитне товариство та ін. [799, с. 589].

Граф же Іван Стенбок-Фермор зажив більшої популярності не стільки як землевласник, скільки як голова Імператорського Всеросійського аероклубу, вхожий у придворні сфери. Хоча навряд чи йому вдалося б успішно сприяти започаткуванню російської авіації [1272] без землеволодіння.

Найкрупнішим із херсонських поміщиків був відставний артилерійський офіцер барон Михайло Рено, на час обрання – одеський повітовий дворянський маршалок. Його земельне володіння обчислювалося 7229 дес.

Характерно, що з чотирьох спадкових дворян-першодумців від Херсонської губернії точно вказав свої маєтності тільки землевласник Єлисаветградського повіту Варун-Секрет: 1870 дес. родового маєтку при селі Софіївка Татарівської волості і 1004 дес. придбаної землі при селі Єлисаветівка Маловисківської волості [799, с. 80]. Усі четверо були представниками російського землеволодіння.

Вже зазначалося, що окремі відомі діячі – кадети або мирнооновленці у 1-й Думі – не вказали розмірів землеволодіння. З херсонських депутатів до них належали, зокрема, власник маєтку при селі Іванове Акимівської волості і редактор кадетської газети «Голос юга» у Єлисаветграді Дмитро Горшков [339, л. 12 об., 22; 687, л. 105], голова губернської земської управи Олександр Парамонов та безпартійний або «позапартійний мирнооновленець» інженер Микола Байдак [339, л. 19, 22; 687, л. 104 об.; 688, л. 154 об.]. На прикладі цього останнього можемо продемонструвати тяглість землеволодіння і укоріненість землевласників у місцеве життя.

Байдаки залишили помітний слід навіть у топоніміці Херсонської губернії, і, попри російську самоідентифікацію депутата Дмитра Байдака, від прізвища «Байдак» аж бринить запорізьким козацьким минулим [965, с. 13]. Рід Байдаків на Херсонщині добре прослідковується за місцевими архівними джерелами з 1771 р., коли підпоручик, а згодом майор Андрій Григорович Байдак володів селами Байдакове, Звенигородка, Кам'яне, Костянтинівка, Микільське, Миколаївське та Миколаївка в Новоросійському, Кизикерменському, Херсонському, Ольвіопольському, Єлисаветградському та Олександрійському повітах тодішньої Новоросійської губернії [228, арк. 71 зв., 75, 94 зв.; 229, арк. 47-52; 231, арк. 4; 232, арк. 18; 234, арк. 8; 237, арк. 39-39 зв.; 239, арк. 6 зв.; 240, арк. 10, 242, арк. 4-6]. Інший дворянин, сержант Андрій Байдак приблизно тоді ж мав у власності село Андріївку [228, арк. 7 зв.; 244, арк. 32]. Був ще статський радник Іван Байдак [228, арк. 13, 157; 230, арк. 27], спадкоємці якого вже володіли селом Байдаківським [228, арк. 13] (не плутати з Байдаковим). Підпоручик Яків Андрійович Байдак володів селом Варварівкою [242, арк. 4-9 зв.; 243, арк. 2-36], яке згодом перейшло до підпоручиці Ганни Байдакової [227, арк. 26; 235, арк. 18; 238, арк. 12-17; 240, арк. 10; 241, арк. 2,3]. Від імені ще однієї вдови, майорші Онисії Байдакової, пішла назва пустища Онисіївки [228, арк. 111 зв.]. Цей сюжет можна продовжувати і далі, але ясно: родина депутата Байдака була давньою, вкоріненою, розгалуженою, а відтак – вельми шанованою у своєму краї. А сам Микола Байдак міг і не надавати особливого значення підтвердженню свого статусу землевласника.

Особливістю дворянського депутатського складу від Чернігівської губернії було найбільша, порівняно з іншими губернськими депутаціями, кількість дворян з українською (малоросійською) самоідентифікацією. Деякі з них, як-от Георгій Скоропадський [648; 649], були відвертими українофобами, але – з історичної перспективи – видається позитивною річчю уже сам факт оголошення своєї хоча й не окремішності, але, принаймні, «іншості» [1032, с. 492-496].

Більшість із дворянських депутатів-українців від Чернігівщини були землевласниками середньої руки. Іван Клименко мав 118 дес. (але він обраний від 2-го міського з'їзду, був земським начальником і мав у Мглині власного млина). Аполлон Гамалія мав 264 дес., але на момент четвертих виборів 1912 р. збільшив своє володіння до 400 дес. Земельна власність Георгія Скоропадського складала 600 дес. Трохи більше землі, 650 дес., було у представника російських Глібових – Григорія. По 700 дес. мали Павло Трофименко [448] і Юрій Глібов.

Як і у випадках з іншими губерніями, першодумські кадети-чернігівці, діячі станового самоуправління Олексій Муханов (обраний у 1902 р. губернським дворянським маршалком, але не затверджений на цій посаді за рішенням імператора Миколи II як «ліберал») і Олексій Свечін [338, л. 10; 687, л. 108 об.] (голова губернської земської управи) свої землеволодіння не вказали.

Підсумовуючи викладене у підрозділі, можна констатувати, що дворянство наддніпрянських губерній було представлене в Думі відносно більшістю у числі 162 осіб, або 42,4% складу депутації. Практично всі вони до обрання в Думу були державними чиновниками чи відставними військовими, що знайшли себе в органах дворянського та земського самоуправління, стали мировими суддями, земськими начальниками тощо, або зайнялися приватним господарством у своїх маєтках. Дворянство з України позиціонувалося переважно як росіяни, або, за невеликими виключеннями, мало проросійську лояльність.

Група дворян-землевласників налічувала 128 осіб, або 79% дворянської складової депутатського корпусу. При цьому багато дворян із різних причин (політичних чи морально-етичних) не вказали свого землеволодіння. У будь-якому разі дворянство мало поважний вплив на перебіг справ на місцях, а також досвід управлінської та громадської роботи, який давав можливість бути легітимно обраними в Думу. Найбільш вдало провели свої виборчі заходи дворяни Полтавської та Харківської губерній.

3.2. Інтелігенція і духовенство

Професори. Представників елітного ешелону працівників науки і вищої школи (професорів) у складі депутації від губерній Наддніпрянської України налічувалося 14 осіб* (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Чисельний і поіменний склад депутатів-професорів від українських губерній та міст Російської імперії*

Губернія	Всього	Прізвище та скликання
Волинська	1	Рейн (II, IV)
Катеринославська	2	Алексєєнко (III, IV); Новгородцев (I)
Київська	3	Богданов (III, IV); Іванов, м. Київ (IV); Лучицький, м. Київ (III)
Подільська	-	-
Полтавська	1	Яснопольський (I)
Таврійська	-	-
Харківська	3	Вязигін, м. Харків (III); Гредескул, м. Харків (I); Ковалевський (I)
Херсонська	3	Левашев, м. Одеса (IV); Хорват (II); Щепкін, м. Одеса (I)
Чернігівська	1	Локоть (I)
Всього	14	I Дума – 6; II Дума – 2; III Дума – 4; IV Дума – 2

*Джерело: Додаток А.

Найбільшим було їх представництво у складі першої, т. зв. «професорської», Думи – шестеро; найменше – двоє – у Думі II скликання. До 3-ї та 4-ї Думи пройшли по чотири професори, але двоє з них обиралися двічі і відпрацювали терміни обох останніх скликань.

Першодумські депутати-професори широко представляли – і в територіальному, і у соціокультурному відношеннях, – ліберальний спектр професури Російської імперії початку ХХ ст. Уособлювали цю течію як теоретики і практики, насамперед, троє професорів: Новгородцев, Ковалевський і Гредескул.

* Йдеться тільки про професорський склад світських навчальних закладів; екстраординарний професор-чернець єпископ Чигиринський Платон (Порфирій Рождественський) врахований у групі педагогів із духовенства.

Ординарний професор Московського університету по кафедрі права та викладач Вищих жіночих курсів, фахівець у галузі філософії права і конституційного права Павло Новгородцев [341, л. 6; 687, л. 70] трактував теорію як засіб змінити існуючий державний порядок у ліберальному напрямку. В Думу був обраний від загального складу виборчих зборів Катеринославської губернії як спадковий дворянин і домовласник у Бахматі [1022; 1387]. Максим Ковалевський, ординарний професор кафедри державного права Європейських країн юридичного факультету Московського університету, метою своєї наукової і викладацької діяльності вважав «підготовку росіян до конституції». Класову боротьбу він розглядав як ознаку незрілості або, навпаки, «виродження» того чи іншого ладу. В Думу пройшов від загального складу виборщиків Харківської губернії як землевласник [799, с. 256-257; 1594]. Помітною фігурою в загальноросійському ліберальному русі був професор кафедри цивільного права і судочинства, декан юридичного факультету Харківського університету Микола Гредескул. Він мав проблеми з обранням через своє редакторство в опозиційній газеті, і в Петербург прибув не з Харкова, а з заслання, з Архангельської губернії. Продовжив кар'єру професора в Політехнічному університеті в Санкт-Петербурзі [799, с. 146; 1280].

Решта професорів-першодумців – Леонід Яснопольський від Полтавської губернії, Тимофій Локоть (Лікоть) від Чернігівської губернії і Євген Щепкін [342, л. 4; 687, л. 114 об.-115] від Одеси – і за науковим статусом, і за роллю в політичному житті належали більше до регіональної, або провінційної, вузівської інтелігенції.

Яснопольський спочатку був приват-доцентом кафедри статистики Харківського університету, згодом – професором політекономії Київського університету. Щепкін розпочав професорську кар'єру в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, а продовжив її в Одесі, ставши професором загальної історії Новоросійського університету, а з 1903 р. – ще й викладачем Одеських вищих жіночих курсів. Магістр, а потім доктор агрономії Тимофій Локоть служив професором Новоолександрійського

сільськогосподарського інституту по кафедрі сільського господарства й лісівництва, а також по кафедрі землеробства.

Обидва професори-депутати 2-ї Думи були професорами медицини: Олексій Хорват у Казанському університеті, Рейн – у Петербурзькій Військово-медичній академії; обидва пройшли в Думу як землевласники, відповідно Херсонської й Волинської губерній.

До складу наддніпрянської депутації 3-ї Думи входили чотири професори з двох університетів: Київського – історик Іван Лучицький та агроном Сергій Богданов, та Харківського – історик Андрій Вязигін та фахівець у галузі фінансового права Михайло Алексеєнко. Вязигін і Лучицький обиралися як домовласники від з'їздів міських виборщиків Харкова і Києва, а Алексеєнко і Богданов – як землевласники від загального складу виборщиків Катеринославської та Київської губерній відповідно.

Алексеєнко і Богданов увійшли також до складу депутації 4-ї Думи. Крім них, професорський корпус там представляли медик-терапевт Сергій Левашев [574] і зоотехнік-ветеринар Сергій Іванов [542].

Сергій Левашев (Левашов), спадковий дворянин Тульської губернії, обраний від 1-го міського з'їзду Одеси, спочатку був приват-доцентом і професором факультетської терапевтичної клініки внутрішніх хвороб Казанського університету. Після відкриття в Новоросійському університеті в Одесі медичного факультету перевівся туди на кафедру внутрішніх хвороб, а згодом став ординарним професором, деканом і ректором цього університету. В 1909 р. заснував в Одесі Вищі жіночі медичні курси [799, с. 322-323].

Сергій Іванов пройшов у Думу від 2-го міського з'їзду Києва. Спершу він був екстраординарним професором Харківського ветеринарного інституту, а на початку століття став ординарним професором Київського політехнічного інституту по кафедрі зоотехніки; одночасно читав лекції на Київських сільськогосподарських курсах.

У становому відношенні професорський склад, за традицією ще Табелі про ранги, належав до дворянства. Проте за походженням не всі професори

були спадковими дворянами: Алексеєнко і Новгородцев – вихідці з купецтва [1322, с. 428; 1387, с. 59], Лучицький – з родини священника, Вязигін – зі служилих дворян, Богданов – син ключаря Київського Софіївського кафедрального собору, Локоть – виходець із козацької родини.

Аналіз життєвих стратегій та поглядів названих депутатів свідчить, що в цій елітній групі інтелігенції знаходилися радше захисники єдиної і неділимої монархії з самодержавною владою, або ж конституційної монархії, або навіть соціалістичної республіки – однак у межах Російської імперії. Український живел у професорському середовищі з українських губерній якщо й не був зовсім притлумлений, то ледве животів.

Однією із найбільших традиційних груп інтелігенції початку ХХ ст. являлося *вчительство*. Чисельний та поіменний склад цієї групи депутатів за губерніями та скликаннями подано у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Чисельний та поіменний склад депутатів від українських губерній Російської імперії, які мали відношення до навчання і виховання в нижчій і середній світській і духовній школі^{*}

Губернія	Всього	Прізвище та скликання
Волинська	8	Березовський (III), Беляєв (II, III), єп. Никон (III), Марчук (I), Мельников (III), от. Ганжулевич (III), от. Карпінський (III), Ярмолевич (III)
Катеринославська	5	Возовик (I); Караваєв (II); Нагих (II); Образцов (III); Рижков (I)
Київська	3	Вязлов (I); єп. Платон (II); от. Населенко (IV)
Подільська	2	Балашев (III); от. Філоненко (IV)
Полтавська	7	Величко (IV); Гордієвський (III); от. Пирський (II); Пилипенко (III, IV); Прісецький (I); Тесля (I); Шемет (I)
Таврійська	3	Медієв (II); Оболенський (I); Сипягін (I)
Харківська	2	Снішерлов (I); Оранський (I)
Херсонська	3	Блажков (IV); єп. Анатолій (IV); от. Машкевич (III)
Чернігівська	2	Гужовський (I); Лосик (I);
Всього	35	I Дума – 11; II Дума – 8; III Дума – 7; IV Дума – 9

^{*}Джерело: Додаток А.

У даному контексті під цим поняттям маємо на увазі осіб, які на своєму життєвому шляху мали якийсь стосунок до нижчої й середньої освіти, світської й духовної, включаючи недільні школи і місійні осередки, а також до інших

форм навчання та виховання. У складі депутації від губерній Наддніпрянської України таких налічувалося 35. З усієї групи на момент обрання в Думу професійними вчителями *середньої школи* було усього чотири депутати.

Двоє, Олександр Сипягін [343, л. 19; 687, л. 38 об.-39; 688, л. 134 об.] і Петро Гордієвський [527] викладали в гімназії. Життєпис Сипягіна до обрання в Думу можна назвати зразковим, чи типовим для ліберала-представника цього інтелігентського заняття: гімназію він закінчив у Тифлісі, університет (природниче відділення фізико-математичного факультету) – у Харкові. До професорського звання з географії гір готувався у Харкові та у Відні. Професорської кафедри, проте, ніде не одержав і продовжив мандри імперією: викладав природничі науки і географію в Бахмутській, потім у Севастопольській гімназіях, завоював популярність серед учнів, дружив з відомим у майбутньому лейтенантом Петром Шмідтом і був, зрештою, висланий із Севастополя через невдоволення учбового начальства [799, с. 559]. Гордієвський у 1877 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету і потім служив викладачем Прилуцької гімназії і Полтавського реального училища.

Ще двоє, Петро Березовський [492] і Василь Образцов [613], були викладачами в *середніх духовних* учбових закладах. Обоє мали схожі життєві шляхи й походили з духовних родин: Березовський – син учителя духовного училища, Образцов – парафіяльного священика. Обоє в 1907 р. отримали цивільні класні чини (Березовський згодом стане колезьким, а Образцов – статським радником). Зрештою, обоє були адептами й активними провідниками в життя крайньої правої, консервативно-монархічної ідеології.

На постійній основі працювали з дітьми чернігівський депутат 2-ї Думи Антон Лосик [411], учитель міського трьохкласного училища, а потім народний учитель у Мінській губернії, та Решид (Абдрешит) Медієв [417] з Таврійської губернії, котрий на початку своєї кар'єри національно-культурного діяча викладав російську мову в татарській етноконфесійній школі. Він багато зробив для створення і розвитку мусульманських училищ (рушдіє і мектебів) у Криму

і, хоч помер від сухот у відносно молодому віці, його діяльність залишила по собі добру і вдячну пам'ять нащадків [1321].

Вчителювання було епізодами на життєвому шляху волинян Григорія Беляєва [799, с. 46-47] та випускника учительської семінарії, в майбутньому голови Волинської губернської училищної комісії землевласника Василя Мельникова [591].

Свого часу служили *народними вчителями* майбутній присяжний повірений Никифор Пилипенко та майбутній священик Микола Пірський, який на цій роботі очікував місця священика. Ще один народний учитель Олексій Возовик суміщав це заняття з хліборобством, аж доки не став волосним писарем і гласним Маріупольських повітових земських зборів. Народним учителем, розпорядником сільського банку і водночас хліборобом був Прокіп Марчук [346, л. 21 об.; 687, л. 61]. Семен Рижков [341, л. 6; 687, л. 70 об.] працював народним учителем в нижчих школах у Павлоградському і Слов'яносербському повітах, далі завідував школою при заводах Гартмана в Луганську і навіть очолював батьківський комітет жіночої гімназії [1300]. Полієвкт Ярмолевич [684] по закінченні духовної семінарії служив учителем церковно-приходської школи до отримання судової посади. Яків Гужовський [338, л. 10 об.; 687, л. 106 об.-107] після закінчення учительської семінарії працював сільським учителем, доки не став страховим агентом.

Тобто досвід роботи у середній школі мали п'ятеро депутатів, решта були вчителями нижчої школи або народними вчителями.

Окремі депутати у той чи інший спосіб були причетними до інших видів і форм навчання. Деякі з них, переважно з Полтавщини, мали певний стосунок до *сільськогосподарської освіти* (викладач школи садівництва Андрій Тесля [336, л. 10 об.; 687, л. 93-93 об.], Іван Прісецький [1200, с. 201-203], що зініціював створення Зеньківської школи садівництва, та Володимир Шемет, котрий служив інструктором із садівництва в Лохвицькому повіті Полтавської губернії, доки не був звільнений за вказівкою з Петербурга). Херсонський депутат Микола Блажков на початку своєї кар'єри після закінчення реального

училища і сільськогосподарського відділення Новоолександрійського інституту сільського господарства і лісівництва якийсь час служив наглядачем і репетитором у Херсонському земському сільськогосподарському училищі [1298].

Двоє депутатів мали досвід роботи в освітніх закладах *по лінії військового відомства*. Лейб-гвардійський кірасир Сергій Величко кілька місяців завідував школою солдатських дітей, а лейб-гвардійський гусар Петро Балашев, перед тим як піти у відставку в чині поручика, завідував такою самою школою цілих два роки.

Троє депутатів (Володимир Оболенський [687, л. 38-38 об.; 688, л. 134 об.], Андрій Вязлов і Олександр Караваєв [396]) викладали у *недільних школах*, тобто займалися освітньою діяльністю на громадських засадах. Один – Іван Нагих [421], із числа тих, кого називали професійними революціонерами, на схилі своєї радянської вже кар'єри з 1930 р. завідував Луганською десятирічною школою № 7.

Нарешті, один, якому, судячи з сучасних його діяльності характеристик, дуже хотілося стати вчителем, так ним і не став, як сказано – «за відсутності коштів». Ідеться про Йосипа Оранського, який закінчив повітове училище, готувався стати сільським учителем, пройшов курс учительської семінарії, склав екстерном іспит при учительському інституті, але зрештою став волосним суддею, зайнявся хліборобством та дрібними підрядами.

Участь у педагогічному процесі є характерною рисою для священиків, що працювали на цій ниві в основному як учителі закону Божого або наглядачі за духовними і повітовими училищами, церковно-приходськими та іншими сільськими школами. Такими були депутати Іоан Карпінський від Волинської, Федір Філоненко [671] від Подільської, Памфіл Населенко [601] від Київської, Дмитро Машкевич [590] від Херсонської губернії. Депутат 3-ї Державної думи від Волинської губернії Євген Ганжулевич [516] служив сільським священиком у с. Денеші Житомирського повіту і водночас завідував сільською двокласною школою. Кар'єру викладачів певний час робили і депутати-єпископи Никон

(Микола Бессонов), отець Анатолій, майбутній єпископ Єлисаветградський. Єпископ Чигиринський Платон [430] (Порфирій Рождественський) після закінчення Білгородського духовного училища і Курської духовної семінарії спочатку сполучав службу у церкві з роботою сільського вчителя, а вже після закінчення Київської духовної академії і прийняття чернецтва став магістром богослов'я, екстраординарним професором, ректором Київської духовної академії.

За походженням і становою належністю у групі депутатів, що в минулому мали стосунок до навчання і виховання в нижчій і середній світській і духовній школі (див. табл. 3.4) було 11 осіб дворянського стану (у т. ч. один єпископ із дворян), 10 – духовного стану, 6 – селян і 2 – вихідці з селян. Було по одному представнику інших станів і суспільних груп: особистий і спадковий почесні громадяни, козак, міщанин, поселянин. Про походження одного депутата немає відомостей.

Із названих депутатів на момент обрання народними вчителями і *вчителями нижчої школи*, у тому числі сільськогосподарської, були троє: Лосик, Рижков і Тесля. Решта мали той чи інший педагогічний досвід у світській чи духовній освіті, як правило, доволі ситуаційний – або на початку службової діяльності в очікуванні якоїсь більш прибуткової роботи, або на завершення кар'єри. Перше характерне насамперед для священиків (9 депутатів у цій групі, у т. ч. троє єпископів). Завершення кар'єри на подібного роду посадах (завідуючі школами, банями і т. п.) буде більш характерним для депутатів із робітничого середовища, котрі за радянських часів зуміли зробити певну кар'єру у партійних чи радянсько-господарських органах.

Виходячи з наведених вище характеристик цього, умовно кажучи, «педагогічного корпусу» у складі депутатського корпусу від українських губерній, можна зробити висновок про його ціннісні орієнтації радше на формулу «православ'я, самодержавство і народність» (як Гордієвський, Березовський чи Образцов), аніж на якісь ліберальні чи національні (не великоросійські) цінності. Послідовники ж лібералізму (як-от Сипягін) також

бачили його у загальноросійському руслі, але навіть з такими поглядами були неугодні учбовому начальству, і мусили залишати викладацьку справу.

Прихильники української справи були хіба що серед народних учителів селянського походження або серед викладачів професійної, насамперед, сільськогосподарської, школи.

Інженери. Суспільство, що модернізувалося, потребувало технічної інтелігенції. Складу цієї соціо професійної групи притаманна в цілому барвиста структура соціальних, політичних, освітніх, професійних, конфесійних та інших характеристик.

У складі думського представництва, обраного від українських губерній, інженери були дуже нечисленною групою з 13 осіб: у 1-й Думі їх пройшло четверо, у 2-й – п'ятеро, у 3-ї – двоє, у 4-й – також двоє, причому один із них один, полтавський депутат Дмитро Герценвіц [519; 520], був обраний удруге (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Чисельний та поіменний склад депутатів-інженерів
від українських губерній Російської імперії*

Губернія	Всього	Прізвище та скликання
Волинська	-	-
Катеринославська	1	Рабинович (II)
Київська	3	Демченко (IV); Кирієнко (II); Кіх (IV)
Подільська	-	-
Полтавська	4	Герценвіц (III, IV); Прісецький (I); Чижевський (I); Шкляревич (II)
Таврійська	-	-
Харківська	3	Бантіш (III); Деларю (I); Єнішерлов (II)
Херсонська	1	Байдак (I)
Чернігівська	1	Юренєв (II)
Всього	13	I Дума – 4; II Дума – 5; III Дума – 2; IV Дума – 2

* Джерело: Додаток А.

У плані професійної термінології інженерами вважатимемо тих, хто мав відповідну фахову освіту й заняття. Записи у формулярних списках чи в анкетах на кшталт «підприємець», «фабрикант» чи «управляючий пароплавством» зовсім не обов'язково означали наявність інженерної освіти.

Інколи навіть місце навчання може ввести в оману. Наприклад, у депутата 3-ї Думи від Херсонської губернії Миколи Панкєєва у графі «рід занять» позначено «мукомельна і лісопильна справа», освіта – Одеське комерційне училище і Ризький політехнікум, однак за фахом він був агрономом [799, с. 439].

Отже, в 1-й Думі налічувалося чотири інженери, які отримали депутатські мандати в українських губерніях. Двоє з них, обрані від Полтавської губернії Іван Прісецький і Павло Чижевський [336, л. 10 об.; 687, л. 94; 688, л. 10 об.], були військовими інженерами.

Двоє ж інших мали цивільну інженерну освіту. Це Микола Байдак від Херсонської губернії і Михайло Деларю [337, л. 32 об.; 687, л. 45] від Харківської губернії. Обидва – представники давніх дворянських родів. Микола Байдак закінчив Київський університет і Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення, почав службу з посад кочегара і машиніста на паровозі, а згодом став управляючим Московсько-Віндавською залізницею. В Думу обраний у вельми зрілому віці від загального складу виборщиків Херсонських губернських зборів [799, с. 32-33; 839, стлб. V], тобто як землевласник. Стосовно романтичного запису про початок кар'єри з кочегарів, то це загалом звичайний шлях інженера-залізничника; цьому фаху вчили в Інституті під час щорічної виробничої практики [1086, с. 256].

Схожі соціальні характеристики мав Михайло Деларю, випускник реального училища й Харківського технологічного інституту. Про суто професійну діяльність цього депутата наразі відомо мало; загалом інженери-технологи, як і інженери-механіки, займалися обладнанням і експлуатацією заводів, спорудженням заводських будівель, водогонів і каналізаційних мереж, машинобудуванням [795]. У цілому біографія Деларю – це біографія російського ліберала і земського діяча.

Найбільшим (і найширшим у географічному плані) «інженерне» представництво було в Думі II скликання. Це Микола Єнішерлов від Харківської губернії, Іван Кирієнко від Київської, Лазар Рабинович [435] від

Катеринославської, Петро Шкляревич від Полтавської та Петро Юренєв [463] від Чернігівської губернії. Життєписи цих людей до 1917 р. можна назвати досить благополучними.

З п'яти інженерів-другодумців один, Петро Шкляревич, був військовим інженером не тільки за освітою, як деякі його першодумські колеги по губернії, але й за дійсною службою сапером у Одеському, Фінляндському і Санкт-Петербурзькому військовому округах. Після виходу у відставку він став головою межової комісії Полтавської межової палати, тобто зайнявся вельми важливою роботою для суспільства взагалі й пореформеного суспільства в Росії зокрема [1490].

А от про інженерські заняття випускника Московського імператорського технічного училища, інженера-механіка за фахом Миколи Єнішерлова (про якого йшлося вище як про вчителя) наразі відомо мало. Він більше відомий як землевласник, кіннозаводчик і т. п.; пройшов у Думу від правого спектру політичних сил, котрих зазвичай називали «чорносотенцями», саме як землевласник [799, с. 185]. Подібним було інженерство і в політичного антипода Єнішерлова в житті і в Думі – дворянина Івана Кириєнка. Проте цей депутат, хоча й називав себе технологом, однак так і не закінчив курсу навчання в Харківському технологічному інституті, звідки виключався п'ять разів за участь у студентських хвилюваннях. У Думу обраний як землевласник і як український соціал-демократ [799, с. 250].

Єдиним у цій депутації гірничим інженером був Лазар Рабинович, життєпис якого можна назвати зразковим і водночас типовим для часу й місця: єврей, іудейського віросповідання, колезький радник. Закінчив чотири класи Кам'янець-Подільської гімназії, Білоцерківське реальне училище, петербурзький Гірничий інститут. Служив гірничим інженером на копальнях Донецького басейну, завідував вугільними копальнями (з річним жалуванням 10 тис. рублів). Член бюро Союзу харківських інженерів. У 1906 р. був заарештований і висланий за кордон, але в лютому 1907 р. обраний в Думу і став таким чином легітимною недоторканою особою. Обіймав посаду

директора Ірининського кам'яновугільного товариства. У 1903-1912 рр. – секретар Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. За політичними переконаннями – кадет [799, с. 515]. Іншими словами: Лазар Рабинович – людина, яка реалізувала себе не тільки в політичному, але і в професійному плані.

Успішним інженером був також Петро Юренєв, випускник Санкт-Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення, учасник студентського руху й водночас талановитий фахівець: працював інженером-будівельником по прокладці залізниць, у тому числі й Московсько-Київсько-Воронезької залізниці. З 1903 р. управляючий Новозибківської дистанції залізничних під'їзних шляхів (заробіток – 4,5 тис. рублів на рік). Після розпуску 2-ї Думи поселився у Москві, став членом Московської міської управи, завідувачем її технічним відділом і головою Залізничного відділу Московського технічного товариства. Під його керівництвом виконаний проект будівництва метро (реалізація відкладена у зв'язку з початком Першої світової війни; у 1930-х рр. проект використаний при будівництві 1-ї лінії Московського метрополітену). Далі – член Тимчасового уряду, далі – політемігрант [799, с. 719-720], тобто біографія також класична для російського інтелігента неспокійних часів модернізацій і революцій.

Служив інженером на прокладці залізниць і депутат Думи III і IV скликань від Полтавської губернії Дмитро Герценвіц, спадковий дворянин і надвірний радник. Певний час (з 1902 р.) він працював начальником дистанції на будівництві лінії Бологое-Полоцьк, але потім перейшов на службу в Міністерство юстиції [799, с. 127]. Ще один інженер із третьодумської депутації від Наддніпрянської України, Василь Бантиш від Харківської губернії, вважався інженером-технологом тільки за отриманою освітою: очевидно, йому вистачало занять у своєму маєтку в 5 тис. десятин; до того ж він очолював Ізюмське повітове дворянство [799, с. 35]. Відомостей про роботу за фахом немає.

Нарешті, у Думі IV скликання, крім обраного вдруге Дмитра Герценвіца, були ще депутати-інженери від м. Києва Всеволод Демченко та Олександр Кіх (останній – з 1913 р. на місце обраного членом Державної ради Федора Безака).

Всеволод Демченко являє собою зразок дворянина, який успішно адаптувався до нових умов у Росії і став дворянином-капіталістом зі значними статками. Він служив спочатку в Товаристві Московсько-Києво-Воронезької залізниці, з 1899 р. – старшим інженером технічного відділу з будівництва Києво-Полтавської залізниці, а вже з 1902 р. займався казенними підрядами, поставками, торгівлею нерухомістю і домобудівництвом у Києві. Підприємницька діяльність принесла йому кілька мільйонів рублів прибутку. В 1906 р. після запровадження у Київській губернії виборного земства обраний гласним Київського губернського і Черкаського повітового земств і Київської міської думи (голова її мостової комісії). Організував вуличний і транспортний благоустрій Києва, займався переплануванням міста, за його ініціативою міські вулиці отримали нове мостове покриття. Землевласник Київської і Херсонської губерній (2650 дес.). Домовласник (шість будинків, оцінених у 200 тис. рублів). Один із лідерів Київського клубу російських націоналістів. У Думі входив до фракції націоналістів [799, с. 159].

Небезінтересними видаються життєві стратегії названих депутатів як фахівців-інженерів і як політиків. Практично всі вони, як видно з викладеного, дворянського походження, землевласники, але основний матеріальний прибуток мали від професійної діяльності. Управителі залізницями, копальнями, начальники дистанцій тощо в кінці XIX – на початку XX ст. – це дуже добре оплачувані фахівці: пам'ятаємо, тоді саме був період бурхливого зростання промисловості в Російській імперії, на комерційній основі, але за державної підтримки. Що ж тоді спонукало людей до участі у «лівому» русі (кадети свого часу трактувалися урядом саме як партія «лівого» спрямування)? Йдеться про Рабиновича, з його 10 тис. рублів річного прибутку і єврейством, яке вимагало б тихого поведіння в тодішніх умовах спорадичних погромів. Тут уже ясніша позиція Демченка, котрий нажив як інженер-підрядчик мільйони

статки – правий націоналіст, чорносотенець, – але і в цьому випадку теж є не дуже зрозумілі моменти. Судячи з його діяльності, він був талановитою особистістю, висококваліфікованим фахівцем – загалом тим, хто називається успішною людиною. А чорносотенні настрої були більш притаманними якраз маргінальним прошаркам населення, або ж екстравагантним політикам типу Пуришкевича. Чи цьому сприяла атмосфера Києва як одного з осередків загальноросійського право-монархічного руху, з його сумнозвісним «Києвлянином» професора Дмитра Піхна? Нарешті, з офіційних біографій цих депутатів зовсім не видно навіть натяку на якийсь (крім землеволодіння) їх зв'язок із українською землею, якийсь якщо не національний, то хоча б місцевий патріотизм.

За становим походженням інженерське представництво складалося переважно зі спадкових дворян. Тільки Олександр Кіх мав особисте дворянство, а Лазар Рабинович не показував стану належність (ймовірно, міщанську), вказавши чин – колезький радник. Власне, при майже 3-х тисячах десятин землі Кіха і десятитисячному окладі директора копальні Рабиновича ці деталі станового походження були важливими хіба що для великосвітського життя, від котрого обидва, судячи з їх занять, були далекими.

Отже, група інженерів-депутатів від українських губерній в Думі була в основному російською і за національним складом, і за загальноросійськими переконаннями: від лівих і ліберальних до правих і монархічних, націоналістичних. З цієї категорії депутатів тільки Павло Чижевський та Іван Прісецький дотримувалися чітко артикульованих у політичній боротьбі проукраїнських світоглядних позицій, хоч и числилися в думських реєстрах росіянами. Політичні погляди і практика українця Івана Кириєнка еволюціонували від українських соціал-демократів до меншовиків.

Присяжні повірені. До старих «вільних професій» належала професія адвоката, або, за усталеною в Росії термінологією, присяжного повіреного. Інститут присяжних повірених був започаткований судовою реформою 1864 р. Представники адвокатського цеху, як і взагалі юристи, традиційно поставляли

депутатів у західноєвропейські парламенти. Не була виключенням у цьому сенсі і російська Державна дума.

В депутації від губерній Наддніпрянської України було 14 присяжних повірених* (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Чисельний і поіменний склад депутатів-присяжних повірених від українських губерній і міст Російської імперії*

Губернія	Всього	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Волинська	1	Понятовський	-	-	-
Катеринославська	3	Способний Шефтель	-	-	Александров
Київська	-	-	-	-	-
Подільська	1	Заболотний	-	-	-
Полтавська	1	-	-	Пилипенко	<i>Пилипенко</i> **
Таврійська	2	-	Корде	Мурзаєв	-
Харківська	3	-	Познанський	Матюнін	Лашкевич
Херсонська	2	-	Пергамент	<i>Пергамент</i> Бродський	-
Чернігівська	1	Шраг	-	-	-
	14	5	3	4	2

* Джерело: Додаток А.

** Курсивом позначено друге обрання того самого депутата.

Із п'ятьох депутатів-адвокатів, обраних від українських губерній в 1-у Думу, двоє – волинський депутат Щенний Понятовський і депутат від м. Катеринослава Іван Способний [687, л. 112], – маючи земельні маєтності, не жили виключно з «вільної» адвокатської практики. Способний мав, крім того, дохід від юридичної практики на державній службі.

Натомість трьох інших депутатів із цієї групи можна назвати уособленням цеху присяжних повірених. Насамперед це депутат від Катеринославської губернії Михайло Шефтель [341, л. 6] – відомий цивіліст (працював із знаменитим Пассовером [947, с. 101-103] у Петербурзі), але водночас підприємець, акціонер багатьох товариств і меценат.

* Власне, 12 повноправних присяжних повірених, оскільки двоє – Заболотний і Корде – мали до свого обрання в члени Думи статус помічників присяжного повіреного. Але вже на рівні думських депутатів ця різниця в кар'єрному статусі не виглядала суттєвою, тому ми включаємо їх в одну групу, див. табл. 3.6.

Неординарним був життєвий шлях і заняття депутата від Чернігівської губернії Іллі Шрага [338, л. 11; 687, л. 109-109 об.; 688, л. 156 об.]. Його заняття адвокатурою були спрямовані не тільки на заробляння грошей: він активно допомагав професійними порадами і діями симпатиків українського руху [971, с. 14], а також, як і Шефтель, підтримував єврейський рух.

Цілу сенсацію створив своїм обранням від волостей Подільської губернії помічник присяжного повіреного з Житомира Іван Заболотний. Фігура до певної міри загадкова – він згадується, окрім усього іншого, як винахідник підводного човна власної конструкції [891, с. 248]. Цей депутат мав за собою ще й певний романтичний шлейф учасника-волонтера англо-бурської війни.

У 2-й Думі налічувалося троє депутатів із адвокатського цеху. Це помічник присяжного повіреного з Євпаторії Василь Корде [402], обраний від Таврійської губернії, та присяжні повірені Осип Пергамент від Одеси, хрещений єврей, спадковий почесний громадянин, і депутат від Харкова Микола Познанський [431]. Обоє – досвідчені правники, зробили собі ім'я та авторитет як захисники на гучних політичних процесах, що й посприяло їх обранню у члени Державної думи.

У складі депутації від Наддніпрянської України в 3-й Державній думі було, як і в першій, п'ятеро адвокатів, але обіймали вони чотири депутатських місця. Вірніше сказати, мали б обіймати, оскільки обраний на місце Осипа Пергамент, померлого 16 травня 1909 р., присяжний повірений Аркадій Бродський зустрівся із серйозними проблемами при перевірці своїх виборчих повноважень через зміну іудейського імені Арон на християнське Аркадій, що переслідувалося законом. Відтак після тривалих з'ясувань обставин його виборів, які дійшли навіть до імператора Миколи II, змушений був через свого нотаріуса відмовитися від членства в Думі.

Дрібний землевласник і присяжний повірений Никифор Пилипенко з Полтавської губернії, депутат від Таврійської губернії Мелкон Мурзаєв та депутат від Харківської губернії Павло Матюнін [589] займалися своєю справою без особливих зафіксованих пригод, з більшою чи меншою долею

громадського та матеріального успіху; про громадське визнання, втім, може свідчити факт їхнього обрання – незалежно від того, якої політичної позиції вони дотримувалися. Пилипенко, до того ж, був обраний також і в 4-ту Думу. Крім нього, депутатів з адвокатського середовища там було двоє – Олександр Александров [469] від Катеринославської губернії та Валеріан Лашкевич [572] від м. Харкова. Обоє мали цілком успішну адвокатську кар'єру з класичними заняттями представників цієї професії, включаючи депутатство як певну вище названу ознаку «типових» занять.

Більшість присяжних повірених належали до дворянського стану, але при цьому спадкових дворян серед них було не так багато, п'ятеро осіб. Ще четверо походили з лікарів, купців тощо. Двоє (Пергамент і Александров) були спадковими почесними громадянами, і лише один у цій компанії, Іван Заболотний, примудрився офіційно залишатися селянином, чим створив цікавий юридичний прецедент для Росії початку ХХ ст.

Попри фах і західноєвропейську «парламентську спеціалізацію», якогось помітного впливу цієї групи наддніпрянських депутатів на прийняття думських рішень або ж лобіювання місцевих інтересів не простежується.

Лікарі. До старих «вільних професій» належала також і професія лікаря. Частково ми розглянули представників цього фаху, коли характеризували депутатів-професорів (Левашев – лікар-терапевт, за тодішньою термінологією «внутрішні хвороби», Рейн – лікар-гінеколог («жіночі хвороби», Хорват – патологоанатом («патолог», але в перервах між професорством займався лікарською практикою у себе у маєтку). Фахівцем з ветеринарної медицини був професор Іванов.

Основна ж ланка лікарів (земських, міських, лікарів із промислових підприємств та ін.), дала загалом нечисленних представників свого цеху в Думі. Усього від українських губерній від цієї професійної групи інтелігенції було обрано 11 депутатів (див. табл. 3.7).

Чисельний та поіменний склад депутатів-лікарів
від українських губерній Російської імперії*

Губернія	Всього	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Волинська	1	-	-	Клопотович	-
Катеринославська	1	-	Каравасєв	-	-
Київська	3	Френкель Червоненкіс	-	Проценко	-
Подільська	1	-	Лісовський	-	-
Полтавська	-	-	-	-	-
Таврійська	1	-	Ємельянов	-	-
Харківська	1	-	Попов	-	-
Херсонська	-	-	-	-	-
Чернігівська	3	-	Рубісов	Пташевський Родіонов	-
	11	2	5	4	-

*Джерело: Додаток А.

Визначальною характеристикою при обранні лікарів у депутати була, крім особистих якостей, їхня партійність або, принаймні, політична позиція. У демократичній 1-й і ще більш демократичній 2-й Думах лікарі всуціль представляли демократичне крило суспільства. Ординатор єврейських лікарень в Умані Соломон Френкель до обрання в 1-у Думу позиціонував себе за поглядами як соціаліст-революціонер, лівіше кадетів, однак у Думі ввійшов саме до кадетської фракції. Земський лікар із Саратовської губернії, далі санепідеміолог і завідуючий санітарним бюро Саратова Мейлах Червоненкіс, з виходом у відставку був обраний від загального складу виборщиків Київської губернії. Червоненкіс дотримувався «крайніх лівих» переконань», що привело його в Думі у Трудову фракцію (групу) [799, с. 652, 673; 822].

У Думі II скликання лікарі також входили до вельми неприємних для уряду фракцій, а катеринославський депутат Олександр Каравасєв був ще й одним із лідерів Трудової групи [1275; 1497]. Земський лікар Митрофан Попов [432], обраний від Харківської губернії, також входив у Трудову групу. Цей депутат мав неабиякий авторитет: у Вовчанську широко відзначили 25-річний ювілей його служби та назвали його іменем лікарню.

Лівішим трудовиків, есером, назвав себе депутат від Таврійської губернії Микола Ємельянов [390]. Він мав незакінчену медичну освіту – пішов з 3-го курсу медичного факультету Київського університету і займався сільським господарством; як лікар-доброволець брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Залізничний лікар із Конотопа Микола Рубісов [438] мало того, що був кадетом, так ще й записався у члени Української думської громади.

Зате усі чотири лікарі-депутати Думи III скликання дотримувалися правомонархічних поглядів, як того і хотів уряд, коли змінював виборче законодавство. Усі мали стабільний матеріальний достаток, а лікар із Волині Віктор Клопотович [556] був ще й землевласником середньої руки. Київський міський голова Василь Проценко мав будинок, оцінений у 250 тис. рублів. Чернігівські лікарі-депутати Митрофан Пташевський та Павло Родіонов, окрім власного домоволодіння, мали потроху (10 і 13 дес.) землі. Обоє були октябристами.

У складі Думи IV скликання депутатів-лікарів від наддніпрянських губерній не було.

За становим походженням лікарський склад був більш демократичним, ніж інженерський. Тільки четверо (Ємельянов, Лісовський, Рубісов і Проценко) були вихідцями зі спадкових дворян. Митрофан Попов за свої заслуги отримав особисте дворянство, решта шестеро походили хто з селян (як Караваєв), хто зі священників чи міщан. Соломон Френкель не вказав свого стану; найбільш вірогідно для єврея-вихреста, випускника гімназії у Білій Церкві – з міщан.

Духовенство. Депутати з розглянутих вище професійних груп інтелігенції не надто переймалася українською ідеєю. То, можливо, близьке за суттю своєї діяльності до народного життя і народних потреб духовенство виховувало і підтримувало національні почуття в українцях? Щоб виважено відповісти на це питання, варто розглянути ще одну суттєву складову думського представництва від українських губерній, а саме духовенство, яке, як було показано вище, окрім душпастирського служіння займалося також і освітніми справами.

Навряд чи хтось буде заперечувати існування реальних досягнень рядового духовенства, насамперед у сфері початкової освіти та елементарного духовного розвитку суспільства. Досягнень часто непомітних, не задокументованих, а може, й несподіваних. Варто пам'ятати, що такі знані в історії української культури особистості, як Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Микола Біляшевський, Олександр Лотоцький, Василь Доманицький теж були, зрештою, «поповичами», вихідцями з родин духовних осіб.

Офіційна ж лінія російських православних ієрархів була більш прямолінійною. У зверненнях до населення церква підкреслювала свою державотворчу і дорадницьку роль на рівні союзу з монархом: «...розбудова великої вітчизни нашої велася під покровом церковним, молитвами святителів російських, їх справою і порадою Государям нашим і народу нашому...», вказувала на винуватців заворушень – людей, що забули страх Божий, і на причину появи таких людей – бентежний дух, безумство думки та хворобу душі народної. Але на конкретне запитання – з ким же бути душпастирям у цей час, говорила досить ухильно: «Не може пастир і не має зв'язувати себе ні з яким союзом, ні з якою партією, бо один для нього союз – Христа і Церкві Божої, з котрою він з'єднаний навіки непорушними узами зарученого мужа. [...] Все, що йде шляхом миру, любові і порядку, все, що за віру істинну, все, що за Царя православного, за цілість вітчизни нашої – усе це хай буде благословенним...» [321, л. 1-2].

Отже, досить в'яло поставившись до участі своїх представників у вищому світському представницькому органі Росії, Святіший Синод у подальшому настільки активізувався у цьому плані, що, домагаючись постійного збільшення представництва православних священників у Думі, вимагав мало не створення ними власної фракції.

Це вже зовсім розходилося зі здоровим глуздом і принципом «Богу – Богове, а кесарю – кесарево», тож деякі впливові ієрархи чинили цьому спротив. Дума в Російській імперії, як її не трактувати, була все ж «кесаревою»

справою, і побоювання одного з таких ієрархів – митрополита Євлогія, представника від руського (читай: українського населення. – *О. К.*) Холмщини були небезпідставними. Коротко їх можна звести до наступних положень: Росія не знає клерикалізму, партій католицького центру, як на Заході. Смирненнє сільське духовенство перебуває в тісному органічному зв'язку з народом, спаяне з ним єдністю думки і страждань; ізолювати його від народу означає зробити одіозним. Євлогій вважав, що у сприйнятті народу політична фракція із духовенства означатиме: «попи налізли в Думу», «попи за інтереси власної кишені». На його думку, духовенство має бути «вкрапленим» у політичні партії, й уже через них проводити в життя свої погляди [962; 963]. Митрополит, очевидно, зважав ще й на певну нехіть душпастирів до неоплачуваної світської громадської роботи, бо парафіяльне начальство час від часу мало клопіт з кандидатурами, наприклад, навіть на елементарне представництво духовенства у місцевому самоуправлінні [1, арк. 1-2].

Проте подібні погляди розходилися з точкою зору обер-прокурора Синоду Саблера, тож для митрополита Євлогія справа закінчилася необранням у 4-ту Думу. Правда, «попів» унаслідок цього в Думі не поменшало, бо замість нього обрали отця Будиловича, і взагалі священики проявляли велику активність у цій справі.

Депутати з духовенства досить помітно диференційовані в деяких характеристиках. Зазначимо, що не йдеться про якусь організовану групу в стінах Думи, хоч і не виключається, принаймні, наявність корпоративної солідарності святих отців. У підсумку група думських наддніпрянських депутатів-священнослужителів налічувала 33 особи. В основному це парафіяльні священики, але не без виключень. Серед духовенства вищого рангу, як уже згадувалося, були також вихідці з дворян. У складі депутації було три ієрархи: єпископ Єлисаветградський Анатолій (в миру Олексій Каменський), єпископ Кременецький Никон (Микола Бессонов) та єпископ Чигиринський Платон (Порфірій Рождественський) (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Чисельний та поіменний склад депутатів-священнослужителів
від українських губерній Російської імперії*

Губернія	Всього	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Волинська	8	Концевич	Герштанський	Баранович Ганжулевич Кирилович	Карпінський Лотоцький еп. Никон
Катеринославська	1	-	-	Дмитрієв	-
Київська	9	-	еп. Платон	Атаназевіч Богданович Волков Рознатовський Солуха Трегубов	Митроцький Населенко <i>Трегубов**</i>
Подільська	7	-	Гриневич	Маньковський Подольський Сендерко	<i>Маньковський</i> Попов Рудич Філоненко
Полтавська	3	-	Пірський	Комарецький	Дроздовський
Таврійська	-	-	-	-	-
Харківська	1			Станіслав- ський	<i>Станіслав- ський</i>
Херсонська	3	-	-	Машкевич	еп. Анатолій от. Стоянов
Чернігівська	1	-	-	-	Борзаковський
	33	1	4	16	13

* Джерело: Додаток А.

** Курсивом позначено друге обрання того самого депутата.

Більшість священників мали церковну землю. Ділянки ці в залежності від регіону коливалися від тридцяти до більше ста десятин. Церковна (парафіяльна) земля служила основою матеріального забезпечення священнослужительських сімей (окрім плати за треби), а також підґрунтям для участі в думських виборах.

Звертає на себе увагу нерівномірність представництва у регіональному і в часовому вимірах. Зокрема, репрезентація цього стану в Думі I скликання була вкрай бідною (лише одна особа). Також помітна повна відсутність депутатів духовного стану від Таврійської губернії протягом усіх чотирьох думських каденцій. Це можна пояснити як специфікою соціально-політичної обстановки у країні в цілому та в окремих її регіонах, так і політикою світських і духовних властей стосовно проблеми думського представництва населення імперії. Вона була неоднаковою і коригувалася виконавчою і судовою владою (міністерські

рішення, сенатські постанови, рішення Синоду). Певний вплив відігравали і місцеві вподобання самих виборців, точніше, виборщиків, оскільки вибори здійснювалися по суті на куріальній основі, хоч у законодавстві цей термін і не вживався.

На перших виборах церковні власті не проявляли особливої активності у цьому плані. Але вже з другої виборчої кампанії зацікавлені сучасники відзначили нове явище в діяльності душпастирів, а саме відверте підключення православної церкви до такої, здавалося б, суто мирської справи. Обер-прокурор Синоду 21 листопада запропонував, а Синод указом від 12 грудня 1906 р. ухвалив рішення «...закликати православне духовенство до діяльної участі і пастирського керівництва в справі вибору найдостойніших народних представників» з тим, щоб були обрані «невчені, істинно-руські люди» [1383, с. 7-8, 11]. Великого успіху виборча агітація священників на місцях тоді не мала [917, № 4, с. 43]. Та це не заважало Синоду і персонально обер-прокурору Саблеру, як зазначалося вище, виношувати амбітні плани стосовно участі духовенства у світському політичному житті. У цьому плані він мав урядову підтримку.

Різке збільшення представництва духовного стану в Думі III і IV скликань (під його прийшовся на 3-ю Думу) ілюструє радикальні зміни у виборчому законодавстві у зв'язку з прийняттям закону 3 червня 1907 р. і загальну лінію влади на посилення представництва консервативного, охоронного спрямування. Дійшло зрештою до негласної вказівки Саблера створити в 4-й Думі окрему фракцію, яка об'єднала б усіх священників-депутатів. Однак ця ідея не знайшла підтримки як небезпечна для духовної інституції [963, с. 231-232], і такої фракції створено не було.

Неоднаковим було й чисельне представництво духовенства від окремих губерній.

Правобережна, Лівобережна і Південна Україна (на початку XX ст., в пізньоімперський час, трактувалися як Південно-Західний край, Малоросія і Новоросія) по-різному поставилися до духовенства на губернських виборчих

зборах. Тут також залежало від загальної кількості депутатських місць і співвідношення політичних сил. На Правобережній Україні (Волинська, Київська і Подільська губернії), велике значення мали взаємини з впливовим польським землеволодінням у селі і єврейським капіталом у містах, іншими словами, домовленості між національними групами виборщиків. У цьому регіоні православне духовенство грало поважну роль у формуванні виборчих комбінацій вже з першої кампанії. Тоді першу скрипку координатора правих проросійських сил на губернських виборах грав архімандрит Почаївської лаври Віталій. Він, за свідченням сучасників, володів мало не містичним даром впливу [994, с. 40-41]. Ці три губернії і дали найбільше депутатів-священиків – 24 особи, які мали 26 депутатських крісел (Маньковський [586; 587] з Подільської губернії та Трегубов [664; 665] з Київської обиралися двічі, до складу 3-ї і 4-ї Думи), див. табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Регіональне представництво православного духовенства:
Волинська, Київська, Подільська губернії Російської імперії*

Губернія	Всього	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Волинська	8	1	1	3	3
Київська	9	-	1	6	2
Подільська	7	-	1	3	3
Всього	24	1	3	12	8

*Джерело: додаток А.

«Малоросія» (Полтавська і Чернігівська губернії), до складу якої в загальному уявленні про регіон включалася і Слобожанщина (Харківська губернія), мала менше проблем такого роду. Тутешнє духовенство з давніх часів було щільно інтегрованим у соціальну структуру, і з місцевими селянами й міщанами мало вельми тісні патріархальні стосунки [1435, с. 163]. Старі козацькі родини, набувши статусу російського дворянства, поповнювали своїми представниками також і духовний стан. Цьому сприяла й давня традиція доживати козацького віку десь у монастирі, якщо не судилося загинути в чистому полі чи на морі. Деякі відомі козацько-шляхетські родини мали складні

переплетіння родинних зв'язків козацтво/духовенство і по чоловічій, і по жіночій лініях [951, с. 58, 60]. Тому тут думське представництво духовенства мало, сказати б, природний характер, без певного надриву чи екзальтації під час виборчих процедур (чисельні характеристики див. табл. 3.10)

Таблиця 3.10

Регіональне представництво православного духовенства:
Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії Російської імперії*

Губернія	Всього	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Полтавська	3	-	1	1	1
Харківська	1	-	-	1	(1 вдруге)
Чернігівська	1	-	-	-	1
Всього	5	-	1	2	2

*Джерело: додаток А.

Вочевидь, і чисельність лівобережного духовенства в Думі була меншою. Вона складала п'ять осіб, які обіймали шість депутатських місць (харківський священик Станіславський обирався двічі, у 3-ю і 4-ту Думу, див. табл. 3.7).

Населення «Новоросії» було строкатішим і в національному, і в соціальному, і в конфесійному відношенні. Давалося взнаки і козацьке минуле «дикого поля», і колонізаційна політика Катерини II з її толеруванням як балканським слов'янам-православним, так і західним народам – як правило, представникам переслідуваних у місцях виходу релігійних течій, як-от менонітів. Тобто на Півдні України духовенство не мало глибокого коріння серед місцевого населення (за виключенням мусульманського духовенства в Криму, про яке ми не говоримо, бо його представники в Думу не потрапили). Це був також район стрімкої промислової модернізації, де з другої половини XIX ст. поступово формувався робітничий клас (частково з місцевого, частково з прийшлого, в основному з великоросійських губерній населення), який мав власні інтереси в Думі. Все це дало найменшу чисельність думських депутатів-священиків від регіону, див. табл. 3.11.

Регіональне представництво православного духовенства:
Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії Російської імперії*

Губернія	Всього	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Катеринославська	1	-	-	1	-
Таврійська	-	-	-	-	-
Херсонська	3	-	-	1	2
Всього	4	-	-	2	2

*Джерело: додаток А.

Очевидно, поданий аналіз не вичерпує усіх причин і обставин того, що в Думі сформувалося саме таке чисельне і регіональне представництво. Цей аспект, як і інші сторони широкої теми думського представництва від українських губерній, потребує додаткових дослідницьких зусиль, проте основні тенденції помітні.

Отже, за весь час існування Державної думи Російської імперії (1906-1917 рр.) від українських губерній було 33 депутати духовного звання, які обіймали 36 депутатських місць (отці Трегубов, Маньковський і Станіславський з Київської, Подільської і Харківської губерній відбули по дві каденції поспіль). Це були православні парафіяльні священики та архієреї, обрані від восьми українських губерній. Таврійська губернія представництва православному духовенству не надала. Мандати розподілилися таким чином: в 1-й Думі – 1, в 2-й Думі – 4, в 3-й Думі – 16, в 4-й Думі – 14. Ця група відзначалася дисципліною і поміркованою активністю, й мала певний вплив як у Думі, так і на місцях

Аналіз життєвих стратегій та поглядів переважної більшості представників розглянутих груп депутатів свідчить про те, що серед інтелігенції знаходилися радше захисники єдиної і неділимої монархії з самодержавною владою, або ж конституційної монархії, або навіть соціалістичної республіки – однак у межах Російської імперії. Прихильники української автономії були хіба що серед народних учителів селянського походження або серед викладачів професійної, насамперед,

сільськогосподарської, школи. Український живел у середовищі депутатів із вищих прошарків інтелігенції з українських губерній якщо й був, то в Думі практично не проявлявся. Першодумські депутати-професори яскраво представляли як теоретики і практики ліберальний спектр професури Російської імперії початку ХХ ст. (насамперед, П. Новгородцев, М. Ковалевський і М. Гредескул). Право-консервативний реванш у 3-й і 4-й Думах уособлювали професори С. Богданов, А. Вязигін та С. Левашев.

3.3. Селяни, міщани, робітники

Селяни, поселяни, колоністи й козаки. Селянство – вельми непроста для розуміння й окреслення категорія, соціальна верства, навколо якої уже довгий час ламають списи історики, соціологи та представники інших гуманітарних наук. Питання, чи вважати селянами тих, хто змінював традиційний одяг на міський («поначіпляв галстучки й воротнички»), турбувало й самих селян-членів Думи [1121, с. 84]. До, здавалося б, формально дефінітивної проблеми з селянами долучився і Сенат імперії, реагуючи на відповідні запити з місць, що виникали у комісії при складанні виборчих списків тощо.

У теперішньому аналізі ми вилучили зі списку селян за походженням (152 особи) усіх, хто народився у селянській родині, але займався неселянськими справами і припинив обробляти землю, як-от: промислові робітники, вчителі, лікарі та ін. Як деяке виключення слід сприймати залучення до селян-хліборобів тих, хто постійно мешкав на селі і працював або в селянському самоврядуванні (є кілька таких депутатів, без зазначення, що вони займалися ще й хліборобством), або займався споконвічним ремеслом, що супроводжувало обробіток землі, наприклад, сільським ковальством. Отже,

таких селян-депутатів від Наддніпрянської України, дещо умовно названих селянами-хліборобами, в Думі налічувалося 132 особи (див. табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Чисельний та поіменний склад депутатів від українських губерній Російської імперії, селян-хліборобів та сільських посадових осіб*

Губернія	Всього	Прізвище та скликання
Волинська	26 = I-7; II-9; III-5; IV-5	Андрейчук (III); Базилюк-Вознюк (I); Бас (II); Бобровник (I); Бурмич (IV); Васюхник (II); Гаркавий (II); Герасименко (III); Гинюк (I); Данилюк (III); Дрбоглав (II); Гнатюк Л. (IV); Ігнатюк М. (II); Калішук (II); Клименко (III); Коренчук (II); Лопатюк (I); Марчук (I); Москалюк (IV); Никитюк (III); Никончук (II); Погребняк (I); Самчук (IV); Тивончук (IV); Фурман (I); Ющук (II)
Катеринославська	8 = I-2; II-4; III-1; IV-1	Алакозов (II); Возовик (I); Костенко (II); Лисенко (I); Макогон (IV); Носик (II); Пройда (II); Тараненко (III)
Київська	22 = I-7; II-12; III-2; IV-1	Вовчинський (II); Восний (II); Грабовецький (I); Зубченко Г. (I); Коваленко (III); Краселюк (II); Лагно (II); Литвин (I); Литвиненко (II); Маляренко (II); Мерщій (IV); Михайлюк (II); Нестеренко(в) (I); Нечитайло (II); Сахно (II); Сидоренко (III); Смиченко(I); Снігир (II); Таран (I); Філоненко (I); Чеповенко (II); Чигирик (II)
Подільська	29 = I-12; II-11; III-4; IV-2	Андрійчук (III, IV); Бей (I); Вістяк (IV); Галушак (III); Гнатенко (I); Дідурик (II); Дубонос (II); Зубченко (II); Каташинський (II); Коваль (IV); Косаренчук (I); Крук (I); Кучеренко (I); Кучерук (I); Матвєєв (II); Михайленко (I); Мороз (II); Наумчак (II); Ніколенко (III); Пахальчак (III); Рибачок (I); Рогожа (II); Романюк (I); Семенов (II); Соловей (II); Туперко (II); Шипітка (I); Штефанюк (I); Яременко (I)
Полтавська	11 = I-4; II-5 III-1; IV-1	Васецький (II); Власенко (II); Дубовик К. (II); Дубовик Ф. (I) Дяченко (I); Кириленко (I); Онцький (I); Сайко Ю. (II); Угнич (IV); Удовицький (III); Черненко (II)
Таврійська	6 = I-2; II-2 III-1; IV-1	Гальвас (III); Лашухін (IV); Нечипоренко (I); Притула (I); Тютюнов (II); Щербеха (II)
Харківська	12 = I-3; II-6 III-1; IV-2	Васютін (II); Гайдамака (IV); Деревянко (II); Доценко (IV) Леус (III); Литвинов (II); Лопатін (II); Назаренко (I); Оранський (I); Пелипенко (II); Стрельцов (I); Яровий (II)
Херсонська	9 = I-5; II-2 III-1; IV-1	Балло (II); Борисов (I); Горячко (II); Леонов (I); Мазуренко (IV); Мінх (I); Скрипник (I); Сторчак (III); Федченко (I)
Чернігівська	9 = I-3; II-3 III-2; IV-1	Бабич (I); Базилевич (III); Веремієнко (II); Гузь (III); Дементьєв (II); Куриленко (I); Тарасенко (I); Хвіст (II); Циганов (IV)
	132	I Дума – 45 II Дума – 54 III Дума – 18 IV Дума – 15

*Джерело: Додаток А.

Ця група, виділена за професійною і водночас соціальною ознакою (хлібороби і учасники селянського станового самоуправління) надто велика, щоб характеризувати кожного її члена (Але й «типових» її представників виділити також важко: склад вельми строкатий, особливо у майновому відношенні.

Розгляд згаданої вище таблиці спонукає до певних висновків. Один із них – помітна диспропорція у селянському представництві в депутатському корпусі в Думі I і II скликань (разом – 99 осіб) порівняно з Думою III і IV скликань (разом – 33 особи).

Помітним з таблиці також є той факт, що селян, обраних двічі або більше разів, як, наприклад, деяких дворян чи спадкових почесних громадян, в Думі практично не було. Єдине виключення становив згаданий уже подільський селянин Андрійчук, член 3-ї і 4-ї Думи. Але вдруге він став депутатом не за прямими виборами на губернському виборчому з'їзді 18 жовтня 1912 р., а заступив місце Івана Авчіннікова, який у кінці травня 1916 р. склав із себе депутатські повноваження у зв'язку з призначенням на державну службу, начальником Томського управління землеробства і державного майна [799, с. 8]. Отож Григорій Андрійчук, виборщик у 4-у Державну думу по Летичівському повіту Подільської губернії від з'їзду землевласників, був забалотований на загальних виборах і став членом Думи тільки з 10 вересня 1916 р., власне як такий, що знаходився у «найближчому резерві» [799, с. 21]. Тобто він став депутатом у розпал війни і в останній рік легітимного існування Думи IV скликання, коли довибори вже не проводилися.

Ще одним помітним фактом є чисельне переважання селян у складі депутацій із трьох правобережних губерній (Волинської, Київської і Подільської), особливо в перших двох Думах. Причому з абсолютним переважанням селян-українців: очевидно, уряду йшлося у першу чергу про блокування доступу до Думи польських землевласників, а російське землеволодіння без законодавчої підтримки в цій сфері попервах виявилось неготовим до боротьби на виборах. Виглядає так, що місцева адміністрація

вибирала менше зло із двох, зробивши ставку на селянство. Коли ж уряд до певної міри опанував ситуацію в країні і пішов на зміну виборчого закону, селяни стали непотрібним, власне, елементом у Думі; стосовно ж їх законотворчого потенціалу в адміністрації на місцях не було ілюзій і раніше [331, л. 12]. Державний корабель на якийсь час вирівнявся, – використаємо далі цю метафору початку ХХ ст., – загроза згубного крену минула, і селяни у 3-й, а тим більше, у 4-й Державній думі були представлені, за невеликими виключеннями, тільки в межах передбаченого законом мінімуму: тобто як представники від волостей, по одному від губернії.

Селянство на початку ХХ ст. було, по суті, уособленням українського народу, тому розглянемо селянську думську депутацію за повною схемою соціокультурного аналізу.

Суттєвою характеристикою для селянства було *землеволодіння*. Селяни різних категорій, з козаками, поселянами і колоністами включно, у розглянутій вище групі землевласників із 247 депутатів налічували 85 осіб (у т. ч. шестеро козаків і двоє колоністів), або 34,4%. Проте формально не всіх селян із цієї групи можна вважати землевласниками – багато з них мали тільки надільну землю, хоча вона вже і переходила, за столипінським аграрним законодавством, у власність. Були селяни, що мали і надільну, і куплену землю, тобто на праві приватної власності.

До цензових землевласників, отже, належали власники від 100 дес. землі і більше. Сюди ж потенційно могли увійти й ті, хто не назвав свого землеволодіння. Інші невеликі виключення (як уже зазначалося, за певних умов цензовими могли стати і власники 25 дес.) радше підкреслюють основне правило. До групи цензових землевласників, таким чином, віднесемо чотирьох селян-депутатів, у власності яких налічувалося від 100 до 500 дес. землі (Андрій Балло [364], Генріх Гальвас [513], Іван Михайлюк [419] і Артемій Пройда [434]), та двох селян-козаків, у яких її було понад 500 дес. (Сильвестр Васецький [371] і Олексій Власенко [375]).

Земельні статки усіх селян-депутатів назвати у тексті не випадає (див. додаток А), проте рамки його та найяскравіших або «еталонних» представників назвати можна. Зробимо це в регіональному вимірі.

Волинські селянські депутати, числом 16 осіб, мали від 0,5 дес. надільної землі (Овсій Бас [365] і Марко Ігнатюк [393]) до майже 30 дес. (4 дес. надільної і 25 дес. придбаної) у Матвія Андрейчука. Землеволодіння чи землекористування селян-депутатів від *Київській губернії* коливалося від 1 до 138 дес. Один із депутатів, Кузьма Маляренко [414], за присудом громади користувався півдесятиною землі як коваль. «Цензовиком» з 138 дес. був селянин Радомишльського повіту Іван Михайлюк. *Подільські* селяни-депутати у відношенні землі були здебільшого маломаетні, якщо не сказати бідні; купленої (власної) землі мали небагато, селянська земля тут була в основному надільною. Характерні записи: 2-3 дес. своєї землі, або, як у Петра Ніколенка [608], – 1,5 дес. купленої, 3,5 дес. надільної, і т. п. Найбагатший землею з подільських селян-депутатів Григорій Андрійчук мав її 16 дес.

Полтавські селяни-депутати були переважно малоземельними і мали від 0,5 до 5 дес. землі у власності. Один тільки Тимофій Черненко [458] володів 29 дес. своєї і надільної землі. Проте двоє козаків, уже згадані Власенко і Васецький, були цензовими землевласниками, на рівні з полтавськими дворянами середньої руки (у Власенка 600 дес., у подальшому – 2 тис. дес., у Васецького 923 дес.). Склад землевласників *Харківської губернії* можна назвати відносно рівним. Тамтешні селяни-депутати мали в основному надільну землю, від 1 до 5-10 дес. Багатші з них – це Гнат Стрельцов [337, л. 31; 687, л. 48 об., 688, л. 148 об.] (16 дес. [799, с. 592-593]) та Йосип Доценко [535], (70 дес.). *Чернігівські* думці з селян здебільшого мали власну землю в невеликій кількості, від 2,5 до 30 дес. Найбагатший у цій депутації Петро Базилевич [479] мав 30 дес. власної і 3 дес. надільної землі. Чернігівські депутати з селян-козаків загалом були значно біднішими на землю, ніж згадані вище полтавські козаки. У Тимофія Веремієнка [374] було 5 дес., у Василя Хвоста [454] – 10 дес.

Може, тому вони були налаштовані куди радикальніше, ніж їх полтавські колеги.

Катеринославські селяни-депутати мали землю від 2 дес. у Трохима Носика [425] до 120 дес. у Артемія Пройди. З селян-депутатів *Таврійської губернії* єдиний українець Сава Щербаха [462] мав 6 дес.; його колега за станом (але не за статками) росіянин селянин і підприємець Зиновій Захаров – 1800 дес. Не бідним вважався і поселянин-колоніст із Перекопського повіту Генріх Гальвас (248 дес.). У депутації від *Херсонської губернії* селян, що вказали свою земельну маєтність, налічувалося усього четверо. Причому в Івана Сторчака [656] було всього лише 4,5 дес. надільної землі, у Григорія Мазуренка [583] – 30 дес., а от депутат Думи II скликання, етнічний грек Андрій Балло, мав уже більш солідне володіння – 417,5 дес. купленої та 8,5 дес. надільної землі. Селянин також, але з окремим статусом «поселянин-колоніст», німець Фома Центнер [456] мав 615 дес. Тобто ці два останні представники багатонаціональної Херсонщини були повноцінними цензовими землевласниками (ценз тут коливався від 200 до 350 дес.).

Отже, за цими неповними даними можна зробити обережний висновок, який загалом підтверджує відому ситуацію із забезпеченістю землею в Україні: найменше її було в селян-депутатів Правобережної України, дещо більше (а у козаків та поселян-колоністів то й значно більше) – у представників Лівобережжя та Південної України.

Відносно рівними були *вікові характеристики*: селянська депутація в 1-й і 2-й Думах мала середній вік 39 років, у 3-й – 40,3, у 4-й – 39,9 років. Отож принаймні у цьому відношенні селяни підійшли до виборів українців відповідально: середній вік їхніх обранців – 39-40 років (39,6) – чи не пік чоловічих сил, розуму, знань і досвіду.

Наразі важко сказати, чи переймалися селяни, услід за урядом, *національною належністю* своїх депутатів – мало усвідомлюваній для більшості тодішніх жителів українського села частині. Виглядає так, що, поки не заходила мова про приналежність землі в українських губерніях, то селянам

було байдуже, як називатися: українцями-малоросами, як з діда-прадіда, чи православними християнами, чи руськими. Росіянами, можливо, було ще краще, з огляду на російськомовне начальство, зручніше й престижніше [1989, с. 15].

От тільки земля – коли в Думі заходила мова про краєвий фонд, згадували, хто ж її окропив потом-кров'ю і тим самим легітимізував у власність. Але таких охочих до цієї землі не бракувало: свої претензії могли пред'являти і росіяни після 1654 р., і поляки – після середини XIV ст., що активно й навіювалося російською і польською пресою відповідного спрямування. Така ситуація могла бути одним із суттєвих аспектів національного виховання українців – можливо, дієвішим, ніж рідні пісні та портрет Шевченка в рушниках десь у кутку (тим більше, що на тих рушниках цілком могли бути вишиті й двоголові орли – просто, як мережка). Адже рано чи пізно мало виникнути питання: якщо в Україні землю називають російською, польською тощо, то де ж власне українська, яку – ще жило у народній пам'яті, – боронили від турків, татар, поляків і тих же росіян?

Ситуацію зі стихійним усвідомленням власних національних інтересів у Думі яскраво описав за гарячими слідами подій Федір Матушевський у своїй статті про громаду українців у 2-й Думі. Серед причин, що спонукали українців до виходу з трудової групи і спроби започаткування власної фракції, він назвав і таку: «...їх інтереси, як представників українських трудових мас рішуче нехтували і в Думі, і в групі товаришів по фракції. Литовці, козаки, мусульмане й інші мали право сміливо і одверто балакати і про те, що земства у них немає, і про бажання свого народу добиватись автономії і власного земельного фонду. Українцям же треба було тільки заїкнутись про свій фонд, про свою автономію, про інтереси трудових українських мас, як великоросіяне і навіть литовці накидалися на наших депутатів з піною на губах, репетуючи, що їх хочуть ограбити. Дарма їм казали, що в українців самих землі не має, що коли лишиться ся від харчової норми, то і їм ще дадуть – буде особливий переселенський фонд – ті ніяк не заспокоювались. При таких умовах навіть

несвідомі українці почували себе чужими в гурті цих протестантів і все більше та більше горнулися до своїх» [1371, с. 95].

Українська національна проблематика з таким от аграрним підтекстом оприлюднювалася навіть з думської трибуни, в Думі I та II скликань, але ширшого розголосу тоді не набула. Проте зерно впало не на суху землю – воно проросте дещо пізніше, в 1917 р., байдуже, що урожай був занедбаний самими ж хліборобами і витоптаний на якийсь час. Так чи інакше, на виборах ясно проявлялося протистояння з польськими землевласниками і єврейськими міщанами [1097; 1098], в якому утворився дещо дивний симбіоз виборщиків із українських селян, які інколи себе навіть іменували росіянами, і поміщиків, які були почасти етнічними росіянами, а здебільшого таки з українців. Щоправда, українців тільки за походженням, із російською національною ідентичністю та часом навіть із послідовними ультраросійськими переконаннями, як, наприклад, у Василя Шульгіна [1109, с. 11].

Отже, у складі селянської депутації бачимо в цілому переважання українців: із 132 осіб депутатів-селян 77 – українці (58,3%). На другому місці росіяни – 49 осіб (37,1%).

Представники інших національностей (двоє німців, двоє греків, один чех і один білорус) не склали в чисельному відношенні якогось суттєвого впливу. Їхня присутність радше ілюструвала регіональні особливості в етнічній структурі населення: німці від південних губерній – як наслідок організованих колонізаційних процесів, чех і білорус від західних і північних губерній – як прояв радше природної міграції населення.

Цікавим видається співвідношення чисельного складу українців і росіян у складі селянського представництва за скликаннями. У 1-й Думі воно складало 31 і 13 із 45 осіб, або 68,8% українців і 28,8% росіян. У 2-й Думі з 54 селян-депутатів українців було 32 (59,3%), росіян 19 (35,2%). Картина по 3-й Думі: 11 українців (61,1%) і 6 росіян (33,3%) з 18 осіб. У 4-й Думі з 16 селян-депутатів (враховуємо і повторно обраного Андрійчука) це співвідношення складало 4 і 11, або 25% українців і 68,8% росіян.

Зведені відомості про національність селян-депутатів у кількісному та регіональному вимірі наведено в табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Чисельний та національний склад депутатів від українських губерній Російської імперії, селян-хліборобів та сільських посадових осіб*

Губернія	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума	Всього
Волинська	7 (7 укр.)	9 (8 укр., 1 чех)	5 (3 укр., 2 рос.)	5 (1 укр., 4 рос)	26 (19 укр., 6 рос., 1 чех)
Київська	7 (5 укр., 2 рос.)	12 (10 укр., 2 рос.)	2 (укр.)	1 (рос.)	22 (17 укр., 5 рос.)
Подільська	12 (11 укр., 1 рос.)	11 (3 укр., 8 рос.)	4 (1 укр., 3 рос.)	2 (1 укр., 1 рос.)	29 (16 укр., 13 рос.)
Полтавська	4 (2 укр., 2 рос.)	5 (4 укр., 1 рос.)	1 (укр.)	1 (укр.)	11 (8 укр., 3 рос.)
Харківська	3 (рос.)	6 (3 укр., 3 рос.)	1 (укр.)	2 (рос.)	12 (4 укр., 8 рос.)
Чернігівська	3 (1 укр., 2 рос.)	3 (укр.)	2 (укр.)	1 (білор.)	9 (6 укр., 2 рос., 1 білор.)
Катеринославська	2 (укр.)	4 (3 рос., 1 грек)	1 (укр.)	1 (рос.)	8 (3 укр., 4 рос., 1 грек)
Таврійська	2 (укр.)	2 (1 укр., 1 нім.)	1 (нім.)	1 (рос.)	6 (3 укр., 2 рос., 1 нім.)
Херсонська	5 (1 укр., 3 рос., 1 нім.)	2 (1 рос., 1 грек.)	1 (рос.)	1 (рос.)	9 (1 укр., 6 рос., 1 грек., 1 нім.)
Всього	45 (31 укр., 13 рос., 1 нім.)	54 (32 укр., 19 рос., 2 грек., 1 чех)	18 (11 укр., 6 рос., 1 нім.)	15 (3 укр., 11 рос., 1 білор.)	132 (77 укр., 49 рос., 2 нім., 2 грек., 1 чех, 1 білор.)

*Джерело: Додаток А.

Збіг «етнічного реваншу» росіян у селянському складі Думи останнього скликання порівняно з першим (в процентному відношенні різниця складає соті долі відсотка) видається випадковістю, але тенденція є цілком наявною. При помітній різниці в абсолютному складі, яка демонструвала соціальну політику уряду у переломленні через думське представництво (чисельність селян зменшилася приблизно втричі в 4-й Думі порівняно з 1-ю), іще помітнішою є

різниця в національному складі: депутатів-селян українців поменшало приблизно вдесятеро.

Загалом заняття такого роду статистикою вимагають часу й терпіння, зате дають матеріал для узагальнень, який можна назвати, щонайменше, цікавим. Наприклад, можна прослідкувати, як протягом чотирьох виборчих кампаній – 1906, двох у 1907 і 1912 рр. кардинальним чином змінився національний склад подільської депутації: дванадцять депутатів-українців і один депутат-росіянин у 1-й Державній думі та дзеркально протилежна картина у Думі другого скликання: дванадцять росіян і один українець.

Очевидно, що тут не обійшлося без цілеспрямованої національної політики столипінського уряду та без відповідного резонування з боку українського селянського соціуму. Очевидно, він гнучко реагував на тенденції згори, і якщо владі хотілося, щоб селяни були росіянами, то селяни такими й ставали без зайвих сентиментів. Це припущення, вочевидь, вимагає спеціального дослідження, але проте певні ознаки такої прагматичної толерантності у національному плані помічалися уже сучасниками («українець или общеросс, смотря по обстоятельствам», «...такі люде, часом, коли треба кажуть «я тоже малоросс» [163, арк. 4]).

Російські селяни як із корінних російських губерній, так і з українських або інших, наприклад, поволзьких губерній, не мали такого клопоту з визначенням ідентичності. Також не мали якихось проблем у цьому відношенні й представники національних меншин, у нашому випадку греки, чехи, німці. Греки були православними в єдиній у світі православній імперії, чех Дрбоглав теж позиціонувався як православний (або прийняв православ'я уже на Волині).

Цілком комфортно до *Першої світової війни* почувалися в Росії німці, без різниці у сповіданні віри – лютерани чи меноніти. Вони жили власними релігійними общинами, і за умови політичної лояльності цілком могли розвивати й те, що у політичних програмах називали «культурною автономією». Вони навіть намагалися формувати власне думське

представництво [1023; 1030], особливо в часи політичного потепління періоду 1-ї та 2-ї Думи.

Зате справжній інтернаціонал спостерігається в *освітньому статусі* народних обранців-селян: тут, незалежно від національності, абсолютно домінує нижча освіта, в якій би формі вона не була: 126 депутатів із 132 (95,5%) мали нижчу освіту. Двоє депутатів від Катеринославської губернії, грек Тимофій Алакозов [363] і українець Іван Лисенко [341, л. 5; 687, л. 69 об.; 688, л. 44 об.], мали незакінчену середню освіту. Четверо – росіяни з Харківської губернії Дмитро Назаренко [337, л. 8; 687, л. 47 об.-48] та Йосип Оранський, волинські депутати чех Іван Дрбоглав та українець Артемій Фурман [346, л. 21; 687, л. 61-61 об.] декларували середню освіту. Дрбоглав при цьому – досить екзотичну як на селянина, що вирощував хміль на своїх 50 десятинах: він закінчив реальне училище і академію живопису в Австрії [892, с. 45]. Усі шестеро працювали в Думі перших двох скликань.

Переважна більшість селян-депутатів (84) мали нижчу освіту «офіційного» характеру, тобто закінчили одну з визнаних державою нижчих шкіл. У біографічних записах зустрічається досить широкий спектр таких шкіл, але переважно це однокласні міністерські та земські народні училища або церковно-парафіяльні школи.

Ще одним каналом здобуття селянами елементарної освіти була служба у війську. Здобута таким чином освіта позначалася як отримана «у військовій команді» чи «в полку» (як, наприклад, у Авксентія Гринюка з Волинської губернії або у депутатів-полтавчан Феодосія Дубовика [336, л. 10 об.; 688, л. 108 об.], Максима Дяченка [687, л. 87 об.; 688, л. 98 об.-99] чи Івана Кириленка). Українські селяни у царському війську досягали часом непоганих успіхів, добуваючи унтер-офіцерські нашивки тощо. Військова служба у реформованій після Кримської війни 1853-1856 рр. армії ставала також нагодою для того, щоб отримати початкову освіту, з прищепленням заодно загальноросійських цінностей. Василь Шульгін зазначив якимось про мову

волинських селян, які пройшли школу царської служби: вона являла собою суміш «загальноруської мови з місцевою» [994, с. 45].

Ставлення до запровадженої сподвижником Олександра II Дмитром Мілютіним військової реформи було різним ще в його часи, тобто в 70-ті рр. XIX ст. Далеко не всі в урядових сферах сприймали її як прогресивний політичний захід і нове надбання цивілізації, яке, пропускаючи через лави армії мало не все доросле чоловіче населення, буде повертати в середовище громадян людей письменних та зробити для освіти народу більше, ніж саме учбове відомство.

Така «попутна» освіта, вважали противники реформи, відволікатиме населення від продуктивної праці: «Відриваючи від сохи справжніх орачів, вона [освіта – *О. К.*] повертає в села так званих «порчених мужиків», тобто таких письменних (точніше, напівписьменних) людей, котрі уже встигли відвикнути від хліборобської праці, тяготяться нею, прагнуть у міста на місця двірників, швейцарів, лакеїв і т. п., а при невдачі поповнюють собою бездомний міський пролетаріат» [978, с. 268, прим. 109]. Вказувалося також на приховані загрози залучення до служби в армії й молоді з освічених верств: мовляв, юнаки з освітнім цензом, які примусом на рік чи два залучаються на службу, навряд чи являють собою серйозний військовий елемент; що це лише данина вимозі нівелювання, переважно спричиненій теоретичними міркуваннями. На практиці ж це не дуже добре для державних інтересів: «...створений новою системою порядок, при якому, окрім солдатів у лавах армії будуть знаходитися ще сотні тисяч напівсолдатів, напівселян і напівміщан, не складає здобутку в сенсі політичної благонадійності. Це різношерсте середовище, звичайно, менш стійке, ніж справжнє землеробське населення чи цілком дисципліноване військо. У випадку зловмисної пропаганди і народних хвилювань, що її супроводжують, чини запасу, при коротких термінах служби, виявляться більш податливими до спокушання з законного шляху, ніж старослуживі, і разом з тим являться елементом більш згуртованим ніж, наприклад, селяни, і як наслідок, більш небезпечні» [978, с. 268-269].

Тобто перебування в армії не було просто собі невинним відбуванням громадського обов'язку чи, у той час, цареві служби. Вищими чиновниками держави воно розглядалося, і цілком слушно, як серйозна політична школа. Ця школа визнається також дуже суттєвою для подальшої соціальної поведінки особи – тобто освіта селянина «у військовій команді», в дорослому віці, значно відрізнялася від освіти, наприклад, у дитячому віці в церковнопарафіяльній школі, і справляла більший вплив на подальшу соціалізацію колишнього солдата.

Дуже популярним декларуванням про нижчу освіту було визначення «домашня»; іноді навіть дещо кокетливо, як на сучасне розуміння, – «домашня початкова», як у волинського депутата Тита Клименка [555] та ін. У цьому сенсі селяни були не тільки інтернаціональними (таку освіту показали 16 росіян, 18 українців і 1 німець). Загалом-то прерогатива реальної домашньої освіти належала дворянству, хоча мало хто показував цю обставину, маючи за плечима потім гімназію та університет. Граф Олексій Бобринський, наприклад, закінчив гімназію екстерном, отже, мав повноцінну домашню освіту.

«Домашня» ж освіта селян часто сполучається з характеристикою в біографії «малописьменний» (як у подільських селян Андрія Дідурика [386] чи Прохора Мороза [420]). Але навіть такі звичні для нового часу уміння, як читати та писати, мали не всі селяни, обрані від губерній Наддніпрянської України. Двоє з них взагалі були неписьменними: депутати 1-ї Державної думи від Подільської губернії 38-річний хлібороб Ілля Кучеренко [335, л. 29; 687, л. 26] та 50-річний Петро Михайленко [335, л. 28 об.; 687, л. 26 об.].

Партійність українських селян (як власне і всіх інших у Думі) мала досить випадковий характер і буде розглянута разом із характеристикою політичного вибору депутатів з інших верств і соціо професійних груп.

Робітники на початку ХХ ст. являли собою цілком реальний клас на соціальному полі Російської імперії, проте в офіційно визнаній становій структурі населення робітників як таких не було. Вони числилися або селянами, або міщанами.

Проте виборче законодавство враховувало нові реалії (насамперед боротьбу робітників за свої права в ході революції 1905-1907 рр.) і, хоч не відразу, ввело певну квоту робітничого представництва, про що йшлося вище. Ця квота стосувалася в першу чергу робітників індустріальних підприємств, залізничних майстерень, а також гірничорудної промисловості. Але оскільки робітники продовжували числитися в селянах, то на перших порах вони могли обиратися (і обиралися) в Думу навіть як представники волостей. Загалом у Думі налічувалося 19 депутатів-робітників, обраних від губерній Наддніпрянської України.

Як і у випадку з селянським представництвом, найбільшим числом депутатів робітники були представлені в Думах перших двох скликань: у 1-й їх було восьмеро від шести губерній, у 2-й – шестеро від п'яти губерній. Належним чином проявити себе традиційно активні депутати-робітники не змогли – і з огляду на переважно кадетсько-трудолицький депутатський склад Думи перших двох каденцій, і через короткий термін їх існування. Натомість депутати 3-ї і 4-ї Думи, особливо катеринославські депутати соціал-демократи Георгій Кузнецов [570] і Григорій Петровський, зайняли помітне місце в робітничому представництві. Чисельний та поіменний склад робітників див. у табл. 3.14 (порівн. табл. 2.8).

Таблиця 3.14

Чисельний та поіменний склад депутатів від українських губерній Російської імперії, робітників за основним заняттям*

Губернія	Всього	Прізвище та скликання			
Волинська	-	-			
Катеринославська	6	Бабенко (I); Білоусов (II); Кузнецов (III); Михайличенко (I); Нагих (II); Петровський (IV)			
Київська	3	Вировий (I); Гуменко (II); Нестеренко(в) (I)			
Подільська	-	-			
Полтавська	1	Жигіль (I)			
Таврійська	2	Бур`янов (IV); Фомичов (II)			
Харківська	4	Діденко (I); Муранов (IV); Рибальченко (II); Шурканов (III)			
Херсонська	1	Ільїн (I)			
Чернігівська	2	Остронососов (I); Приходько (II)			
Всього	19	I Дума – 8	II Дума – 6	III Дума – 2	IV Дума – 3

*Джерело: Додаток А.

Отже, найчисленніше представництво в 1-й Думі, 8 осіб, було від Катеринославської (Бабенко і Михайличенко), Київської (Вировий і Нестеренко, він же – Нестеренков), Полтавської (Жигіль), Харківської (Діденко), Херсонської (Ільїн) і Чернігівської (Остроносів) губерній.

Першодумські депутати-робітники були ще досить наближеними до села: хтось іще мав земельний наділ, хтось працював на підприємствах, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської сировини і тому вважався не дуже «індустріальним» робітником, а хтось, будучи по суті робітником, обирався селянами представником від волостей, як селянин за становим походженням.

Так, волості Катеринославської губернії представляв Лев Бабенко [341, л. 6; 687, л. 69]. Його життєвий шлях і «кар'єра» робітника була б типовою: народження в селі недалеко від промислового міста (Олександрівська, нині Запоріжжя), ремісниче училище, робота на заводі. Але далі зіграла роль дата народження: 1880 рік, тож на момент спалаху революції 1905-1907 рр. Бабенко якраз відбував царську службу на Чорноморському флоті, працював у котельному цеху і, якимось чином ставши причетним до повстання на флоті влітку 1905 р., потрапив у поле зору політичної поліції й залишався у ньому надалі. Після війська працював на заводі сільгоспмашин; а оскільки (як буде видно з його подальшої діяльності, і, зокрема, партійності – не традиційна для робітника соціал-демократична партія, а Трудова група в Думі, а далі Трудова народно-соціалістична партія [799, с. 30]), Бабенко близько переймався селянськими проблемами, – то його обрання від селян можна вважати виправданим. Самого ж самого Бабенка, відповідно, можна вважати за досить характерну для початку ХХ ст., та ще і для промислової губернії, якою була Катеринославська, фігуру селянина-робітника, або робітника-селянина.

Дещо інакше складалася робітнича доля другого селянина-робітника, який представляв уже не волості, а власне робітничий клас Катеринославської губернії – Митрофана Михайличенка [341, л. 6; 687, л. 69 об.; 688, л. 46 об.]. Його біографія характерна по-своєму. Селянин-українець із села Урицове

Воронезької губернії, закінчив земську школу, наймитував у економіях, служив конторником, гірничим робітником і десятником на Щербинівській копальні, слюсарем на Вознесенській копальні. За агітаційну діяльність в Юзівському окрузі був побитий чорносотенцями [799, с. 378-379], відтак набув популярності і був обраний у Думу, де ввійшов до складу соціал-демократичної фракції.

Робітники-першодумці від Київської губернії віддзеркалювали переважно харчовий характер промисловості цієї правобережної губернії. Захар Вировий [345, л. 19; 687, л. 74; 688, л. 58 об.-59] був столяром (за іншими даними – стельмахом) на цукрорафінадному заводі у Черкасах, а Трохим Нестеренко [345, л. 19 об.; 687, л. 75-76 об.; 688, л. 58 об.] працював вальцівником на паровому млині Березовського у тих же Черкасах.

Робітників Полтавської губернії репрезентував робітник і майстер Крюківських майстерень Харківсько-Миколаївської залізниці Микола Жигіль [336, л. 15; 687, л. 91 об.; 688, л. 10 об.], виходець із села Луцинівки Лебединського повіту Харківської губернії. Він був першим і останнім робітником у полтавській депутації в Державних думах усіх чотирьох скликань.

Робітників Харківської губернії у 1-й Думі представляв селянин-робітник Борис Діденко [337, л. 30 об.; 687, л. 45-45 об.; 688, л. 148 об.]. Його кар'єра досить розмаїта: учеництво у котельному і слюсарному відділеннях механічного заводу Блінова, робота у майстернях Блауменфельда і Ейхгорна, робота машиністом цукрорафінадного заводу Харківського товариства [799, с. 164]. Характерним є запис про нього в одному з тогочасних довідників: «...селянин-робітник, [...] отримав тільки нижчу освіту, все-таки користується великою популярністю серед робітників як діяльний захисник селянських інтересів» [822]. Іншими словами, виходить так, що селянські інтереси були пріоритетними і для тогочасних робітників, які за їх відстоювання й обрали Діденка в думські депутати.

Не зовсім звичною видається робітнича біографія Володимира Ільїна [339, л. 9; 687, л. 105-105 об.; 688, л. 152 об.], котрий працював токарем

на кількох заводах, у т. ч. на суднобудівному заводі «Наваль» у Миколаєві, і був одним із організаторів робітничих профспілок у цьому місті. Незвичність у тому, що він походив із родини православного священика (хоча за іншими даними – селянської родини), і його освіта (духовне училище) і попередні заняття (робота в духовній семінарії) [799, с. 219] не віщували робітничої кар'єри і відтак можливості обрання депутатом від робітників.

Нарешті, єдиний робітник, який представляв північну, не надто промислово розвинуту Чернігівську губернію, селянин села Тераски Суразького повіту Логвин Остроносів [338, л. 11; 687, л. 108-108 об.; 688, л. 156 об.], став фабричним робітником із тринадцяти років. Він був ткачем на Гусівській сукняній мануфактурі. Політична поведінка цього депутата, як і деяких інших, висвітлювалася неоднаково, в залежності від політичної позиції видання. За однією версією, він «...співчував програмі РСДРП; захищав інтереси робітничого класу. Напередодні виборів в 1-у Державну думу арештований на масовці в лісі, звільнений після з'ясування особистості». За іншою ж – соціал-демократа Остроносова «...недавно було арештовано за участь в обговоренні селянських нужд» [799, с. 435; 822]. Очевидно, що йдеться про один і той же арешт, але мотиви вказуються різні, якщо (і на це варто звернути увагу) інтереси робітників і селян у той час ще не були помітно диференційовані і, власне, ототожнювалися.

Географія робітничого представництва у 2-й Державній думі дещо змінилася, а чисельність самого представництва зменшилася. Залишилися представлені Катеринославська (Білоусов [807] і Нагих), Київська (Гуменко), Харківська (Рибальченко [439]) і Чернігівська (Приходько [433]) губернії, втратила представництво Херсонська губернія, натомість його набула Таврійська губернія Таврійська (Фомичов [453]).

Катеринославські депутати-робітники були заангажованими в соціал-демократичний рух іще до обрання в Думу, а Катеринославська виявилася єдиною з наддніпрянських губерній, котра і в 2-гу Думу дала двох депутатів-робітників. Один із них, Іван Нагих, весь трудовий шлях пройшов на заводі

Гартмана в Луганську, з моменту самого будівництва заводу: встановлював машини в цехах, працював підручним електрика, слюсарем-ремонтником і нарешті слюсарем-складальником паровозів. Натомість Григорій Білоусов, чи не єдиний серед робітників уже власне «спадковий робітник» (батько його теж був робітником, хоча сам Григорій числився в міщанах), змінив багато підприємств. Працював переважно на склозаводах Царства Польського і Південної України.

Обидві ці біографії є показовими, тільки Білоусов (на заводі з чотирнадцяти років) – за сімнадцять років змінив десятки підприємств від західних до центральних російських губерній і далі на схід аж до Сибіру, але осів зрештою в Донецькому басейні. За цей час набув досвіду переговорів з власниками під час трудових конфліктів і став популярним у робітничому середовищі: за посередництвом до нього зверталися навіть робітники інших заводів. Із 1906 р. формував профспілки на Донбасі та був головою профспілки робітників склозаводу [799, с. 45, 391; 822].

Решта з чотирьох губерній, представлених робітниками у 2-й Думі, дали по одному депутату з робітничого середовища. Депутат від Київської губернії Іван Гуменко перебрав естафету першодумця Захара Вирового: він також був робітником Черкаського цукрорафінадного заводу, тільки працював не столяром чи стельмахом, а «при машинах». На других виборах заявила про свій статус промислової губернії також Таврійська: Приазов'я тоді входило до її складу і депутатом став один із фабричних робітників Бердянська Михайло Фомичов. Харківську губернію у 2-й Державній думі представляв цеховий робітник Сумських машинобудівних майстерень Бельгійського акціонерного товариства Павло Рибальченко. Від з'їзду уповноважених від робітників Чернігівської губернії депутатом став слюсар залізничних майстерень Пилип Приходько.

З третьочервневим законом демократичний виборчий експеримент, можна сказати, був завершений урядом, хоча обов'язкового представника робітників від окремих губерній усе-таки було залишено. У 3-й Державній думі

такими «обов'язковими» стали: від Катеринославської губернії слюсар Нижньодніпровських майстерень Георгій Кузнецов, від Харківської – робітник-металіст заводу «Новий Айваз», потім Харківського паровозобудівного заводу Василь Шурканов [324, л. 186-187].

Зате в Думі IV скликання робітники були представлені цілком достойно. Від Катеринославської губернії був обраний токар-металіст Григорій Петровський, котрому свого часу довелося шукати долі й роботи на заводах Харкова, Миколаєва, Маріуполя, Нікополя, Катеринослава та на копальнях Донбасу. Уповноваженим від робітників Харківської губернії став на цей раз Матвій Муратов [597], слюсар вагонного депо, потім паровозобудівного заводу Південно-Донецької залізниці. На фоні нової активізації робітничого питання в 1910-х рр. робітники провели навіть третього депутата, вже не «обов'язкового», – ним став обраний від загального складу виборщиків Таврійської губернії токар-металіст Азовсько-Чорноморського заводу в Бердянську Андрій Бур'янов [501], соціал-демократ меншовик.

Робітничі депутати у той час за станом речей не могли бути поважного віку: молода промисловість, молодий капіталізм вимагали молодого робочої сили. Цю тезу підтверджують вікові характеристики депутатів-робітників. Причому нижня вікова межа мало відрізняється від селянської, де також було чимало молодих людей. А от верхня межа значно нижча. Так, наймолодшим з робітників був депутат 2-ї Думи від Таврійської губернії Михайло Фомічов, який на рік обрання мав 25 років, найстаршим – 39-річний харківський депутат 4-ї Думи Матвій Муранов. Середній же віковий показник нечисленної робітничої депутації складає 31,2 роки. Аналогічний показник значно чисельнішої селянської депутації становить 39,6 років. Отже, цифри цілком співмірні, що також може слугувати аргументом на користь думки про слабку ще на початку століття різницю в традиційних уявленнях про дієздатність (і взагалі у соціоментальних характеристиках) між селянами, що працювали на землі [1468, с. 231-317], і селянами, що почали працювати на промислових підприємствах.

Йдеться саме про традиційні уявлення, бо підприємство ставало тим тиглем, де традиційне дуже швидко переплавлялося з новітнім і привнесеним, тож зміни у світобаченні і світосприйнятті помітні вже у думських виступах цих депутатів. До певної міри за такий плавильний тигель можна вважати і Таврійський палац в часи роботи в ньому Думи.

Національний склад робітничої депутації розглядати простіше, ніж у селянства чи дворянства, бо він мав представників, власне, двох національностей – українців і росіян. Бачимо ситуацію, протилежну ситуації з національним складом селянського представництва в Думі. Домінували тут росіяни: 12 із 19, або 63,2% від групи депутатів-робітників, що представляли губернії Наддніпрянської України. Робітників із етнічних українців було відповідно 7 із 19, або 36,8%. Як це виглядає за губерніями, видно далі з табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Чисельний та національний склад депутатів від українських губерній Російської імперії, робітників за основним заняттям*

Губернія	Всього	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Волинська	-	-	-	-	-
Катеринославська	6 (2 укр., 4 рос.)	2 (1 укр., 1 рос.)	2 (рос.)	1 (рос.)	1 (укр.)
Київська	3 (2 укр., 1 рос.)	2 (укр.)	1 (рос.)	-	-
Подільська	-	-	-	-	-
Полтавська	1 (укр.)	1 (укр.)	-	-	-
Таврійська	2 (рос.)	-	1 (рос.)	-	1 (рос.)
Харківська	4 (3 рос., 1 укр.)	1 (рос.)	1 (рос.)	1 (рос.)	1 (укр.)
Херсонська	1 (рос.)	1 (рос.)	-	-	-
Чернігівська	2 (1 рос., 1 укр.)	1 (рос.)	1 (укр.)	-	-
Всього	19 (7 укр., 12 рос.)	8 (4 укр., 4 рос.)	6 (1 укр., 5 рос.)	2 (рос.)	3 (2 укр., 1 рос.)

*Джерело: Додаток А.

За скликаннями найбільше депутатів-робітників (8) з найширшою географією представництва було в 1-й Державній думі, в якій за національністю вони ділилися 50:50, четверо українців і четверо росіян.

У 2-й Думі значно переважали росіяни – п'ятеро депутатів росіян і один українець, у 3-й українців-робітників не було взагалі – обидва депутати, обрані від робітничого класу Катеринославської і Харківської губерній, були росіянами. А от у 4-й Думі з трьох депутатів двоє були українцями.

Варто підкреслити тільки, що на виборах у 4-ту Державну думу більшовики вже значною мірою опанували ситуацію на великих заводах, і проводили (чи сприяли проведенню) своїх депутатів. Національне ж питання для більшовиків (для російської соціал-демократії взагалі) було питанням насамперед тактичним [863], ґрунтовно замаскованим під поняттям «інтернаціоналізм» та відкладеним у часі до «остаточної перемоги пролетаріату».

Якраз у цьому ключі й діяли соціал-демократи в Думі, тобто якщо вони відстоювали чийсь національні вимоги, то це служило насамперед засобом послаблення самодержавного імперського режиму в Росії, проти якого вони виступали, та способом залучення на свій бік тих національностей, інтереси яких вони відстоювали чи нібито відстоювали. Втім, це «нібито» виявиться вже в історичній перспективі; немає ніяких підстав підозрювати в нещирості робітничих депутатів, коли вони у своїх промовах відстоювали інтереси російських національних меншин, чи селян, чи дискримінованих соціальних груп або, скажімо, жінок.

Освітній рівень депутатів-робітників можна вважати порівнянним із рівнем освіти депутатів-селян. У селян з огляду на те, що в Думі їх налічувалося значно більше, формально освіта була навіть дещо вищою: зустрічалася середня освіта, спеціальна тощо. Робітники ж мали всуціль нижчу освіту; троє з них – Захар Вировий, Іван Гуменко та Андрій Бур`янов, – тільки домашню. Нижчу освіту майбутні робітники здобували, як селяни, переважно в земській або міністерській народній школі (училищі), або в церковно-парафіяльній школі.

Дехто закінчував ремісниче училище при підприємстві, хтось, як Петровський, закінчивши початкову школу при духовній семінарії, відвідував

потім вечірні технічні курси. Повністю ж неписьменних, як згадані вище двоє подільських депутатів-селян, у робітничому складі не було. У декого із них відзначається потяг до самоосвіти. Захар Вировий, для прикладу, принагідно слухав лекції з політекономії, багато читав, як стверджується, був знайомий з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Лассаля [891, с. 124, 261].

Вихідці з інших соціальних верств і груп населення Наддніпрянської України представлені в нижній частині таблиці станового складу Думи (див. табл. 2.8, поз. 7-13), де враховані усього 33 представники депутатського корпусу. А з огляду на те, що п'ятеро з групи «міщани» були фактично робітниками, то залишається менше, 28 осіб. Поіменний склад усієї групи з 33 осіб за вказаним ними (або – не вказаним) окресленням свого стану чи станового походження виглядає таким чином.

З ідентифікацією «*купець*» було двоє депутатів: депутат 3-ї Думи від Катеринославської губернії Іван Тищенко та депутат 4-ї Думи від Таврійської губернії Петро Шредер.

Запис «*міщанин*» мали шестеро депутатів: Білоусов, Гуменко, Муранов, Нагих, Приходько і Червоненкіс. Із них перші п'ятеро були власне робітниками. З міщан, таким чином, залишається тільки один, лікар Мейлах Червоненкіс, сюжет про якого наведено у підрозділі про інтелігенцію.

Група «*особисті почесні громадяни*» представлена двома особами: депутатом 3-ї Думи від Київської губернії Михайлом Гаркавенком та депутатом 4-ї Думи від Волинської губернії Василем Мельниковим.

Спадковими почесними громадянами були п'ятеро депутатів: член 4-ї Думи від Катеринославської губернії Олександр Александров, депутати 3-ї Думи від Херсонської губернії Олександр Волохін та Володимир Фальц-Фейн, депутат 2-ї і 3-ї Думи від Херсонської губернії (від м. Одеси) Осип Пергамент та депутат 4-ї Думи від Волинської губернії Полієвкт Ярмолович.

Почесним громадянином був депутат 4-ї Думи від Катеринославської губернії Федір Філатов.

Вихідцями з інших станів порівняно з тими соціальними групами, в яких вони перебували на момент обрання в Думу, були семеро осіб: депутат 3-ї Державної думи від Одеси Аркадій Бродський, депутати 1-ї Думи від Київської губернії Андрій Вязлов та Іван Заболотний, від Полтавської губернії Григорій Іоллос і від Чернігівської губернії Тимофій Локоть, депутат 2-ї Думи від Катеринославської губернії Олександр Караваєв та депутат 4-ї Думи від Харківської губернії Олександр Котляров.

Десять осіб у складі депутації *не мали прямої станової ідентифікації*. В основному це група інтелігенції: Віктор Клопотович, Митрофан Пташевський, Лазар Рабинович, Павло Родіонов, Анатолій Савенко, Олександр Сипягін, Георгій Федоров, Соломон Френкель, Михайло Шефтель та Євген Шольп, які вже у тій чи іншій категорії були чи іще будуть висвітлені.

Таким чином, депутатів-селян, тобто власне хліборобів (у т.ч. тих, хто працював у сільському становому самоуправлінні) у складі думської депутації налічувалося 132 особи, або 34,6 % від загального складу депутації наддніпрянських представників. У чисельному відношенні це була друга після дворянства суспільна група. Робітники (19 осіб), які щойно поривали з селянським чи міщанським станом, виступали з ясно виражених власних групових позицій, які могли свідчити про сформовану класову свідомість переважно в Думі III і IV скликань, де вони були в мінімально можливій за законом меншості. Однак ця їхня класова відмінність із правом на власне представництво була юридично визнана законом 11 грудня 1905 р.

Натомість втрачали своє колись визначне в українському суспільстві козаки, все більше інтегрувалися в український (радше – імперський) соціум колоністи і поселяни, вливаючись у багатомільйонне селянське середовище. Це явище виборче законодавство також враховувало, не роблячи для цих верств населення європейських губерній якихось виключень.

Склад депутатського корпусу відобразив і дедалі інтенсивніше розмивання міщанської верстви, представництво якої було передбачене

законом, але так і не стало суттєвою самодостатньою часткою корпусу, як це вдалося зробити робітникам.

3.4. Вплив соціального походження на політичний вибір

Запровадження на початку ХХ ст. роботи вищого представницького органу – Державної думи, разом із започаткуванням у другій половині ХІХ ст. системи земського самоврядування в частині Російської імперії стали найпомітнішими кроками у реформуванні суспільно-політичного життя Російської імперії в руслі ліберальної традиції. Фактично заборонена Російській імперії до легалізації політичних партій на початку ХХ ст. широка політична діяльність почала викристалізовуватися спочатку в земському середовищі, яке дасть у подальшому велику чисельність думських депутатів [1064, с. 225-228; 1287].

Новочасна й, значною мірою, вимушено дозволена, ліберальна традиція в ідейному й політичному житті багатонаціонального російського суспільного простору [1333] постійно конкурувала з консервативно-охоронною традицією, часто знеособленою («темні сили»), але від того не менш потужною і зловісною. «Консерватори» гальмували наміри ліберальних реформаторів, зробивши ставку на великоросійську націоналістичну ідеологію, – тим більш успішно, що й самі реформатори, діти свого часу і представники свого стану, не були переконані в необхідності йти до кінця. Принаймні, у реалізації тих намірів, які могли б погіршити чи якось ускладнити життя власного соціального середовища. Поведінка, вчинки та дії представників кожної верстви населення невідворотно несли на собі сильний наліт суб'єктивності, особистісних відносин, що відбивали політичне і соціальне життя суспільства в цілому

[1204]. З плином часу дедалі більшу роль у залученні населення України до політичної діяльності стали відігравати політичні партії [1432].

Особлива роль у становленні парламентської традиції належала Конституційно-демократичній партії, для якої Дума була альфою й омегою політичного буття. Багато майбутніх думців були членами саме цієї партії, починали ще з різних союзів (інженерів, лікарів та ін.), далі «Союзу союзів» і, зрештою, Партії народної свободи. Микола Біляшевський входив до складу Київського обласного комітету партії, Дмитро Горшков очолював її Єлисаветградський повітовий комітет, з жовтня перетворений на відділення Херсонського губернського комітету для Олександрійського, Ананіївського та Єлисаветградського повітів.

«Найтитулованішими» з українських кадетів були катеринославський депутат, московський професор Павло Новгородцев, який брав участь у підготовці конституційних напрацювань партії, ефективно пропагував її ідеї у складі спеціально створеної групи, а з березня 1906 р. був кооптований до складу Центрального комітету партії, та харківський професор Микола Гредескул, член «Союзу визволення» з 1904 р., і також член Центрального комітету з 1906 р. У «Союзі визволення» починали також депутати Іваницький, Микола Ковалевський, Лінтварьов (Харківська губернія), Імшенецький (Полтавська губернія), Миклашевський (Чернігівська губернія). Микола Миклашевський був свого часу головою Харківського відділу «Союзу визволення», а потім Харківського ж комітету Конституційно-демократичної партії. Звільнення його з посади члена Харківського окружного суду за розпорядженням вищого дисциплінарного присутствія Сенату за політичну діяльність (точніше, за партійність, та ще й у партії кадетів) стане одним із перших проявів урядових переслідувань кадетів, своєрідної *Berufsverboten*, «заборони на професії» вже на початку ХХ ст. і, відповідно, приводом для посилення опозиційності [331, л. 159 об.].

Нескладний контент-аналіз біографій цього складу дозволяє робити висновки щодо важливих соціокультурних характеристик «українських

кадетів». Показовим видається те, що більше половини з них були не просто членами партії, а займали в ній керівні позиції або були (як Чижевський і Щепкін) важливими у сфері зв'язків партії з національними та громадськими об'єднаннями.

Чотири депутати (Гредескул, Новгородцев, Муханов і Свечін) входили до складу Центрального комітету партії: двоє – відомі у своїх галузях знань професори і двоє – земські діячі, великі землевласники. Муханов і Свечін були також членами Санкт-Петербурзького міського комітету партії кадетів; Муханов, до того ж, був ще й заступником голови цього комітету. До вельми багатих кадетів належали також землевласник і підприємець із Таврійської губернії Соломон Крим та Федір Штейнгель – у даному випадку не землевласник і підприємець, а член Київського обласного комітету, голова Рівненського повітового комітету Партії народної свободи, делегат II й III партійних з'їздів. Іншими словами, це були власники інтелектуального і матеріального капіталу, що об'єктивно сприяв успіхові цих загальноросійських партій в українських губерніях.

Цей висновок, особливо в частині інтелектуального капіталу, можна поширити і на решту депутатів вказаної групи. Не можна не брати до уваги і організаційні старання і можливості, які вкладали у партійну скарбницю вже названі і ще не названі депутати, котрі до свого обрання очолювали обласні чи губернські комітети партії. Такими були губернські партійні очільники Імшенецький (Полтавський комітет), Миклашевський (Харківський), Муханов (Чернігівський), Оболенський (Таврійський), Парамонов (Херсонський).

Повітові комітети очолювали Штейнгель (Рівненський), Горшков (Єлисаветградський) та Шольп (Уманський комітет). Членами партійних комітетів різного рівня були Біляшевський, Прісецький, Яснопольський; до творення і керування партійними комітетами у своїх губерніях були безпосередньо причетні депутати Крим і Шраг. Усі виконували доручення Центрального комітету по пропаганді поглядів партії, входили до спеціально створених з цією метою груп, писали статті до партійної і місцевої преси,

виступали перед виборцями. Активно співробітничали в редакціях партійних газет Імшенецький (входив до складу редакцій практично всіх центральних видань кадетів), Яснопольський та Горшков.

Отже, ці люди вирішували організаційні питання, у т. ч. таке важливе для партії, котра позиціонувалася як «народна» (хоча злостивці називали її все ж «професорською»), як поповнення партійних лав за рахунок селян, робітників, міщан та інших представників нижчих верств населення, а також збирання партійних внесків. Наскільки важливими були такого роду буденні питання для Центрального комітету, свідчать матеріали кадетських партійних конференцій, листування з місцевими представниками тощо [307, л. 4-5].

Ці матеріали свідчать про відповідальність і надійність «українських» кадетів у вирішенні загальноросійських питань. Густонаселені українські губернії і міста давали велику кількість голосів. При цьому українське питання, вагоме для багатьох зі згаданих тут депутатів, було огорнуте обтічними формулюваннями і включене в загальний «визвольний» контекст. Загалом така активна участь українських кадетів у загальноросійських справах при фактичному (не на словах) майже повному ігноруванні українських потреб [307, л. 7-8] матиме не зовсім добрі наслідки як для кадетів, так і для поборників української автономії – межі тогочасних бажань українців.

Не обходилося й без якихось особистісних моментів. Так, характеризуючи кадетську партійність Шрага, чернігівський губернатор пояснював її впливом єврейського оточення (оскільки той мав дружину-єврейку), а українські інтенції – звичайним популізмом. Правда, цей достойник, очевидно, надто переймався «єврейським питанням», бо примудрився у трьох рядках оригіналу донесення чотири рази вжити нелюбий йому етнонім: «...Шраг. Син домашнього лікаря. Кадет, одружений з єврейкою. Оточений єврейською сім'єю, кандидатура його виставлена єврейською партією. Заради популярності виказує себе ярим українофілом. У Думі буде проводити єврейське питання» [331, л. 159]. Тут помітна очевидна упередженість, оскільки український вибір Іллі Шрага добре відомий [971, с. 14].

Поза тим, саркастичному губернатору не відмовиш у спостережливості та, головне, знанні деталей (можливо, викладених упереджено, але все ж таки). Ще дві характеристики з цього досє проливають світло на деякі обставини мотивації того чи іншого вибору:

«Муханов, крупний землевласник, головний керівник чернігівських кадетів. Людина розумна, дуже честолюбна, з ураженням самолюбством. Прагнув потрапити в Державну раду, не був обраний ні дворянством, ні земством. Є підстави припускати, що в Державній думі примкне до поміркованої опозиції.

Свечін – крупний землевласник, кадет. Слабохарактерний, добрий, легко піддається впливу, цілком під впливом свого двоюрідного брата Муханова, котрий ним і керує. В Думі примкне, де Муханов буде» [331, л. 159].

Як і у випадку зі Шрагом, можна сумніватися, що гвардійський полковник у відставці, відповідної зовнішності (добре пошитий одяг не приховує справді «гвардійського» розвороту плечей і т. п.), учасник усіх земських з'їздів, член Центрального комітету кадетської партії і т. ін. [799, с. 551] – був аж таким залежним від двоюрідного брата. До речі, варто згадати, що обидва брати не афішували ту обставину, що були «крупними землевласниками».

Мотиви політичного вибору майбутніх депутатів, окрім чітко виражених соціальних і великоросійсько-національних (як-от у октябристів чи правих монархістів із різного роду «чорносотенних» організацій), або часто завуальованих особистих, могли бути привнесеними й дещо іншими чинниками.

На формування і зміну партійного вибору чи вподобань могла впливати цілеспрямована, але часто недолуга урядова політика. Так, відомий кримський депутат-першодумець Соломон Крим, активний кадет, після розпуску 1-ї Думи знаходився під наглядом поліції, яка поширювала службову інформацію про його діяльність навіть на прикордонні пункти. Можливо, тому після другого обрання в 1912 р. депутат Крим позиціонував себе вже як безпартійний.

Протилежний приклад: волинський депутат 1-ї Думи Трохим Лопатюк, безпартійний і безсловесний «темний волиняк» [989, с. 198] у сесійному залі, не був членом жодної комісії і взагалі, здавалося б, сама нейтральність і пасивність, охарактеризований губернатором одним рядком: «Лопатюк – 3 десятини, рядовий, для якого політичних партій не існує, він може цікавитися тільки земельним устроєм» [331, л. 150]. І справді, у земельній справі займав вельми радикальну, за тодішньою термінологією можна б назвати – «ліву» позицію. Овруцький жандармський унтер-офіцер доносив, зокрема, 6 червня 1906 р., (тобто в час обговорення аграрного питання в Думі) про те, що «...селянин с. Сарновичі Корній Шушпан відправився у Петербург до свого друга і приятеля Депутата Державної Думи Трохима Лопатюка, від якого хоче дістати різних відозв для розповсюдження серед населення, щоб останнє чинило тиск на уряд для якомога скорішого вирішення аграрного питання, й нібито Лопатюк ці відозви приготував, але через побоювання надсилати їх не може і викликав до себе Шушпана» [1276, с. 130]. Тобто Лопатюк не належав і не заявляв про якусь партійність на словах, але життя змушувало його зайняти якусь чітку позицію, у даному випадку антиурядову. Таке явище окреслив свого часу В. Г. Богораз (Тан): «...Чорні раки в запалі боротьби стають червоними, домашні гуси перетворюються в диких, крилатих і крикливих» [1041, с. 5].

Загалом мотиви селянської партійності – можна думати, що й не тільки селянської, – часто могли бути досить випадковими, і залежали як від особистих (або класових, станових, корпоративних і т. п.) інтересів, так і часом від досить химерних обставин. Зокрема, дуже популярною серед селян-депутатів у 1-й Думі була Трудова група, в складі якої було багато українців. Земля, вимога її передачі «тим, хто її обробляє» була широкою основою для об'єднання селян у цій групі, проте не єдиною. Були й інші причини: на селян діяла, очевидно, сама атмосфера надзвичайної популярності трудовиків серед населення («успіхи Аладьїна й Онїпки») [1487, с. 56], і належність до них тішила самолюбство. Крім того, як признавався якийсь «полтавець», було

просто соромно проходити повз кімнату трудовиків, що була ближче по коридору, до кімнат, де містились інші депутатські фракції [1041, с. 22] – тобто й тут впливали якісь другорядні мотиви чи певний тиск селянської корпоративної думки. Потужним мотивом «політичного вибору» могла бути також елементарна солідарність земляків або наявність у групі депутатів неформального лідера. Прикладом у 1-й Думі може бути ситуація, яку (за формою зверхньо й іронічно, але за суттю, очевидно, вірно) описав Павло Мілюков: мовляв, у Трудову групу «...п. Заболотний привів на поводі дюжину подільських дядьків у чоботях і свитках» [1383, с. 396].

Кадетському лідерові йшлося про дещо випадковий склад Трудової групи, зокрема, про участь у ній безпартійних селян-подолян, далеких від політики, а двох і взагалі навіть неписьменних. Очевидно, що Мілюков дещо ремствував на трудовиків, оскільки ті «відтягували» на себе голоси селянства й частини інтелігенції. Можна відзначити тенденцію до зарахування авторами різних політичних уподобань якомога більшого числа депутатів до «своїх» партій і груп. Таку можливість надавала неусталеність членства в новостворених партіях, переходи депутатів із фракції в фракцію і т. ін.

В літературі немає якоїсь усталеної точки зору на мотиви селянської позапартійності. Так, Петро Маслов свого часу свідчив, що багато селян називали себе позапартійними, щоб не бути заарештованими перед виборами; на думку ж Степана Сідельникова (у нього мова йшла про депутатів 2-ї Думи), позапартійні селяни – це праві, що не наважилися в умовах зростання революції заявити про свої симпатії [1370, с. 78; 1523, с. 105-106].

Взірцево визначив свою обережну позицію георґіївський кавалер, волосний старшина, обраний від Харківської губернії Гнат Стрельцов, котрий пройшов у Думу як безпартійний. В одному з довідників читаємо про нього «... безпартійний, вважає належати до якоїсь партії чимось негожим. Свій напрям визначає сам наступними словами: тільки не проти государя й по закону» [848, с. 47]. Щось подібне до цих останніх слів можна сказати і про позицію усієї фракції кадетів у 1-й Думі.

Багато депутатів-селяни відверто бажали б мати поміщицьку землю, але не хотіли насильства й революційних методів вирішення аграрного питання. Проте й кадетська програма часткового викупу також влаштовувала далеко не всіх, і такі селяни проходили в Думу як «лівіші кадетів» [1094, с. 88].

Таким чином, варто підкреслити, що партійні характеристики на кшталт «лівіше кадетів», «прогресивних переконань», «співчуваючий програмі соціал-демократів» і т. п. дуже непевні, вимагають спеціальних пошуків щодо їх справжнього змісту і наразі не є основною темою нашого дослідження. У цілому ж політичний вибір депутатів із різних суспільних станів значною мірою визначався як соціальним походженням та суспільним і матеріальним становищем, так і домінуючими в цих групах ідеологічними переконаннями.

У висновках до розділу, можна зазначити, що витоки думської кар'єри значною мірою залежали від соціального стану та попереднього життєвого, професійного і політичного досвіду. Дворянство, обране від губерній Наддніпрянської України, являло собою переважно цензових землевласників, представників бюрократії, дворянського та земського самоврядування. Землеволодіння наддніпрянських депутатів, крім українських губерній, мало місце ще в Бессарабській, Воронежській, Калузькій, Курській, Сибірській та Тульській губерніях. Це був один із економічних чинників національної амбівалентності дворянських депутатів. Забезпечене соціальне становище не сприяло поширенню в їх середовищі радикальних настроїв і політичних позицій. Не випадково соціал-демократи з дворян були представлені лише одним депутатом із мінімальним земельним цензом.

Аналіз життєвих стратегій та поглядів професійних груп інтелігенції, представленої в Думі від наддніпрянських губерній (професорів, учителів, адвокатів та лікарів) свідчить, що в цій групі, особливо елітних її прошарках знаходилися, за невеликим винятком, радше захисники єдиної і неділимої монархії з самодержавною владою, або ж конституційної монархії, або навіть соціалістичної республіки – однак усе це в межах Російської імперії.

Духовенство представлене відносно невеликою групою у 33 особи, практично всі – це парафіяльні душпастирі з середньою освітою, наділом церковної землі та російською самоідентифікацією. Про українські ж переконання абсолютної більшості депутатів-священиків від українських губерній (за виключенням хіба що подільського депутата-трудолика отця Гриневича) говорити не доводиться. Партійна належність і мотивація священиків, як згадувалося вище, особливо в Думах III й IV скликань, майже цілком залежала від волі Святішого Синоду й скоординованих дій православної церкви й уряду під час виборів.

Група депутатів із наддніпрянських селян в Думі була ненабагато меншою від дворянської. Здавалося б, що це важливий для модернізаційних процесів показник, який характеризує стрімке зростання рівня соціальної мобілізації політично пасивної до цього часу групи, політичної свідомості та організованості селянства, - але такий висновок був би передчасним. Справді, в Думі була немала кількість політично зрілих і національно свідомих селян, але переважним чином наддніпрянські селяни своїм численним представництвом у Думі I та II скликань, мали завдячувати особливостям думських виборчих законів 6 серпня/11 грудня 1905 р., та іноді грою випадку чи особливостям соціально-політичної обстановки чи міжнаціональних стосунків у окремому регіоні, коли дворянські та міщанські елітні верстви взаємно поборювали одна одну на виборах, віддавши практично всі мандати «нейтральним» селянам. Партійність селян або була суто умовним поняттям, або залежала від ставлення обраної ними політичної структури аграрного питання. При цьому селяни були потужним резервом для партій різного політичного спектру.

З дещо протилежних позицій, але за схожим сценарієм жорсткого контролю й дисципліни, обиралися депутати від робітників. Після відносно вільних, а відтак і досить непередбачуваних виборів до Думи I та II скликань, на третіх і четвертих виборах ситуацію в цій сфері дедалі більше опановували більшовики, що переважним чином і визначило результати виборів та політичну орієнтацію депутатів-робітників у 3-й і 4-й Думах.

Вікові й освітні характеристики цих груп депутатів, суттєві для розуміння умов соціалізації, що значною мірою визначала подальші політичні уподобання, розгляд характерних для них життєвих шляхів і професійної кар'єри є важливими для розуміння мотивів їх обрання населенням та політичної позиції в імперській Державній думі. У підсумку політичний вибір депутатів із різних станів і класів значною мірою визначався як соціальним походженням та суспільним і матеріальним становищем, так і домінуючими в цих групах ідеологічними переконаннями.

Для нашої роботи, зрештою, не так важливо, до якої партії відносив себе той чи інший депутат, речником якого класу виступав – важливіше те, як у подальшій його думській (парламентській) діяльності захищалися інтереси народу України, або, принаймні, оприлюднювалися його бажання, та як під впливом модернізаційних змін в імперії змінювався сам український соціум.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР І ДУМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ ВІД НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

4.1. Наддніпрянські депутати в Думі: політичні уподобання і фракційний вибір

Політичний вибір кандидатів у депутати, обумовлений в основному соціально-економічними чинниками, в Думі закономірним чином виражається у фракційний вибір депутатів від Наддніпрянської України, у загальному вигляді характеризується показниками, приведеними в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Чисельні характеристики партійного (фракційного) складу депутації
в цілому і за скликаннями*

№ з/п	Партія чи фракція	Депутація в цілому	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
1	Окт.	73	2	13	45	31
2	Труд.	69	30	39	-	-
3	К.-д.	57	37	10	7	5
4	Прав	50	-	14	28	19
5	Безп.	29	20	8	-	1
6	Нац.	31	-	-	6	37
7	Пом.-прав.	26	1	2	23	-
8	С.-д.	19	4	10	2	3
9	Центр	10	-	-	-	10
10	Автоном.	5	5	-	-	-
11	Прогр.	4	-	-	-	4
12	Дем. реф.	2	2	-	-	-
13	Мирн. оновл.	2	1	1	-	-
14	С.-р.	2	-	2	-	-
15	Мус.	1	-	1	-	-
16	Нар.соц.	1	-	1	-	-
17	Пол.коло	1	-	1	-	-
	Всього	382	102	102	111	110

* Джерело: Додаток А.

Фракції були важливою ланкою структури палати, а їх діяльність значною мірою визначала ефективність думської (парламентської) діяльності

окремих депутатів і Думи в цілому. Вони формувалися в ході реальної практики думської роботи, оскільки документи, що започатковували й регламентували роботу Думи (Заснування і Наказ), не передбачали створення фракцій. Наказ, утім, допускав виступи з мотивів голосування від імені груп депутатів. Отож, якщо група депутатів вирішувала створити фракцію, вона робила про це заяву Нараді Державної думи, яка цю заяву реєструвала, і таким чином фракція отримувала ніби офіційний статус. Це давало право зареєстрованій депутатській групі/фракції бути представленою в Раді старійшин та отримати окремий сектор у залі засідань. Вона могла претендувати на виділення приміщень для засідань, вносити заяви і пропозиції і т. п. Фракції часто обирали ораторів і попередньо обговорювали зміст їхніх промов; зрештою, на фракційній основі обиралися думські комісії [799, с. 650]. Кількість фракцій не була сталою: в 1-й Думі на кінець сесії – 6 фракцій, у 2-й – 10, у 3-й – 11-12, у 4-й на початку сесії було 11 фракцій, а на 1917 р. стало вже 16 [799, с. 650].

З цієї точки зору *група автономістів*, до складу якої входило п'ятеро депутатів від губерній Наддніпрянської України (Володимир Грохольський, Щенсний Понятовський і Йосиф Потоцький від Волинської, Станіслав Горватт від Київської і Володимир Шемет від Полтавської губерній) була саме групою, а не фракцією. Точніше – *міжрегіональним об'єднанням* членів Думи, що представляли багатонаціональні губернії і області імперії. Такий статус дозволяв входити до цієї групи депутатам, що належали до різних загальноросійських чи національних політичних партій, яких об'єднувало у ній стремління до децентралізації, автономного управління і рівноправ'я народів імперії [799, с. 6]. А оскільки існували думські об'єднання, котрі допускали принцип подвійного і потрійного членства в партіях, фракціях і національних групах, то й бачимо досить незвичну на перший погляд присутність полтавського депутата Шемета серед правобережних графів-поляків (Шемет чи не єдиний, що відкрито заявляв про свою приналежність до Української демократичної, в подальшому демократично-радикальної, партії) [799, с. 694;

853, с. 696]. Ці ж переконання привели в групу чернігівського депутата Іллю Шрага. «Основною» фракцією Шрага була кадетська, але він входив і до складу групи автономістів та був одним із активних організаторів Української думської громади у першій Думі [799, с. 706-707; 853, с. 704-705; 1142, с. 98-99]. І Шемет, і Шраг активно пропагували свої автономістські погляди у новопосталій українській пресі, у тому числі парламентській [1639; 1646].

Неоформлена організаційно *група безпартійних* налічувала 20 осіб. Спектр їхніх політичних уподобань був досить широким. До цієї групи віднесемо тільки тих депутатів, для кого безпартійність була переконанням і хто не увійшов до жодної фракції чи зареєстрованої групи. Тих же, хто прийшли в Думу, просто позиціонуючи себе як «безпартійні», а в Думі примкнули в ідейному плані чи записалися у фракцію чи групу, тобто організаційно визначилися у своїх політичних уподобаннях, віднесемо до відповідних фракцій. Безпартійних, які не увійшли у фракції, але якимось активним чином виявляли свою життєву позицію (наприклад, підтримували страйки в революційний період) позначимо як «*безпартійних лівих*»; тих же, які публічно демонстрували промонархічні настрої (були в числі запрошених на аудієнцію в Зимовому палаці, ставили підписи під заявами правих і т. п.) – до «*безпартійних правих*»*.

У 1-й Думі внутрішня градація безпартійних проявилася таким чином: у кінці червня 1906 р. на базі *групи поміркованих* була створена *група мирного оновлення*, очолена депутатом від Псковської губернії, авторитетним і шанованим графом Петром Гейденом. «Дійсним» членом цієї групи був і один із депутатів від Херсонської губернії Сергій Варун-Секрет. Ще четверо, формально позапартійні, дворяни Дмитро Андро, Михайло Журавський, Дмитро Байдак і поселянин-колоніст Іван (Йоган) Мінх примкнули до мирнооновленців, або «меонів», як їх називали в кулуарах Думи. Так чи інакше, до складу першодумської депутації від наддніпрянських губерній входили чотири депутати, що називали себе і «безпартійними», і «поміркованими», і

* Така неоформлена політична орієнтація в текстах додатків і таблиць показана в дужках.

«прогресистами», і «мирнооновленцями». Загалом це був певний тактичний хід: оголосивши себе «поміркуваними» або «прогресистами» (а не октябристами, якими по суті були представники названої групи) легше було залучити на свій бік селян, які навіть у 2-й Думі ще слабо розбиралися в тонкощах партійних найменувань, дбаючи насамперед про передачу їм поміщицької землі [694, стлб. 242-243, 1060-1061].

Двоє волинських селян, Петро Базилюк-Вознюк і Павло Погребняк, мали *праві погляди*. Решта 14 депутатів були власне *безпартійними* селянами, переважно із Волинської і Подільської, а також Київської, Полтавської і Херсонської губерній.

Мотиви безпартійності депутатів вже у самій Думі, де вони отримали недоторканий статус, були різними. Це могла бути елементарна обережність (за принципом «як би не вскочити у халепу») або свідоме приховування поглядів – у перших Думах не дуже популярними були *праві погляди*, у наступних комусь доводилося приховувати (або вважати за краще не демонструвати) свої ліві переконання.

Тобто треба було мати стійкі переконання, або мужність, або можливість дозволити собі мати таку позицію (добре матеріальне становище, стабільні соціальні зв'язки і т. п.).

Двоє депутатів представляли *групу партії Демократичних реформ*. Сама партія, а разом з нею і думська група її членів або прихильників, були відомі в основному завдяки яскравій особистості її лідера, професора і депутата від Харківської губернії Максима Ковалевського, і назва групи була скоріше умовністю, яка позначала організаційно неоформлене об'єднання ліберальних депутатів. Група мало чим відрізнялася від кадетської фракції [799, с. 443]. В думській діяльності як фракція група партії Демократичних реформ слідів не залишила, але в історію увійшла, що є повчальним прикладом – не скажемо «політичного фантому», – але зразком певної політичної технології початку ХХ ст. Не всім, очевидно, доступної, оскільки тут важить масштаб лідера такої партії. Можна припустити, що це була одна з перших спроб творення партії

«під лідера», котрий мав харизму, поважний авторитет у науковому світі і ліберальному політикумі та газету «Страна», що виступала фактично як партійний друкований орган [853, с. 595]. Від української депутації до цієї групи, крім самого Ковалевського, входив волосний писар із Херсонської губернії Михайло Федченко.

Найбільш чисельно репрезентованою наддніпрянськими депутатами в 1-й Думі (37) і найбільш гармонійно представленою у географічному та, до певної міри, соціальному плані була думська *фракція партії Народної свободи, або Конституційно-демократична фракція*. Найбільше її членів (10) дала Київська губернія, решта губерній мали представництво від 3 до 6 депутатів-кадетів кожна.

У цьому складі були відомі діячі дворянського і земського самоуправління, декілька професорів. Дворяни у цій групі представлені 25 особами; були також селяни та вихідці з інших станів.

Селяни, як уже згадувалося, прийшли в Думу як люди «нові, незвісні, без партійної марки» [1118, с. 80]. Ця «марка» позначила лише деяких виборщиків, що пройшли в Думу як кадети [1525, с. 81]. Зокрема, Петро Куриленко і Яків Гужовський з Чернігівської, Аркадій Грабовецький, Гаврило Зубченко та Семен Таран із Київської губернії скрізь згадуються на стадії виборів як кадети; водночас у Думі Зубченко і Гужовський схилялись до Трудової групи [927, № 11, с. 780]. Те саме можна сказати і про Семена Тарана та Дмитра Назаренка з Харківської губернії.

Кадетська обережність у розв'язанні аграрного питання могла імпонувати селянам, що остерігалися двосічної зброї радикалізму (можна визначити як побоювання «сьогодні ти віднімеш, завтра віднімуть у тебе»).

До *фракції Союзу 17 жовтня (октябристів)* – ідейно і організаційно – в першодумському складі належали єдиний у депутації священник Овдій Концевич від Волинської губернії та крупний землевласник Георгій Фірсов від Харківської губернії. Ця фракція була «опозиційною» до основного складу 1-ї Думи, і належність до неї була проявом або переконання, або далекоглядності –

як у Фірсова, котрого переоберуть у Думу знову за інших обставин. Концевичу його позиція не допомогла в подальшому: духовенство, як і селянство, вдруге тих самих не обирало. Обидва тяжіли до мирнооновленських поглядів.

До правого крила поміркованих (*«помірковано-праві»*) відносив себе депутат від м. Катеринослав адвокат Іван Способний. Як і священник Концевич, він був не вельми популярним у палаті через свої надто консервативні, як на той склад Думи, переконання і висловлювання.

По одному депутату від чотирьох губерній Наддніпрянської України (Катеринославської, Київської, Харківської і Херсонської) увійшли до складу *соціал-демократичної фракції*. Усі були меншовиками (більшовики перші вибори бойкотували). Усі, крім токаря з Миколаєва Ільїна, вихідця з родини священника, походили з селян. Були колоритними особистостями, які в період думської діяльності або до чи після неї залишили слід в історії, як-от Михайличенко своєю діяльністю на копальнях та в селах під Кривим Рогом та думськими виступами, Діденко – службою на Чорноморському флоті і недозволеною діяльністю (мав якийсь стосунок чи до повстання на панцернику «Потьомкін», чи до його учасників), або Вировий, судова тяганина щодо якого тривала кілька років.

Найчисельнішою за участю українських депутатів після фракції кадетів була *Трудова група, або фракція трудовиків* (30 депутатів від Наддніпрянських губерній). На відміну від кадетської партії, де повністю домінували дворяни, тут абсолютно переважало селянство. У Трудовій групі 1-ї Думи представлені сім із дев'яти губерній Наддніпрянської України, окрім Волинської і Херсонської. Найбільшим було представництво Подільської губернії на чолі з адвокатом Іваном Заболотним.

Трудова група, як і до певної міри фракція соціал-демократів, працювали на тому ж електоральному полі, що й українські партії відповідного спрямування, й склали їм потужну конкуренцію в Думі.

Узагальнені показники участі українських депутатів у першодумських фракціях подано в табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Фракційність і основна політична орієнтація у 1-й Державній думі*

I		Волинська	Катеринославська	Київська	Подільська	Полтавська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Всього
	Чисельність депутатів; у т. ч.	13	10	16	13	12	6	11	11	10	
1	Автоном.	3		1		1					5
2	Безп.	9		1	4	1			5		20
3	Дем. реф.							1	1		2
4	К.-д.		4	10		5	4	6	3	5	37
5	Мирн. он.								1		1
6	Окт	1						1			2
7	Пом.-прав.		1								1
8	С.-д.		1	1				1	1		4
9	Труд.		4	3	9	5	2	2		5	30
		13	10	16	13	12	6	11	11	10	102

*Джерело: Додаток А.

Партійна невизначеність більшості селянства давала велике поле діяльності для парламентських фракцій. Трудова група привабила багатьох селянських депутатів із України (як інтелігентів селянського походження, так і власне хліборобів), але більшість із них там «...училися політиці, а не робили її» [927, № 11, с. 781]. Тон серед трудовиків задавали поволзькі депутати, що сповідували в основному общинний соціалізм. Українське ж селянство в цій загальноросійській структурі, на думку одного з сучасників, поповнило тільки «армію для голосування» [927, № 11, с. 782]. Трудову групу називали тоді суто механічним об'єднанням, без партійної програми і майже без партійної дисципліни. З часом і те, й інше потроху утворювалося і зміцнювалося, але до кінця доведене не було – група являла собою своєрідний симбіоз, що химерно поєднував радикальну інтелігенцію з соціал-народницькими симпатіями і революційним темпераментом з малосвідомими селянами, що хотіли лише землі [927, № 11, с. 781-782].

Найближчою до першодумського і за часом, і за політичною тональністю буде фракційний склад *Державної думи другого скликання*.

У групі з дев'яти *безпартійних* чисельно домінували волинські селяни правого спрямування (Коренчук, Никончук, Ющук та Ігнатюк). Тут же був і обережний з визначенням свого буття колоніст і водночас власник 50 дес. волинської землі під хмільником чех Дрбоглав. Сюди ж входили безпартійний заможний селянин Михайлюк (138 дес. у Київській губернії) та полтавський землевласник середньої руки і земський діяч Петро Шкляревич. Безпартійним лівим себе позиціонував присяжний повірений з Харківської губернії Микола Познанський, просто безпартійним – херсонський селянин Кузьма Гарячка (Горячко), за деякими твердженнями, людина в Думі зовсім випадкова [933, 1907 г., 7 февр.].

До *кадетської фракції* в 2-й Думі входили 10 депутатів від України. Тут склад буде більш рівним, якщо подивитися з точки зору участі у керівних органах партії. Здебільшого це просто кадети, які були членами партії і до Думи, тож природним чином стали членами її кадетської фракції. Одеський адвокат Осип Пергамент і чернігівський інженер Петро Юренєв, утім, будуть кооптовані до складу Центрального комітету: Пергамент на гребені популярності щойно у 1907 р., Юренєв пізніше, у 1911 р. Волинська губернія дала одного члена у кадетську фракцію, священника Даміана Герштанського, одного з трьох українців у цій групі (ще чернігівці селянин Трофименко та лікар Рубісов). Інші правобережні губернії, Київська і Подільська, цього разу віддали перевагу октябристам, правим і трудовикам, і кадетів звідти в Думі не було. У становому відношенні, як і в 1-й Думі, серед кадетів переважали дворяни (семеро, з них двоє, Богословський і Селінов – особисті). Були ще колезький радник з міщан Лазар Рабинович та спадковий почесний громадянин Осип Пергамент, обидва євреї, хоча Пергамент мав православне віросповідання. Тобто відносно багатонаціональна група при абсолютній більшості росіян, яких було п'ятеро.

Мирнооновленські інтенції у Другій думі мав чернігівський депутат Михайло Іскрицький. Варун-Секрет, вдруге обраний в Думу від Херсонської губернії, цього разу записався до фракції октябристів.

Були ще три думські групи депутатів у цьому скликанні, представлені від українських губерній однією особою. Це групи *мусульманська* (Решид Медієв від Таврійської губернії), *народних соціалістів* (Василь Волк-Карачевський від Чернігівської губернії) та *Польського кола* (Вікентій Лісовський від Подільської губернії).

Перші двоє були переконаними у своєму політичному виборі. А от лікар з Поділля Лісовський пройшов у Думу як безпартійний; за політичними поглядами стояв близько до мирнооновленців, і вже в Думі, як етнічний поляк, дисципліновано вступив у Польське коло. Особливою активністю не відзначився, проте входив до складу двох комісій, виступав із думської трибуни з приводу відміни військово-польових судів [694, стлб. 510-512].

Суттєво, порівняно з 1-ю Думою, збільшилась чисельність українських депутатів у другодумській *фракції октябристів* – 13 осіб, правда, за рахунок усього трьох губерній: Волинської, Полтавської і Херсонської. Всі – землевласники, у т. ч. селяни: Васецький від Полтавської губернії (923 дес.), Балло з Херсонської (426 дес.) і навіть безпартійний до Думи волинський селянин Овсій Бас з консервативними переконаннями (за різними даними – від 0,5 до 1 дес. чи то надільної, чи власної землі). До керівництва партії чи фракції другодумські депутати-октябристи не належали, хоча деякі з них, як-от Рейн, були дуже впливовими людьми. З селян досить активним був Балло; іншим селянам імпонувала наявність у їхньому середовищі людини, що змогла придбати пристойну кількість землі, зберігаючи селянські риси і в зовнішності, і у поведінці.

До *помірковано-правих* належали двоє депутатів: член окружного суду і землевласник від Полтавської губернії Петро Павлов та архімандрит і єпископ Платон (Порфирій Рождественський) від м. Києва.

У фракцію правих у 2-й Думі увійшло 14 осіб із чотирьох губерній: переважно волинські селяни, полтавські багаті селяни та дворяни і херсонські дворяни-землевласники. Неформальним лідером тут можна вважати молодого тоді ще Василя Шульгіна, середньої руки волинського поміщика, видавця і талановитого публіциста, видатного українофоба. Колоритною фігурою у цьому складі був отець Микола Пірський, висунутий духовенством любитель військових оркестрів і танців під «камаринського», при цьому етнічний українець.

Велике представництво – 10 осіб, із яких п'ятеро тільки від Київської губернії, мали українські губернії у фракції соціал-демократів. Двома депутатами була представлена Катеринославська, по одному – Таврійська, Харківська і навіть не обтяжена у той час промисловістю Чернігівська губернія (депутат від неї Пилип Приходько був слюсарем у залізничних майстернях). У цьому складі можна виділити Григорія Білоусова – робітника-склодува, активного організатора профспілок, та Івана Кириєнка, інженера-технолога і землевласника, етнічного українця, члена УСДРП «Спілка» і, як покаже подальша його робота, послідовного прихильника інтернаціоналізму (читай – русофіла). Українські інтереси до певної міри тут представляв депутат від Київської губернії муляр Василь Сахно.

До складу загальноросійської групи партії соціалістів-революціонерів належали лікар Микола Ємельянов від Таврійської губернії та селянин із Чернігівщини Василь Хвіст (у документах Думи – Хвост). Хвіст мав 10 дес., був волосним старшиною і ходив у вишиванці. У його виступах також бриніла любов до своєї землі та української історії, отже він, один із небагатьох, зумів органічно поєднати загальноросійське з національним українським.

Найбільш «селянською», як і в 1-й Думі, залишалася фракція трудовиків: із 39 депутатів-наддніпрянців, що ввійшли до її складу, 36 були селянами. З трьох інших один (лікар Караваєв від м. Катеринослава) також походив із селян. До фракції трудовиків увійшов і знаний земський лікар із Вовчанська Харківської губернії Митрофан Попов та подільський священник Антон

Гриневич. «Родзинкою» цього складу була саме подільська депутація, всуціль селянська. Неформальним лідером групи був Олександр Караваєв, лікар, публіцист, вважався фахівцем з аграрного питання і життя села в цілому. Він переважно й виступав від імені трудовиків у 2-й Думі. Зовсім не представленими у трудовій групі 2-ї Думи були Волинська і Херсонська губернії.

Ближче до кінця роботи Думи ця фракція зазнала відчутних втрат. Її лави почали полишати українські селяни, записуючись у щойно формовану власну фракцію, що за традицією 1-ї Думи також називалася неофіційно Українською думською громадою.

Узагальнені дані про партійність українських депутатів у 2-й Думі наведені в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Фракційність і основна політична орієнтація у 2-й Державній думі*

П		Волинська	Катеринославська	Київська	Подільська	Полтавська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Всього
	Чисельність депутатів; у т. ч.	13	10	16	13	12	6	11	11	10	
1	Безп.	5		1		1		1	1		9
2	К.-д	1	3				1	1	1	3	10
3	Мирн. он.									1	1*
4	Мус.						1				1
5	Н.-с.									1	1
6	Окт.	1				5			6		12
7	Польськ.				1						1
8	Пом.-прав.			1		1					2
9	Прав.	6				4		1	3		14
10	С.-д.		2	5			1	1		1	10
11	С.-р.						1			1	2
12	Труд.		5	9	12	1	2	7		3	39
		13	10	16	13	12	6	11	11	10	102

* Джерело: Додаток А.

Услід за зміною виборчого закону 3 червня 1907 р. зміниться і політичне обличчя палати. З переважно ліберальної вона перетвориться на практично право-консервативну, з острівцями опозиції, що реально не впливали на прийняття рішень. Саме такою стала *Дума третього скликання*. Уряд довів, що опанував ситуацію.

До *фракції кадетів* входили семеро депутатів від Наддніпрянської України. Один, обраний від волостей Херсонської губернії селянин Іван Сторчак, вважав за краще покинути фракцію після першої сесії й надалі залишався безпартійним. Ще один, одеський адвокат Осип Пергамент, помер під час каденції. Обраний на його місце Аркадій Бродський після досить гучного скандалу був змушений відмовитися від депутатського мандату, оскільки за тодішніми законами мав би називатися Ароном Хаїмовичем, а не Аркадієм Юхимовичем. Решта четверо – це ветеринарний лікар Нікольський, адвокат Мурзаєв, підприємець Панкєєв і професор Лучицький, які представляли відповідно Херсонську і Таврійську губернії та м. Київ. Депутатство Лучицького також намагалися оскаржити, але Дума не визнала ці скарги обґрунтованими.

Троє з українського складу фракції входили до центральних або місцевих комітетів партії, один займав відповідальну посаду вже у фракції. Професор Іван Лучицький був головою Київського губернського, а потім обласного комітету партії та співредактором друкованих органів комітету; до складу Центрального комітету був обраний на установчому з'їзді партії в жовтні 1905 р. Він тяжів також до автономістів-федералістів. Осип Пергамент був активним діячем Одеського союзу адвокатів, далі Союзу Союзів. У 1907 р. його було кооптовано до складу Центрального комітету. Олександр Нікольський, один із двох депутатів від Одеси, був членом Одеського комітету партії. Нарешті, Микола Панкєєв був секретарем фракції і її скарбником.

Третьодумські кадети з України були людьми достойними, але чисельно вся кадетська депутація значно поступалася своїм політичним суперникам, які за новим виборчим законом взяли, нарешті, гору. А при парламентському

способі прийняття рішень голосуванням кількість мандатів у фракції часто була вирішальною обставиною.

До новоутвореної *російської національної фракції* увійшло шестеро депутатів із трьох губерній – Волинської, Полтавської і Херсонської, переважно дворяни. Був один священик, отець Євген Ганжулевич із Волині, який після другої сесії перейшов до фракції правих. До націоналістів записався і депутат від Одеси Михайло Рено, землевласник і предводитель дворянства. Російським націоналістом за фракцією був і полтавський депутат Володимир Мілорадович, що був і повітовим дворянським маршалком, і головою повітової земської управи. Усі шестеро, як і личить членам такої фракції, записалися як росіяни, хоча етнічна російськість волинян Ганжулевича і Віктора Клопотовича, сина священика, лікаря за фахом, викликає сумнів. Як і російськість полтавчан Петра Гордієвського і Мілорадовича.

Найбільшим числом депутатів з Наддніпрянської України була представлена *фракція октябристів* у 3-й Думі. До неї увійшли 45 депутатів із семи губерній (не були представлені Волинська і Подільська). В соціальному плані тут переважало дворянство (30 депутатів, з них 3 – особисті). Були також священики, селяни, поселяни-колоністи, купці, міщани – практично всі тодішні верстви населення, крім робітників. Серед депутатів-октябристів 3-ї Думи були цікаві фігури, які справили вплив або на думський процес взагалі (катеринославський депутат Михайло Алексеєнко, «думський бюджетник», що зумів перетворити бюджетну комісію у вельми шановану усіма учасниками політичного процесу), або на долю власної фракції (як-от Яків Гололобов,катеринославський депутат, з іменем якого пов'язують розкол фракції і утворення фракції правих октябристів). У цьому плані досить помітною булакатеринославська депутація. Крім двох названих, сюди входив дуже відомий у себе в губернії, а згодом і в імперії, Михайло Родзянко, майбутній голова Думи IV скликання. До цієї ж фракції належав і відомий у регіоні поміщик, підприємець і громадський діяч Герман Бергман. Меноніт і німець, він, однак, мав такий авторитет у влади, щокатеринославський генерал-губернатор у часи

революційних подій і розрухи зробив у 1906 р. превентивну заяву, пообіцявши спалити ціле село, якщо хтось заподіє шкоду майну добродія Бергмана [356, л. 1-2]. Відомим став і повітовий дворянський маршалок Петро Каменський, який очолював віросповідну комісію в Думі. Супротивники звинувачували його в лобіюванні інтересів крупного промислового капіталу в гірничорудній промисловості [705, стлб. 400-403]. Таке лобіювання, запозичене із західної парламентської практики, було неврегульованим законодавчо, і Каменського, якщо його опоненти мали рацію, можна вважати одним із першопрохідців у цій справі.

Солідна фракція октябристів у 3-й думі приваблювала солідних (багатих) людей із іноземців чи іновірців. Тут був цілий осередок німців з південної України – крім згаданого Бергмана ще Людвіг Люц, Генріх Гальвас і Володимир Фальц-Фейн, а також кримський татарин, мусульманин і підполковник царської армії у відставці Ізмаїл-Мурза Муфтій-Заде. Він мав би, за передвиборними обіцянками, поповнити мусульманську фракцію, але обрав октябристів.

Без усяких обіцянок до октябристів долучилися і представники відомих в Україні родин. Окрім Родзянка, переважно це дворяни з Чернігівської губернії депутати Аполлон Гамалія, Григорій і Юрій Глібови, Леонтій Кочубей, полтавчани Іполит Капніст, Петро Малама та ін. Усі у цій групі вважали себе росіянами, за виключенням Юрія Глібова. Обидва Миколайовичі, октябристи Глібови були один (Юрій) українцем, а другий (Григорій) – росіянином.

Номінально українців у цій багатонаціональній групі було 13, з них шестеро дворян, п'ятеро селян, купець та лікар. Домінували у групі росіяни – 27 депутатів із семи губерній. Цікавим фактом є те, що найбільшу чисельність октябристів-росіян дала Полтавська губернія – 7 депутатів; далі йдуть Харківська (6), Чернігівська (5), Катеринославська (3), Київська і Херсонська (по 2, один за результатами додаткових виборів), і замикає список Таврійська губернія (1).

Наразі важко сказати, чи національна самоідентифікація вказаних депутатів була давно усталеною, чи це пояснювалося впливом офіційної політичної лінії. «Малорос» за власним визначенням Георгій Скоропадський, ще один нащадок славного козацького роду з Чернігівської губернії, в Думі запекло відстоюватиме російську ідею і своє право на російську ідентичність [715, стлб. 1843-1844].

Члени *фракції помірковано-правих* від українських губерній, загалом 23 депутати – це переважно представники великого поміщицького землеволодіння. Двоє священиків із Київської губернії, Атаназєвіч і Волков, з третьої сесії перебралися у національну фракцію. Обраний від волостей Подільської губернії селянин Семен Галушак, з своїми 2,5 дес. землі, мав виглядати у компанії власників іноді десятків і сотень тисяч десятин білою вороною, – можливо, тому він перейде до прогресистів. Територіально були представлені шість губерній, без Волинської, Таврійської і Чернігівської.

У національному відношенні тут також домінували росіяни (15, причому більшість із таких «російських» губерній, як Київська і Подільська). Але ці ж губернії дали і етнічних українців (7 депутатів, у т. ч. двоє дворян, двоє священиків, троє селян). Одним із дворян серед українців був міський голова Києва лікар Василь Проценко, про якого одна з відомих сучасниць, Леся Українка, не без здивування писала у приватному листуванні, що він здатен на вчинок: «Як се Проценко одважився послати таку символічну телеграму Святополку-Мірському? Він же, здається, досить спокійна голова. [...] Розмотались кияни» [990].

Знаковою ж для фракції фігурою, що підірве її зсередини, створивши власну партію і фракцію, буде депутат від Подільської губернії земельний магнат (330 тис. дес.) Петро Балашев, котрий і фінансував переважно свої дітища. На його фоні власники двох-трьох, коли й семи тисяч десятин, яких було чимало у цій фракції, виглядали середняками. До «багатших» можна віднести депутата від Київської губернії Корнилія Сувчинського (близько 47 тис. дес.), що, як і чимало інших землевласників, перейшов у новоутворену

російську національну фракцію Петра Балашева. І якщо в 1-й Думі «іменних» фракцій ще не було (згадана вище група демократичних реформ не йменувалася «групою Ковалевського»), то тепер у практику входять і назви, пов'язані з конкретними особами – як-от «балашевці», або, пізніше, «марковці». До слова, дробилися усі групи й фракції, навіть у таких організованих партій, як соціал-демократична. Кадети були однією з небагатьох російських партій, якій вдалося уникнути розколу. Жодне зі скликань не принесло якоїсь паралельної кадетської фракції, і це своєрідна данина інтелектуальному потенціалу партії чи особистій порядності її adeptів. Кадети воліли радше покинути лави партії, ніж створювати їй внутрішнього конкурента [1427, с. 9].

До фракції правих від українських губерній увійшло 28 депутатів із семи губерній. Не було правих від Таврійської губернії (там пройшли тільки октябристи і кадети), і від Чернігівської, усі 12 депутатів від якої поповнили лави октябристів. Найбільш «правою» – 11 депутатів у фракції правих і 3 серед націоналістів – стала цього разу Волинська губернія.

Група правих від українських губерній була досить барвистою у становому відношенні, але переважали в ній дворяни і духовенство (відповідно 11 і 10). З духовного стану у цій групі був і педагог жіночого духовного училища Петро Березовський з Волині – найактивніший, за обраною нами методикою підрахунків, член депутатського корпусу від українських губерній. Опис саме його діяльності взятий за 100%.

Група з семи селян представляла переважно Волинську (четверо), а також Київську і Подільську, тобто правобережні губернії. Очевидно, протистояння на національному ґрунті там, за підтримки уряду, набрало такого характеру, що двоє з волинських селян з характерними прізвищами, Юхим Герасименко і Тит Клименко, самовизначилися як «росіяни». Загалом же у депутації правих помітний «соціально-національний» бар'єр: усі дворяни і духовенство – росіяни, усі селяни (за вказаним виключенням, вельми сумнівним з огляду на

прізвища й місце обрання) – українці. Правда, було виключення і серед духовенства: як малорос записався от. Дмитро Баранович.

Назва фракції правих – своєрідний евфемізм, який приховував часто радикально монархічні, а іноді відверто чорносотенні переконання. З відомих людей у цьому нурті суспільної думки і політичної практики були харківський професор Андрій Вязигін і катеринославський викладач духовного училища Василь Образцов. Дедалі популярнішим серед консервативно налаштованого населення і думців ставав обраний вдруге волинський депутат Василь Шульгін. Активними «правими» були херсонські поміщики Сергій Келеповський і граф Володимир Стенбок-Фермор. Аристократичні сім'ї представлені ще двома «правими» – князем Володимиром Волконським і графом Олексієм Бобринським. Цей останній пробував пройти в 1-у Думу, як тоді говорили, «диким», тобто сам по собі, як Олексій Олександрович Бобринський, і потерпів фіаско [943, с. 127]. Хоча стартові можливості, здавалося б, були непогані – багатий землевласник, був міським головою Санкт-Петербурга, вхожий у «вищі сфери» із царською родиною включно, – проте подолати виборчий бар'єр у такий спосіб так і не зміг. А пройшов у депутати вже за третіми виборами, коли балотувався у Києві як землевласник (понад 30 тис. дес.) і член партії правих. Тобто досвід «мажоритарних» виборів для Бобринського виявився невдалим, як і для більшості тодішніх депутатів, що потребували для свого проходження підтримки – чи партійної, чи етноконфесійної (як мусульмани, поляки і євреї), чи «корпоративної» (як часто дворяни, а в ряді випадків і селяни).

Цікаво, як у графа пробився у щоденнику «київський», або український патріотизм. Один із записів петербуржця згадує про те, як говорять «у нас»: «29 сентября [1910]. Поразительная тишь – в человецех благоволение. Рекомендовал бы способ умиротворения России: пусть власти отправляются *«мандровать»*, как говорят у нас.. Кто в Гамбург, кто в Сибирь» [943, с. 135].

Попри іронію в особистому щоденнику, в публічній діяльності Бобринський був переконаним правим, в Думі – одним із керівників фракції. На приватних політичних зборах, у себе вдома чи в інших осіб, він намагався

консолідувати правий табір, зблизити крайніх правих із націоналістами і навіть із октябристами [943, с. 127].

Політичними антиподами правих, яких робив між собою схожими хіба що радикалізм, були *соціал-демократи*. До цієї фракції увійшли двоє робітників: Георгій Кузнєцов із Катеринослава та Василь Шурканов із Харкова. Головним промовцем був Кузнєцов; Шурканов, як виявиться у подальшому, співпрацював із поліцією та був провокатором.

Партійний (фракційний) вибір депутатів від українських губерній у 3-й Думі в узагальненому вигляді показано далі в табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Фракційність і основна політична орієнтація у 3-й Державній думі*

III		Волинська	Катеринославська	Київська	Подільська	Полтавська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Всього
	Чисельність депутатів; у т. ч.	13	10	16	13	14	6	11	16	12	
1	К.-д.			1			2		4		7
2	Нац.	2				2			2		6
3	Окт.		7	3		9	4	7	3	12	45**
4	Пом.-прав.		1	8	9	2		1	2		23
5	Прав.	11	1	4	4	1		2	5		28
6	С.-д.		1					1			2
		13	10	16	13	14	6	11	16	12	111

* Джерело: додаток А.

** Один із цього числа, мирнооновленець у 2-й Думі Іскрицький, у 3-й Думі був уже октябристом.

Четверта Державна дума за складом і політичним змістом діяльності нагадувала Третю Думу.

Кадетів тут спочатку представляли шестеро обранців від Наддніпрянської України, але після першої сесії таврійський депутат Соломон Крим покинув фракцію і став єдиним *безпартійним* у депутації 4-ї Думи від українських губерній. П'ятеро депутатів, що залишалися у *фракції кадетів*, були обрані від міського населення. Микола Панкєєв був переобраним (1-й міський з'їзд, Таврійська губернія). Решта – обрані вперше, всі від 2-го з'їзду міських

виборщиків, відомі в кадетському рухові люди: адвокати Олександр Александров (Катеринославська губернія) і Валеріан Лашкевич Харківська губернія), професор Сергій Іванов (Київська губернія) та голова Ялтинської повітової земської управи Володимир Вінберг (Таврійська губернія). Найактивнішим з них у думських справах був Александров, який часто виступав від імені фракції і входив у декілька комісій.

Найчисельніше в 4-й Думі була представлена *російська національна фракція, або фракція націоналістів*. До її складу входило 37 депутатів, переважна більшість яких обрана від двох правобережних губерній, Київської (15) і Подільської (14). Решту дали Полтавська (3), Волинська, Катеринославська, Херсонська і Чернігівська (по одному-двоє) губернії. Лідером фракції був депутат від Подільської губернії Петро Балашев, але він мав «внутрішнього ворога» – киянина Анатолія Савенка. Фракція мала непевну ідеологію і характеризувалася внутрішньою нестабільністю, тож зрештою розкололася на течії: власне національну, національно-незалежну й національно-прогресивну; були ще відтінки. За соціальним складом домінували дворяни (22 депутати, один, – Олександр Кіх, – особистий дворянин) і духовенство (10). Четверо депутатів (із них троє від Подільської губернії) – були переважно дрібними землевласниками або службовцями сільського самоуправління. Як і належить прихильникам фракції з такою назвою, більшість депутатів із цієї групи (32 із 37) позиціонувалися як росіяни. Ця теза по відношенню до багатьох із них відверто сумнівна, але таким був їхній вибір. Власне, можна говорити про «32,5» депутати – оскільки німець Олександр Кіх в умовах антинімецької істерії з початком Першої світової (в народній традиції – «Германської») війни вважав за краще «переписатися» у росіяни. Українцями-малоросами залишалися тільки повітовий дворянський маршалок із Полтавської губернії Сергій Гриневиц і троє селян з Київської та Подільської губерній: Іван Вістяк, Петро Мерщій та відомий уже Григорій Андрійчук, оголошений депутатом замість вибулого у 1916 р.

Другою за популярністю серед українських депутатів у 4-й Думі стала *фракція октябристів*, до якої входили понад 30 депутатів із шести губерній (крім Київської, Подільської і Таврійської). Найчисельніше (9 депутатів) тут була представлена Полтавська губернія.

Більше половини складу фракції (17 депутатів) були обрані в Думу вдруге чи навіть і втретє. Абсолютну більшість депутатів (28) становили дворяни, з них троє – особисті. Двоє вихідців із купців отримали спадкове дворянство. Решта були селянами. Цікаво, що семеро депутатів-дворян назвалися українцями. Серед них був і той, що його вірніше було б назвати українофобом, Георгій Скоропадський. Але з плином часу, коли залишається переважно статистика, сухі цифри, – так, він був українцем, хоч і малоросом. Більшість з цієї групи склали полтавчани (Сергій Величко, Василь Кочубей і Никифор Пилипенко). двоє були з іншої «малоросійської» губернії – Чернігівської, по одному депутату дала Катеринославська (Михайло Алексеєнко) та Херсонська (Микола Блажков) губернії. Впливовими особами у фракції були Микола Антонов, власне, речник фракції, та двоє очільників важливих комісій: бюджетної (Алексеєнко) та військових і морських справ (Никанор Савич із Харківської губернії).

Фракція правих у 4-й Думі втрачала популярність і чисельно (19 депутатів), і в якісному складі. З правобережних губерній до неї майже повним складом (11 осіб) увійшли депутати з Волинської губернії, але з Київської і Подільської не було нікого – ті також практично повним складом підтримали націоналістів Балашева. Ще 8 депутатів із цієї групи представляли Харківську (4), Херсонську (3) і Чернігівську (1) губернії. У становому відношенні цей склад можна назвати селянсько-священицьким (відповідно 8 і 5 депутатів). Дворян тут налічувалося четверо, ще двоє були почесними громадянами. Національний склад на диво рівний – 17 росіян (у т. ч. більшість волинських селян, усі дворяни і священики). Українцем себе назвав волинський селянин, волосний старшина з 4 дес. землі Михайло Тивончук. Його колега (тільки з 10 дес. землі) Гаврило Циганов був єдиним у складі фракції і депутації

взагалі білорусом. Лідером у цій групі можна назвати переконаного монархіста одеського професора-терапевта Сергія Левашева.

Цікавим явищем стала невеличка група, що увійшла до складу створеною в основному уральськими та великоросійськими депутатами *фракції прогресистів* у 4-й Думі. Цікаво те, що усі четверо депутатів із неї належали до різних соціальних верств населення Південної України (купець Шредер і селянин Лашухін від Таврійської губернії, дворянин Вікторов від Херсонської і купець Філатов від Катеринославської). Усі, крім німця Шредера, були росіянами. Якоїсь самостійної ролі у фракції вони не грали.

Натомість двоє з трьох *соціал-демократів* були вельми активними у своїй фракції. Це харківський робітник слюсар паровозобудівного заводу Матвій Муранов та катеринославський токар по металу Григорій Петровський. Після розколу фракції її більшовицька частина, у т. ч. Муранов і Петровський, були співзасновниками групи соціал-демократів (робітників) і займали там лідируючі позиції. Таврійський робітник Андрій Бур'янов, навпаки, відійшов від політичної роботи, вийшов з фракції і зрештою приєднався до групи безпартійних.

Новоутвореною в 4-й Думі була *фракція центру*. Від українських губерній до її складу ввійшли херсонські і чернігівські дворяни. Єдине виключення становив полтавський селянин Юхим Угнич, писар у присутствії і член повітової земської управи. Він же був єдиним українцем у фракції.

На чолі фракції чи депутатської групи зазвичай стояв виборний голова, котрий міг мати одного чи кількох товаришів (заступників), секретаря чи секретарів, іноді скарбника. Крупні фракції обирали бюро (комітет), у котрий могли входити з правом вирішального голосу представники Центрального комітету партії, що не являлися членами Думи. Переважна більшість фракцій не залежала від центральних партійних органів. Виключенням були Конституційно-демократична, Соціал-демократична й Російська соціал-демократична робітничі фракції, багато з членів яких були зобов'язані

депутатськими мандатами не власному впливові (як більшість членів Думи), а своїй партійній приналежності [943, с. 127].

В узагальненому вигляді партійний склад депутатів від українських губерній у 4-й Думі показано в табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Фракційність і основна політична орієнтація у 4-й Державній думі*

IV		Волинська	Катеринославська	Київська	Подільська	Полтавська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Всього
	Чисельність депутатів; у т. ч.	14	10	16	14	13	6	11	15	11	
1	Безп.						1				1
2	К.-д.		1	1			2	1			5
3	Нац.	2	1	15	14	3			1	1	37
4	Окт.	1	6			9		5	6	4	31
5	Прав.	11						4	3	1	19
6	Прогр.		1				2		1		4
7	С.-д.		1				1	1			3
	Усього	14	10	16	14	13	6	11	15	11	100

*Джерело: додаток А.

У Думі I скликання до фракційного (й почасти партійного) керівництва умовно можна віднести декількох депутатів із цілком різного суспільного середовища, що по суті віддзеркалює практику фракційного поділу представництва у відповідності до соціального й політичного поділу суспільства. Умовно – тому, що безпосередньо на чолі фракцій жоден із наддніпрянських депутатів у 1-й Думі не стояв. Виключенням міг би бути Ілля Шраг, який очолював Українську думську громаду (УДГ), але вона так і не встигла конституюватися у фракцію чи хоча б в оформлену за думською процедурою депутатську групу. Однак реально вона існувала, і саме з нею пов'язані небуденні сторінки думської роботи таких депутатів, як Павло Чижевський, Федір Штейнгель і Володимир Шемет, котрі входили до організаційного та керівного ядра громади. Активними членами цієї групи

можна назвати Захара Вирового, Аркадія Грабовецького та Андрія Теслю. Чижевський і Тесля сприяли також формуванню вже української фракції в 2-й Державній думі. Членство в УДГ не заперечувало членства в інших фракціях [799, с. 635], і названі депутати об'єднувалися, очевидно, красним патріотизмом і опозиційністю до уряду, оскільки представляли різні соціальні верстви та були прихильниками різних ідеологічних течій і політичних структур.

У подібній ситуації перебувала організаційно неоформлена, але реально існуюча група Партії демократичних реформ [799, с. 443] на чолі з Максимом Ковалевським. Впливовими фігурами у кадетській фракції [799, с. 282-289], хоч і без формальних фракційних повноважень, але за своїм місцем у партійній ієрархії, були члени Центрального комітету кадетської партії Гредескул, Муханов і Свечін.

Отже, в групі депутатів-наддніпрянців 1-ї Думи, що активно працювали у фракціях і депутатських групах, домінували кадети (8 осіб за основною фракційністю). Ще четверо депутатів належали до фракцій і груп автономістів, демократичних реформ, соціал-демократів та трудовиків. У становому відношенні були представлені «верхи» й «низи» українського суспільства: дев'ятеро осіб мали дворянське походження й статус, троє – селянське. При цьому селянин Вировий відносив себе до робітників, мав відповідну ідеологію і фракційність. Українцями, крім селян Вирового, Грабовецького й Теслі, позиціонувалися також двоє дворян – Шемет і Шраг. У територіальному плані члени цієї групи представляли чотири губернії: Київську, Полтавську, Харківську та Чернігівську.

Лідерами фракцій у Думі II скликання були двоє депутатів-наддніпрянців: Василь Волк-Карачевський очолював Народно-соціалістичну фракцію [799, с. 398-399], Олександр Караваєв (до квітня 1907 р.) – об'єднання крайніх лівих депутатів 2-ї Думи, Трудову групу і фракцію Селянського союзу [799, с. 629-630]. Лідер кримських младотурків Решид Медієв входив до складу Мусульманської фракції [799, с. 385-387] і був її секретарем. Члени

тимчасового організаційного бюро Української громади в 2-й Думі (Гриневич, Нечитайло, Рубісов, Сайко, Хвіст та ін.) багато зробили для її конституювання у фракцію, процес якого, як і в 1-й Думі, був перерваний розпуском Думи [799, с. 636].

Таким чином, у 2-й Думі депутати, що активно працювали у фракціях, належали переважно до неонародницького політичного спектру та національно зорієнтованих партій. У чисельному плані переважали трудовики (4 депутати), ще четверо були поодинокими представниками інших політичних партій і течій (народний соціаліст, есер, кадет і представник мусульманської групи). П'ятеро депутатів увійдуть до ядра новоутворюваної Української думської громади (кадет Рубісов, трудовики Гриневич, Нечитайло і Сайко, есер Хвіст). Усі – українці, з них один дворянин, один духовного стану, троє селян (у т. ч. один козак). Караваєв і Волк-Карачевський позиціонувалися як росіяни, Медієв – кримський татарин. Члени цієї групи представляли шість губерній: Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську та Чернігівську.

Дума III скликання надавала більше можливостей для фракційної діяльності, оскільки її робота вже набула зовнішніх рис, притаманних стабільно діючій парламентській установі. Мала вона й більшу кількість фракцій.

Солідна і впливова у 3-й Думі фракція октябристів, найбільше представлена депутатами від губерній України (24% загального складу [799, с. 579]), висунула на керівні посади у фракції чотирьох депутатів-наддніпрянців: Михайла Родзянка (товариш, а з 1910 р. – голова фракції), Юрія Глібова й Петра Каменського (товариші голови), Никанора Савича (секретар).

Вельми активним фракційним діячем (а то й людиною, котра сама створювала, а головне – фінансувала фракції й навіть партії) був Петро Балашев. У 3-й Думі він очолив спочатку фракцію помірковано-правих, ядро якої склали депутати з України [799, с. 637], а з третьої сесії (жовтень 1909 р.) став головою Російської національної фракції (*рос.* Русская национальная фракция), більшість якої (56%) також склали депутати з наддніпрянських

губерній [799, с. 537]. Балашев же створив Союз російських виборців Південно-Західного краю, був одним із організаторів і керівником Всеросійського національного союзу (ВНС), котрий він фінансував власним коштом і намагався перетворити на впливову силу, що спиралася б на широку мережу місцевих організацій [799, с. 35]. Секретарем Російської національної фракції був Дмитро Чихачов, до складу її Ради входив Сергій Богданов. Отже, до керівництва Російської національної фракції в 3-й Думі входили три депутати від Наддніпрянської України, причому один із них був її натхненником та основним джерелом фінансування.

Фракцію правих – об'єднання крайніх консерваторів, більшість членів якого склали депутати від південно-західних губерній імперії, насамперед українських [799, с. 494], – з листопада 1908 р. очолив харківський професор Андрій Вязигін, спочатку член Бюро. Його заступником став Олексій Бобринський, секретарем (з весни 1908 р.) – Березовський, товаришем секретаря Бюро фракції – Пахальчак, членом її Ради – Балаклеєв [799, с. 709].

Входив у фракцію правих 3-ї Думи й Шульгін (з 18 лютого 1908 р. – член Бюро). Але після того, як у середині березня 1911 р. праві відмовили Петру Столипіну в підтримці під час урядової кризи, перейшов у Російську національну фракцію.

Цікавою особистістю проявив себе волинський селянин Матвій Андрейчук. Побувавши у фракції правих, він з грудня 1907 р. перейшов у фракцію помірковано-правих. У лютому 1909 р. його звітти виключили за відмову дотримуватися в обов'язковому порядку фракційних постанов у ході голосування, і він ініціював створення Селянської позапартійної групи депутатів, остаточно організованої восени 1909 р. [799, с. 297]. Із третьої сесії Андрейчук повернувся у фракцію правих. Був неформальним лідером волинських депутатів-селян; дотримувався незалежної позиції стосовно Почаївського відділу Союзу руського народу (*рос.* Союз русского народа), що намагався контролювати діяльність депутатів від Волинської губернії [799, с. 21].

Таким чином, у 3-й Думі 15 депутатів-наддніпрянців входили до керівництва п'яти фракцій. З них семеро представляли крайню консервативну фракцію правих (Шульгін перейшов у Російську національну фракцію), четверо належали до керівництва фракції октябристів, троє – фракції помірковано-правих, що еволюціонувала в Російську національну фракцію, і один – опозиційної тепер фракції кадетів. У соціальному плані абсолютно переважали дворяни (12, у т. ч. один особистий). Двоє селян і один духовний, що були в цій групі, також належали до фракції правих. У національному плані домінували росіяни (12). Українцями назвалися троє: чернігівський дворянин Юрій Глібов та двоє правобережних селян – Андрейчук від Волинської та Пахальчак від Подільської губернії. Усього цим складом представлено сім губерній. Найбільше дала Подільська губернія (4), за нею Волинська (3), Катеринославська, Київська і Харківська (по 2), Таврійська і Чернігівська (по 1).

Прямий стосунок до активної фракційної роботи в Думі IV скликання мали 17 депутатів-наддніпрянців, які представляли де'ять фракцій. Переобраний вдруге третьодумський депутат Микола Панкєєв так само вдруге був обраний скарбником кадетської фракції, а Олександр Александров став членом її Бюро.

Головою Російської національної фракції в 4-й Думі був також повторно обраний депутат Петро Балашев, секретарем – священник Іоан Дроздовський. Ця фракція «консерваторів-західників», що виникла у 3-й Думі, називалася ще «Національною групою», або «Фракцією націоналістів». Її члени вважали росіянами також українців, білорусів (звідси «західники» – *О. К.*), обрусілих представників інших народів, виступали проти «засилля іногородців» і «паразитизму окраїн» [799, с. 536]. У Думі IV скликання ця група називалася фракцією російських націоналістів і помірковано-правих, і налічувала спочатку 88 депутатів [799, с. 537]. У серпні 1915 р. близько 40 депутатів вийшли з неї; 33 з їх числа (представники лівого крила) створили фракцію прогресивних націоналістів. Організаторами й лідерами цієї групи і нової фракції, основу якої

(41%) склали депутати від наддніпрянських губерній, стали київські депутати Всеволод Демченко та Анатолій Савенко. Товаришем голови фракції був Василь Шульгін [799, с. 537-538].

Ті, що залишилися й підтримали засновника фракції ще у 3-й Думі, лідера правого фракційного крила подільського депутата Балашева, (у т. ч. Дроздовський), стали йменуватися «балашевцями» [799, с. 173]. Так дещо дивним чином справа російського націоналізму в 3-й і 4-й Думах Російської імперії до певної міри стала справою рук українців (як би вони себе не ідентифікували), білорусів та інших представників власне окраїн, з точки зору великоросійських націоналістів, котрим це не могло дуже сподобатися.

Керівництво фракції октябристів представляли три депутати від губерній Наддніпрянської України: Михайло Алексеєнко, Микола Антонов (голова Бюро) та Сергій Варун-Секрет. Після її розколу (грудень 1913-січень 1914 рр.) вони увійшли до складу фракції земців-октябристів, фактично очолюваної Михайлом Родзянком. Більшість у ній (40%) становили депутати від українських губерній [799, с. 210].

Фракцію правих у 4-й Думі з другої сесії очолив одеський професор медицини Сергій Левашев. Він же представляв її в Раді старійшин. Почесним членом Ради фракції був єпископ Кременецький Никон (Микола Бессонов). Херсонський депутат Петро Новицький представив фракцію з'їздах Союзу руського народу, був головою комісії з питань єднання «руських людей». Священик Олексій Станіславський після розколу фракції правих у листопаді 1916 р. увійшов у групу незалежних правих [799, с. 404], де став молодшим товаришем голови групи. Він був також членом-заступником Ради старійшин.

Процес дроблення фракцій сприяв збільшенню фракційних керівних посад. У фракції центру (колишній Групі незалежних націоналістів 3-ї Думи), 14 із 37 членів якої (38%) були депутатами від наддніпрянських губерній [799, с. 664], посаду товариша голови обіймав Віктор Басаков. Після розколу соціал-демократичної фракції в жовтні 1913 р. секретарем, а далі й головою

новоутвореної російської соціал-демократичної робітничої фракції [799, с. 532] став катеринославський депутат Григорій Петровський.

Існували також об'єднання депутатів, що цікавилися якоюсь окремою галуззю законодавчої діяльності. У 4-й Думі такими були, зокрема, міська група (заступник голови – Демченко) та земська група (голова – Варун-Секрет). Через свою різнорідність значним впливом вони не користувалися [799, с. 651].

У 4-й Думі, отже, 17 депутатів від Наддніпрянської України входили до керівництва дев'яти фракцій: кадетської – 2, октябристів (після розколу – земців-октябристів) – 4, російських націоналістів і помірковано-правих – 5 (з них перейшли у фракцію прогресивних націоналістів – 3), правих – 4 (з них перейшов у групу незалежних правих – 1), центру – 1, російської соціал-демократичної робітничої фракції (більшовицької) – 1. З них 12 осіб – землевласники, домовласники та власники іншої нерухомості, три священики з церковною чи власною землею, один товариш прокурора без зазначення майнового стану й один найманий робітник-токарь по металу. За походженням становою приналежністю в цій групі переважали дворяни – 11 осіб, у т. ч. один із купців і один особистий, троє духовних, один спадковий почесний громадянин, один робітник із селян, один (журналіст Савенко) не вказав походження, зазначивши, що він є колезьким секретарем. У національному плані абсолютну більшість у цій групі мали росіяни – такими вважали себе 15 депутатів. Українцями були двоє – Алексеєнко й Петровський (втім, Алексеєнко іноді називав себе також і росіянином). У керівництві думськими фракціями 4-ї Думи представлені депутати від восьми губерній Наддніпрянської України (крім Полтавської): найбільше – від Катеринославської (4), потім ідуть Херсонська (3), Волинська, Київська і Харківська (по 2), Подільська, Таврійська і Чернігівська (по 1).

Резюмуючи викладене в підрозділі, можна зазначити наступне. Особливістю 1-ї Думи, попри можливий закид у тавтології, можна назвати те, що все тоді робилося вперше, у тому числі визначалася фракційна структура Думи, уточнювалися платформи груп депутатів. Впритул підійшли до

створення власної фракції і українці, утворивши 1 (14) травня 1906 р. Українську думську громаду на чолі з Іллею Шрагом та за активної участі селян [960, с. 81-83; 1118, с. 81]. Спрацював фактор часу: поки українці збиралися якось заманіфестувати свою політичну організаційну присутність в Думі, сама Дума була розпущеною, у спосіб дражливий і несподіваний, але законний. Тож усі політичні здобутки, як по ліберальній, так і по консервативній лінії, заносилися таким чином на активи загальноросійських політичних партій, що й сповідували переважно загальноросійські ж ідеї.

Думи наступних скликань матимуть свої особливості у формуванні фракцій і груп, які, проте, спиратимуться на вже існуючий досвід, усталені матриці і певну традицію.

Особливістю 2-ї Думи було те, що вона була єдиною, у виборах до якої брали участь практично всі помітні тодішні політичні сили та населення визначених законом національних окраїн. Відповідно партійно-фракційний спектр цієї Думи стане найбагатшим і найкolorитнішим (12 позицій проти 9 у Думі I скликання (порівн. табл. 4.2).

Дума III скликання увійде в історію як така, що працювала весь визначений законом термін, у режимі більш-менш усталеної парламентської установи. Характерною рисою її складу, як і депутації від українських губерній у ній, було кардинальне «поправіння». Фактично опозиційними в нових «третьочервневих» обставинах можна вважати тільки кадетів та соціал-демократів (хоча в даному випадку вживати це поняття досить складно, оскільки і кадети, і октябристи (та, власне, і націоналісти теж) могли ситуаційно голосувати і «за», і «проти» урядових пропозицій). До таких «опозиціонерів» можна віднести 9 депутатів із 111, решта наддніпрянських обранців – націоналісти, октябристи, помірковано-праві і праві – були консервативно і переважно проурядово налаштованими.

В 3-й Думі депутатський корпус від українських губерній, як і сама Дума, був уже більш чітко структурованим. Не стало неонародницьких і багатьох національних фракцій (трудовиків, народних соціалістів, есерів). Вже й мови не

заходило про окрему українську групу, втратило будь-які перспективи на продуктивну роботу польське коло, не було вже у складі депутації мусульман. Залишалися тодішні політичні «важковаговики»: кадети й октябристи. Набирали силу праві та новоутворена «національна фракція», або фракція «російських націоналістів», популярна серед консервативно налаштованих депутатів від українських губерній, у т. ч. малоросів-українців. Завдяки збереженій урядом квоті на обов'язкове представництво в Думі були представлені селяни, по одному від губернії, і робітники – від промислово розвинутих регіонів. Ці останні долучалися до фракції соціал-демократів і дедалі більше потрапляли під контроль більшовиків, або й самі були переконаними більшовиками.

4-а Державна дума в політичному відношенні була прямою спадкоємицею 3-ї Думи. Чимало депутатів, особливо з партій правого спектру, були переобрані й у 4-ту Думу. Вони принесли з собою набутий досвід, уже досить значний в окремих із них, як-от у Василя Шульгіна, котрий почав свою депутатську кар'єру ще у 2-й Думі. Основою політичного структурування стали існуючі в Думі III скликання фракції, хоча відбувалося переформатування політичних сил, часто в рамках однієї ідеології (октябристи – земці-октябристи, націоналісти – незалежні націоналісти, соціал-демократи – соціал-демократи (робітнича фракція)). Домінували тут дві фракції, октябристів і націоналістів.

Загальною тенденцією було те, що праві втрачали позиції, не враховуючи стрімких змін ситуації і суспільних настроїв. Світова війна та загроза нової революції змушувала не тільки ділитися, а й об'єднуватися (прогресивний блок); чи шукати інших ідейних платформ (фракція центру). Значне місце в усіх цих думських процесах займали депутати, обрані від українських губерній. Багато з них входили до складу керівництва фракцій, або були навіть їх організаторами.

4.2. Політична позиція і входження до складу керівних думських структур

Політична позиція чи партійність, тісно пов'язані зі становим походженням, вихованням, освітою та соціальним оточенням, значною мірою визначали місце депутата в новому, тепер думському, середовищі та його можливості реалізувати свої, групові або й суспільно-значимі цілі в думській (парламентській) роботі. Але оскільки обсяг поняття «думська робота» є надто широким для розгляду в обраному нами ключі розкриття теми, сконцентруємо увагу на включеності в думські процеси наддніпрянських депутатів, які виступали в них на перших ролях – тобто очолювали певні думські структури, або були явними груповими лідерами, формальними чи неформальними.

У сфері *керівництва Думою* наддніпрянські губернії на найвищому рівні представляв депутат від Катеринославської губернії Михайло Родзянко. Говорячи так, маємо на увазі (як і при викладі більшості вже висвітлених сюжетів) суто територіальне представництво, оскільки в соціальному плані Михайло Родзянко репрезентував інтереси крупного землеволодіння, у політичному – партії октябристів, а в національному – радше великоросійські, хоча й не без певного місцевого патріотизму в минулому [1324]. Обранням *головою* в 3-й Думі він завдячував правооктябристській більшості (на посаді з 22 березня 1911 р. по 29 серпня 1912 р., з переобраннями), у 4-й – домовленостям між октябристами й кадетами (на посаді з 15 листопада 1912 р. по 6 жовтня 1917 р., з переобраннями).

Отже, в ході четвертої сесії Державної думи III скликання після відставки голови Думи Олександра Гучкова в березні 1911 р., попри протести низки депутатів-октябристів, Родзянко, фактично як новий лідер партії*, погодився на висунення своєї кандидатури на посаду голови Думи. Його й було обрано

* Головами Державної думи у 1906-1910 рр. обиралися авторитетні діячі керівних партій, що не належали до числа їх керівництва, з 1910 р. – їх лідери.

22 березня 1911 р. Результати голосування (запропонований 188 записками, при балотуванні кулями отримав 199 «за» і 123 «проти») [709, стлб. 1452-1455] показали непростий для нового очільника Думи розклад сил у ній. Утім, коли 29 жовтня 1911 р., – тобто в день, коли вичерпувалися б повноваження його попередника, Гучкова, – Родзянко подав заяву про складання повноважень, палата з нею не погодилася й знову обрала його на цю посаду. Її він і обіймав із 1 листопада 1911 р. по 29 серпня 1912 р., власне, до кінця третьодумської каденції.

Розклад політичних сил забезпечив Михайлові Родзянку посаду голови і в Думі IV скликання, на якій катеринославський депутат перебував із дня відкриття першої сесії, 15 листопада 1912 р. Цього разу його підтримало більше депутатів (запропонований 234 записками, при балотуванні кулями отримав 251 виборчу і 150 невиборчих) [714, стлб. 4-6], хоча не обійшлося без демаршу з боку тих, хто голосували проти (правих і націоналістів): вони демонстративно покинули залу засідань відразу ж по оголошенню результатів голосування.

Родзянко був прихильником утвердження в країні конституційного ладу, реалізації політичних прав і свобод, збереження законності, розвитку місцевого самоуправління. Виступав за узгодження центристських елементів Державної думи і Державної ради. Підтримував політику П. А. Столипіна [799, с. 525], в роки Першої світової війни й Лютневої революції багато й енергійно працював задля збереження конституційної монархії, мав глибоку неприязнь до фаворита царської родини Распутіна, що викликало недовіру імператора. В цілому фігура непересічна, Родзянко залишив глибокий і неоднозначно трактований слід в історії пізньоімперської Росії. Попри нечисленні розвідки [1323; 1324], особистість цього російського діяча із глибоким українським корінням іще не отримала систематичного висвітлення з української точки зору.

Двоє з наддніпрянських депутатів, Микола Гредескул і Микола Познанський, обиралися *товаришами голови Думи*.

Микола Гредескул (на посаді з 29 квітня по 7 липня 1906 р.), депутат від Харківської губернії, як уже згадувалося, на шляху до думського крісла

перетерпів чимало митарств. Обранню його заступником голови передувала юридична дискусія з приводу трактування положень про вибори заступників голови Державної думи, аж доки не почали лунати голоси, що це ж тільки вибори президії, а треба швидше повертатися до питань змученої батьківщини, тож час надто дорогий. Усе тоді робилося вперше, отже, є сенс звернути увагу на деталі. Помічники приставів з ящиками обійшли депутатів, які поклали у ті ящики записки з іменами пропонованих товаришів голови Думи. Найбільше отримав Гредескул (361 записку), далі Долгоруков (351), Аладьїн (4) та ін. Із наддніпрянських депутатів 3 записки отримав Максим Ковалевський, 2 – Дмитро Назаренко. На голосування погодилися Гредескул і Долгоруков, решта відмовилися від балотування. Під час процедури балотування кулями вперше проявляється в стенограмах депутат від Одеси Євген Щепкін («покірніше просив» панів депутатів пам'ятати, що права сторона ящика – виборча, а ліва – невиборча). Результати голосування: Долгоруков: 382 проти 47 (усього 429), і він обраний, Гредескул – 372 проти 56 – і теж обраний [692, с. 13-18] (однієї кулі, таким чином, недорахувалися, – можливо, це була «своя» куля, не голосував сам претендент).

За подібним же сценарієм 23 лютого 1907 р. було обрано заступником голови Державної думи II скликання депутата від Харкова Миколу Познанського (на посаді з 23 лютого по 3 червня 1907 р.). Тут стояло п'ять балотувальних ящиків з прізвищами претендентів. Найбільшу кількість голосів-куль отримали Микола Познанський (349 проти 97) і Михайло Березін (345 проти 101), які й стали заступниками голови 2-ї Думи. Ще один претендент із наддніпрянців, депутат від Волинської губернії Георгій Рейн, політичний антипод обраних, був рішуче забалотований: за – 91, проти – 353. Тобто за Рейна проголосувало ненабагато більше депутатів, ніж він отримав записок (82). Від балотування відмовилися як такі, що отримали всього по одній записці, Роман Дмовський, – майбутній лідер усієї польської ендеції, та Олександр Караваєв – депутат від Катеринослава й один із лідерів трудової групи у цій Думі [694, с. 13-14].

Третім із наддніпрянських депутатів, який займав цю посаду вже в Думі IV скликання, був Сергій Варун-Секрет (на посаді з 26 листопада 1913 р. по 3 листопада 1916 р.). Це вже була інша Дума. У «кадетській» першій Думі Варун-Секрета пропонували на посаду голови Думи, але всього тільки трьома записками (у виборах тоді брали участь 446 депутатів, і майбутній голова Думи, професор Сергій Муромцев отримав 426 записок). Три записки, на відміну від однієї, яка ні до чого не зобов'язувала, вимагали за процедурою публічного оголошення своєї згоди чи незгоди на балотування [692, с. 2], що загалом виглядало при такій різниці у кількості отриманих записок досить принизливим дійством, через яке Варун-Секрет і пройшов.

Тепер же він належав до відносної більшості в Думі, тож без проблем був обраний товаришем голови (запропонований 143 записками, при балотуванні кулями отримав 204 виборчі й 108 невиборчих) [718, стлб. 1423], а далі й старшим товаришем голови Думи [718, стлб. 1423].

Якихось політичних дивідендів ця посада не приносила, в кар'єрному плані не могла вважатися перспективною, і помітним впливом товариші голови Думи не користувалися. Старші товариші* (Познанський і Варун-Секрет), як такі, що іноді заміщали голів Думи у разі їх відсутності, були більше на виду, але це могло хіба що якимось чином задовольняти їхні власні амбіції.

Секретарями Державної думи депутати від наддніпрянських губерній не обиралися, а от *товаришами секретаря* були. У 1-й Думі це Семен Рижков і Щенсний Понятовський (29 квітня – 8 липня 1906 р.), у 3-й – Микола Антонов [696, стлб. 103] і Михайло Іскрицький [696, стлб. 103] (10 листопада 1911 р. – 20 листопада 1912 р.), у 4-й – Микола Антонов [714, стлб. 129-130] і Віктор Ба саков [714, стлб. 129-130] (1 грудня 1912 р. – 6 жовтня 1917 р.). Більшість товаришів секретаря обиралися з фракцій, що складали більшість тих, хто проводив вибори і, як правило, це відбувалося після попередніх кулуарних домовленостей щодо кандидатур. Посада ця (за виключенням старшого

* «Старший» товариш – назва неофіційна; офіційно це був той, кому палата довіряла виконання обов'язків голови у разі його відсутності.

товариша секретаря) була більше номінальна – «розділяти труди секретаря Думи по управлінню її Канцелярією», але старшими товаришами секретаря депутати-наддніпрянці не обиралися [799, с. 615].

Першодумські внутрішні виборчі процедури цікаві своєю новизною. Звичайно, як заведено в парламентських виборах, вирішувала все партійна більшість, але все ж результати таких виборів є показовими з багатьох точок зору й можуть складати, в принципі, самостійний дослідницький інтерес. Окрім іншого, вони можуть служити не лише індикатором домінування чи взаємовпливів та домовленостей різних політичних сил, але й, до певної міри, показником амбітності чи самооцінки депутатів, які в ході таких виборів стають не тільки формально, а реально рівними – і князь чи барон, і селянин чи робітник мають право подати одну записку й покласти одну кулю за, а другу – проти. Тож при виборах секретаря й товаришів секретаря Думи (таких мало бути п'ять осіб, а з IV скликання – шість) спостерігалось більше різноманіття. При виборах секретаря 1-ї Думи на другому її пленарному засіданні 29 квітня 1906 р. було подано 431 записку, і найбільше їх (362) отримав один із кадетських лідерів князь Дмитро Шаховський. По одній записці, серед інших, отримали Локоть з Чернігівської і Журавський з Волинської губерній. Разом з іншими вони відмовилися від балотування, секретарем обрали Шаховського (виборчих куль 380, невиборчих – 36, усього 416).

При виборах п'яťох товаришів секретаря більше трьохсот записок отримали Шапошников, Кокошкін, Рижков, Шершневич і Понятовський. З них за Рижкова (Катеринославська губернія) було подано 368 записок. Між іншими наддніпрянськими депутатами записки розподілилися наступним чином: Локоть (Чернігівська губернія) – 17, барон Штейнгель (Київська) – 10, князь Володимир Волконський (Волинська) – 9, Журавський (Волинська) – 7, Варун-Секрет (Херсонська) – 4, Заболотний (Чернігівська) – 3. По дві записки отримали Зубченко (Київська) і Лінтварьов (Харківська), по одній – Горшков і Байдак (Херсонська), Максим Ковалевський і Оранський (Харківська), Рибачок (Подільська), Миклашевський і Шраг (Чернігівська), Шефтель

(Катеринославська), Павлов і Яснопольський (Полтавська), Андро (Волинська). Усі, крім перших п'ятьох, відмовилися від балотування, а Рижков і Понятовський, що входили у п'ятірку, були обраними, таким чином, товаришами секретаря 1-ї Думи [692, с. 18-20].

Отже, на цій ниві думської роботи депутати від Наддніпрянської України були представлені вельми достойно. Михайло Родзянко, депутат від Катеринославської губернії, був одним із п'яти голів Думи, які обиралися протягом її існування, причому певний час очолював Думу III скликання, і повний термін роботи Думи IV скликання. З 15 товаришів голови Думи троє (Гредескул, Познанський і Варун-Секрет) представляли наддніпрянські губернії. Секретарями Думи наддніпрянські депутати не були; натомість п'ятеро (Рижков, Щенний Потоцький, Антонов, Іскрицький і Басаков) обиралися на посади товаришів секретаря (усього їх було 22 за весь період роботи Думи).

Визначальною при обранні була політична позиція депутата та розклад політичних сил у кожному конкретному випадку, але не варто забувати й про «кулуарні домовленості», де могли грати роль якісь інші фактори, приміром, особистісного порядку.

Утім, ці дев'ятеро депутатів, що входили до «вищого» ешелону думської виборної влади, крім Родзянка, виконували більше представницьку функцію. Вони могли уособлювати і партійні сили, які перебували на даний момент у більшості, і до певної міри забезпечувати певні соціальні та регіональні пропорції в думському керівництві. Найцікавішою, втім, і ще не розробленою належним чином дослідницькою проблемою видається думська кар'єра і подальша доля Родзянка, на плечі якого значною мірою ліг (чи був покладений) тягар відповідальності за розпад Російської імперії.

Важливою ділянкою думської роботи (менше, ніж пленарні засідання Думи відображеною в джерелах і значно менше вивченою), була *робота в комісіях*. Роль наддніпрянських депутатів у цій справі розглянемо за

посередництвом аналізу їх участі в комісіях на перших ролях, тобто як голів комісій.

У 1-й Думі дві комісії очолював харківський депутат Максим Ковалевський. Перша, позначена секретаріатом як «Комісія 19-ти для встановлення порядку перевірки прав членів Державної думи і складання Наказу» [692, с. 52], була тимчасовою й відомою в подальшому як комісія з Наказу. Вона розглядала проекти Наказу (регламенту) Державної думи, а також законопроекти про її внутрішній розпорядок. Фактичним же її керівником був доповідач комісій Мойсей Острогорський [799, с. 275], депутат від Гродненської губернії. Друга очолювана Ковалевським комісія, бібліотечна [693, с. 1196], була постійною й функціонувала в Думах усіх чотирьох скликань. Вона керувала бібліотекою, визначала штат її службовців, установлювала правила користування бібліотекою тощо [799, с. 54]. Суттєвою складовою роботи її була комплектація бібліотеки літературою та періодичними виданнями, у т. ч. зарубіжних парламентів [1291]. Бібліотечна комісія, очевидно, мала якусь притягальну силу для депутатів із Наддніпрянської України (або не була цікавою для інших), – залишилося фактом те, що в подальшому її очолювали ще двоє депутатів-наддніпрянців – Іван Лучицький [696, стлб. 105] у 1907-1909 рр., та єпископ Єлисаветградський Анатолій [714, стлб. 156] у 1912-1913 рр.

Важливі комісії в 1-й Думі очолювали чернігівські депутати, кадети Муханов (аграрну [693, с. 1075]) і Свечін (фінансову [693, с. 1391]). Аграрне питання займало надзвичайно вагоме місце в роботі Думи I та II скликань; звідси виключна увага до формування аграрної комісії. В 1-й Думі вона конституціювалася досить пізно (з огляду на несподівано короткий термін роботи) – 6 червня 1906 р., як тимчасова комісія у складі 91 депутата (8 місць було зарезервовано для тих, хто ще не прибув на сесію) за системою обмеженого голосування. Тобто кожен учасник голосував за одного кандидата, а обраними оголошувалися ті, хто отримали відносну більшість [799, с. 8].

Аграрна комісія займалася розглядом законопроектів про володіння і користування землею, і в 1-й Думі вирішувала це питання в основному у відповідності до кадетської програми [799, с. 3]. В 1-й Думі вона була представлена найбільшою чисельністю депутатів (20) від усіх дев'яти наддніпрянських губерній.

Аграрне питання залишалося першорядним для більшості населення України, тому розглянемо склад, за яким проглядається й принцип формування комісії, детальніше.

Від Волинської губернії до її складу входили землевласники граф Щенсий Понятовський (поляк, крупне землеволодіння), Михайло Журавський (росіянин, середнє землеволодіння) і селянин Петро Бобровник (українець). Приблизно за таким же принципом (з представленістю різних національностей і різних масштабів землеволодіння – з перевагою російського поміщицького) було сформоване представництво в аграрній комісії й від інших губерній. Виключно росіянами (Петро Куриленко, Олексій Свечін і Олексій Муханов) була представлена у комісії Чернігівська губернія; так само й Херсонська (Микола Байдак), Харківська (Микола Ковалевський і Йосип Оранський) і Таврійська (князь Володимир Оболенський). Від Полтавської губернії у складі аграрної комісії були Яків Імшенецький, Павло Чижевський та Микола Онацький. Тут теж домінували росіяни, оскільки лиш Онацький позиціонувався як українець. Утім, «російськість» Чижевського та Імшенецького носила, сказати б, скоріше ситуативно-бюрократичний, ніж етнічний характер, тобто була справою відповідного запису. Як і, наприклад, національна належність Івана Заболотного, члена всуціль селянської подільської депутації. У цього навіть казенні записи щодо національної належності не співпадають, за теперішніми поняттями – то «росіянин», то «українець» («малорос») [1098, с. 233]. Другим подолянином у складі аграрної комісії був Леонтій Штефанюк. Київську губернію представляли в аграрній комісії суддя Андрій Вязлов, землевласник Станіслав Горватт і селянин Гаврило Зубченко – українець, поляк і росіянин відповідно. Від Катеринославської губернії до неї входили селянин

українець Іван Лисенко і правник єврей Михайло Шефтель. Отже, в аграрній комісії від українських губерній було 12 росіян, 5 українців, 2 поляків і єврей. У партійному (фракційному) відношенні домінували кадети (8) і трудовики (5). Троє депутатів мали подвійну партійну належність – двоє як кадети/трудовики, один як безпартійний/автономіст. Ще по одному депутату було «твердих» безпартійних і автономістів [693, с. 1075].

Якщо в аграрну комісію обирали представників від усіх губерній та основних прошарків аграрного населення, то вибір депутатів від українських губерній у фінансову комісію не видається таким прозорим. Очевидно, що кожен із 11 депутатів, обраних від чотирьох губерній (Возовик, Радаков і Рижков від Катеринославської губернії, Прісецький, Імшенецький та Іоллос від Полтавської, Парамонов від Херсонської і четверо депутатів від Чернігівської губернії – Муханов, Свечін, Локоть і Куриленко [693, с. 1391]) на побутовому рівні мали справу з фінансами, – власне готівкою чи кредитними грошми, але якоїсь особливої фахової підготовки до роботи у такій комісії у їх життєписах не спостерігається. Швидше за все, в даному разі спрацьовувала партійна солідарність, повага до явних чи уявлених заслуг перед ліберальним рухом і т. п. Партійний склад цієї комісії виявився виключно кадетсько-трудовицьким (семеро кадетів, троє трудовиків; один чернігівський депутат від волостей Петро Куриленко пройшов у Думу як кадет, але там примкнув до фракції трудовиків).

Фінансова комісія була постійною, розглядала законопроекти про податки, мита та інші державні прибутки, відчуження державного майна й міське оподаткування. Спочатку вона обиралася загальними зборами Думи у складі 33 осіб на одну сесію; далі цей порядок буде змінено, а склад доведено до 47 осіб [799, с. 647]. У 3-й Думі в листопаді 1907 р. на посаду голови цієї комісії обирався й Михайло Алексеєнко [799, с. 647], але відмовився, сконцентрувавшись на керівництві іншою важливою комісією, бюджетною.

Отже, в Думі I скликання троє наддніпрянських депутатів очолювали чотири думських комісії: з Наказу, бібліотечну, аграрну й фінансову. Їх обрання

відповідало і партійній, і соціальній належності – двоє кадетів, Муханов і Свечін, та лідер близької до них партії демократичних реформ Максим Ковалевський, усі троє – землевласники.

У складі *Думи II скликання*, ще більш радикально налаштованої, наддніпрянські депутати комісій не очолювали зовсім.

Зате у консервативній *Думі III скликання* депутати від губерній Наддніпрянської України часто обиралися на посади голів комісій, у т. ч. важливих. Тільки їх перелік демонструє широке поле діяльності наддніпрянських депутатів, спрямованої на благо Російської імперії.

Отже, катеринославський депутат Михайло Алексеєнко уже з першої сесії 3-ї *Думи* очолив бюджетну комісію [696, стлб. 288], яку й очолюватиме й у 4-й *Думі*, власне, до кінця свого життя. Бюджетна комісія, одна з найважливіших постійних комісій *Думи*, обиралася на один рік на початку сесії з подальшим переобранням, спочатку з 33 членів, з розширенням складу *Думою III скликання* до 66, а потім і 67 осіб. Вона починала роботу відразу після подання державними відомствами своїх кошторисів, тобто за місяць до відкриття сесій (фактично на канікулах). Комісія 3-4 місяці розглядала бюджет, а крім того, розглядала також майже всі законопроекти, що потребували державних видатків [799, с. 76]. Така робота вимагала від керівника глибоких фахових знань, неабияких організаторських здібностей та комунікативних якостей [691, л. 1-13]. Очевидно, виходець із купецької родини таємний радник Алексеєнко якнайкраще підходив для такої діяльності. За його керівництва робота бюджетної комісії набула сталих рис: створювалися галузеві підкомісії, з 1908 р. за кожним кошторисом, включеним у видатки вищої чи центральної державної установи, обирався доповідач, а решта членів комісії могли записуватися у співдоповідачі [799, с. 76]. Кошторис попередньо обговорювався на нараді доповідача й співдоповідачів, на яку запрошувалися представники відомств. Такі запити в бюджетну комісію, яку іноді поштиво називали «малою Державною думою», трактувалися вельми серйозно, на них приходили, за словами одного з мемуаристів, «ніби на екзамен, чи, скоріше, на

суд у послідовному порядку всі відомства одне за іншим» [цит. по: 1238, с. 150]. Потім доповідач представляв кошторис у комісії і на загальних зборах Думи [1290]. Загалом кажучи, Михайло Алексеєнко зажив заслуженої слави як один із фундаторів російського парламентаризму взагалі, «парламентський бюджетник» [1238, с. 144-158].

Харківський депутат Микола Антонов очолив комісію зі скерування законодавчих припущень [696, стлб. 596]. Ця спершу тимчасова, а з 1914 р. – постійна, комісія розглядала другорядні питання, що не входили в компетенцію інших комісій або не викликали їхнього інтересу через незначущість, зокрема, її законопроекти з державного права [799, с. 276].

Комісію з місцевого самоуправління депутати доручили депутату від Подільської губернії Петру Балашеву [699, стлб. 1520]. Як і попередня, до 1914 р. вона була тимчасовою, але на відміну від попередньої, займалася справді важливим для суспільства питанням земського, у т. ч. волосного, самоуправління та запровадженням земств на окраїнах імперії. Чимало її починань, включно з одним із найголовніших проведених нею законопроектів про запровадження волосного земства, відхилила Державна рада [799, с. 275].

У цю ж комісію була влита ще одна тимчасова комісія, очолювана також Балашевим. Попри її довгу назву – «Комісія для вироблення законопроекту про зміни відповідних статей діючого законодавства про селян у відношенні стягування й відправлення натуральних і грошових повинностей» – працювати, по суті, вона так і не розпочала [799, с. 272].

Сільськогосподарську комісію очолив депутат від Київської губернії Сергій Богданов [699, стлб. 1951]. Сфера її компетенції: законопроекти, що стосувалися сільського господарства, але не були пов'язаними з земельною власністю, – насамперед фінансові, про запровадження навчальних закладів відповідного профілю, а з початком війни – дедалі більше пов'язані з продовольством [799, с. 554].

Комісію з переселенської справи очолив князь Олександр Голіцин [696, стлб. 526], депутат від Харківської губернії. На час його керівництва вона

складалася з 33 депутатів, мала дві підкомісії, з яких одна розглядала законопроект про надання під переселення вільних земель на Алтаї, інша – кошторисна – займалася питаннями організації переселення [799, с. 453], тобто втілювала в життя ідеї столипінської аграрної реформи у цій частині.

З другої сесії катеринославський депутат Яків Гололобов став головою комісії з недоторканності особи [696, стлб. 798]. Започаткована кадетською більшістю 1-ї Думи, вона загалом розглядала частину законопроектів з карно-процесуального і карного права (про порядок арештів, таємницю листування тощо, а також про виключне (надзвичайне) становище). Закон про відміну смертної кари тоді відхилила Державна рада; у подальшому ж – у 3-й Думі, – ця комісія, запропонована опозиційними фракціями, здійснила елегантний кульбіт, змістивши акценти з захисту від урядових репресій на недоторканність особи перед революційним терором і сконцентрувавши зусилля на розробці законопроектів про допомогу потерпілим від нього, дітям нижніх чинів тощо [799, с. 269-270].

З тієї ж сесії ще один депутат-катеринославець Петро Каменський очолив комісію з віросповідних справ [696, стлб. 749], яка розглядала законопроекти з інославних та іновірних сповідань і питань розширення віротерпимості. З приводу цього останнього в 3-й Думі відбулася певна колізія: навесні 1908 р. при розгляді питання про дозвіл переходу з християнства в іновір'я комісія розкололася на два угруповання: консервативне на чолі з єпископом Євлогієм виступило проти, ліберальне на чолі з Каменським – за. При голосуваннях прибічники переходу отримали більшість, що й привело до зміни голови комісії [799, с. 273].

Іван Лучицький, як уже зазначалося, певний час очолював бібліотечну комісію 3-ї Державної думи.

Редакційну комісію з четвертої сесії, тобто з жовтня 1910 р., очолив депутат Матюнін [707, стлб. 238]. Тоді вона ще складалася з 7 членів, підкомісій не створювала, редагувала усі схвалені Думою законопроекти [799, с. 520].

На чолі розпорядчої комісії, що займалася господарськими справами і складанням бюджету Думи [799, с. 518], став прямий суперник Івана Лучицького на третіх київських виборах депутат Проценко [696, стлб. 596].

Тимчасову комісію для розгляду законодавчого припущення про заходи щодо впорядкування торгівлі хлібом, яка мала усього три засідання за сесію й відхилила запровадження монополії на експорт хліба, очолював депутат Неклюдов [799, с. 269].

Депутат Червінський, спочатку секретар чиншової комісії, з четвертої сесії її й очолив [697, стлб. 2]. Створення цієї комісії в 1908 р. [799, с. 272] служило певною ілюстрацією відсталості соціально-економічних відносин у державі, оскільки вона ще тільки мала розробити юридичне підґрунтя для ліквідації середньовічного чиншового права.

Замкнув шеренгу наддніпрянських очільників третьодумських комісій голова комісії для розгляду законопроектів, що стосувалися розвитку бавовництва, депутат Шейдеман (з п'ятої сесії, тобто з осені 1911 р.) [799, с. 279].

Отже, в Думі III скликання 13 осіб із наддніпрянської депутації очолювали думські комісії, усі дворяни. За партійною належністю переважали октябристи – шестеро, по троє помірковано правих і правих, один кадет. Опозиція представлена дворянином, професором із духовних, землевласником (28 дес.), малоросом-українцем Лучицьким. Крім нього, ще двоє, Червінський і Проценко, назвалися українцями, решта 10 депутатів-очільників комісій були росіянами. Представляли п'ять губерній: Харківську – 4, Катеринославську і Київську – по 3, Подільську – 2, Полтавську – 1 депутат (підрховано за додатком А).

У 4-й Думі число депутатів із Наддніпрянських губерній, котрі очолювали думські комісії, практично не змінилося (15 осіб, але треба врахувати, що обрані вдруге депутатами Михайло Алексеєнко [714, стлб. 155] й Микола Антонов [714, стлб. 379] знову очолили відповідно бюджетну комісію та комісію зі скерування законодавчих припущень).

Єпископ Єлисаветградський Анатолій був обраний головою бібліотечної комісії [714, стлб. 156].

У 4-й Думі досить різко змінив напрям роботи в комісіях лідер російських націоналістів подільський депутат Петро Балашев, який став тепер на чолі комісії з військових і морських справ [714, стлб. 379]. Ця тимчасова (до 1914 р.) комісія мала би бути спадкоємицею авторитетної у 3-й Думі комісії з державної оборони. Проте Микола II визнав таку назву надто гучною й комісію перейменували. До того ж, при її формуванні у 1912 р. виникла певна колізія – були обрані депутати-кадети, але забалотовані трудовики й соціал-демократи; кадети на знак протесту вийшли з комісії. Усе разом призвело до того, що комісія користувалася меншим авторитетом, ніж третьодумська, й по суті не впливала на військове будівництво [799, с. 272].

Змінилося й керівництво редакційної комісії, головою якої в 4-й Думі став Басаков [723, стлб. 212], та переселенської, яку в цьому скликанні очолив Корнилій Сувчинський [714, стлб. 376].

Із комісій, що існували в Думах попередніх скликань і керівництво яких змінилося разом зі зміною депутатського корпусу, можна назвати комісію із запитів, яку з 1914 р. очолив Дмитро Капніст [724, стлб. 337] (Наказ доручав їй розглядати заяви про запити лише з юридичного, а не з фактичного боку [799, с. 274], тобто це була вже зовсім інша ситуація, ніж, скажімо, у 1-й Думі), та сільськогосподарську комісію з новим очільником – Іполитом Капністом [723, стлб. 1705].

Для підготовки широкого відзначення 300-річчя царювання Дому Романових Дума створила особливу комісію на чолі з Варун-Секретом [714, стлб. 1346]. Головним завданням, успішно виконаним комісією, був розгляд законопроекту про асигнування коштів на це святкування [799, с. 270-271].

Дума IV скликання продовжила розробку судової реформи (питання судоустрою й цивільного процесу, частково – карно-процесуального, карного й цивільного права) та питання про зобов'язальне право (голова відповідних

комісій – Никифор Пилипенко) [719, стлб. 265; 725, стлб. 1712; 799, с. 272, 278-279].

Були створені комісії для вирішення певних загальних питань громадського звучання: комісію про збори очолив Люц [718, стлб. 874], а також питань соціально-економічного характеру: комісію про внесення змін до загального статуту про пенсії та одноразові допомоги очолив Михайло Коваленко [718, стлб. 265]. На чолі важливої для економіки наддніпрянських губерній і імперії у цілому комісії про шлюзування порожистої частини р. Дніпра став депутат Герценвіц [719, стлб. 463]. Ця комісія працювала успішно, проте підготовлений нею закон 1916 р. [799, с. 272] в умовах світової війни й подальших революційних збурень мав мало шансів на реалізацію.

Перша світова війна спричинила негативні явища як в економічній сфері, так і у сфері міжнаціональних відносин, які Дума намагалася законодавчо регулювати, створюючи для підготовки відповідних рішень думські комісії. Одну із таких, комісію про заходи до припинення ненормального подорожчання предметів першої необхідності, очолив Борис Каразін [724, стлб. 646]. Вона була створена за ініціативою кадетів і трудовиків «для дослідження і спостереження питань, що виникають у зв'язку з війною». Займалася з'ясуванням причин підвищення цін і намагалася виробити заходи по боротьбі з дорожнечею, які мали б лягти в основу відповідного законодавчого припущення. Законопроектів до неї, втім, так і не надходило [799, с. 272].

Депутат Георгій Скоропадський став головою комісії, відомої як комісія про боротьбу з німецьким засиллям. Повна назва її була «Комісія з боротьби з німецьким засиллям у всіх областях російського життя», й розглядала вона законопроекти про обмеження прав неприятельських підданих і російських підданих – етнічних німців, австрійців і угорців [799, с. 273].

Нащадок роду українських гетьманів і російський націоналіст, Скоропадський був популярною фігурою в палаті, оскільки певний час очолював іще дві комісії: особового складу та з питання про вотчинний статут [714, стлб. 156; 719, стлб. 1412; 724, стлб. 646]. Комісія особового складу була

постійною, діяла у 1909-1917 рр. і відала справами про тимчасове усунення притягнутих до карної відповідальності депутатів, позбавлення їх недоторканності й т. п. [799, с. 268], вотчинна ж комісія займалася регулюванням обігу земель і була тимчасовою [799, с. 268].

Отже, у складі 15 голів комісій із депутатів-наддніпрянців було 11 октябристів (Алексєєнко, Антонов, Варун-Секрет, Герценвіц, обидва Капністи, Каразін, Коваленко, Люц, Пилипенко, Скоропадський), троє помірковано-правих з різними напрямками еволюції, від національної фракції (Балашев і Сувчинський) до центру (Басаков), один правий (єпископ Анатолій). Отець Анатолій представляв духовенство, решта – дворянство. Людвіг Люц мав статус особистого дворянина, Алексєєнко й Пилипенко – недворянського походження. Усі, крім отця Анатолія, були землевласниками, Балашев і Сувчинський – крупними землевласниками. За національною належністю один депутат із цього складу – німець (Люц), троє – українці (Алексєєнко, Пилипенко й Скоропадський), інші 11 – росіяни. Територіально в цій групі представлено сім наддніпрянських губерній (крім Волинської і Таврійської): Полтавська – 5, Херсонська – 3 (у т. ч. 1 від Одеси), Харківська і Чернігівська – по 2, Катеринославська, Київська і Подільська – по 1 депутату (підраховано за додатком А).

Із *товаришів голів комісій* розглянемо тільки нових осіб, не згаданих у попередньому викладі в числі керівництва Думою й комісіями, а також тих, хто працював заступниками голів чи секретарями у неназваних іще комісіях. Тим самим з'ясуємо й коло осіб, причетних до керівництва комісіями на більш низьких рівнях, і розширимо уявлення про коло питань, що ними опікувалися в Думі наддніпрянські депутати.

У *1-й Думі* це товариш голови бюджетної комісії Григорій Іоллос [695, стлб. 1440], депутат від Полтавської губернії, єврей, міщанин і один із редакторів популярної газети «Русские ведомости».

У *2-й Думі* наддніпрянські депутати на такого роду посади не обиралися.

3-я Дума задіяла на керівні посади у комісіях більше число депутатів із наддніпрянських губерній. Дехто з них міг очолювати декілька комісій, будучи в одній головою, в іншій – заступником голови чи секретарем. Так, згадані вже Сергій Богданов і Василь Проценко, окрім головування у своїх, заступали ще голів інших комісій, членами яких перебували з початку каденції: з народної освіти, яка розглядала усі законопроекти стосовно початкової освіти (Богданов) [696, стлб. 404; 799, с. 276], комісії у міських справах, котра обговорювала законопроекти з міського самоуправління [799, с. 273-274], та комісії про шляхи сполучення, що обговорювала законопроекти про будівництво залізниць та інших шляхів сполучення (Проценко) [696, стлб. 888; 702, стлб. 1185]. Юрій Глібов заступав голову комісії з місцевого самоуправління [699, стлб. 1520], Павло Малама – розпорядчої [696, стлб. 596], Василь Остроградський – бюджетної [696, стлб. 288]. Микола Панкєєв з четвертої сесії товаришував голові комісії про торгівлю й промисловість, яка розглядала в основному різні дрібні законопроекти, але в роки війни виступила проти монополізації промисловості, зокрема, чорної металургії [696, стлб. 888; 799, с. 271-272], а Іван Стенбок-Фермор – земельної комісії (так у 3-й Думі стала називатися колишня аграрна комісія) [696, стлб. 590; 799, с. 210]. Никанор Савич із третьої сесії був товаришем голови комісії з державної оборони [696, стлб. 404; 799, с. 274].

Затребуваним депутатом у *4-й Думі* був Віктор Басаков: окрім згаданих уже посад у цій палаті (товариш секретаря Думі і голова редакційної комісії), йому довелося ще в різний час заступати голів комісій з перетворення поліції в Імперії, про шлюзування порожистої частини р. Дніпра [718, стлб. 454; 719, стлб. 463; 799, с. 271] і про кооперативні товариства та їх союзи [724, стлб. 984; 799, с. 268]. Никанор Савич продовжив діяльність на новій/старій посаді товариша голови тепер комісії з військових і морських справ (у 4-й Думі так перейменували колишню комісію з державної оборони). Цю ж посаду обіймали у різний час Василь Шульгін [724, стлб. 208], досвідчений думський депутат, але нова людина в керівництві комісіями, та Федір Безак [714, стлб. 379].

Новими людьми були також товариші голів комісій Григорій Беляєв (комісія про заміну сервітутів, яка, подібно до чиншової, займалася обговоренням законопроектів по ліквідації середньовічних форм майнових відносин у західних районах імперії [718, стлб. 1110; 799, с. 268]), Всеволод Демченко [714, стлб. 377-378] (комісії про шляхи сполучення і про місцеве самоуправління), Сергій Іванов [714, стлб. 378] (сільськогосподарська), Костянтин Невіандт [714, стлб. 376] (земельна), Іван Папчинський [718, стлб. 212] (редакційна), Сергій Родзянко (комісія з робітничого питання [714, стлб. 1828; 799, с. 278]) та Дмитро Чихачов [718, стлб. 454] (комісія з перетворення поліції в Імперії).

Усього за весь період роботи Думи наддніпрянські губернії дали 18 товаришів голів думських комісій. Їх партійний склад підтверджує тенденцію до поправління і складу, і настроїв палати: з 18 осіб лише три кадети (Іванов, Іоллос, Панкєєв), при цьому один – Іоллос – депутат Думи I скликання, убитий «чорною сотнею» ще в березні 1907 р. [799, с. 221]. Ще шестеро були октябристами (Юрій Глібов, Малама, Остроградський, Сергій Родзянко, Савич, Папчинський). Решта (Безак, Беляєв, Богданов, Демченко, Невіандт, Проценко, Іван Стенбок-Фермор, Дмитро Чихачов, Шульгін) у 3-й Думі належали до правих, помірковано правих та націоналістів, і зрештою в 4-й Думі всі вони еволюціонували в табір російських націоналістів. За майновим станом усі октябристи, праві та націоналісти, за виключенням київського домовласника Процента, були землевласниками. Кадети землеволодіння не показали, Панкєєв володів млином, лісопилкою та іншою нерухомістю. За національністю один (Іоллос) – єврей, двоє (Юрій Глібов і Проценко) – українці, решта 15 – росіяни. У територіальному плані представлені всі губернії: Київська – 5, Полтавська – 4, Волинська, Катеринославська і Харківська – по 2, Подільська, Таврійська і Чернігівська – по 1 депутату.

Нарешті, у такий же спосіб розглянемо й склад *секретарів* нижчого, ніж керівництво усією Думою, рівня. 7 наддніпрянських депутатів були

секретарями в 1-й Думі й по 14 – у 3-й і 4-й. В окремих випадках секретарювали в декількох комісіях поспіль, або в різний час.

Із цього числа відразу виключимо трьох секретарів думських відділів: Щепкіна (1-а Дума, VI відділ), Матюніна й Алексеєнка (3-я Дума, III і IX відділи), робота яких була важливою на етапі перевірки правильності обрання депутатів, але у подальшому мало впливала на зміст їхньої роботи. Першодумець Щепкін – кадет, професор історії Новоросійського університету; Матюнін і Алексеєнко – октябристи, присяжний повірений і професор-землевласник відповідно. Всі троє – дворяни, один із них, Алексеєнко – українець (див. додаток А).

Секретарський склад комісії був більш демократичний, ніж склад голів чи товаришів голів комісій. Тим більше, коли йдеться про *Думу I скликання*. Наддніпрянські депутати секретарювали тут у фінансовій (Куриленко) [693, с. 1391], бюджетній (Локоть і Яснопольський) [693, с. 1440], розпорядчій (Радаков) [693, с. 1505] і бібліотечній (Сипягін) [693, с. 1213] комісіях. Товариш секретаря Думи Семен Рижков був іще й секретарем особливо важливої у контексті першодумської діяльності комісії про громадянську рівність [693, с. 1213]. Вона створила три підкомісії: для вироблення закону про громадянське рівноправ'я за станами, з жіночого рівноправ'я та з національного нерівноправ'я. З кола станових проблем найбільшу увагу було приділено селянському стану, з національних – польському питанню; втім, внести в Думу відповідні законопроекти комісія не встигла. В подальшому жодне зі скликань імперської Думи такої комісії не створювало [799, с. 268], а вона могла б бути перспективною для переважно селянського населення українських губерній, жінок, євреїв, особливо чисельних на Правобережжі, та ін.

Політичний вибір і фракційна належність згаданих депутатів повністю відповідали ситуації, що склалася після переможних для кадетів перших виборів: четверо (Радаков, Сипягін, Яснопольський і Куриленко) – кадети, двоє (Локоть і Рижков) – трудовики. Втім, Куриленко в Думі теж увійде у фракцію трудовиків. Земські гласні, професори й народні вчителі – коло занять досить

широке, як і станове походження – дворяни, троє селян (у їх числі один професор із козаків – Тимофій Локоть). Професори Локоть і Яснопольський позиціонувалися як українці, інші четверо – росіяни.

Дума II скликання на секретарські місця в комісіях наддніпрянських депутатів не обирала.

3-я Державна дума працювала повний термін і створювала більше комісій – можливо, тому й секретарів комісій із наддніпрянських депутатів було більше порівняно з 1-ю Думою. У різний час протягом каденції цю посаду в двох комісіях поспіль обіймали троє депутатів. Безак – товариш секретаря розпорядчої комісії та секретар комісії з недоторканності особи [696, стлб. 596, 798], Іскрицький – секретар комісії з Наказу та комісії для розгляду справи про притягнення до відповідальності члена Державної думи Колюбакіна [696, стлб. 525, 888; 799, с. 271], отець Трегубов – у комісіях з чиншового питання та (з четвертої сесії) з переселенської справи [696, стлб. 526; 697, стлб. 3]. Решта депутатів-наддніпрянців були секретарями однієї з комісій: особового складу – Антонов [707, стлб. 238], земельної – Гамалія [696, стлб. 590], про зміну чинного законодавства про селян – Юрій Глібов [698, стлб. 2422], з переселенської справи – Іполит Капніст [696, стлб. 526], із запитів – Люц [696, стлб. 287], із місцевого самоуправління – Неклюдов [699, стлб. 1520], продовольчої (обговорювала, головним чином, законопроекти про асигнування коштів на продовольчу допомогу тим, хто постраждали від неврожаю та інших лих) – Фальц-Фейн [696, стлб. 306; 799, с. 504-505], із чиншового питання – Червінський [697, стлб. 2], з Наказу – Шульгін [696, стлб. 525].

Отже, за фракційною належністю секретарі третьодумських комісій із депутатів-наддніпрянців – це дев'ятеро октябристів та троє депутатів правої орієнтації, що зрештою перейдуть на крайні націоналістичні позиції (до них приєднається четвертим спочатку октябрист от. Трегубов). Абсолютна більшість представлена землевласниками (Червінський землеволодіння не показав); у становому відношенні – повне домінування спадкових дворян (Люц – особистий дворянин з 8 тис. дес. землі, Фальц-Фейн – спадковий почесний

громадянин з 9890 дес., от. Трегубов – духовна особа з 42 дес. церковної землі). У національному відношенні: двоє німців (Люц і Фальц-Фейн), троє українців (Гамалія, Юрій Глібов і Червінський), решта семеро – росіяни. Територіально за виключенням Катеринославської були представлені всі губернії, хоча й різним числом депутатів.

У 4-й Державній думі наддніпрянські депутати також досить активно обиралися на секретарські місця у різних комісіях, у чисельному відношенні в «секретарському» корпусі їх стане на двох більше (14). Четверо, втім, уже набули досвіду секретарювання в 3-й Думі, причому двоє, Гамалія і Трегубов, продовжили виконувати знайомі вже обов'язки у тих самих комісіях, утворених новим складом палати (Гамалія – в сільськогосподарській [696, стлб. 378], Трегубов – у переселенській). Отця Трегубова, крім того, обрали ще й секретарем комісії з виконання державного розпису [696, стлб. 250, 376], яка створювалася для розгляду звіту Державного контролю про виконання бюджету («Державного розпису прибутків і видатків») [799, с. 274-275]. Ще один третьодумський депутат, Люц, цього разу був обраним секретарем комісії з Наказу [714, стлб. 250]. Іполит Капніст став секретарем у новій для себе комісії – про заходи до припинення ненормального подорожчання предметів першої необхідності [724, стлб. 646].

«Новими» для секретарів із депутатів від Наддніпрянської України стала комісія з віросповідних питань (Митроцький [714, стлб. 377]) та з рибальства (Мельников [714, стлб. 379; 799, с. 278]). Решта депутатів були обрані секретарями комісій, що до певної міри продовжували розпочату Думою III скликання роботу: земельної – Авчінніков [714, стлб. 376], про вотчинний статут – Вишневський [719, стлб. 1412], комісії зі скерування законодавчих пропозицій – Дмитро Капніст [714, стлб. 379], фінансової – Кринський [718, стлб. 324; 722, стлб. 1186], бюджетної – Пищевич [714, стлб. 155; 715, стлб. 1999], бібліотечної – Розенбах [714, стлб. 156] та комісії з судових реформ – Скоропадський [714, стлб. 452]. Секретарем двох комісій – про перетворення

поліції в Імперії та про шлюзування порожистої частини р. Дніпра – став Лелявський [718, стлб. 454, 463].

У 4-й Думі секретарський склад із числа наддніпрянських депутатів почав дедалі більше ділитися у фракційному плані: четверо російських націоналістів, п'ятеро октябристів, двоє правих і троє центристів. Третьодумці Трегубов і Скоропадський змінили свої фракції: перший примкнув до націоналістів, другий став центристом. Із 14 депутатів цієї групи 12 мали власне землеволодіння, один – священик Трегубов – церковне, а священик Митроцький землеволодіння не вказав. За станами цю групу склали 11 дворян (у т. ч. один особистий), двоє представників духовенства, один особистий почесний громадянин (Мельников). За національністю ділилися наступним чином: один німець (Люц), двоє малоросів-українців (Гамалія та Скоропадський), решта 11 – росіяни. Порівняно з III скликанням, у цій групі звузилося територіальне представництво: відсутні депутати з Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній.

Депутати, що обіймали посади у вищому керівництві (голова Думи, його товариші, секретар і його старший товариш) склали собою єдиний передбачений законом думський керівний орган – Наряду Державної думи, що її іноді називали Президією. Представництва фракцій у ньому, а тим більше пропорційного чи обов'язкового, не було передбачено [799, с. 566-567]. Якщо представники фракцій запрошувалися на засідання такої Наряду, вона перетворювалася на Ряду старійшин, або Сеньйорен-конвент. Цей орган мав статус неофіційного, й складався з Президії й представників фракцій, по 1-2 від кожної. Іноді туди також запрошувалися голови комісій, а за необхідністю – й представники уряду [799, с. 566].

Багато хто з названих вище депутатів за своїм місцем в ієрархії палати в цілому, її комісій чи фракцій, були членами Наряду Державної думи й Ради старійшин.

Підсумовуючи, можна зазначити, що у цілому ж до розглянутих вище різного роду керівних структур входило 88 депутатів від Наддніпрянської

України (23% від загального складу), що засвідчує їх поважний статус в думському й ширше – імперському політичному середовищі. Помітною тенденцією було збільшення й «поправління» цього складу в 3-й і 4-й Думах, що відповідало загальній зміні складу депутатського корпусу після третьочервеневого виборчого закону. «Консервативні» депутати виявили в даному разі більшу організованість чи, щонайменше, корпоративну й регіональну взаємопідтримку, хоча й базовану на відстоюванні загальноросійських пріоритетів. Про це свідчить домінування українських депутатів у фракціях російського право-націоналістичного спрямування та у складі їх керівництва. Не можна сказати того ж про ситуацію в 1-й Думі, коли українські депутати складали більшість у трудовій групі, проте адекватного представництва в її керівництві не мали. Таке становище стало ще більш помітним у 2-й Думі, що зрештою призвело до виходу депутатів з цієї групи й більш активної, ніж у Думі I скликання, спроби започаткувати власну.

4.3. Виступи на пленарних засіданнях: соціо професійна детермінація і фракційні рамки

Діяльність і поведінка депутатів у залі засідань і кулуарах Думи з самого початку її роботи привертала увагу публіцистики й преси. Цікаві відомості про цей сюжет містяться в мемуарах учасників і просто сучасників тодішніх подій [970, с. 237; 972, с. 38].

Сьогодні для вивчення думської роботи дедалі частіше залучаються комп'ютерні технології, застосовуються формально-кількісні та математико-статистичні методи [1514], зокрема кластерний аналіз [1007; 1008], визначення «еталонних депутатів», «моделей» думської поведінки і т. ін. [1238, с. 115-143]. Існують спеціальні лабораторії з комп'ютерної обробки оцифрованих текстів

стенографічних звітів [1238, с. 4, прим. 1]. Подібного роду дослідження на початку 2000-х років започатковані і в Україні [1574]. Робляться й спроби «ручного» аналізу парламентської активності депутатів на основі певної кількості фіксованих показників [1381]. Ця робота приносить результати, але якихось суттєвих змін у висновках, що кардинальним чином змінили б уже сформовані в попередні історіографічні періоди уявлення про перебіг думського процесу в імперії, наразі немає. Кліометричні підходи в даному випадку, очевидно, наштовхуються на давню проблему неможливості досягнути гармонію за допомогою алгебри; один короткий суспільно значимий виступ з парламентської трибуни може бути вагомішим, ніж десяток інших, якщо вони порожні чи спрямовані на самозвеличення або самопопуляризацію якогось амбітного депутата.

Звичайно, поняття «парламентської активності» є цілком легітимним у роботах, присвячених думській діяльності; йдеться тільки про те, що цифрові показники тут не можуть бути вичерпними, і обійтися без традиційного аналітичного нарративного викладу поки що важко. Цікаво, однак, що вже на початку ХХ ст. робилися спроби аналітичного обрахунку «парламентської активності» за допомогою підрахунку кількості рядків типографського тексту в опублікованих стенографічних звітах [819].

Враховуючи відсутність можливостей спеціалізованої лабораторії, цей підхід видається цікавим. Наявність в Інтернет-мережі оцифрованих показчиків до стенографічних звітів та найпростіші функції комп'ютерного підрахунку кількості знаків із пробілами в тексті, що фіксує усі види роботи депутата в Думі (виступи, членство в комісіях, підписання заяв, голосування, репліки і т. п.), дають можливість нового використання вже набутого досвіду, якими ми й скористалися для власного аналізу проблеми.

Його результати подано в додатку А, де трактована таким чином «активність» кожного депутата вказана у відсотках. Так, за описом парламентської діяльності, обчисленим у кількості друкованих знаків, найактивнішим із усіх наддніпрянських депутатів виходить волинський депутат

Березовський, секретар фракції правих у 3-й Державній думі. Його діяльність описана найбільшою кількістю знаків (13866 знаків з пробілами [підраховано за: 822], або 100%). Нескладне порівняння дає можливість виявити лідерів активності в Думах інших скликань. У 1-й Думі це один із засновників Партії демократичних реформ, харківський депутат Максим Ковалевський (4287, або 30,92%), у 2-й Думі – пересічний харківський депутат із соціал-демократів Павло Рибальченко (2259, або 16,29%), у 4-й – київський депутат, товариш голів кількох комісій, «прогресивний націоналіст» Всеволод Демченко (12692, або 91,53%).

Очевидно, що це небездоганний спосіб визначення парламентської активності, як, власне, і саме вживання поняття «активності» в даному випадку. Були ситуації, наприклад, коли депутат, що встиг на початку сесії підписати одну з заяв, але далі відмовився від звання депутата (як херсонський селянин Леонов), виглядає за таким підрахунком активнішим, ніж той, хто перебував у складі Думи весь термін, але ніяк себе там проявив. Так, опис «роботи» Леонова у 1-й Думі обчислений 143 знаками (1,03%), а зафіксована «робота» подільського депутата Івана Крука чи волинського Трохима Лопатюка – описана 48-49 знаками* (0,35%). Можна зазначити, що запис у додатку А про «активність» до 1% – типовий для депутата, котрий з трибуни не виступав, у комісії не обирався, заяв не підписував і т. п.

Але чи був бездіяльним депутат Лопатюк, коротка кар'єра якого як думського депутата викликала стурбовану зацікавленість у жандармському відомстві [1276, с. 130], однозначно стверджувати важко. Справу подібного аналізу ускладнюють також неоднакові терміни роботи Дум різних скликань, бо важко порівнювати роботу протягом 78 днів 1-ї Думи, 102-х – 2-ї, повного терміну стабільної роботи у 1907-1912 рр. 3-ї Думи і дещо рваного (початок Першої світової війни і т. ін.) режиму 4-ї Думи. Проте як релятивний показник, очевидно, такий опис, виражений у відсотках, є цілком виправданим і добре

* Приклад облікового запису про Трохима Лопатюка: Работа в I Государственной Думе – Член XI отдела.

ілюструє, принаймні, формальну включеність того чи іншого депутата в думський (парламентський) процес.

Конкретні прояви «думської активності» безпосередньо на пленарних засіданнях доцільно висвітлити за допомогою репрезентативної вибірки депутатів, які уособлювали в Думі населення Наддніпрянської України. Визначення критеріїв такого вибору – річ вельми непроста, а метод «випадкових чисел» чи «середніх величин» у даному випадку був би вочевидь некоректним. «Еталонний» депутат мав би представляти основні верстви населення й професійні групи, які обрали його в члени Думи – селян і робітників, інтелігенцію, духовенство і дворянство. Партійний чинник у справі виборів теж грав неабияку роль, і теж мав би бути врахований. Обраний за взірець депутат повинен був би мати, окрім іншого, «типовий» життєвий шлях, «типову» для своєї групи поведінку в думських стінах, «типові» теми виступів і подібне. Він також мав би бути відомим у своєму середовищі (сам факт обрання непрямо підтверджує це положення, а «мережеві зв'язки», очевидно, присутні не лише в інтелектуальних співтовариствах), представляти, бажано відносно пропорційно, якусь складову політичного спектру Думи та викликати інтерес як об'єкт опису. При цьому бажано представити нових або відносно мало відомих у царині політики людей, імена яких не надто присутні в історіографії. Щоб ними не стали, наприклад, Григорій Петровський чи Максим Ковалевський, хоч вони й фігурують у літературі переважно в інших іпостасях: як «революціонер-більшовик» чи «вчений-соціолог».

Виходячи з таких посилань та враховуючи реальні труднощі «об'єктивного» відбору депутатів-репрезентантів своїх груп в Думі, ми відібрали декілька оптимальних, на наш погляд, персон: селянина кадета Грабовецького, робітника соціал-демократа Кузнецова, університетського професора «українського» кадета Лучицького, провінційного священика-чорносотенця Машкевича та дворянина-аристократа, поміркованого націоналіста Івана Стенбок-Фермора. Вони представляли депутатів Думи I й III скликань. Характерних для з'ясування бачення депутатами української

національної проблематики виступів торкнемося у наступному підрозділі, при розгляді сюжету про стосунок депутатів до «українського питання», де активнішими судилося стати депутатам 2-ї і 4-ї Думи. Взята в цілому, ця група складає репрезентативну вибірку для аналізу «думської активності» наддніпрянських депутатів.

Селяни й робітники. Найбільш яскравим та ілюстративним показником «парламентської активності» є участь депутата у пленарних засіданнях та його виступи з думської трибуни. При подальшому розгляді сюжету про це відмовимося від середньовічної ієрархії станів, і замість духовенства чи дворянства розглянемо спершу діяльність селянства. Причина тому – найбільше число українців у депутатському корпусі представлене власне селянами. Вони ж були найактивнішими речниками українських інтересів, особливо у Думі I та II скликань. Селяни ж – і в Думі, і поза нею, – стали головними учасниками стрімких соціокультурних змін в українській історії початку ХХ ст., якою вона складалася у взаємній співпраці і взаємному поборюванні з іншими народами Російської імперії.

Українське робітництво і міщанство, представлене значно меншим числом і значно більш строкате у національному відношенні, мало свої інтереси, попервах не дуже відмінні від селянських. Багато з них будуть артикульовані, обговорені в думських виступах. А оскільки головним зовнішнім проявом парламентської роботи ще з середніх віків є говоріння, – звідки і назва цієї європейської інституції, – то й розглянемо, що і як говорили з думської кафедри депутати-наддніпрянці: насамперед властиві хлібороби, далі інтелігенція, дворянство та представники «нового класу» – робітників із селян.

Отже, якщо говорити про парламентську діяльність українських селян, то найактивнішою вона була в Думах I та II скликань, а особистості, що представляли селянство в цих зібраннях, були найколеритнішими. Це дає підставу вважати позицію, яку відстоювали селянські депутати в перших двох Думах, характерною для автентичного українського (не обов'язково

«українського» в етнічному відношенні) селянства й породжених ним нових соціальних верств.

Показовим («взірцевим») депутатом цієї групи можна вважати селянина-хлібороба Аркадія Грабовецького. У партійному відношенні він може бути умовно названий «українським кадетом». Умовно, бо поняття «партійність» потребує обережного трактування стосовно депутатів першодумського періоду взагалі й селянських депутатів зокрема. У джерелах, принаймні, немає однастайності з цього приводу. Проте, судячи з усього, що було сказано Грабовецьким із думської трибуни, видно насамперед єство селянина з кругозором і уподобаннями, притаманними, як би раніше сказали, «прогресивному селянству» України початку ХХ ст.

Отож, які теми хвилювали цього селянина та які розв'язання проблем він пропонував у своїх промовах? Передусім зазначимо, що далеко не кожен селянський депутат мав можливість виступити у Думі, тим більше, що проіснувала Перша дума всього 72 дні. Грабовецький же виступав із більшості важливих для українських селян питань. Значною мірою цьому сприяло, як можна припускати, його «кадетство», оскільки саме кадети домінували в 1-й Думі. Він узяв активну участь в обговоренні вітальної адреси – свого роду програмної заяви щойно скликаної Думи. Темою його виступів були також питання доцільності існування Державної ради, смертної кари, він першим підписав запит про козацтво й говорив із цього приводу, торкався деяких організаційних питань роботи Думи тощо [745, с. 4].

Проте головною темою, альфою і омегою депутата Грабовецького як українського селянина, була земля. Усі суспільні проблеми розв'яжуться, ніяких революцій не буде, буде лад і спокій – якщо тільки селянам дати землю, переконував палату депутат: «Якщо ж дадуть селянам землю, то не треба буде турбуватися про те, чого їм ще треба, бо Христос сказав: найбільше просить Царства Небесного, а решта сама додасться» [692, с. 838]. Цю та інші свої думки з приводу аграрної проблеми Аркадій Грабовецький виклав у своїй промові на засіданні Думи 30 травня 1906 р. Суть їх можна коротко викласти

так: у селян землі немає – отже, треба їм її дати. Взяти в тих, у кого її багато. Взяти за викуп, але ціну встановити не спекулятивну: селяни згодні платити по 40-50 руб. за десятину. В жодному разі не чіпати власної (купленої) землі селян, бо вони, купуючи її, «...не платили 7 коп. за десятину (малися на увазі поміщики, котрі тепер ту ж землю пропонували селянам по 400 руб. за десятину – *О. К.*), а платили дорого» й відробляли за неї натуральні повинності. В іншому разі, вважає Грабовецький, буде «більше крові, ніж землі». Зате пропонує без сумніву і страху відібрати і «віддарити» селянам землі, подаровані дворянству. Прямо, на відміну від деяких інших депутатів-селян з України, він не запитував сакраментальне «Гей, царице-Катерино, що ти наробила», але висловлював сумнів, чи свого часу був закон «взяти ці землі в одних і подарувати іншим». На його думку, ситуація навколо «подарованих» колишніх козацьких земель викликає ворожнечу, бо «завжди ворожнеча там, де є неправда» [692, с. 837].

Бачимо в цьому сюжеті більш ніж прозорі ремінісценції з українського минулого, зокрема, кінця XVIII ст., але це – позиція вельми поміркованого селянина, до того ж досить самостійна. Бо в ті часи часто побутувала інша позиція, був певний тиск на депутатів: «...йдіть у Думу, але пам'ятайте: якщо ви нам не дасте землі на тих умовах, на яких ми вимагаємо, не думайте, що ми залишимось тими самими забитими селянами – ви зробите з нас голодних вовків» [915, 2 апр.]. Грабовецький теж був, очевидно, не від того, щоб використати на свою користь такі аргументи як суспільна думка чи послатися на тиск «вулиці», але робив він це, як видається, не без іронії («... багато навколо Думи ходять з клопотаннями, підписаними по 200, і по 300 і тисячами підписів і скрізь гвалт «землі і волі» [692, с. 838]). Знамените народницьке гасло «землі і волі» – тут, отже, «гвалт». Чи був це прояв «кадетизму», чи ментальність селянина-власника – сказати наразі важко.

Власність самого Грабовецького була, втім, вельми скромною – 3,5 дес. землі «у 9 шматках: там – овес, там – трави шматок». Про ці деталі приватного господарювання депутата дізнаємося з наступного аграрного сюжету його

виступів – про культуру ведення господарства, обробітку землі тощо. Аргументом «високої агрокультури» дворянських господарств широко користувалися прихильники збереження поміщицьких латифундій. Грабовецький не згоден з думкою про те, що селяни гірше оброблятимуть свою землю, ніж поміщицьку: «...село, де я живу, яке перейшло селянам, дає [...] втричі більше буряків», ніж коли воно було в руках поміщика. «Тому будуть цукрозаводи, буде цукор, будуть гроші». У цьому він цілком впевнений, бо «...не знаю, де як, а в Малоросії наші хлібороби прекрасно обробляють землю». Інша справа, що важко вести культурне господарство, якщо в людини «...0,4 десятини – 1,5 сажнів довжиною і версту шириною – там межа, тут межа – дай в одному шматку – він і 3-, і 7-мипілля заведе» [692, с. 838].

Причину земельної невлаштованості Грабовецький вбачав не тільки в історичних умовах, але і в некомпетентності урядовців. Протягом останніх 12 років, стверджував Грабовецький у 1906 р., уряд нічого доброго для села не зробив, бо «у нас міністрів призначають не за компетенцією, а за протекцією» [692, с. 838]. Отже, якщо де й пробивається у Грабовецького радикалізм, то це по відношенню до урядовців. Тут можна говорити і про давню селянську позицію стосовно необхідності прямого контакту між «богоносцями» – селянством і царем, без посередників-міністрів, а тепер іще й членів надбудованої над Думою верхньої палати – Державної Ради, і про помірковану позицію кадетської партії щодо інституту монархії. З цього приводу 4 травня він висловився так: «Цар закликав нас до складної і важкої праці. Царська Рада буде нам тільки заважати в цій роботі. [...] Державна Рада – старий міх, в який вливається нове пиво. [...] У Думу весь народ посилав своїх представників, Дума знає, що і кому треба, де і хто страждає, де і хто гине [...] Царська Рада нічого не знає. Вона складена без нашого відома, нехай без нас вона й розійдеться» [692, с. 178].

Іронічно ставиться депутат і до ідеї автономії, що активно циркулювала в депутатському середовищі, особливо серед депутатів із периферії, т. зв. національних окраїн імперії. Автономією, каже Грабовецький, в Україні *вже*

користуються поміщики, захищаючись від селянської стихії: «...тепер поміщики в нас живуть *автономно* – кожен поміщик має козаків [...]. Хіба це не автономія?» [692, с. 837]. Стосовно ж козаків із-за Уралу, на яких селяни скаржилися йому як депутату, Грабовецький мав нагоду висловитись на засіданні 13 червня 1906 р. Він нагадав, що «...усі козаки вийшли раніше з Малоросії» і донині в народі користуються любов'ю і шаную. Але тепер в Україні вже не співають «козак від'їжджає, а дівчина плаче», а співають «козак приїжджає, звідкіль ти взявсь, козаче». Та й козаки з-за Уралу – «якісь смурні, не наші» – п'яні на ярмарку рубають шаблями стойку в єврея, перетворюючи тим самим, за словами Грабовецького, «патріотизм на ідіотизм». Він з осудом говорить про козаків-переселенців: «...хіба ж будуть тепер про козаків співати по усій Україні, як раніше? Вони вихідці з України. Козаки заявляли, що вони переселилися в погану землю, в провалля і солончаки. А хто ж їх туди виселив? Що ж вони покинули свій рідний край і пішли чорт знає куди, в солончаки й пісок? Я сам бачив, як козацьких дітей мов цуценят розкидали по всьому Уссурійському краю [...] (Грабовецький свого часу працював обер-кондуктором на залізниці, і час від часу користується цим аргументом – «я сам бачив» – *О. К.*). Тепер вони пиячать у поміщиків і вже не козаки, а «не знаю, що». Пропонує тому відкликати козаків з українських сіл, де вони творять безчинства [693, с. 1321-1322]. Досить гіркими видаються ці слова про колишнє українське козацтво, тим більше в світлі пізніших оцінок переселенської політики в царській Росії представниками власне тих народів, у чий землі велося це переселення: «...немає гіршої форми національного гніту, як відібрання вашої землі, землі вашого народу. Якщо попереду європейських колонізаторів ішли місіонери й комерсанти [...], то попереду російських «культуртрегерів» йшли російські селяни, перетворені російською історією й російським урядом на «охотників до чужої землі» [1618, с. 7].

Мрією ж, програмою і *credo* самого Грабовецького було давнє і традиційне для українців: «Якщо порядок у нас зробиться, то все буде добре. Я не хочу, щоб хто-небудь мав право на мою землю; я маю право нею

розпоряджатись, я володію нею і передам своїм дітям, а те, що кажуть тут про общинне землеволодіння, то я цього не хочу: я боюся, щоб не було общинного господарства. [...] Якщо я знаю, що це мій власний шматок, то я вкладу в нього все, що маю, і знаю, що він буде давати мені користь і жити мені буде прекрасно» [692, с. 838].

Робітники – думські депутати – найчастіше сповідували соціалістичну ідеологію, відтак у переважній більшості були соціал-демократами. В Росії того часу за належність до соціал-демократичної організації цілком можна було потрапити до в'язниці, отож соціал-демократи на думській трибуні, захищені депутатським імунітетом, – явище дещо парадоксальне. Соціал-демократія в імперії, хоч і поділена на течії та різні національні відгалуження (як українська «Спілка» або єврейський «Бунд»), за ідеологічну базу мала марксизм, відтак думська соціал-демократична фракція, аж до розколу в 4-й Думі, об'єднувала всіх вірних цьому вченню депутатів. У чисельному відношенні в цій групі переважали представники течії т. зв. меншовиків. З огляду на обрані нами критерії, за зразок думської кар'єри наддніпрянського депутата-робітника візьмемо діяльність Георгія Кузнецова.

Біографічні дані його можна вважати типовими для представника «південноросійського» пролетаріату: Георгій Сергійович Кузнецов, 1881 р. н., селянин села Зимов'єва Гостомської волості Кромського повіту Орловської губернії, росіянин і православний. Закінчив трикласну сільську школу, працював слюсарем у Нижньодніпровських залізничних майстернях на річному жалуванні в 1 тис. рублів. Одружений. Відбув 4 роки і 2 місяці тюремного ув'язнення за політичними справами. 14 жовтня 1907 р. обраний у 3-ю Державну думу від з'їзду уповноважених від робітників м. Катеринослава, увійшов до складу соціал-демократичної фракції [799, с. 306]. Його робота в Думі – це класичний зразок фракційної діяльності депутата: від себе особисто, як катеринославського робітника Георгія Кузнецова, він практично не виступав. Усі виступи й заяви – від імені фракції. Фракція, своєю чергою, відзначалася і «позитивною», і «негативною» парламентською активністю

[1238, с. 141]. На долю Кузнецова на першій сесії дісталася переважно деконструктивна, «негативна» активність. А судячи з даних комп'ютерного аналізу стенограм, такою вона й залишалася протягом усієї каденції: він зарекомендував себе як один із найменш тактовних депутатів своєї фракції [1238, с. 142], – про це свідчать факти зроблених йому зауважень, вилучень із думських засідань [799, с. 307], негативно сприйнята палатою демонстрація Кузнецова, коли він не підвівся при читанні вітальної телеграми з нагоди дня народження імператора [698, стлб. 105] і т. п.

Зафіксована у стенограмі, ця робота виглядала таким чином. При обговоренні в листопаді 1907 р. питання про асигнування коштів на продовольчу допомогу постраждалим від неврожаю (понад 15 млн. руб.) Кузнецов від імені соціал-демократичної фракції сказав, що «за» вони голосувати не будуть (при саркастичному коментареві справа – «і не треба»), бо гроші розкрадаються чинами уряду. Але й проти не хочуть, бо злидні ще більші, ніж показала комісія. Тому фракція, «Не бажаючи взяти на себе відповідальності за розкрадання, утримується від голосування» [696, стлб. 1041-1042].

При обґрунтуванні в лютому 1908 р. відмови фракції підтримати урядовий законопроект про допомогу тим, хто постраждав від революції, Кузнецов дав йому відповідні оцінки – що в ньому люб'язно об'єдналися «горезвісна трійця» – православ'я, самодержавство, народність». Виступає проти односторонності законопроекту, який засуджує «революційний» терор, не згадуючи про урядовий, єврейські погроми, спровоковану міжнаціональну різанину на Кавказі тощо. За словами Кузнецова, тільки засуджуючи терор, його не припиниш: винагороджуючи «охранителів привілейованих класів, представників 130 000 кріпосників і поміщиків (стенограма фіксує: сміх)» Дума, посилює терор, а «*терором зверху терор знизу не зупиниши*». Такі аксіоми були в честі у робітничих і селянських депутатів. Кузнецов багатозначно цитує формулу Мірабо: «Мовчання народу – урок королям», мовляв, мовчанка російського народу не є ознакою того, що все на Русі урядом задушено. Далі від

імені фракції пропонує формулу переходу до чергових справ, де стверджує, що уряд намагається задушити організовану й планомірну політичну боротьбу, що він своєю руйнівною війною проти народу викликає такі недоцільні методи боротьби, як терор, а законопроект у цілому – це спроба підтримати реакційну політику уряду з її «згубними» наслідками, і пропонує Думі відхилити законопроект та перейти до чергових справ [696, стлб. 1839-1891].

Зразком мітингового красномовства можна назвати й повідомлення Кузнецова, також від імені фракції, про утримання від голосування за умовно-дострокове звільнення з місць ув'язнення, бо проект Міністерства Юстиції керується не гуманними почуттями, а суто практичними – 150 000 у в'язницях – це багато, *треба звільнити одних, щоб посадити інших*. За нинішньої ситуації «цей законопроект поширюється на т. зв. злочинців чорносотенно-погромного характеру», але ж «...і при теперішньому стані ці категорії осіб знаходяться в дуже відмінному становищі, оскільки вони *не лише достроково звільнюються, але й безстроково не притягаються* до відповідальності [697, стлб. 236-237].

У виступі при обговоренні законопроекту з розряду «парламентської локшини» у березні 1908 р. (про відпуск коштів на ремісничі школи в Калузі, Тотьмі й Арзамасі й діловоду Радомського ремісничого училища) і в рамках негативної позиції соціал-демократів до урядової програми розвитку народної, у т. ч. професійної, освіти, Кузнецов критикує ефективність навчання у цих закладах «...я не менше за інших знаю, що в нас за ремісничі училища й що там не те що не викладаються теоретичні пізнання, але й [...] молотком-то стукати не вміють. Провчаться 4 роки і ні на який завод чи фабрику їх не беруть, або дають 20-30 коп. на день, як учням, що навчаються на заводі». Тому необхідна реорганізація цих шкіл, вважає Кузнецов [697, стлб. 513-514].

У цьому фрагменті проявляється притаманний для ораторів із нижчих верств населення прийом посилення на власний досвід. Позбавлений партійного пафосу, він може бути пізнавальним, як-от враження робітника про організацію переселенської справи в Росії та можливу корупцію у цій справі. Він висловив їх при обговоренні кошторису залізничного управління,

висловлюючись, знову-таки, проти додаткової нагороди комісії з розподілу замовлень і прийому інвентарю. Говорить про договір від 9 червня 1906 р. з фірмою «П'єр Арбель» на 800 напіввагонів і 2000 колісних пар. Прибули ті напіввагони, то Єкатерининська залізниця переробила їх усі вісімсот («переделала все положительно вновь») [697, стлб. 2087]. Виходить, коштували вони не 7 412 тис. франків, а вдвічі більше, вважає депутат. Те саме з колісними парами: на гідравлічному пресі «раздавали для полотна» наших залізниць, і «всі 2000 або більшість із них» викидалося, бо з'явилися криві й не можна було підкочувати під вагони. Висновок – це «розкрадання народного надбання», отже, фракція законопроект не підтримує [697, стлб. 2088].

Те саме з кошторисом Міністерства торгівлі й промисловості – після довгої критики його діяльності лапідарне резюме: *«промисловість воно протегує, робітників – репресує»* [698, стлб. 49]. Очевидно, у своєму виступі Кузнецов зловживав читанням, що не допускалося, але при відповіді на це загалом звичне зауваження не втримався від притаманного робітничим депутатам дещо школярського пафосу – мовляв, «барон Тізенгаузен читав, то його не зупиняли, а *представнику пролетаріату* не можна цитувати» [698, стлб. 49].

Полемічним був і виступ із законопроекту про асигнування 6 900 тис. руб. на народну освіту. Депутат не погоджується з твердженням Міністерства народної освіти, що уряд іде шляхом освіти народу «найшвидчим кроком». Питає: «де київське товариство писемності, котре вмещало в себе 160 бібліотек, де воно залишилось? [...] Що ж зробили з польською матицею, котра вчила щось близько 63 000 фабрично-заводських дітей. Де ж, власне кажучи, ця загальна освіта?» [697, стлб. 564]. Заперечує позицію єпископа Євлогія, котрий пропонував влаштувати школи в дусі «здорового націоналізму, щоб виховати в підростаючому поколінні почуття патріотизму»: якщо патріотизм, за який ратує єпископ Євлогій, буде на зразок патріотизму, що виходить з табору «Русского Знамени», вважає Кузнецов, то *«краще бути поганим космополітом, ніж патріотом з «Русского Знамени».*

Не вірить у щирість маєтних класів, що вони, мовляв, і не проти б народної освіти, та немає грошей на все, – адже на тюрми й поліцейський апарат вони «витрачають масу коштів» [697, стлб. 564]. Полемізує з депутатом фон-Анрепом, котрий «визнає боротьбу як основу суспільного життя, але заперечує класову боротьбу й станову. То питається – «з ким же, власне, йде боротьба – з комахами, чи що?»»

Стосовно ж загальної позиції соціал-демократії щодо асигнувань на народну освіту, він, як *представник пролетаріату*, – за будівництво нових шкіл, щоб «усі національності, що населяють Росію, безумовно навчалися своєю рідною мовою, бо це складає невід’ємне право людини й громадянина» (*оплески зліва*, фіксує стенограма) [697, стлб. 563-565].

Попри наявність інших сюжетів і приводів для оприлюднення соціал-демократичних поглядів Георгієм Кузнецовим, під ці оплески можна й завершити сюжет про його думські промови: і тематика, і стиль виступів достатньо опукло проявилися і у розглянутому сюжеті. Це виступи робітника-партійця, заангажованого насамперед в інтереси свого класу, що характеризують його як людину з великим усвідомленням власної значимості як «представника пролетаріату», вірного доктрині пролетарського інтернаціоналізму, хоч при цьому не позбавлену й здорового глузду та своєрідного гумору.

Інтелігенція і духовенство. Класичною фігурою інтелігента або ж «взірцевою» постаттю професора-депутата на думській трибуні можна назвати Івана Лучицького. Знаний фахівець з історії середньовічної Франції, він, можна сказати, мав типовий для українця-професора життєвий шлях та побутове влаштування: син викладача духовної семінарії, небагатий у молоді роки, з будинком у Києві та хутірцем під Золотоношею на схилі літ. Інтелектуальна біографія його теж може вважатися типовою для того часу: гімназія, університет, магістерська дисертація, закордонне стажування (тут не зовсім характерна риса – у випадку з Лучицьким закордонні архівні експедиції стали

ніби стилем життя, постійним заняттям протягом довгих років), докторська дисертація, університетська кафедра, учні й наукова робота, книжки і статті.

Все це – походження, освіта, закордонний досвід, – треба думати, спричинило ліберальні переконання професора, і не тільки переконання. Царина політичної діяльності Лучицького до останнього часу не була аж надто популярною темою досліджень. Між тим професор загальної історії Київського університету Св. Володимира Лучицький стояв біля витоків організації кадетської партії в Києві, брав участь в її установчому з'їзді в Москві, за списком кадетської партії обраний у члени 3-ї Державної думи, де увійшов до складу кадетської фракції [747, с. 182]; був представником – мало сказати, інтелігентської – власне «професорської», як її тоді називали, партії [977, с. 235].

Іван Лучицький був не єдиним професором, обраним від українських губерній до складу депутатів 3-ї Державної думи [1284]. Але він був єдиним із чотирьох професорів істориком такого рівня. Тому його виступи становлять інтерес і з точки зору приведених у них фактів, явищ тощо, і з позиції виявлення в них внутрішнього змісту, світоглядних цінностей – власне, рецепції історичного знання депутата на оцінку ситуації, думську роботу взагалі. Його діяльність протягом першої сесії, у ході якої проявилася «політичне обличчя» контрольованої правими силами палати, теж можна вважати типовою при характеристиці думської роботи українського професора-ліберала.

Отже, Іван Лучицький, член Державної Думи від м. Києва (від 2-го розряду міських виборців*. Вибори його були визнані правильними. Обраний в комісії: бібліотечну (голова), бюджетну і з чиншового питання [747, с. 182]. Протягом сесії підписав 11 законодавчих припущень («законопроекти» надходили від уряду, а від депутатів тільки «припущення» – *О. К.*). Одне з них – поховане в «довгих думських шухлядах» законодавче припущення № 238

* За виборчим законом 3 червня 1907 р. загальна міська курія була розділена на дві: перша – цензова буржуазія (власники нерухомості в 1000 руб. у великих містах і 300 руб. в малих, а також торговельно-промислових підприємств 1-5 розрядів), друга – дрібна буржуазія і міська інтелігенція.

«Про мову викладання в школах місцевостей з малоруським населенням». Припущення, підписані Лучицьким, стосувалися різних проблем: запровадження земств у Сибіру, зміни порядку виборів, правил розгляду державного розпису (бюджету) тощо. Одинадцятьою була пропозиція № 636 про скасування смертної кари [747, с. 182]. Лучицький підписав також іще кілька заяв та запитів. Судячи з помірковано-ліберального характеру цих припущень і заяв, професор-депутат діяв переважно в рамках, визначених політикою кадетської фракції.

Був доповідачем від бюджетної комісії з питань, м'яко сказати, не найважливіших: про фінансування тимчасової ревізійної комісії для перевірки звітності у видатках, викликаних війною з Японією, про фінансування гістологічної та хімічної лабораторії університету Св. Володимира, про збільшення фінансування контрольних палат для ревізії поштових переказів тощо [747, с. 182]. Ці рутинні й сірі, на перший погляд, назви законопроектів приховували досить багато цікавих подробиць діяльності тих відомств, яких вони стосувалися, й узагалі життя суспільства. Наприклад, про допотопні мікроскопи часів мало не Кримської війни в Київському університеті, чи про обсяги грошей, які циркулювали в поштовій системі імперії і т. п. Брав участь у резонансних голосуваннях, зокрема, голосував проти амбітного і дуже дорогого проекту будівництва Амурської залізниці. Виступав при обговоренні законопроектів про відміну чиншового права в Білорусії, запровадження викладання польської мови в деяких учительських семінаріях Царства Польського, а також з приводу проекту державного розпису на 1908 рік [747, с. 182]. Виступав переважно як доповідач або експерт. Саме експертним характером відзначалися його найбільші (і дуже насичені історичним матеріалом) виступи з чиншового питання.

Для розгляду досить складного питання про чиншові володіння в «Західних губерніях», зокрема, Білорусії, 21 лютого 1908 р. було створено комісію, до якої обрано й Лучицького [697, стлб. 3], очевидно, як фахівця.

Солідне історичне та юридичне обґрунтування законопроекту, що готується до внесення, загалом є нормою парламентської роботи. Законопроект, про який іде мова, було внесено 4 грудня 1907 р. групою депутатів із 35 осіб. Називався він «Про скасування в Білорусії залишків чиншового володіння і чиншового права і міського та містечкового домового орендного володіння, що виродилося з нього» [696, стлб. 790]. Цілий розділ пояснювальної записки до нього мав назву «Загальні поняття і юридичні підстави» [762, с. 113-116].

Обговорення законопроекту розпочалося вже після Різдвяних канікул, 17 січня 1908 р. Основний доповідач, він же один із авторів законопроекту, депутат від Вітебської губернії октябрист Олексій Сапунов, також зробив короткий екскурс в історію питання. Важко не відзначити його «місцевого патріотизму»: чиншове право в Білорусії освячене Литовським Статутом, котрий «...вірніше було б назвати «Білоруським», оскільки він є плодом генія білоруського народу» [696, стлб. 1328].

Лучицький виступав цього ж дня, але дещо пізніше, коли депутати вже трохи заплуталися в тонкощах понять «чинш» і «оренда», тож значна частина виступу професора Лучицького носила саме «професорський» характер, навіть з посиланнями на свій дослідницький досвід історика. Зокрема, він нагадав, що чиншове володіння як суспільний інститут існувало здавна, і що воно у тому вигляді, в якому існувало, наприклад, у Франції, наскільки він може судити «...за тими контрактами, стоси котрих пройшли через мої руки», є майже подібним з тим, про яке говорив доповідач Сапунов і про що йшлося в низці касаційних рішень Правлячого Сенату 1877-1880-х років [696, стлб. 1350].

Далі Лучицький обґрунтовує тезу про те, що чиншовики мають викуповувати власне чинш, а не землю, якою вони на підставі чиншового права *вже володіють*, а не тільки *утримують* її. При цьому знову приводить історичну аргументацію [696, стлб. 1350-1351], та доводить палаті, що в Південно-Західних і Західних губерніях Дума має справу саме з чиншовими відносинами, тому практика західноєвропейського аграрного реформування може бути застосована і тут. Іншими словами, щоб, як і в Європі, викупалася не

земля, а той чинш, який за неї сплачувався. Лучицький полемізує з авторами октябристського законопроекту і пропонує встановити щодо чиншовиків викуп чиншу, а не землі, і без викупу також інших вотчинних прав і монополій (якби вони ще десь збереглися). Тоді було б зовсім те саме, що було зроблено по відношенню до чиншу в Західній Європі [696, стлб. 1350-1351].

Заслуговує на увагу і виклад передісторії цього питання, в якому дещо більше йдеться про Україну, хоч і під назвою «Південно-західний край». Його суть полягала в тому, що чиншовики потрапили в скрутну ситуацію не стільки через законодавство, скільки через процедуру, якою бюрократія вирішувала проблему [696, стлб. 1346]. Лучицький аналізує діяльність комісії з реформи чиншового права в містах і містечках Південно-Західного краю, зніщійованої в січні 1866 р. київським генерал-губернатором Безаком, матеріали якої «...наводнюють собою в теперішній час архіви канцелярій» та містять перелік давно застарілих суто середньовічних митних зборів: мостових, дишлових, замкових та ще «...цілої низки нескінченних мит, які мали, так би мовити, суто суверенне, ніби державне значення на володільницькому ґрунті» [696, стлб. 1350].

Лучицький пропонував розширити географію застосування цього законопроекту також на Правобережну Україну («Південно-Західний край»), у багатьох містах і 322 містечках якої, що числилися як власницькі, налічувалося близько 245 тис. дворів, і становище чиншовиків там було нічим не краще, ніж у Вітебську чи інших білоруських містах, з тими ж екзакуціями, виселеннями і нескінченними стражданнями [696, стлб. 1349].

Уже під завісу парламентських занять цього дня з коментарем до законопроекту виступив товариш міністра внутрішніх справ Ликошин. Він у принципі погоджувався з твердженням про застарілість вотчинних відносин, доменіальних прав, всіляких монополій, зборів на кшталт рогаткового, копиткового, т. зв. Божого гроша та ін., але закінчив свій виступ усе ж традиційною бюрократичною відмовкою: вирішення питання по суті тепер є

неможливим, а єдино можливим він вважає передати питання «...у комісію для всебічного обговорення подальшого його скерування» [696, стлб. 1354-1356].

Луцицький у цьому погодився з товаришем міністра; обговорення проблеми – норма в науковому співтоваристві, та й радикальні рішення не були в честі в кадетському середовищі. Він наполягав тільки на поширенні законопроекту також і на українські губернії, та ще на тому, щоб спеціальну комісію для розгляду цього питання створили у спішному порядку [696, стлб. 1591-1597].

Професор, таким чином, зробив свою депутатську справу. Стенограма зафіксувала вельми показові риси його думської роботи: широке використання професійних знань у публічній діяльності та обережність і виваженість українського професора-кадета, що віддавав перевагу *обговоренню* проблеми, відкладаючи її *вирішення* до кращих часів.

Розглянемо тепер, як використовував свої «фахові» знання і притаманні певній категорії переконання *православний священник*, депутат від Херсонської губернії в російській Державній думі III скликання от. Дмитро Машкевич.

Інтерес до особистості та діяльності провінційного священника-депутата, представника право-консервативного табору однієї з «новоросійських губерній», можна пояснити засадами історичної антропології, підходами мікроісторії. Її послідовники, як відомо, досліджують історію саме через всебічне відтворення життя одного з рядових представників тієї чи іншої соціальної верстви, який вважається «типовим» представником епохи, соціуму, історичного процесу [1590, с. 17].

Отця Машкевича, провінційного православного священника, ім'я яким у Росії початку XX ст. – легіон, цілком можна вважати типовим («еталонним») представником верстви духовенства. А нетипова ситуація – коли частина публічної (не пастирської) діяльності «типового» священника є зафіксованою в стенографічних звітах – саме й дає історикам сприятливу нагоду придивитися поближче до такого характерного представника соціуму. «Священник» – якщо

офіційно, «батюшка», а то й «піп» – якщо неофіційно; емоційне забарвлення залежало від того, як сприймалася ця звична в суспільстві ХХ ст. постать.

В сучасній історіографії духовенство також виступає і як «отці», і як «батюшки», і як «попи», але скрізь ідеться про системну єдність віри і влади [1175, с. 107, 110; 1339, с. 29; 1439, с. 141-143]. Машкевич таку єдність уособлював, але представляв її законодавчу гілку, вже за логікою принципу розподілу влади часто опозиційну до уряду. Його погляди, переконання і прагнення, навіть риси характеру, знайшли відображення в думських стенограмах.

Священики в Таврійському палаці в Санкт-Петербурзі, де працювала Державна дума, не були якимось незвичним явищем. Щоправда, в Думах перших двох скликань їх було відносно небагато, проте в Думі III скликання православні священики числом 18 осіб склали мало не п'яту частину наддніпрянської депутації [747, с. 4-12].

Усі святі отці-депутати в 3-й Думі належали до її правого крила. Не був виключенням і депутат від Херсонської губернії 37-річний священик Дмитро Федорович Машкевич, елисаветградський повітовий наглядач церковно-приходських шкіл та один із організаторів чорносотенного руху в повіті. Відрізнявся від більшості своїх думських колег-священиків своєю активністю: його прізвище у стенограмах засідань першої сесії 3-ї Думи (листопад 1907 – червень 1908 р.) знаходимо більше десятка разів; у цьому відношенні з ним міг конкурувати хіба що от. Рознатовський із Київської губернії [747, с. 194-195, 240-241]. Досить широким і водночас типовим для депутата-священика, можна сказати, було коло питань, з яких виступав Машкевич. На цій сесії він брав участь в обговоренні питань завідування храмом Воскресіння Христового у Санкт-Петербурзі (спорудженого як меморіал убитого народовольцями імператора Олександра II – *О. К.*), відкриття Маріїнського училища для дівчаток у Астрахані, проекту всепідданішої адреси Миколі II, та з бюджетних питань: про фінансування інославно духовенства (католицького кліру) та проекту кошторису Міністерства народної освіти [747, с. 194-195].

Показовою можна вважати позицію провінційного священика правого політичного спрямування стосовно ролі і місця народної освіти в Росії, її впливу на суспільство, революцію та ін.

Своє загальне ставлення до революції Машкевич заманіфестував, коли йшлося про жертв революції (тобто постраждалих від революційних ексцесів – поліцейських, поміщиків, різного роду службовців тощо). А що отець Дмитро – чи за простотою душевною, чи за священицькою звичкою, – промовляв у Думі від першої особи (це не дуже прийнято в парламентських установах, особливо коли йдеться про якісь деталі особистого життя), то іноді сам себе ставив у кумедне становище. Утім, його важко звинуватити, принаймні, в нещирості.

Так, із думської трибуни він оповів якомсь зібранню, як провів день 17 жовтня 1905 р. (день обнародування Маніфесту Миколи II про дарування основних громадянських свобод і скликання законодавчого представницького органу – Думи – *О. К.*). От він вийшов з дому в службових справах і побачив «шествіє з червоними ганчірками»; хотів примкнути й висловити співчуття, знаючи, що в Росії – час оновлення, бо ж невлаштованість Росії усвідомлюється «усіма нами, панами правими; але коли я почув тут-таки від деяких із присутніх на неросійському жаргоні слова: «Геть самодержавство, нехай живе мікадо», тоді я зрозумів, що 17 жовтня починається революція, революція інородчеська» [698, стлб. 1860]; але він, Машкевич, не думає, щоб руська людина, з руським серцем, «жилами якої тече руська кров», що така людина підтримає таку революцію [698, стлб. 1860].

Пасаж про «інородчество» і про «руську православну кров у жилах» – типовий штамп чорносотенної преси тих років, але з огляду на те, де й за яких обставин сказано ці слова, в них можна вбачати і певну «мужицьку хитрість» – революційність ув'язується з «інородчеством», привнесеністю ззовні в російське суспільство. Втім, можливо, ми приписуємо от. Дмитрові зайву глибокодумість, бо закінчив він виступ досить-таки комічно. У кожному разі, стенограма зафіксувала таке: «Уряд думав, що почалася російська революція. І тільки завдяки Союзу Руського Народу відкрилися очі уряду, що у нас на Русі святій не

руська революція, а інородчеська. [...] Союз не влаштував погромів, ні, погроми влаштували знаєте хто? *Голова*: Батюшка, покірно вас прошу, не розголошуйте таємниць серед депутатів (*сміх*). *О. Машкевич* (*Херсонська губ.*) Утім, вам, панове, відомо, хто, але тільки не росіяни» [698, стлб. 1860].

Проте і цей, і інші виступи депутата Машкевича на вказані вище теми, були відносно короткими. Справжню депутатську промову він виголосив 10 червня 1908 р., уже під завісу роботи сесії перед канікулами, у ході обговорення кошторису Міністерства народної освіти. Цей пункт порядку денного перетворився на справжнє ристалище, де ліберали (кадети, прогресисти різних відтінків політичного спектру) схрестили зброю з консерваторами (октябристами, націоналістами, крайніми правими, т. зв. чорносотенцями та ін.).

Машкевич представляв консервативний табір, і без розвідки кинувся в бій: школа в Росії – це штаб прогресистів (читай – революції, в уявленні правих – *О. К.*) [698, стлб. 2587], вона була й залишається і мітинговим залом, і лабораторією для виготовлення снарядів, головним притулком «полководців революції», а до того ще й «...ласим шматком у розумінні отримування [...] російських народних грошей» [698, стлб. 2587].

Отже, характеризуючи школу як штаб революції, фінансований народним коштом, депутат-священик до вживаного вже архетипічного поняття «російської народної крові» додає ще новий подразник: «російські народні гроші». Далі, переходячи до оцінки ситуації й причин, що призвели до такого становища, Машкевич використовує ще один образ, звичний у міфологізованій селянській свідомості, образ матері і роду: Росія, як добра мати, вигодувала інородців, а вони полонили російську школу. От Міністерство народної освіти й мусить звільнити школу від «...пленіння цими панами; а вони ж, панове, зробили багато: підвалини нашої православної віри розхитані, похитнута сім'я; патріотизм, яким так пишався свого часу руський народ, зведений до рівня забобону – словом, головні ідейні сили нашої внутрішньої народної могутності – віра, тверда монархічна політика, здорова сім'я і національна школа, що мала б жити учнівську молодь духом патріотизму, надломлені» [698, стлб. 2587]. І підказує Міністерству, як саме це

зробити: треба негайно зруйнувати «існуючий режим космополітичної школи», з коренем вирвати «...усю безлику казенну систему, той напрямок, той ліберальний дух, який проявляється в наші дні в такій злочинній формі, бо [...] в руській школі – не руським духом пахне» (у стенограмі ремарка: *Сміх; голоси в центрі: яким духом?*) [698, стлб. 2588].

Промовець репліку проігнорував; розробляючи далі аргумент із міфічно-казкового арсеналу про «руський дух – неруський дух», от. Дмитро відважно вступає в полеміку вже зі своїми колегами по правому крилу, але людьми значно вищого соціального статусу – графом Уваровим і графом Бобринським, які вбачали причину революціонізації школи в незграбних діях самого Міністерства народної освіти. Депутат Машкевич захищає його у звичній для себе образно-емоційній формі риторичних запитань: «Яким же чином випарувався дух руської школи, хто придушив у серцях нашої молоді великі ідеї православ'я і патріотизму, хто викорінив у них любов до великої Росії, до Самодержавного Царя [...] – Міністерство? [...] Ні, панове, шукайте причин на лівому боці Росії» (стенограма фіксує: *Сміх і голоси зліва: за Волгою?*) [698, стлб. 2588].

Пошук винуватців того, що школи, насамперед земські, перетворилися у «головне вогнище і розсадник грабежів поміщицьких садиб», Машевич і далі робить у формі риторичних запитань-заклинань: «...хто збуджував і наелектризував нашого російського селянина, по природі скромного, смиренного, набожно-благочестивого православного християнина палити поміщицькі двори, грабувати майно, підпалювати сараї з худобою, вирізати цілі сім'ї сільських обивателів? [698, стлб. 2588] [...] Хто перетворив університет на збірні пункти молоді обох статей, хто розвозив по селах прокламації і збуджував народ проти тих, хто тепер за легким лібералізмом забув, як розстрілювали їхніх же братів, мало не серед білого дня на виду в усього села?» [698, стлб. 2589].

І вже після такої підготовки, у кращих традиціях семінарської риторики, очевидно, висунув головний аргумент – матеріальний: «...даремно, панове, думаєте, що між вашим достатком матеріальним і руським духовним багатством немає зв'язку. [...] Без збереження віри й патріотизму, без збереження чистої

національної школи, без збереження тих великих і могутніх ідеалів, якими зростала й міцніла Росія, не зберегти вам і ваших матеріальних статків» [698, стлб. 2589].

Затим знову переходить до улюблених мовних прийомів: «...хто вбивав губернаторів, православних ієрархів, членів СРН, поліцейських чинів? [...] Хто грабував банки, експропріював російські гроші? [...] Хто революціонізував просвітителів російського народу, [...] вчителів земської школи? Хто переконував цих панів не вважати священика авторитетом школи (*Сміх зліва*, фіксує стенограма) й ігнорувати його, як законовчителя, на Закон Божий дивитися як на предмет, що відживає свій вік, виконання релігійних обрядів і відвідування церкви вважати забобою [...]. Кому потрібне безконтрольне виховання дітей у школі, хто був безвідповідальним господарем [...] у земській школі, і до чого довів цей господар наше спільне, дороге дітище – російську народну православну школу?» [698, стлб. 2589].

Винуватцями всіх перелічених ним бід російської школи Машкевич вважає самих земців: «От, ваше сіятельство, (ремарка в стенограмі: *сміх*) хто є одним із головних винуватців розпаду і розкладу школи, хто натхненники революції, яка так жорстоко прогриміла над головами вашими й нашими» [698, стлб. 2591].

От. Дмитро у своєму виступі не тільки задавав запитання і сам відповідав на них. Він також був не від того, щоб зробити певні узагальнення. Цю частину він почав з відомої сентенції «що посієш, те й пожнеш»: у суспільстві, на його думку, занепадає його верхівка, найшляхетніший дворянський стан, який раніше високо тримав своє знамено і був опорою цареві. Розмитим виявився патріотизм російського вчителя, а цей патріотизм був підвалиною, на яку «...спиралася велика і свята справа освіти та виховання підростаючого покоління. [...] Космополітична школа зруйнувала християнську культуру в російській державі», стверджує депутат, і вона винна в тому, що держава не йде шляхом прогресу, а задкує, опускається на дно, цілком піддаючись впливу іногородців. Тому російська школа, за Машкевичем, має бути національною, професійною, такою, що продовжувала б справу батьків своїх, що й стане запорукою прогресу [698,

стлб. 2591]. Під такою школою він мав на увазі громадські національні гімназії, що їх почали відкривати патріотичні (читай – чорносотенні – *О. К.*) союзи. Але й вони, на нещастя для от. Дмитра, вимушені працювати за урядовими програмами, тобто програмами розкритикованого ним Міністерства народної освіти, а не своїми власними. Для опрацювання таких власних програм пропонує проведення по округах вчительських з'їздів, які сприяли б створенню програм для усіх типів шкіл. Ці школи, у свою чергу, відповідали б «історичним завданням Росії», і все разом дозволило б увести «російську навчальну справу в русло здорової національної думки» [698, стлб. 2593].

Такими були, отже, переконання, думки і переконання правого провінційного священика, оприлюднені з думської трибуни. До слова, реалізувати амбітну ідею контролю над освітою та створення в Росії чорносотенної школи у державному масштабі так і не вдалося. Знайдуться більш нагальні справи, та й російський націоналізм, на який намагався, окрім іншого, спертися у своїх політичних конструкціях Петро Столипін, так і не набув якоїсь вирішальної підтримки в суспільстві. Певною мірою він активізується у 1914 р., у зв'язку з початком війни.

Сам отець Машкевич, як видається, проявляв щирість у переконаннях. Він не був ані високим ієрархом, ані високим посадовцем, щоб маніпулювати ідеалами. Його консервативні політичні переконання, судячи з приведених вище уривків із думських промов, були досить низького штибу; опоненти з ліберального середовища називали їх зазвичай рептильними. Але такі погляди знаходили підтримку в певній частині суспільства, у тому числі й серед частини українського селянства і міщанства, особливо правобережного.

Думські дебати, природно, дають величезне розмаїття сюжетів, оскільки опосередковано відтворюють життя у всій його різнобічності і неосяжності. Існують також певні види «спеціалізації» думських депутатів – фахівців із права, освіти, релігійних питань, науки і техніки і т. п. Вочевидь, за «стежковою залежністю», селянину важко говорити про технічний прогрес, як поміщику – про ступінь згорання вугілля у паровозній топці, скажімо, або можливості

перековки закордонних вагонних колісних пар під ширину російської колії. Існували й певні сфери, куди селянам і робітникам шлях був заказаний в умовах Російської імперії апріорі.

Йдеться про витoki повітроплавання в імперії, сюжет про розвиток якого був озвучений депутатом Іваном Стенбок-Фермором на одному із засідань 3-ї Державної думи у 1910 р. Граф може слугувати «взірцевою фігурою» *дворянського депутата на трибуні*, що опікується не тільки егоїстичними становими інтересами (земля, привілеї), але використовує свої статки і статус для реалізації загальнодержавних інтересів. Його життєвий шлях та думська діяльність є показовою для розуміння ситуації зі включенням тоді ще спортивно-розважальної галузі у сферу російського державного (військового) інтересу.

Перші десятиліття ХХ ст. були на диво динамічним часом в усіх сферах суспільного розвитку, у т. ч. в галузі науково-технічного прогресу, й постійного інтересу до цієї галузі. Херсонському землевласникові зі званням камергера графу Івану Стенбок-Фермору судилося стати першим головою Імператорського Всеросійського аероклубу – громадської організації початку ХХ ст., що поєднувала попервах функції як елітного спортивного клубу, так і координаційного центру досліджень і практичних заходів у новій для Росії галузі повітроплавання та авіації. Життєвий шлях графа простежується за матеріалами довідкової літератури [747, с. 258; 799, с. 589; 839, стлб. LVIII; 893, с. 384], погляди – за стенограмами та іншими офіційними думськими матеріалами [705; 756, с. 694-696], а суспільна атмосфера навколо повітроплавання і перших польотів авіації – за матеріалами періодичної преси [902; 933, 1907 г.].

Отже, основні дані анкетного характеру про депутата такі: Іван Васильович Стенбок-Фермор народився у 1859 р., помер у 1916 р. Росіянин, православний. Закінчив Олександрівський ліцей. Служив чиновником із особливих доручень при Головному управлінні землеустрою і землеробства, учасник організації сільськогосподарського й лісового павільйонів на

Всесвітній виставці в Чикаго. Землевласник Херсонського повіту, губернський гласний, почесний мировий суддя. Камергер, єгермейстер імператорського двору. Перший голова Імператорського Всеросійського аероклубу. Член Державної думи, з 1915 р. – Державної ради Російської імперії, член національної фракції в Думі і правого центру в Раді. Похований на Казанському кладовищі у Царському Селі [799, с. 589; 893, с. 384].

Ці відомості, навіть при побіжному ознайомленні, формують певний образ людини, хоча й викликають питання. Олександрівський лицей, наприклад – чому саме він? У кожному разі – столична освіта, відповідні міжособистісні зв'язки змолоду. Придворні посади: камергер, єгермейстер. Навіть якщо вони виконувалися формально, усе ж передбачали певну заангажованість у придворне життя, відповідний рівень комунікації. Участь у різних комісіях, в організації закордонних виставок, робота в земських і дворянських організаціях – усе це можна вважати звичним шляхом для членів аристократичних родин. Але яким чином херсонський землевласник виявився пов'язаним із модерною петербурзькою організацією аеронавтів і авіаторів? Спробуємо зрозуміти життєвий шлях графа Івана Стенбок-Фермора за доступними нечисленними джерелами.

Почнемо з власного імені депутата: Іван Васильович Стенбок-Фермор. Сполучення не зовсім звичне, проте генеалогічні довідники дають йому цілком задовільне пояснення. Рід Стенбок-Ферморів шведського походження, відомий із XIII ст. У XVII ст. отримав графське достоїнство і вкорінився в Естляндії, а відтак, після Північної війни, опиняється в Росії. Шлюби з нащадками аристократів, з одного боку, та підприємливими людьми при великих грошах з іншого, – спричинили поширення сімейних володінь і підприємств від Балтики до Чорного моря й від Дніпра аж до Уралу. Як дворяни Стенбок-Фермори зареєстровані у відповідних книгах Санкт-Петербурзької і Херсонської губерній [тут і далі про біографію і родинні зв'язки Івана Стенбок-Фермора див.: 1272]. Котрийсь із Стенбок-Ферморів одружився на спадкоємиці засновника Верх-Ісетських заводів на Уралі Яковлева (Собакіна, до введення у

дворянство. – *О. К.*). У подальшому Надія Олексіївна Стенбок-Фермор стане чи не найбільш відомою з жінок-підприємниць Росії в галузі важкої промисловості, серед фабрикантів покрівельного заліза. Своєю чергою, одна з жінок роду Стенбок-Ферморів, Марія Олександрівна, узяла шлюб із Петром Капністом – відтак родина набула також землю в центральній Україні – маєток у Драбові Полтавської губернії. Рід мав у своєму володінні велику ділянку узбережжя Фінської затоки. Саме з графського болота з-під Лахти було перетягнуто на Сенатську площу Грім-камінь – постамент для пам'ятника Петру I: вражаюча операція, з огляду на розміри й вагу того каменя, і неабияка заслуга Стенбок-Ферморів перед столичним містом, Катериною II та імперською культурою в цілому.

Звичайно, як уже заведено в аристократії, були в родині і мезальянси, і втрати власності або й самого життя членів сім'ї, особливо внаслідок трагічних подій 1917 р., але це окрема тема: приведений тут короткий екскурс з історії роду проливає світло на згадане вище ще одне незвичне сполучення понять «херсонський поміщик» і «голова Імператорського Всеросійського аероклубу». Не виключено, що саме авантюрний дух норманських предків спричинив подібну громадську діяльність: повітроплавання і авіація на початку століття були просякнуті духом пригод, романтики, недосяжних приземленим людям осягнень і смертельної небезпеки.

Отже, Іван Стенбок-Фермор, скоріше за все, мав би зватися Йоганном. Батько його, гвардійський полковник, в єпархіальних книгах значився Василем, однак мав також інше ім'я – Вільгельм-Георг. Гвардійці служили в Петербурзі – більш зрозумілим у цьому світлі виглядає й місце навчання Івана: Імператорський Олександрівський ліцей – престижний, суто аристократичний заклад для титулованих осіб, з програмою, наближеною до юридичного факультету університету, знаменитий колишній Царськосельський ліцей [747, с. 258]. Головне завдання – підготовка випускників до державної служби. Саме нею й зайнявся молодий граф, прослуживши п'ять років у Відділенні законів державної канцелярії. Цей непоганий бюрократичний старт дав поштовх до

подальших нетривіальних занять у Міністерстві державних маєтностей. Влаштування сільськогосподарського і лісового відділів на Всесвітній виставці у Чикаго й дослідження та описання впорядкованих господарств у Херсонській губернії (одним з кращих вважався маєток Троїцьке-Сафонове його брата Володимира. – *О. К.*), вочевидь, вимагали і теоретичних знань, і практичних умінь, і організаторських здібностей. І, можливо, чималих особистих статків.

Іван був людиною небідною: його маєток у 1907 р. налічував 3001 дес. землі [747, с. 258]. Статус землевласника з чималим володінням апріорі визначав обрання повітовим і губернським земським гласним, почесним мировим суддею й т. п., а старовинне дворянство давало привілей на громадські станові та придворні посади: Стенбок-Фермор був уповноваженим від херсонських дворян на з'їздах Об'єднаного дворянства, камергером, а згодом і єгермейстером імператорського Двору. Ці складові забезпечили сприятливий для нього хід голосування на херсонських губернських виборчих зборах 15 жовтня 1907 р.: вибори відбувалися вже за законом 3 червня 1907 р., який гарантував перевагу саме землевласникам, а серед них – крупним землевласникам, що контролювали в той час земство.

Ця інституція із колись ліберальної перетворилася у своїй більшості в проурядово-консервативну: «...історія земства не знає більш похмурої епохи, ніж 1906-1907 рр.» – писав із цього приводу Борис Веселовський [1064, с. 49]. Його характеристика прямо стосується й конкретного земства – Херсонського, яке, разом з Чернігівським та Харківським, знало значно кращі часи. Тепер же земське середовище у Херсоні і в повітах стрімко скочувалося на правоохоронні позиції. Уже на попередніх виборах до Думи II скликання в лютому 1907 р., за в'їдливим коментарем кореспондента місцевого ліберального видання «Юг», землевласники у великому числі провели саме правоохоронних виборщиків: «Усе це надійні люди, з військовою виправкою, колишні корнети, ротмістри, які стояли або продовжують стояти біля кормила влади [...] люди старої складки, що дихають на ладан, вільного духу тут не шукай...» [933, 1907 г., 2 фебр.].

Відомо, що 3-я Державна дума була куди більш консервативною, ніж перші дві, проте чи можна однозначно сприйняти твердження про «людей старої складки» по відношенню до Івана Стенбок-Фермора? Консервативна ідеологія чи не найдавніша з існуючих, і «консервативний» у політичному відношенні ще не означає відсталий від життя, старомодний чи ретроградний. У 2-й Державній думі клан Стенбок-Ферморів представляв брат нашого героя, Володимир – власник і господар упорядкованого за останніми світовими зразками маєтку.

Важко безапеляційно назвати «людиною старої складки, що дихає на ладан» й Івана, безпосередньо причетного до найпрогресивнішого на той час напрямку в розвитку техніки – авіації. Безпосередньо біля її витоків у Росії стояв Імператорський всеросійський аероклуб. Неабияку роль у його функціонуванні (насамперед, організаційно-фінансову і посередницьку у зв'язках із імператорською родиною) грав його перший голова, Іван Стенбок-Фермор. Ці його функції добре прослідковуються у звітах клубу [902, № 1, с. 4-5, № 2, с. 31, № 4, с. 51], і пояснити їх можна походженням, майновим станом і наближеністю до придворної верхівки – граф був «своїм» у системі влади і старих цінностей, водночас уособлюючи нові.

Логічно, що саме повітроплавання і авіацію в Росії зробив головною темою своєї думської промови Іван Стенбок-Фермор 20 березня 1910 р. при обговоренні кошторису Головного інженерного управління. Промовець доклав зусиль для того, щоб переконати депутатів підтримати згаданий кошторис. Квінтесенція виступу була в першій після звертання до членів Думи фразі: «Питання повітроплавання тепер на першому місці в усіх цивілізованих країнах» [705, стлб. 1268]. У Росії цим питанням займається переважно Головне інженерне управління, й ті чи інші кроки його у цій справі часто критикують, причому в газетах часто плутають аероплани з аеростатами і т. п.

Тому депутат починає з «абетки» для колег, – мовляв, існує два головних типи літальних апаратів – ті, що легші за повітря, і називаються вони аеростати, і ті, що важчі – їх кілька типів, але особливого поширення набувають

аероплани. Особи, котрі літають на апаратах легше повітря, називаються аеронавтами, а ті, котрі літають на апаратах важчих за повітря, називаються авіаторами. У Росії народилося вже й нове слово «льотчик»: Стенбок-Фермор робить припущення, що воно пошириться в військовій справі [705, стлб. 1268].

Вже після цього «лікнепу» депутат аргументує необхідність достатнього фінансування справи її перспективністю – у військовій справі, транспорті, метеорології, спорті. Наводить низку прикладів з недалекої ще історії використання аеростатів під час облоги німцями Парижа в ході франко-пруської війни (політ Леона Гамбетти), англо-бурської війни, оборони Порт-Артура та ін., характеризує особливості використання дирижаблів і літаків, оцінює їхні можливості у потенційних війнах [705, стлб. 1267-1275].

Виступ Стенбок-Фермора не викликав жвавого обговорення, оскільки напряду на зачіпав інтересів впливових думських груп. Можна припустити також, що в той час завдяки зусиллям преси та ентузіастів повітроплавання на місцях і суспільство в цілому, і його думська репрезентація були готові до розуміння проблеми і необхідності вкотре доганяти західні країни в тому, що потроху стали визначати як «гонка озброєнь». У кожному разі, Головне інженерне управління отримувало від Думи певне фінансування на розвиток нової галузі [756, с. 694-696]. Загалом невелике, як на величезну імперію, але справа потроху рухалася.

Можна стверджувати, що в умовах відсутності єдиної державної структури, яка б опікувалася будівництвом літальних апаратів та авіаційної інфраструктури у Росії на початку ХХ ст., важливу роль у розвитку авіаційної галузі грали окремі громадські організації, що діяли на добровільні пожертви своїх членів, та окремі особистості, які забезпечували координацію такої роботи з державними структурами і пропагували перспективне починання в суспільстві.

Одним із таких діячів і був член Державної думи від Херсонської губернії граф Іван Стенбок-Фермор, який лобював інтереси повітроплавання вже на рівні імператорського двору та вищого законодавчого органу імперії. Подальші

події, зокрема, Перша світова війна, зроблять дуже актуальною тему наявності власного повітряного флоту і підготовлених кадрів для військового успіху. Громадська і політична діяльність графа Івана Стенбок-Фермора, таким чином, немало сприяла започаткуванню і розвитку цієї справи в дореволюційній Росії.

Очевидно, що спектр проблем, які піднімалися наддніпрянськими депутатами на пленарних засіданнях Думи чи в обговоренні яких вони брали участь, значно ширший, ніж окреслений тут. Проаналізувати їх усі подібним чином навряд чи вдалося б, та подібного завдання й не ставилося. Можна хіба що зупинитися на якихось характерних позиціях чи висловлюваннях депутатів від Наддніпрянських губерній, які розширяють уявлення про цю складову думської роботи. Найбільш цінною для нас є майже унікальна можливість прислухатися до «великого німого» – селянства, яке віками культивувало свої ідейні цінності хіба що в фольклорі. Найхарактерніші зразки думського селянсько-робітницького світогляду та думського красномовства були продемонстровані (і зафіксовані) в Думі, особливо I і II скликань. Наддніпрянське селянство було представлене там найбільшим числом, причому як власне хліборобами, так і робітниками та інтелігенцією селянського походження.

Високий градус опозиційності й мітингову стилістику промов членів української Депутації уже з перших днів роботи I-ї Думи визначили депутати селянського походження, але вже інтелігентських занять. Політичні вподобання, переважно трудовицькі у цієї категорії депутатів, визначали й тематику виступів. Семен Рижков, зокрема, виступав проти існування Державної ради й порівнював її з трухлявою колодою в новобудові, очевидно, натякаючи в тому числі й на переважно похилий вік її членів, зокрема тих, кого призначав цар. Він же пафосно відстоював громадянські права жінок: «Ми забуваємо, що син рабині ніколи не може бути громадянином!» [692, с. 84].

Штампованими фразами про «волаючу країну» та «розлютовану бюрократію» говорив Андрій Тесля. «Заради миру та благоденства» закликав

він когось поступитися особистими поглядами й партійністю – можливо, тут прихована полеміка з колегами по депутації з Полтавщини, багато з яких були прихильниками створення в Думі окремої української фракції. Сам Тесля, в кожному разі, з перших днів роботи Думи, позиціонував себе не інакше, як представником усієї «Матінки-Русі» [692, с. 119, 136-137, 192-193, 215].

Іван Заболотний, запальний і багатослівний, говорив рішуче і про все, вимагав амністії не тільки засудженим за політичними, але й за аграрними та релігійними справами, причому одночасно покладав надії і на Престол, і на Думу [692, с. 92-93, 147, 172-174]. Важко стверджувати, чи це говорилося в запалі красномовства, чи то дійсно в думках депутатів була така мішанина. Бо так само виступав, наприклад, Тесля, були й інші так побудовані виступи – коли гарячковита критика існуючих урядових структур закінчувалась мало не вірнопідданницькими реверансами в бік «носія Верховної влади». В кожному разі, такий штрих притаманний якраз вихідцям із села, і не тільки українського.

Загалом складається враження, що такого роду виступи, як у Заболотного, сприймалися Думою прохолодно. Праві відверто глузували з деяких недоречних аналогій та порівнянь, що їх полюбляв цей депутат (та й інші селяни теж), і закликали говорити від себе, а не від народу. Діставалося й від земляків: відомий представник української громади в Петербурзі Олександр Лотоцький взагалі вважав Заболотного «типовим демагогом» [975, с. 14]. Так це чи ні, сказати важко, оскільки Іван Заболотний помер у 1912 р. і відтак, можливо, не встиг повною мірою розкритися як політик. Син небідного селянина, вийшов у люди, став схильним до політики провінційним адвокатом з чималими амбіціями, він був ніби щирим у своєму бажанні щастя для народу в його, так би мовити «загальнодержавному варіанті». У випадку з Заболотним (нагадаємо, єдиним із Подільської депутації, що назвав себе «росіянином»), як і в інших подібних, проявлялися якісь дрібні риси селянина-інтелігента в першому поколінні, що має можливість на високому рівні демонструвати свою освіченість. Але, в кожному разі, без такої яскравої постаті, як Іван Заболотний, склад української депутації був би менш колоритним.

В епічному стилі виступав подолянин Леонтій Штефанюк: «Я, Штефанюк, селянин Подільської губернії, Гайсинського повіту, обраний від волостей [...] мене сюди народ посилав, і просив гірко, навіть були такі, що й плакали, щоб просить тут і добиватися свободи, землі, волі і освіти». Далі посол Штефанюк оповідає про важке життя подільського селянства, але закінчує вірнопідданим: «...вважаю адресу [...] хорошою й прошу затвердити й представити нашому Батюшці-Государеві, й послужимо Батьківщині ради її благополуччя» [692, с. 208-209].

Різко виступав проти існування над Думою верхньої палати – Державної ради, – селянин Аркадій Грабовецький [692, с. 178]. Полтавський селянин Микола Онацький щиро дивувався з трибуни: як-то воно так влаштовано, що Дума буде думати, а «Рада потім як схоче, то відмінить усе, що Дума надумає», то ж пропонує Раду розпустити. Якщо, мовляв, у «радників» будуть труднощі з грошми (це натяк на дражливу в той період проблему фінансових пільг та урядових субсидій далеко не бідним членам Державної ради, див.: [871]), щоб роз'їхатися по маєтках, то можна й грошей їм зібрати на дорогу [692, с. 224].

І Штефанюкове «затвердити» адресу, і задерикувати пропозицію Онацького про збирання грошей на дорогу вельможам можна вважати характерними для селян, що виступають на сільських і волосних сходах, їдуть в столицю за мирський кошт; тобто все в цих промовах психологічно виправдано – Дума для більшості селян і була великим сходом.

Зовсім по іншому виступав Митрофан Михайличенко. Він говорив, немов читав «Маніфест комуністичної партії» – про необхідність робітничих союзів, бо робітництво – то найнижчий клас, якому немає чого втрачати, окрім кайданів; цей клас відчуває на собі гніт інших класів, і т. п. Цікавою є оцінка цим депутатом селянства та його взаємин із робітництвом: «...робітничий клас [...] на плечах своїх держить із селянами все, бо він є нащадок селян. [...] Селянство – це джерело, з якого витікає робітничий клас і яке народжується в селах. Роботи в селянина немає вдома [...] він іде й шукає собі з сумою шматок хліба». Отже, Михайличенко в 1906 р. ще не рие прірви між робітниками і

селянами («дрібною буржуазією», за відомим визначенням), не випинає тезу про месіанський гегемонізм пролетаріату, але й, на відміну від Штефанюка, не просить. Він вимагає, і досить рішуче, щораз підкреслюючи, що, хоч у Думі соціал-демократів небагато, але на вулиці – маса, що їх підтримує [692, с. 104; 1276, с. 98-126, 143-170].

Характер і стилістика виступів зміняться, починаючи з 3-ї Думи. Тут лише соціал-демократи підтримували обрану лінію поведінки, не підкреслюючи, втім, більше свою спорідненість із селянством; та й нечисленне тепер селянство більше перейматиметься суто селянськими справами – боротьбою з конокрадством, заміщенням посад лісових об'їждчиків, початковою школою тощо. Проте буде ще одне питання, національне або власне українське, про яке варто поговорити окремо.

Отже, діяльність і поведінка депутатів у залі засідань і кулуарах Думи з самого початку її роботи привертала увагу преси і суспільства, відтак були зримим проявом щойно народжуваної публічної політики в імперії. Виступи з думської трибуни була найефектнішим проявом активності депутата, чого очікували від нього виборці, способом декларування групових та власних інтересів народного обранця та своєрідним індикатором стану взаємин суспільства з владою. З існуючих методів визначення такої активності ми обрали релятивний, за кількістю друкованих знаків, якими описана діяльність депутата у покажчиках до стенографічних звітів. Він показаний у процентному відношенні у додатку «А». Огляд змісту виступів усіх депутатів в цілому та детальний аналіз окремих депутатів, репрезентативних щодо своїх груп, показує чітко визначену соціо професійну і фракційну детермінованість тематики і тональності їх виступів.

4.4. Депутати і «українське питання»

Винесена в заголовок проблема у певному сенсі актуальна й до сьогодні. Причина тут в історії чи в ментальності, якихось рисах національного характеру – однозначно сказати важко, та й аналіз сучасного суспільно-політичного життя не входить до кола наших завдань. На початку ХХ ст. українське питання було частиною більш широкої проблеми національного питання в Російській імперії, і є предметом спеціальних досліджень. Тут буде розглянуто одну зі складових проблеми – ситуацію з національним самоусвідомленням депутатів, обраних у наддніпрянських губерніях, і як вона проявлялася в ході думського процесу. «Українське питання» в думському контексті беремо в лапки тому, що прямо, як-от, наприклад, фінське питання, українське в жодній з Дум ніким не порушувалося. Так виглядає, що воно й тоді було не стільки питанням державної політики, яке російський уряд вирішував відомими методами, розпочавши з погрому Кирило-Мефодіївського товариства, скільки проблемою самих українців: бути їм українцями чи не бути.

* * *

Оскільки українські губернії вважалися частиною Європейської Росії, відтак на них поширювалось основне думське виборче законодавство, без «особливих» і «тимчасових» правил, якими регламентувалися вибори на «окраїнах» (наприклад, у Сибіру).

Україна була стабільно представлена практично повним складом своїх депутатів – по 102 депутати в кожній каденції. Але якщо звернути увагу на зміни в національному складі депутацій, стає помітним, що слова з маніфесту про «російський дух» Думи робили свою справу: з кожним новим скликанням серед депутатів, обраних в українських губерніях, зменшувалося представництво національних меншин імперії, закон 3 червня значно обмежував можливості поляків та ін. «окраїн». Стосовно українців, здавалося б, не було офіційних обмежень, проте на практиці в думській депутації і також

ставало все менше, а тих, хто відносив себе до росіян, усе більше (див. табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Національний склад думської депутації
від наддніпрянських губерній за скликаннями *

Дума	Українців	Росіян	Інших національностей	Всього
I	43	48	11**	102
II	41	52	9	102
III	28	74	9	111
IV	15	88	7***	110

* Джерело: Додаток А.

** До «інших» включено також хрещених євреїв.

*** Один депутат після початку війни у 1914 р. змінив німецьку національність на російську.

Як видно з таблиці, динаміка досить красномовна. З огляду на неї загалом важко сказати, випадковістю це вважати чи закономірністю, але «українське питання» в Думах було присутнім майже в прямій пропорції до чисельності в них депутатів-українців. При цьому далеко не завжди його вирішенню сприяли самі етнічні депутати-українці. Варто також додати, що «малоросами» називали себе інколи й думські депутати з великоросійських губерній та інших регіонів імперії. Їх налічувалося 14 осіб, часом із досить незвичними, як на українців прізвищами. Порфирій Доппельмайер, для прикладу, – дворянин і земський начальник, депутат від Вітебської губернії. Можна припускати вплив якихось особистих обставин на самоідентифікацію таких депутатів, можливо, грав свою роль авторитет батьків чи родинна традиція, але навряд чи «український» патріотизм. Дехто підкреслював національність матері й батька. Московський адвокат Федір Плевако, наприклад, мав батька «малороса», а матір калмичку; у лікаря з Ростова-на-Дону Олександра Хартахая навпаки, батько був греком, мати «малоросіянкою».

Так чи інакше, «українське питання» навіть формальним чином поставити у 1-й і 2-й Думах «не встигли», а вже в 3-й Думі, в умовах кардинальної зміни політичної ситуації, із думської лексики зникає й саме слово «Україна». На перших сесіях іще проскочила «Малоросія», але надалі й

цей термін також щезає, навіть із алфавітного покажчика. У 4-й Думі порушувати якісь українські питання було вже практично нікому, хоча саме тоді, в зв'язку з війною, вони знову почали набирати актуальності.

Найбільші перспективи на порушення «українського питання» чи хоча б ширшого заманіфестування у виступах його симпатиків мали в період роботи Думи I і II скликань. Саме тоді в їх складі перебувало значне число етнічних українців, переважно селян, та й загальноімперське політичне тло було сприятливішим для вирішення національних проблем.

Але селяни, переконані спочатку, що Дума – це царська милість саме їм, не хотіли бачити в Думі нікого, крім «своїх», забалотувавши навіть такого поборника інтересів українських селян, яким не на словах, а на ділі був Євген Чикаленко. В одному з листів до Михайла Грушевського він висловив побоювання: «Я боюсь, що коли Дума складатиметься переважно з селян, то [...] вони й землі не добиватимуться, а тільки своїх 10 руб. Дай Боже, щоб я помилився!» [130, арк. 69-69 зв.]*.

Чикаленко в даному випадку помилився – вірніше, сама логіка виборчої боротьби, швидше за все, привела селян до розуміння того, що без розумних і знаючих людей – тих, які «...казали в нашу руку, а тепер у тюрмі сидять» [1177, с. 163], – не обійтись. Тому на заключній стадії виборів селяни підтримали своїми голосами також низку представників «національно-свідомої», як тоді говорили, української інтелігенції, як-от Микола Біляшевський, Павло Чижевський, Ілля Шраг, Володимир Шемет, і деяких інших.

Щодо розуміння національних проблем, то, за свідченням Олександра Лотоцького, який близько стояв до українського парламентського клубу в Петербурзі, переважна більшість селянських депутатів до появи в столиці про українську справу «чули небагато, або й нічого» [975, с. 12]. Проте факт тісного згуртування на виборах поляків і євреїв, що (яскравий приклад небайдужого

* «Своїх 10 р.» – маються на увазі гроші, 10 руб. на добу (значні як на ті часи для селян), що виплачувалися депутату за кожен день роботи сесії. Крім того, раз на рік передбачалася компенсація шляхових витрат із розрахунку 5 коп. за версту від місця проживання депутата до Петербурга й назад, тому для селян це була приваблива, прибуткова діяльність.

ставлення до результату) звозили своїх виборців до м. Гайсина на Поділлі спеціально найнятими підводами і навіть, як відзначалося особливо – потягом [121, арк. 256], не міг залишатися ними непоміченим. Тому значна частина українців досить швидко згуртувалася в думські громади, що діяли під час роботи 1-ї та 2-ї Дум.

Тим більше, що до подібного об'єднання спонукали й обставини – мусульмани, козаки, литовці, поляки та ін. утворювали свої групи в Думі, які мали відстоювати їхні права й потреби, і рішуче вимагали для себе земель. Тож і українські депутати-селяни, що «бралися до депутатства, як і до всього – з практичного кінця» [1458, с. 500], визначилися досить швидко: українська земля має належати в першу чергу українським селянам [694, стлб. 1936]. Це було й певною захисною реакцією більшості селянських депутатів від «націоналізаторських» устремлінь трудовиків – якщо вже не можна просто поділити землю, то потрібно, щоб вона перейшла, принаймні, у власність краю, України. Це ж послужило й основним ґрунтом для порозуміння селян у Думі з «панамми», за яких іще недавно вважалися усі, хто носив «галстучки та воротнички» – тобто з українською інтелігенцією чи й нечисленними в українському середовищі справжніми панамми, яким був, наприклад, Федір Штейнгель.

Таким чином, «українське питання», викликане до життя, як прийнято вважати, національною інтелігенцією, отримало в Думі вагому підтримку, дещо навіть несподівану. Про це не без задоволення писав Михайло Грушевський. Факт значної присутності селян-українців у Думі, рівень їх «політичного й суспільного розуміння, горожанського виховання» мав би, як оптимістично вважав він у травні 1906 р., «розвіяти всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах» [1118, с. 84]. Селянська підтримка в Думі була тим важливішою, що Українська Радикально-Демократична партія якоїсь помітної самостійної ролі у виборах не відіграла, хоч про певні успіхи там, де агітувала УРДП, і згадувалося глухо в українській пресі [1705, с. 59].

Щодо справжніх досягнень української ліберальної інтелігенції на виборах достовірнішою видається оцінка Михайла Грушевського, котрий писав про «Групку свідомих українських інтелігентів» у Думі, що «стояла на програмі Української Радикально-Демократичної партії» [1118, с. 82]. Таке становище з народною підтримкою (вірніше, її відсутністю) на початковому етапі українського національного політичного руху не було якоюсь особливою рисою *тільки цього* руху.

Ситуацію з інтелігентською опозицією урядові у той час досить вірно, хоч, очевидно, і не без перебільшень, характеризував у 1914 р. в записці на ім'я Миколи II колишній міністр внутрішніх справ Петро Дурново: «За нашою опозицією немає нікого, у неї немає підтримки в народі, який не бачить ніякої різниці між урядовим чиновником й інтелігентом. [...] Російська опозиція всуціль інтелігентна, і в цьому її слабкість, оскільки між інтелігенцією і народом у нас глибока прірва взаємного нерозуміння й недовіри. Знадобився штучний виборчий закон, мало того, потрібен був іще і прямий вплив урядової влади, щоб забезпечити обрання в Державну думу навіть найбільш гарячих захисників прав народних. Відмов їм тоді уряд у підтримці, надай вибори їх природному перебігові, і законодавчі установи не побачили б у стінах своїх жодного інтелігента, окрім декількох демагогів» [1122, с. 12].

Тут варто пам'ятати, що партійна система в Росії на початку ХХ ст. перебувала ще в зародковому стані, і створення політичних партій було переважно справою рук інтелігенції. При цьому виникла нова суспільна колізія: запозичені на Заході ідеї і доктрини не завжди були пристосовані до російських умов і їх адаптація, перенесення «на рідний ґрунт» була, власне, головною проблемою більшості російських партій [1332, с. 32], але насамперед ліберальних, до яких належали і російська кадетська, і українська демократично-радикальна партії [1432, с. 544, 550]. Російським кадетам довелося навіть замінити малозрозумілу більшості населення Росії назву «конституційно-демократична партія» на паралельну – «партія народної свободи». Іншими словами, у плані роботи з роз'яснення програмних положень

Дума надавала широке поле діяльності для партійних ораторів, інтелігенції, і на це звертали увагу вже сучасники подій [969, с. 143-144].

Так чи інакше, але населення України все-таки підтримало своїми голосами деяких представників української інтелігенції, нехай і в блоці з кадетами. Тож під час роботи 1-ї Думи в Санкт-Петербурзі зорганізувалася досить значна Українська думська громада (УДГ), що об'єднувала як депутатів, так і столичних «свідомих українців», як Олександр Лотоцький, Олександр Русов, Віктор Піснячевський, Михайло Грушевський (котрий спеціально задля такого випадку приїхав зі Львова), та деяких інших. Це об'єднання, за кадетським зразком, мало ще паралельну назву – Український парламентський клуб [1269, с. 111].

Існувала Громада й у 2-й Думі. До складу обох входило від 40 до 50 осіб [825, с. 117-118], і їх часто називають також фракціями, хоча (про що йшлося вище) офіційно як парламентські фракції вони зареєстровані не були. Обидві Громади діяли на основі програмних установок УДРП і, певною мірою, УСДРП [873, с. 62-67, 72-74]. Їх члени в своїх виступах відстоювали надання політичної автономії Україні в її етнографічних межах, запровадження української мови в школах, адміністративних органах та судочинстві, скликання власного «краєвого» Сейму, котрий би розпорядився землею із створеного «краєвого земельного фонду» (як саме – єдиної точки зору не було) тощо.

Було б, очевидно, не досить сказати, що депутатів-селян ці громади приваблювали тільки через політичні програми, які там пропагувалися. Тут мала місце, очевидно, й така складова будь-якого національного, у т. ч. й українського, питання, як відчуття чужини, потяг до спілкування зі «своїми», рідна мова. Випадки, коли селяни «...зустрічали характеристичне в ставленні до «хохлов» погордливо-насмішкувате відношення з боку депутатів московських» [975, с. 13], були не останнім аргументом на користь такого згуртування. Воно йшло паралельно з певним розчаруванням трудовицьким керівництвом (до Трудової фракції спочатку записалося багато українських селян). Українські «дядьки-депутати, що звикли думати, перш ніж щось робити, і дорожили

довір'ям своїх виборців», за словами Федора Матушевського, погано сприймали вимоги трудовицьких лідерів, зокрема, щодо способу голосування: «Дивіться нам у спину: ми піднімемось, вставайте й ви» [1373, с. 95]. З іншого боку, селянам імпонувала увага до них у Громаді, вони залюбки користувалися матеріалами й навіть доповідями, що їх готували для них, зокрема з аграрного питання, Русов та Лотоцький [975, с. 17].

Українська громада в Думі II скликання зорганізувалася значно швидше, маючи вже досвід попередників. Вона була більш селянською за складом і встигла дещо більше, але принципових відмінностей між напрямком (та й результатами) діяльності першодумської Громади і Громади в 2-й Думі не було [975, с. 12-22; 1151; 1373]. Головний, сказати б, практичний результат роботи цих угруповань – яскраві виступи депутатів, які входили до їх складу: розумних від природи, дотепних, озброєних до того ж аргументами від високопрофесійних консультантів (як уже згадані, або Грушевський, наприклад). Виступи Аркадія Грабовецького, Миколи Онацького та Гаврила Зубченка у 1-й Думі, Юхима Сайка, Євмена Чигирика, Василя Сахна та Василя Хвоста у 2-й були яскравими, пройнятими любов'ю до рідного краю, гордістю за його історичну минувщину. Полтавський же депутат Юхим Сайко у своїх виступах оприлюднив практично всі програмні положення УДРП, про які йшлося вище.

Що ж стосується більшої частини української інтелігенції, яка пройшла в думські депутати, – і тієї, що проходила за кадетськими списками й залишалася вірною їх програмі, і тієї, яка приєдналася до трудовиків, – то вона здебільшого сторонилася українського питання. Це тим більше цікаво, що на виборах в українських губерніях кандидати в депутати, де можна було, якщо не акцентували, то принаймні й не цуралися свого українства. Яскравий приклад – передвиборна діяльність професора Новоолександрівського сільськогосподарського інституту Тимофія Локтя на Чернігівщині, що балотувався за цензом свого батька, заможного міщанина м. Борзни, хоч сам професор значився «селянином». Його промови, за свідченням жандармського

офіцера, який контролював вибори на Борзенщині, виділялись «особливим відтінком догідливості селянам і козакам, що складають величезну більшість виборців» (а від себе додамо, ще й не дуже великою тактовністю, коли він говорив про «кацапів» з їх общинним землеволодінням, що ніяк не підходить українцям) [133, арк. 96 зв.-97, 98 зв.]. Значні здібності до демагогічного вилу на виборців показав також інший майбутній член Трудової групи, подільський селянин і адвокат одночасно, Іван Заболотний [975, с. 14]. Характерно, що він був єдиним із першодумської подільської депутації, представленої селянами-українцями, хто мав вищу освіту (університет Св. Володимира). Можливо, тому він же єдиний назвав себе «росіянином» у анкеті, хоч його рідний брат, широковідомий учений-мікробіолог Данило Заболотний, усе життя залишався українцем [966, с. 11].

Український публіцист Віктор Приходько, характеризуючи свого часу «типи українців», виводив з-посеред інших і такий тип українця «з вищою освітою», назвавши його «свідомий українець і общеросс, «смотря по обстоятельствам». Він, як правило, «Ради» не читає, бо звик до «Товарища» і «Речи», але він (після 17 жовтня) думає про своє національне походження, нарешті, з'являється на загальних зборах («Просвіти» – *О. К.*), витягає 3 руб. [...] потім іде додому, міркуючи по дорозі, що при виборах до Державної думи, як що до чого, його кандидатуру піддержать і «местные украинцы» [1431, с. 17-18].

Відсутність єдності серед української інтелігенції різних політичних уподобань як в Україні, так і під час роботи Думи в Петербурзі, не йшла на користь справі й турбувала «петербурзьких українців». Спроби українських соціал-демократів (Леонід Бич, Костянтин Арабажин) відірвати селян від УДРП, спекуляції на класовій проблематиці та термінології, виведення групи селян із УДГ трудовиком Іваном Заболотним значно розпорозували сили, і без того невеликі [975, с. 14].

Виступи ж українців-кадетів, ліберальних демократів Якова Імшенецького, Івана Прісецького, відомого професора Максима Ковалевського

та інших українських інтелігентів мали, сказати б, «наднаціональний», «загальнолюдський» характер. Чи вони не вважали гідною для себе справою відстоювати якісь «вузькі місцеві інтереси» з висоти свого інтелекту, чи тут ішлося про партійну дисципліну, сказати важко, але факт доконаний. Цікаво, однак, що бачимо тут пряму протилежність діям у схожій ситуації польської (в основному дворянської) інтелігенції, яка дуже послідовно й наполегливо, якщо не сказати запекло, відстоювала в Думах усіх чотирьох скликань польські національні інтереси.

Активна діяльність української «свідомої» інтелігенції в Громадах зовні не була помітною в самій Думі. Якби не поодинокі виступи, – як-от широковідома промова з аграрного питання радикально налаштованого депутата з Полтавщини Володимира Шемета, що набула широкого розголосу в українській пресі [885], – могло б скластися враження, що українською справою в Думах опікувалися або самі селяни-українці, або представники інших національностей (як це буде в 3-й Думі з законопроектом про можливість викладання в початковій школі «малоросійською» мовою).

Очевидно, тут давалася взнаки відірваність більшої частини української інтелектуальної еліти від свого народу. Михайло Грушевський говорив про інтелігентів, які, хоча й не мали усталених українських переконань і стояли ближче до загальноросійських ліберальних течій, відвідували український парламентський клуб (Громаду), бо «...почувалися до обов'язку бути членами української групи – як репрезентанти українських країв» [1118, с. 81]. І в цьому, у роздвоєності душі значної частини української інтелігенції, був свій драматизм. Максим Ковалевський – зі старого українського роду на Слобожанщині, з тягою до України, але «...зінтернаціоналізований європеєць» [974, с. 454]. Федір Штейнгель – «син німецького барона й українки, відчуває себе українцем, готов боронитися до кінця за українську автономію, але [...] пов'язаний з кадетами» [1118, с. 82]; активним кадетом був і «гарячий неофіт» (української справи, – О.К.) Андрій Вязлов [993, с. 323].

Отже, є підстави говорити про те, що принаймні «зовнішніми репрезентантами» українства в Думах були передусім селяни, особливо ті, які вже прийшли в Думу з певними національними переконаннями. Теплі рядки залишив про двох таких депутатів-першодумців, а саме про Аркадія Грабовецького з Київської і Миколу Онацького з Полтавської губернії, Дмитро Дорошенко. Він, зокрема, писав: «Обидва вони відзначалися високою інтелігентністю й могли зробити честь кожній парламентській репрезентації. Вони робили вражіння вже одною своєю зверхністю: обидва високого зросту, ставні, стрункі, гарні; ходили в українській національній одежі і, сидячи разом з іншими товаришами-послами, що також були в національному вбранні, на своїх місцях у Думі, являли мальовничу групу. Численні панночки, що служили в канцелярії Думи, заглядалися на красеня-козака Грабовецького. Онацький і Грабовецький, хоч добре знали російську мову, промовляли в Думі українською і голова Думи (проф. Муромцев) їх не зупиняв» [960, с. 83].

Але цікавим моментом є й різнополярність оцінок селянських депутацій, навіть з боку українських інтелігентів-одnodумців.

Так, Дмитро Дорошенко, на той час секретар «Украинского вестника», згадував про частину з них як про «...дуже розумних, інтелігентних і свідомих національно діячів» [960, с. 83].

Обережніший в оцінках редактор «Ради» Федір Матушевський говорив про селянських представників у депутації дещо інакше – як про «...простих хліборобів-селян, без більш-менш широкого світогляду і теоретичної і практичної підготовки до справ такої великої ваги, якими являються справи державні» [1373, с. 93].

Постійний дописувач «Ради», який брав активну участь у формуванні Думських громад і добре знав депутатів, студент Петербурзької військово-медичної академії Віктор Піснячевський більш позитивно характеризував українську депутацію 2-ї Думи: «Замість торішніх Штефанюків перед нами справжня сіль землі народньої. Вона ще не зовсім чиста, вилита, не аптечна, але далеко краща, ніж торішня. [...] Замість гостроумного, але мало свідомого в

програмових питаннях Грабовецького, перед вами вже гарно освічений, теж дуже розумний і гостроумний киянин Маляренко. Він силе природним українським гумором, але [...] дивишся на його мозолисті руки, [...] і не надивуєшся, коли сей хлібороб встиг так добре оговтатися в сенатських постановах або в пуцах і нетрях російського законодавства. [...] Замість торішнього старого народовця Зубченка [...] перед вами теж дуже старий, присадкуватий дідок Сахно. Зачепіть його про аграрну справу, – так він у «найголоволонніших муніципалітаціях, націоналізаціях та соціалізаціях любого інтелігента за пояс заткне» [1373, с. 93].

З приводу виступів «гарно освіченого» Кузьми Маляренка поза українською Громадою (де його, треба думати, і чув студент-медик Піснячевський) щось сказати важко, оскільки з думської трибуни він не виступав. Що ж до Грабовецького, то дійсно, його промови особливою глибиною не відзначалися. Але це були саме його, власні думки, а не озвучені партійні програми. Він міг, іронізуючи, говорити, як зазначалося вище, про некомпетентність високих чиновників із сільськогосподарського відомства («...а то Гурко думає, що шматок цукру прямо з буряка вилазить»); про представників російського «патріотизму» (малося на увазі чорносотенного – *О. К.*) сказати: «чим більше патріот, тим більше ідіот», або й заявити безапеляційно, що «всі козаки вийшли раніше з Малоросії» [692, с. 838, 1321]. Взагалі Грабовецький був дуже помітною фігурою в багатонаціональному середовищі думських селянських депутатів.

Полтавський депутат Микола Онацький під час обговорення аграрного законопроекту говорив не просто про землю, а про українську землю. Він, зокрема, нагадав, що вона належала з діда-прадіда українським селянам, які віками йшли в огонь і воду, відстоюючи свою землю, аж поки російські царі, а «...більше всіх Катерина II роздали нашу українську землю руським дворянам і козацькій старшині з тими людьми, що на ній сиділи і її обробляли». Отже, усі ці «подарунки», пропонував промовець, треба без зайвих балачок

роздати безземельним без усякого викупу; давати землю не у власність, а в спадкове користування [692, с. 842].

Депутата з Київської губернії Пилипа Смиченка особливо обурювала перспектива переселення з України в Сибір як варіант розв'язання аграрного питання: «Ми й наші предки тут жили, своєю кров'ю захищали цю землю, то чого ж ми підемо в Сибір? Ця земля нам належить, і ми з неї не підемо» [693, с. 878].

Ці фрагменти, безумовно, цікаві, але за ґрунтовністю не йдуть у жодне порівняння з виступами українців у 2-й Думі. Таким був виступ Юхима Сайка на засіданні 29 березня 1907 р. Треба зазначити, що це був виступ власне від імені всієї другодумської громади, попри те, що офіційної заяви про її створення на той час іще не було [1373, с. 95]. Розпочав він свою промову з місцевого питання: «Я, козак Полтавської губернії, обраний у Державну думу волосним сходом, і буду говорити про Полтавську губернію...» [694, стлб. 1310]. Але далі, не забуваючи й Полтавщину, виклав аграрну програму Думської громади на широкому загальноукраїнському фоні.

Промова Сайка буквально пересипана історичними екскурсами в минуле України: «Мене послали окремо сказати кілька слів про землю [...] того краю, котрий літописець у XII ст. охрестив іменем благодатної України, про який поети описали, що «там все обильем дышет, и реки льются чище серебра». [...] Ще не так давно земля на Україні була спільною і належала тому, хто її виоре, начальство було виборним, усі були рівні, усім легко жилося, майже всі були письменні». Говорячи про переваги повного місцевого самоуправління, посилається, як на доказ, на «Малоросію в період її автономії». Цитуючи відомі щоденникові записи Павла Алеппського, він вибирає місця, де той «...скрізь підкреслює вищу культуру і значний добробут і більш сильну працездатність Малоросії того часу порівняно з Московією».

Виклавши свої оцінки важкої атмосфери на Московщині, взаємини з Росією Сайко характеризує так: «Малоросія не підкорена, панове, Україна приєдналася до Московського царства, з ним подружила, як рівний з рівним, як

вільний з вільним. Тільки в останній час імператриця Катерина сказала всі народи зрівняти під один фасон, знищити Українську автономію з її республіканськими порядками». Услід за першодумцем Онацьким (очевидно, консультанти були ті самі) повторює аргумент про роздаровані козацькі землі: «З 1775 р. вона за одні приємні посмішки роздарила 10 000 000 дес. в губерніях Херсонській, Катеринославській, Полтавській, Таврійській та ін.», і от «...з цього часу на Україні все змінюється. Виборне начальство ігнорується, наука, економічний добробут падає. З цього часу, можна сказати, чорні хмари нависли над Україною: «Гей, царице Катерино, що ти наробила? // Степ широкий, край веселий панам роздарила. // Гей, царице Катерино, змилуйся над нами // Віддай землю, край веселий з темними гаями» [694, стлб. 1310-1317].

Торкаючись питання про стан освіти в Україні, промовець нагадує, що за її автономного устрою рівню писемності населення заздрили іноземці, а тепер «великоросійські вчені сміються над нами, вони кажуть, що в естонців родить десятина 110 пуд., у поляків – 93, у великоросів – 42 пуди, а в Україні лише 32 пуди, і це тому, що ті нації працьовиті, а малороси ледарі». Але ж, заперечує Сайко, в Україні «обдертий урядом мужик день і ніч трудиться, не розгинаючи спини, і причина бідності – не в лінощах, – її видно в звітах Державного контролю за 1903 рік, за якими з українського народу уряд узяв 519 600 000 руб., а видано було на місцеві потреби лише 279 500 000 руб., тобто 46%. Решта грошей – на розорення України, Царства Польського, Кавказу, каральні експедиції в Прибалтійському краї» і т. п. [694, стлб. 1310-1317].

Цитування виступів Юхима Сайка і його товаришів по фракції (УДГ) можна продовжувати, але і з цього ясно, що селяни в Думі мали солідну інтелектуальну підтримку. І якщо перечитати всі їхні виступи, можна помітити свого роду емоційний захват від володіння цими фактами, від їх освітлення й інтерпретації знаючими людьми («говорили в нашу руку»). Селяни всотували в себе нову інформацію, і ці знання ставали органічними елементами власного світогляду значної частини української селянської депутації, і вже через неї

«українське питання», спочатку ніби суто інтелігентська проблема, набувало розголосу і проникало у все ширші верстви українського населення.

Важливість такого, хай невеликого, але легального і стабільного каналу виходу на загальноросійський рівень з українським національним питанням (яке до того ж всіляко замовчувалось як «неіснуюче»), важко переоцінити. Це добре розуміли в українських ліберально-демократичних колах.

Євген Чикаленко писав у своєму щоденнику про велику бажаність існування української фракції навіть у «російській по духу» Державній Думі (йшлося про Думу більш пізнього, вже IV скликання): «Хоч фракція, певне, нічого не доб'ється, але вона потрібна як ознака, як прапор, що українська нація існує, що вона чогось добивається, щоб російські націоналісти не мали права казати: «Вони не просять української мови в школах!» [993, с. 221].

«Українське питання» в 3-й і 4-й Думах залишалось присутнім, але воно там ледве животіло. Стенограми виступів депутатів із українських губерній мало чим відрізнялися від стенограм виступів представників губерній великоросійських. Характерним є щоденниковий запис Євгена Чикаленка від 12 лютого 1912 р. про підготовку української інтелігенції м. Києва до виборів у 4-ту Думу (мали бути восени 1912 р.). В цьому зв'язку він подає цілу низку цікавих спостережень з «українського питання» в Думах, зокрема, в Думі III скликання.

Отже, за спогадами Чикаленка, головним завданням для киян у лютому 1912 р. було підготуватися до виборів так, щоб провести в Думу «зо трьох свідомих інтелігентів-українців, щоб там вони заснували українську фракцію, яка почала була засновуватися в першій Думі і таки зорганізувалася старанням П. І. Чижевського та В. О. Піснячевського в другій Думі». Але, продовжував автор запису, надії мало, оскільки виборчу техніку законом 3 червня організовано так, що скрізь велику силу мають великі землевласники, тобто дворяни, а це «елемент, який, за малими виїмками, ставиться до українства виразно вороже. Рух наш переважно держиться так званим третім елементом, а матеріально підтримується деким з буржуазії, що вийшла з низів народніх. В

селянстві, правда, свідомість за останні три роки (тобто 1909-1912 рр. – *О. К.*) дуже поширилась, поглибилась. Є села, в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські; це залежить від учителя, чи від фершала, який пробудив у них ту свідомість. Та в Думу таких селян не пускали дворяни».

Продовжуючи цей сюжет, Чикаленко пише про селян Панасюка, Андрейчука і Гузя (Матвій Андрейчук – депутат з Волині, Володимир Гузь – з Чернігівської губернії, селянина ж або взагалі депутата на прізвище Панасюк в Думі не було – *О. К.*), що пройшли в Думу під прапором Союзу руського народу, які «в Думі сидять тихо і своєї української свідомості не виявляють, бо бояться виступити без привідці – інтелігента». Та й бояться, що, як Думу знов розженуть, то «вони втратять свій, для селянина надзвичайно великий заробіток (20 тисяч рублів за п'ять років)». Але, вважає автор, якби в Думі було все ж зо три незалежних українських інтелігенти, то з десяток селян їх підтримало б, «якби їх хтось запевнив, що через українську фракцію Думи не розженуть, і вони за п'ять років таки одержать по 20 тис. рублів».

Як видавець «Ради», Чикаленко знав про рівень поширення між «селянами-інтелігентами», як він писав, української свідомості: «Листами цих селян-самоучок не можна намілуватись. Видно, що вони вивчилися читати й писати по українській пресі, по книжках і так побожно ставляться до них, що ви ніде не знайдете двох крапок над «і», поставлених не на місці». Очевидно, – продовжує він, коли такі селяни пройдуть у Думу, то й одному інтелігентові не важко буде зорганізувати їх в українську фракцію, аби тільки пощастило пройти в Думу чоловікові, здатному гуртувати людей, «бути лідером і речником фракції» [993, с. 220-221].

Але справи з лідерством серед українців у 3-й Думі були якраз невеселі. Сам Чикаленко, якого селяни ж і «провалили» на перших виборах як поміщика, зробив потім ще спробу пройти до 2-ї Думи, вже як київський домовласник [881], – і знов невдало. Від Києва тоді обрали правого, ректора Київської духовної академії єпископа Платона. Стати ж депутатом 3-ї чи 4-ї Думи після

третьочервненого закону він практично вже не мав ніяких шансів, оскільки був занадто відомий як поборник української справи. Тому вишукувалися якісь компроміси: зокрема, коли зайшла мова про вибори до 4-ї Думи від Києва, українці знову вирішили підтримати кадетських депутатів, а кандидат від другої міської курії І. М. Полторацький, директор «Взаємного страхового товариства», обіцяв навіть вивчитись української мови, увійти в українську фракцію, якщо вона буде, а коли не буде, то обіцяв докласти всіх зусиль, щоб її заснувати [993, с. 221]. Залишається тільки згадати наведену вище типологію В. Приходька: «свідомий українець чи общеросс – смотря по обстоятельствам».

Таким був – якщо вірити характеристикам Олени Пчілки [993, с. 140], – і згаданий уже київський професор-історик Іван Лучицький, який більше, ніж будь-хто інший, потенційно міг би отримати роль лідера в демократичному крилі української депутації в 3-й Думі. Але депутат Лучицький, судячи зі стенограм його виступів (не беручи навіть до уваги досить-таки в'їдливі оцінки Олени Пчілки, що могли мати й суб'єктивний характер), усе-таки виявився неготовим до такої ролі. Професор Лучицький був класичним зразком кадета – у розумінні того іміджу, що склався в літературі [1289]. Окрім вже згаданого, він з усім блиском професорської ерудиції роз'яснював у Думі тонкощі трактування козацького й общинного землеволодіння в «Малоросійських губерніях» [700, стлб. 864-865], розмірковував про патріотизм і становище з цією справою в Норвегії та Франції, але й тільки [696, стлб. 1570-1571].

Проявом певної громадянської позиції Лучицького можна назвати хіба що виступ 25 травня 1910 р. (120-те засідання третьої сесії 3-ї Думи). За списком йому випало виступати після зоологічно-чорносотенного депутата Маркова 2-го. Свою промову останній закінчив провокаційним пасажем: «Треба підкорити підвладний нам азіатський народець (фіннів – *О. К.*) російському закону, треба сказати фінляндцям та іншим: [...] Опам'ятайтесь же, опам'ятайтесь, знахабніла інородчина [...]. Говоримо вам: геть, дрібното! – Русь іде» [704, стлб. 2373]. І от після цієї епатажної, але яскравої промови,

професор Лучицький, пославшись на те, що : «...еволюція, що здійснювалась в центрі Думи [...] від літери «к» до літери «н», від конституціоналізму до націоналізму [...] робить зовсім непотрібними які б то не було спроби переконати кого-небудь...», відмовляється від голосування з цього гострого питання. Аргумент: силою національне питання не вирішити, це тільки шкодить, як зашкодило середньовічній Іспанії згорання найбільш прогресивного на той час в Європі конституційного процесу й національні утиски в Каталонії та Арагоні і т. п. [704, стлб. 2373-2374]. Вище йшлося про схильність професора до обговорення проблем, тут же бачимо ще одну – уникання навіть полеміки з ідеологічним опонентом: після монотонно-іронічної оцінки скандального виступу попередника, яку ще треба було зрозуміти, ухилився від голосування, коли міг би, принаймні, хоча б проголосувати проти.

Лучицький, утім, в списках депутатів Думи III скликання проходить як «общерос», будучи «малоросом» [580, л. 1-3], і веде себе там переважно відповідним чином. «Малоросів», чи українців, порівняно з Думами перших двох скликань, стало значно менше (хоча й більше, ніж прогнозував Чикаленко) – 28 осіб від семи губерній (від Таврійської і Херсонської губерній українцями ніхто не назвався). Українцями-малоросами в 3-й Думі позиціонувалися переважно селяни або священники, але були представлені й інші верстви населення. Їх уже, власне, можна назвати поіменно.

До українців-дворян, окрім Лучицького, можна віднести іще вісьмох депутатів. При цьому Михайло Алексеєнко в анкеті також записався росіянином, проте у довідці МВС, наданій для думської канцелярії, названий усе ж «малоросом» [470, л. 1-3]. Інші однозначно числилися малоросами, і майже так само однозначно відстоювали загальноросійські інтереси: це Василь Проценко від м. Києва, Григорій Червінський від Подільської губернії, Никифор Пилипенко від Полтавської та чотири депутати від Чернігівської губернії: Аполлон Гамалія, Юрій Глібов, Іван Клименко і Георгій Скоропадський.

Духовний стан представляли священники-українці Баранович від Волинської, Волков від Київської та Сендерко від Подільської губерній. До інших станів належали лікар Митрофан Пташевський з Чернігівської, купець Іван Тищенко з Катеринославської губернії та особистий почесний громадянин з Києва Михайло Гаркавенко.

Решта з етнічних українців у депутації були селянами. Це волинські депутати Матвій Андрейчук, Яків Данилюк та Яків Никитюк; волості Катеринославської губернії представляв Микола Тараненко. Від київських селян пройшли Степан Коваленко від волостей і Степан Сидоренко від загального складу, від подільських – Григорій Андрійчук, Семен Галушак та Василь Пахальчак. Полтавську і Харківську губернії представляли тільки обов'язкові депутати від волостей, Гаврило Удовицький та Никифор Леус. Чернігівських селян-українців у 3-й Думі було двоє, Петро Базилевич від волостей і Володимир Гузь від загального складу [747, с. 4-12].

Селяни і священники, обрані в наддніпрянській губерніях, у 3-й Думі говорили в основному про важливі для них питання: про конокрадів (Никитюк, Андрейчук), віросповідні справи (Ніколенко), земські збори з селянства (Пахальчак), землеробські комісії (Салуха) тощо [747, с. 49-311]. Національного питання вони або не торкались, або підтримували офіційну точку зору. Як приклад подібних промов можна привести виступ селянського депутата від Київської губернії Коваленка 2-го (Степана Гнатовича) 10 травня 1910 р. (105-те засідання третьої сесії). Обговорюючи питання запровадження земства в західних губерніях, він почав з улюблених селянами метафор і аналогій: «...нам потрібні російський фундамент, російський дах. [...] Нам потрібно, щоб навчили наших синів поставити під цей російський фундамент залізні стовпи, бойову колону армії, і тоді Росія не впаде, а залишиться не лише для росіян, а і для всіх. Російський Государ нікого не ображає. Під його прапором всі благоденствують...». Далі промовець картав поляків за нерозуміння цієї істини, запевняв, що особисто він не має нічого проти «польського елемента», але ж треба й їм шануватися, і т. п. Закінчив він свою промову тим, з чого й почав:

«Живіть під крилом російського орла й не посягайте на його повалення, і ви будете благоденствувати набагато літ, і Росія буде не тільки для Росіян, але і для всіх націй, і буде однакова справедливість, якої ви добиваєтесь» [706, стлб. 1000-1002].

Це характерне бачення національної проблеми українськими селянами, що пройшли виборче сито третіх і четвертих виборів. Так, сам – малорос, але: воював із турками, має унтер-офіцерські нашивки командира взводу, Георгіївський хрест і 6 дес. землі, кандидат у волосні старшини [799, с. 258] – значить, яка вже там Україна, він – «общерос», і, судячи з приведеного фрагмента виступу, таким Степан Коваленко себе й відчував. Як видається, це беззаперечний наслідок соціалізації парубка з Лисянки в царському війську, яку обрання в депутати тільки поглибило, й результат дії третьочервневого виборчого закону, розробленого товаришем міністра внутрішніх справ колишнім киянином Сергієм Крижановським, а отже – до пори вдала політика контролю проявів «малоросійського сепаратизму».

І все ж, якщо й не Україна, то «Малоросія», принаймні, впливає іноді у промовців – навіть тих, що дотримувалися крайніх правих позицій. Нехай тільки як аргумент. Так, чорносотенний депутат від Херсонської губернії дворянин Сергій Келеповський, виступаючи проти запровадження вивчення польської мови в навчальних закладах на Холмщині, обґрунтовував свою позицію тим, що «польська мова в Холмській Русі не є мовою місцевою, місцева там російська» (русская – *О. К.*). А вже якщо не російська – то однаково яка, аби не польська: «Мені здається, що треба наполягати на тому, щоб в Холмській Русі була запроваджена малоросійська мова, і з цим, безумовно, можна погодитись, тому що там малоросійська народність. Але в такій формі це вже буде пригніченням народності» [696, стлб. 1576].

Що мав на увазі депутат Келеповський в останньому реченні – невідомо; дивує вже сам факт визнання ним існування «малоросійської народності» й можливості надання їй права говорити «малоросійською мовою». Адже склад 3-ї Думи був таким, що українських голосів не вистачило навіть для того, щоб

підписати законопроект (вірніше, т. зв. законодавче припущення) «Про користування малоросійською мовою в початкових школах у місцевостях з малоросійським населенням», для чого, за законом, вимагалось принаймні 33 підписи. З української депутації (102 особи, на першій сесії) знайшлося аж 17 депутатів, які набралися снаги підписати цей законопроект-припущення. З них вісім українців, у тому числі й Лучицький і цитований вище георгіївський кавалер Коваленко, решту ж підписів дали росіяни, німці та ін. [визначено за: 747, с. 52-297]. Ця заява була таки внесена на розгляд Думи на 44-му засіданні 29 березня 1908 р., і голова тоді, як ведеться, сказав, що воно (законодавче припущення) буде віддруковане, роздане членам Державної думи і надіслане відповідним міністрам, а після закінчення місячного терміну буде включене у порядок денний чергового думського засідання [697, стлб. 1337].

На тому справа й закінчилася. Більше на пленарних засіданнях про цей законопроект ніхто не згадував. Лише в матеріалах комісії з народної освіти він значиться під рубрикою «Законопроекти, не розпочаті до розгляду» [734, с. 123].

Таке обережне ставлення до українського питання, виявлене українцями при збиранні підписів під законопроектом, до певної міри можна пояснити атмосферою в російському суспільстві, що панувала в 1907-1912 рр. Російські націоналісти за підтримки прем'єр-міністра Петра Столипіна намагалися оволодіти ситуацією в Думі й академічна, хоч і дещо лицемірна в устах Павла Мілюкова теза про те, що «істинний патріотизм має бути російським, а не великоруським» [696, стлб. 149] тонула в параноїдному (за визначенням Арона Авреха) галасі націоналістів при обговоренні польського та фінського питань. Як покаже час, ставка на антипольські настрої українських і білоруських селян, як і на монархізм великоросійських, виявиться хибною. Невикорінні антипоміщицькі настрої виявляться сильнішими в селянському думському середовищі, чим і скористаються в подальшому представники вже інших ідеологічних доктрин та політичних партій.

Але й на третьочервневій політичній арені націоналізм довго не протримався і вже з 1912 р. пішов на спад. Національне питання при цьому, як і раніше, займало важливе місце в програмах і діяльності політичних партій. Спектр поглядів із цього питання («ахіллесової п'яти» багатонаціональної імперії) був найширшим – від великодержавницької позиції октябристів, які взагалі не бачили ніякого «питання» стосовно українців і навіть не включали їх до переліку національностей, яким передбачалось надати право навчання рідною мовою в початковій школі, – до визнання права націй на самовизначення (партії есерів та соціал-демократів) або навіть утворення «Сполучених Російських Штатів» з автономних утворень, як те пропонувала Радикальна партія [856; 1635, с. 100].

Автономістичні позиції УРДП, а потім ТУПу були найбільш близькими до ґрунтовної, але дуже обережно укладеної, з масою застережень, національної програми кадетів, у якій право націй на самовизначення в політичному сенсі було відсутнім [873, с. 62-67; 1500, с. 111-113, 116]. Проте кадети, маючи велику підтримку в українських губерніях, а особливо в містах і земських установах, проводили гнучку політику щодо українців. Вони то обіцяли підтримку, то займали більш жорстку позицію. Але основна теза їхньої програми щодо єдиної і неподільної Росії (демократичної, на відміну від, скажімо, октябристської тези про ту ж «єдину й неподільну») була головною умовою співпраці їх із національними політичними силами. І тільки жорсткий пресинг правих сил на виборах до 4-ї Думи, необхідність цінувати кожен голос і побоювання того, що українці, зрештою, можуть переорієнтуватися на трудовиків, змушувало кадетів маневрувати. Звідси – поїздки Мілюкова до Києва, спільні засідання тощо.

Звідси ж, треба думати, і партійна орієнтація тих 15 депутатів 4-ї Думи від українських губерній, які назвали себе «малоросами». Кадетів серед них не було жодного. «Малоросами»-українцями були октябристи, соціал-демократи, націоналісти і один центрист.

До фракції октябристів 4-ї Думи входили дворяни-українці Михайло Алексеєнко (Катеринославська губернія), Микола Блажков (Херсонська губернія), Сергій Величко, Василь Кочубей, Никифор Пилипенко (Полтавська губернія), Аполлон Гамалія і Георгій Скоропадський (Чернігівська губернія). Носії гучних імен колишньої козацької старшини, проте, також не підходили на роль українських національних лідерів. Особливо антиукраїнськими настроями відзначався Скоропадський, який не сприймав навіть думку про різницю між «великоросами» та «малоросами». Він переконував палату, на чолі якої «стоїть нащадок запорозьких козаків Родзянко», що «Малоросії ніякої автономії не потрібно», що «Нам потрібна єдина могутня Росія», і т. ін. [715, стлб. 1843-1844].

Селяни Іван Вістяк (Подільська губернія), Петро Мерщій (Київська губернія) та дворянин Сергій Гриневи́ч (Полтавська губернія) входили в Думі до фракції націоналістів, а Юхим Угніч (Полтавська губернія) називався «центристом». До фракції помірковано-правих, а потім національної, належав селянин Григорій Андрійчук (Подільська губернія), до фракції правих – селянин Михайло Тивончук (Волинська губернія). Соціал-демократами були Матвій Муранов (міщанин за станом, від робітників Харківської губернії) і Григорій Петровський (селянин за походженням, від робітників Катеринославської губернії) [752, с. 55-244].

Ні октябристи, ні соціал-демократи, ані представники інших названих фракцій не були прихильниками українського національного руху. Відома фракційна промова Григорія Петровського 20 травня 1913 р. з національної політики, у центрі якої перебувало саме «українське питання», відповідала положенням тодішньої національної політики більшовиків, хоча в частині історичної аргументації дуже нагадувала згадану вище промову Сайка у 2-й Думі [714, стлб. 1778-1792]. Вона мала суто тактичний характер, і в цьому сенсі мало чим відрізнялася від кадетської риторики з українського питання, як передвиборної, так і стимульованої дискусією навколо відзначення столітніх роковин Тараса Шевченка вже в ході роботи Думи.

Відомим також було негативне ставлення до українського питання лідера кадетів Мілюкова, яке після виборів до 4-ї Думи ставало все жорсткішим – аж до заперечення не те що федералізації Росії, але навіть доцільності проведення Шевченківських торжеств у 1914 р. [1635, с. 103]. Українці в той час помітно здавали позиції у відносинах із «загальноросійськими» партіями, тиск Мілюкова й більшості членів кадетського Центрального комітету посилювався [1635, с. 110-115]. Один М. В. Некрасов намагався довести на партконференції кадетів 23 березня 1914 р. ту істину, що «...настануть бурхливі часи, коли всі питання постануть гостро, і чи не краще тепер зайнятись з'ясуванням національних вимог, у мирний час, коли ми можемо ще говорити без піни на губах. Гірше буде, коли вони різко впливуть на поверхню в бурхливі часи» [цит. по: 1635, с. 104]. Його резони тоді не знайшли підтримки.

А бурхливі часи настали вже за кілька місяців – з початком світової війни. Щоправда, нерозв'язаність міжнаціональних проблем проявиться в повному своєму обсязі лише через кілька років. Проте поки що, у маніфесті Миколи II, що був зачитаний на екстреному засіданні Державної думи 26 липня 1914 р., цар відзначав, що він бачить «Величезне піднесення патріотичних почуттів, любові до Вітчизни і Престолу», і що Росія не тільки захищає свою честь і гідність у межах своєї землі, але бореться також за «єдинокровних і єдиновірних братів-слов'ян» [717].

На цьому одноденному засіданні, основна мета якого полягала у схваленні військових кредитів, виступали в основному представники національних меншин, які переконували всіх у своїй відданості «Царю й Отчеству» (від українських німців виступав депутат від Херсонської губернії Людвіг Люц). Представники політичних партій закликали забути всі внутрішні чвари до перемоги над зовнішнім ворогом (Павло Мілюков). Ставало зрозумілим, що ні про яке «українське питання» ближчим часом не може бути й мови [717, с. 3-26].

Життя – події на фронтах, ставлення до «братів-слов'ян» із цісарської армії, «європейський скандал» навколо галичан, – об'єктивно знову порушувало

«українське питання». Але ті українці вважалися власне австрійцями, і в Думі більша увага приділялася «своїм» національним меншинам – литовцям, полякам, вірменам [1635, с. 113-117].

Проте довго не помічати дедалі більш виразних національних устремлінь багатомільйонного українського народу, хоч як його не називай з думської трибуни – «народністю» чи «племенем», хоч як не переконуй себе й інших у тому, що «малороси чудово розуміють по-російськи», тож своя мова їм, власне, й не потрібна, – було неможливо. Питання знову постане на повний зріст (тільки вже на значно вищому державному, а далі й міжнародному рівні) у революційному 1917 році, але це вже окрема тема.

Резюмуючи викладене у розділі в цілому, можна сказати, що політичний вибір і думська діяльність депутатів від наддніпрянських губерній можна охарактеризувати щонайменше як амбівалентний, у переважної більшості державницький і проросійський, іноді з намаганням відстоювання місцевих, регіональних інтересів, насамперед у економічній сфері. Отже винесена в заголовок підрозділу проблема у певному сенсі актуальна й до сьогодні. Причина тут в історії чи в ментальності, якихось рисах національного характеру – однозначно сказати важко, та й аналіз сучасного суспільно-політичного життя не входить до кола наших завдань. На початку ХХ ст. українське питання було частиною більш широкої проблеми національного питання в Російській імперії, і є предметом спеціальних досліджень. У розділі розглянуто ситуацію з національним самоусвідомленням депутатів, обраних у наддніпрянських губерніях, як вона проявлялася в ході думського процесу. «Українське питання» в думському контексті беремо в лапки тому, що, як видно з викладеного, прямо, як-от польське чи фінське питання, українське в жодній з Дум ніким не порушувалося. Так виглядає, що воно й тоді було не стільки питанням державної політики, яке російський уряд вирішував відомими методами, розпочавши з погрому Кирило-Мефодіївського товариства, скільки проблемою самих українців: бути їм українцями чи не бути. Однак участь

українців у парламентському процесі в Росії – яким би недосконалим він не був, – об'єктивно йшла на користь українському визвольному рухові.

Вони характеризуються непротим переплетінням проблем переходу від традиційного до модерного суспільства в межах Російської імперії за умов складного і запізненого процесу українського націєтворення. Особлива значення це має з погляду осмислення надзвичайно складної проблеми формування і функціонування української національної еліти.

РОЗДІЛ 5. НАДДНІПРЯНСЬКІ ДЕПУТАТИ У ТАВРІЙСЬКОМУ ПАЛАЦІ І ЗА ЙОГО СТІНАМИ: ОСОБИСТОСТІ І ДОЛІ

5.1. У Петербурзі й на місцях. Депутатська повсякденність і зв'язки з виборцями

Народне представництво і можливий його склад знаходилися в колі постійної суспільної уваги ще з моменту появи відомостей про можливе започаткування представницького органу. Неясно було, коли і яким чином буде скликане таке представництво, як воно називатиметься та які матиме повноваження. Закономірний інтерес суспільства до цього питання найшвидше могло задовольнити у той час друковане слово. Якщо для середніх і вищих верств населення читання періодичної преси не було якимось екстраординарним заняттям, то селяни й робітники тільки втягувалися у цю справу [1407, с. 21], до чого на початку ХХ ст. немало спричинилися російсько-японська війна та діяльність Державної думи, а також швидкий розвиток засобів масової інформації в імперії.

Щоденна преса надає унікальні можливості вивчення життя суспільства в контексті історії повсякденності методом аналізу газетного тексту в соціокультурному ключі (при розумінні політики як однієї зі складових культури), що є сьогодні поширеним підходом [1328; 1363].

Коло досліджуваних періодичних видань останнім часом значно урізноманітнілося, й акцент робиться на спеціалізованих виданнях [1341, с. 184-185]. Для наших завдань, однак, більше надається звичайні провінційні газети ліберального напрямку, які видавалися практично в кожному губерньському центрі. Типовим взірцем такого видання ми обрали херсонську газету «Юг». Попри звичні для того періоду нейтральні декларації щодо свого позиціонування («Науково-літературна, сільськогосподарська і комерційна газета») [933, 1907 г.], цей пресовий орган був партійним, а саме кадетським.

Конституційно-демократична партія робила ставку на запровадження інститутів, притаманних конституційним монархіям Заходу: законодавчу роботу та стабільне функціонування парламенту, яким у той час кадетам бачилася Дума. Отже, матеріали кадетської провінційної преси можуть бути вельми інформативними для обраного нами в даному випадку ракурсу висвітлення проблеми «знизу». Таке бачення має урізноманітнити підходи, оскільки до останнього часу тема висвітлювалася головним чином «згори» – шляхом аналізу діяльності центральних урядових і партійних структур, центральної преси і т. ін. [1084]. Погляд «знизу» робить висвітлення проблеми більш різнобічним та об'ємним.

Щоденне видання «Юг» регулярно виходило в світ у 1898-1907 рр. [833] (із суттєвою перервою на період роботи 1-ї Думи через, як зазначалося, «незалежні від редакції обставини»). Але в революційному і, здавалося б, «буремному», 1905 році газета виходила з гідною подиву регулярністю, тому її матеріали складають суттєвий інтерес при вивченні провінційних буднів [1295] в умовах революційних розрух у державі, спроб її модернізації «згори» та рефлексії в «низах» на події у «верхах».

У даному разі також застосуємо вибірккову методику й звернемо увагу на знакові резонансні дати першої половини 1905 р. та на дні, пов'язані з започаткуванням Державної думи. Стосовно осіб, які в подальшому стануть депутатами Державної думи Російської імперії та які активно діяли у 1905 р. (і відтак попали в поле зору газети) буде використано ретроспективний метод, адже на час появи їх прізвищ на сторінках видання вони ще не були депутатами.

Отже, в недільному випуску газети за 9 січня 1905 р., коли у далекому Петербурзі розігралася кривава драма з розстрілом робітничої депутації під стінами Зимового палацу, херсонський обиватель міг прочитати про що завгодно, але не про це. З майбутніх «думських» проблем, утім, йшлося про «фінське питання» в контексті висвітлення полеміки професора Дерюжинського з «розв'язним» «Новым временем» [933, 1905 г., 9 янв.].

Драматичні й часто доленосні столичні події, що подавалися зазвичай одним рядком, губилися серед газетної «локшини». Приклад подібного інформування населення: «7 січня в Санкт-Петербурзі застрайкували 174 фабрично-заводських підприємства» [933, 1905 г., 9 янв.], або: «Путіловський завод закрито» [933, 1905 г., 9 люля].

На початок січня припадало святкування 150-річчя Московського університету, і газета згадує прізвище майбутнього депутата Євгена Щепкіна – професора Новоросійського (Одеського) університету, який виголосив з цієї нагоди вітальний тост у готелі «Брістоль» [933, 1905 г., 15 янв.]. Ще два майбутні депутати згадані за більш прозаїчних обставин – «Юг» з посиланням на сімферопольську газету «Южный курьер» коротко інформує про те, що члени Сімферопольської губернської земської управи князь Володимир Оболенський і пан Мелкон Мурзаєв звільнені Міністерством внутрішніх справ із займаних посад. Днем раніше і з іншої нагоди, у рубриці «Русская жизнь», з'явилися прізвища ще двох майбутніх одеських депутатів – Михайла Рено і Осипа Пергаментя. Зазначимо, що з названих п'ятьох майбутніх депутатів тільки барон Рено мав праві переконання, решта пройдуть в Думу яка кадети. Рено, як предводитель дворянства Одеського повіту, та Олександр Парамонов (також майбутній депутат, наразі – новообраний голова губернської земської управи) – закономірно будуть часто згадуваними на шпальтах газети [933, 1905 г., 10, 14, 15, 26 янв.].

З кінця січня почалося обговорення ідеї скликання «Земського собору». Учасники обговорення підкреслювали, що він не мав бути представництвом земств, оскільки в їхньому складі до 70% дворянства, а воно не може й не має права бути виразником інтересів усього населення імперії. Хоч по сотні осіб, але має бути представлений кожен стан – дворянство, духовенство, купецтво («у широкому практичному складі») та селянство [933, 1905 г., 21 янв.]. Ця ідея в подальшому трансформується в ідею скликання Державної думи.

З лютого 1905 р. Дума і пов'язані з нею події потроху стають повсякденністю. 18 лютого було підписано імператором, а 19 лютого 1905 р.

опубліковано рескрипт на ім'я міністра внутрішніх справ, де йшлося про намір залучати найбільш достойних обраних від населення людей до участі в попередній розробці й обговоренні законодавчих припущень. Російські ліберали розцінили його як «поворотний пункт» в історії Росії, як «двері, за котрими вимальовуються перспективи світлого майбутнього» [1206, с. 125]. Подібні заголовки – «Рубікон перейдено!» – дублює і «Юг» [933, 1905 г., 24 февр.].

У травні в рубриці «Вечірня пошта» з'явився передрук із добре інформованої газети «Русь». Повідомлялося, що складання проекту постійного народного представництва, доручене комісії міністра внутрішніх справ Булигіна, закінчується. Готові основні положення й деталі ще опрацьовуються. «Установу цю вирішено назвати Державною Думою. Її повноваження по суті будуть такими ж, як і у Державної ради» [933, 1905 г., 14 мая].

Друга половина травня 1905 р. пройшла під враженням суспільного шоку від катастрофи в Цусімській протоці й намагання усвідомити, як таке могло мати місце. На нарадах ліберальних земських діячів у цей період, за словами газети, першим ставиться нове питання: скликання народного представництва «в якій завгодно формі» [933, 1905 г., 24 мая].

Земців підтримують різні верстви населення. 18-19 травня робітничі уповноважені і представники торговельно-промислового стану Выборзького району на своїх нарадах винесли резолюції: вивести країну з важкого становища можна в єдиний спосіб – невідкладним скликанням народного представництва, реалізацією рескрипту 18 лютого. Обговорюється питання способу виборів. Якщо вибори будуть тільки становими, робить вибірку з повідомлень преси «Юг», то селяни залишаться беззахисними: поміщики мають земський досвід, капіталісти – фінансову базу, селяни – нічого [933, 1905 г., 25 мая].

Суспільний запит отримує у цьому-таки числі газети за 25 травня певні відповіді, поки що на рівні чуток і припущень. Телеграма з Петербурга від 21 травня повідомляє: містом пішли чутки про те, що на 22 травня планується

акт великої державної ваги. Інша, від 23 травня – що опрацьований у МВС проект основ, на яких буде здійснюватися залучення обраних людей для попереднього обговорення законодавчих припущень, вже внесено в Раду міністрів. В рубриці «Денні телеграми» містилася й перша приблизна інформація про «Булигінську Думу»: вірогідно, обиратиметься на земській основі 1864 р., терміном на 3 роки, чисельністю у 400-600 осіб, члени її отримуватимуть 15 руб. на добу, в імператора буде право розпуску Думи [933, 1905 г., 25 мая].

Невдовзі з'являється й викладений у загальних рисах «Проект державної Думи» [933, 1905 г., 28 мая] (усталеної назви нової установи у пресі тоді ще не було, зустрічалися й назви «Державна дума», або «Державна Дума». – *О. К.*). З кінця травня газета запроваджує рубрику «Народне представництво».

«Простий» народ тим часом радів із рясного дощу, що пройшов на початку червня («Благодатні дощі зрошують наш край»), херсонські селяни без усяких бунтів просто користалися чужим поміщицьким, яке вважали своїм селянським, здійснюючи потрави лугів, сінокосів тощо.

А от до питань високої політики селяни підходили з обережністю. «Юг» відзначав, що селянам не подобаються пропаговані кадетами «таємні» вибори, – тобто не подобається саме слово «таємні», – мовляв, добрі справи робляться відкрито. Як раніше про робітничі справи, одним рядком, так тепер читачі інформувалися і про літні селянські «справи» – аграрні хвилювання, розрухи і підпали: «Суми. В Лебединському повіті спалено маєток Харитоненка і предводителя дворянства Величка» [933, 1905 г., 14 июня]. Газету турбувало скупчення на продовольчому пункті в Миколаєві близько 3 000 прийшлих робітників, «насилницьки усунутих селянами з різних місць Херсонської губернії», котрих треба було б «безплатно годувати і відправити назад на місця», і т. п. [933, 1905 г., 16 июня].

Уже з наступного дня газета досить детально висвітлює перебування панцерника «Потьомкін» в Одесі – про труну Вакуленчука на Новому молі, погром пакгаузів, підпали фальшфесрами судна РТПіТу і про 900 чоловік

екіпажу без офіцерів. Тим часом, інформує газета своїх читачів, десть у Петербурзі євреї хочуть добитися найвищої аудієнції, щоб пояснити цареві, якими бідами загрожує Росії усунення євреїв від участі у виборах у Державну Думу [933, 1905 г., 17 іюня]. З цього ж дня (17 червня 1905 р.) газета вперше започатковує нову постійну рубрику «Державна дума», яка стане однією з домінантних при висвітленні політичних подій аж до 1917 р.

Отже, в повсякденному читанні освіченого обивателя резонансні події висвітлювалися у залежності від суспільної ситуації, була вона сприятливою для відвертого викладу новин, або навпаки. На початку 1905 р. про гострі й суспільно значимі новини у пересічній пресі ніби й була інформація, ніби й не було. Але з кожним місяцем, у ході розвитку революційних подій в імперії, газета ставала дедалі більш відвертою. Майже місяць у травні й на початку червня тривало обговорення Цусімської поразки царського флоту, з помітним намаганням надати їй характеру народної трагедії консервативною пресою або прояву урядової бездарності – пресою ліберальною. У червні жваво, у т. ч. й на місцевому матеріалі, обговорювалося повстання на Чорноморському флоті і на панцернику «Потьомкін» зокрема. Зовсім уже розкутим почувалося видання у жовтні, під час всеросійського політичного страйку та практично ейфорійній для лібералів атмосфері, спричиненій виголошенням Маніфесту 17 жовтня. Зовнішній прояв вимушеної лібералізації режиму був помітним у рекламних блоках газети – паралельне побутування реклами лікарських послуг і парфумів з рекламою стрілецької зброї: населенню пропонувалися кулемети системи Рота за 220 руб., карабіни «Сибіряк» і т. п. «мисливська зброя» [933, 1905 г., 5 іюня] – це влітку 1905 р., у розпал революції.

Суспільні настрої в провінції йшли вслід за розвитком політичної ситуації в імперії в цілому, якісь події впливали на них менше (як-от розстріл 9 січня 1905 р.) у Петербурзі, якісь – більше (повстання на панцернику «Потьомкін»), хоча слово «повстання» ліберальною й консервативною пресою не вживалося.

У подібний спосіб висвітлювали думську проблематику й інші газети ліберального спектру; єдине щоденне українське й україномовне видання «Громадська думка», а далі «Рада», що діяла на платформі УДРП, висвітлювала думську тематику дещо детальніше, з більшою увагою до виступів українських депутатів та виборчих проблем. Проте це було поодиноким виданням, й поширювалося воно не надто активно. Так само немає якихось свідчень широкого поширення в народі петербурзьких видань, що висвітлювали роботу українських депутатів 1-ї Думи («Думский вестник»), та 2-ї («Рідна справа – Вісті з Думи»), а тим більше – поширення на платній основі; швидше навпаки.

Колишній уже на той час депутат Ілля Шраг писав із Чернігова (травень 1907 р.) Олександру Русову в Петербург, в редакцію «Рідної справи»: «Я одержую по 100 примірників газети, але не маю ніякого повідомлення, як з ними поводитися, чи продавати їх, чи можна розповсюджувати і дурно; поки що я роблю так: скільки можна продаю, найбільше ж роздаю і розсилаю дурно [...] по селах, де маю знайомих селян. [...] «Рідна справа» вельми сподобалася, вони кажуть «се наша газета», «ми її добре розуміємо». Закінчується лист, проте, фразою: «Прошу зменшити висилку і висилати замість 100 примірників тільки 50» [169, арк. 1]. Можливо, адвокат Шраг тим самим хотів мати менше клопоту, але ймовірніше, що газету «з рук не рвали».

Україномовної масової преси, поставленої на регулярну основу, в Наддніпрянській Україні було помітно мало. З 1907 р. колишні й діючі депутати-українці могли висловлювати свої позиції переважно в «Раді», що й робили, часом досить самокритично [1137]. Але й ця газета мала проблеми з поширенням, була збитковою та існувала за рахунок господарства Чикаленка та меценатських дотацій Симиценка, Леонтовича та ін. Причинами тому були й адміністративні перепони, що їх чинила влада, і брак талановитих авторів та кваліфікованих працівників, і не зовсім досконала редакційна політика, і причини суб'єктивного сприйняття неусталеного ще на той час українського правопису, особливо «вередливими читачами» з розряду українець чи общерос, «смотря по обстоятельствам». В українському середовищі існували навіть

сумніви щодо доцільності та робилися закиди про передчасність такого видання під претекстом того, що суспільство ще не готове до його сприйняття [989, с. 65-91].

Російська держава тим часом заходилася повертати частково втрачені в ході революційного піднесення національні позиції. Після третьочервненого перевороту в думській політиці переважала ставка на зміцнення великоросійського націоналізму та патріотизму. Вона мала своєрідне відображення в інформаційній та культурній політиці уряду на місцях та позначилась на практиках різних соціальних верств у цій сфері.

Ілюстрацією цього явища, за обраним тут ракурсом висвітлення соціально значимих подій «знизу», може бути політика градоначальства м. Миколаєва, тоді Херсонської губернії. Тамтешні робітники знаходили можливості для активної розбудови мережі своїх (чи видаваних від їх імені, російською мовою) пресових органів. Тільки в 1909 р. в розпал роботи 3-ї Думи отримали дозвіл Миколаївського градоначальства на видання своїх газет місцевий міщанин Іван Василенко («Голос труда») та «дружина селянина Смоленської губернії Ганна Орлова, 28 років», заявлена як редактор і видавець газети «Трудовая жизнь» [213, арк. 1-24; 214, арк. 1-12], особи явно підставні. Власті ставилися до цього явища не так суворо, як до спроб українців не те що політизувати свій рух, а навіть проводити культурну роботу.

Цікавими були інспіровані урядом заходи з мобілізації російських національних почуттів шляхом організації різного роду заходів: відзначення ювілеїв перемог «російської зброї», підтримки «народної ініціативи» у збиранні пожертв на спорудження у м. Гельсінгфорсі пам'ятника-каплиці в ознаменування 100-річного ювілею укладення Фрідріхсгамського мирного договору (зазначалося, що пожертви приймаються як російськими рублями, так і фінським марками), монумента на увічнення пам'яті полеглих у битві під Лейпцігом російських воїнів і т. ін. Без проблем отримували дозволи на збирання добровільних пожертв на народну школу представники

Миколаївського відділу Союзу руського народу [210, арк. 1-14; 215, арк. 1-3; 216, арк. 1-4].

Проблеми виникали тільки в українського товариства «Просвіта», якому ще в 1908 р. заборонили збирати добровільні пожертви на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві, мотивуючи відмову тим, що такий дозвіл уже має полтавська «Просвіта» – от хай вона і збирає [209, арк. 1-6]. При тому, що належне відзначення 100-річного ювілею російського письменника Гоголя, ініційоване міською управою, ніяких заперечень у градоначальства не викликало [211, арк. 1-6].

Дума ж, хоч і в кардинально зміненому складі, закономірно залишалася в полі громадського інтересу і надалі. Інтерес до думських новин був присутнім на місцях протягом усього терміну роботи 3-ї і 4-ї Думи, у більшій чи меншій мірі залежно від інтересу до проблем, що там обговорювалися. Дедалі більшою популярністю користувалися дешеві видання, які головним чином читали робітники [280, л. 3 об.]. Такою була, зокрема, «Звезда» [1014, с. 150]. Газета не тільки друкувала регулярні звіти про думську роботу, але й формувала думку на користь депутатів-більшовиків, виставляючи меншовиків у негативному світлі [1219, с. 16, 235].

Широке коло пресових органів відстоювало інтереси уряду, дворянства і буржуазії різної політичної орієнтації [297, л. 54]*. Уряд знаходив різні форми підтримки корисних для себе видань, найчастіше – непрямим фінансуванням. Проявом політики «скеровування у вірне русло» місцевих видань можна вважати також практику переміщень перевірених редакторів консервативних видань з міста у місто, як це було у випадку з редактором херсонської газети право-консервативного спрямування «Родной край», котра боролася з домінуючою тут довгий час ліберальною газетою «Юг» [245, арк. 8-9; 1279]. Незручних для уряду редакторів переслідували в адміністративному, а то й у судовому порядку. Такі випадки могли стати широко відомими, як-от із

* За своєю класифікацією ортодоксальних монархістів, т. зв. «чорносотенців», це «праві, перевертні, ліві і єврейські газети». У ліві при цьому потрапила навіть далека від «лівих» поглядів московська газета «Утро России».

майбутнім депутатом 1-ї Думи Миколою Гредескулом та редагованою ним газетою «Мир». Не такою гучною, але не менш неприємною для майбутнього депутата 3-ї Думи Івана Лучицького стала справа по звинуваченню редакторів-видавців київської газети «Свобода и право» (Лучицького і Науменка. – *О. К.*): за опублікування ними спочатку статті про розстріл у Петербурзі в січні 1905 р., а в березні 1906 р. – т. зв. «Листа Урупських козаків» з викладом вимог козаків 2-го Урупського полку, що відмовилися нести поліцейську службу [93, арк. 1-41].

Думська діяльність, локалізована у просторі і часі, значною мірою пов'язана з суспільним простором Санкт-Петербурга. Образ Думи закономірним чином формувався в суспільній свідомості у тісному й нерозривному зв'язку зі столицею, де мала працювати Дума. Це закріплювалося навіть на візуальному рівні: читачі проаналізованої вище пересічної провінційної газети про більшість тоді ще переддумських новин дізнавалися з телеграм СПТА – тодішнього інформаційного монополіста, Санкт-Петербурзького Телеграфного Агентства.

Це північне місто від самого початку свого заснування було тісно пов'язаним з українцями як мимовільними учасниками його спорудження та несподіваним чином привнесеними українськими народними традиціями будівництва житла: після перших нищівних пожеж у спершу дерев'яному Санкт-Петербурзі за царським указом подальша масова житлова забудова базувалася на принципі спорудження хат-мазанок. Такі типові петербурзькі будинки менше піддавалися вогню, а ще – немаловажна деталь – їх було зручно розмальовувати під цегляні, як у Голландії чи Німеччині [1455, с. 101].

З часом Петербург перетворився на справжню європейську столицю й культурний центр імперії, куди заможні українці традиційно відправляли дітей на навчання, а причетні до світського чи інтелектуального життя держави й самі туди відправлялися, особливо на осінньо-зимові сезони.

Промислова цивілізація робила свій внесок у зміну столичних ландшафтів, інколи не на користь початковим задумам. Змінювалася потроху й

соціальна структура імперії, мінялася мода й зовнішній вигляд петербурзької публіки.

З весни 1906 р. у певних місцях Петербурга, насамперед у районах вокзалів, Невського проспекту і Таврійського саду, вулиць Шпалерної та Кірочної, з'явилася зовсім нова публіка – члени Державної думи. Місцем занять Думи було визначено Таврійський палац, що входив свого часу до десятки кращих у столиці. Частина цієї «нової» публіки була власне «старою»: рідко хто з інтелігентів, а тим паче провінційної аристократії, обходився без більше чи менше регулярних відвідин столиці, чи то як політичного і ділового, чи культурного центру. «Новою» ж публіку переважно складали депутати-селяни, яких особливо багато було в Думах перших двох скликань, та робітники, окрім петербурзьких депутатів.

Новообрані депутати з нижчих верств знали, звичайно, куди їхали, хоч далеко не всі уявляли, як усе буде насправді. Знали, що їх збирають у Таврійському палаці, де й буде працювати Дума. Такі відомості подавала місцева преса, передруковуючи матеріали столичних газет і телеграфних агентств, причому спочатку дезінформувала читача поширеними тоді чутками, що Дума працюватиме у Гатчинському палаці, тобто за межами Петербурга [933, 1905 г., 9 авг.].

Помилку виправили, і майбутні депутати могли за пресою дізнаватися вже власне про Таврійський палац – зокрема, про хід його підготовки як місця роботи парламентської установи з переобладнанням зимового саду часів Потьомкіна в сучасну залу засідань, з відповідними меблями, обладнанням, електричним освітленням, ложами преси, засобами зв'язку і т. п. Стало відомо, приміром, про з'єднання зали засідань телефонним зв'язком із Царськосільським та Зимовим палацами, основними імператорськими резиденціями в Петербурзі. Вдосконалені мікрофони слухавок, повідомляли газети, дадуть можливість чути в телефон думські промови і дебати [933, 1906 г., 10 янв.]. Про серйозність установи, куди їхали депутати, мало говорити

й спорудження при Таврійському палаці (окремою будівлею) спеціальної типографії для потреб Державної думи [933, 1906 г., 8 янв.].

Уже ці відомості для честолюбних натур (а таких не бракуватиме в думському середовищі) були багатозначними: їх слухатимуть в імператорських палацах, їх слова записуватимуть і друкуватимуть, – отже, знатимуть, що «є такий Добчинський».

А невдовзі з'явився довідник «Наші депутати» – за формою і розміщенням матеріалу точна копія французької кишенькової книжки «Nos deputes», дуже популярної у Франції підручної книги при читанні газетних звітів [891]. Видавці добре вловили нову потребу пересічного читача: було цікаво знати, як виглядає промовець, хто він і звідки, до якої партії належить тощо [891, с. III]. Таким чином думці з політичного простору перекочувували в простір повсякденного буття.

Це вельми інформативне видання містить і коротку довідку про історію Таврійського палацу, колишню резиденцію князя Потьомкіна [891, с. XXV-XXX]. Нині у палаці, що був місцем розкішних балів і пишних вечорів, зазначає редакція, «лунають стогони і крики наболілої душі, спраглої вільного повітря і свободи для всіх», а густий тінистий сад, що оточує палац, «насаджений колись руками рабів, – тепер місце відпочинку наших депутатів, що йдуть туди після довгої, стомлюючої роботи за справу народу» [891, с. XXV].

На час відкриття думських засідань Таврійський палац вже дещо збляк, головним чином тому, що важливу складову архітектурного задуму – ландшафт перед палацом – кардинальним чином змінили зведені в кінці XIX ст. споруди Петербурзького водогону з високою водонапірною баштою. Це було свого роду довершене творіння нової промислової архітектури, але воно позбавляло палац колишнього аристократичного блиску самим фактом свого сусідства та відгороджувало його від Неви. На деяких думців ці споруди впливали гнітюче: «До сих пір я пам'ятаю те неприємне відчуття, котре оволодівало мною, коли я під'їжджав до Таврійського палацу. Особливо запам'яталася мені висока червоноцегляна труба, чорна зверху від кіптяви, що настирливо потрапляла на

очі, коли в'їжджаєш із Потьомкінської вул. на Шпалерну», згадував пізніше москвич, голова 2-ї Державної думи Федір Головін [955, с. 147].

У часи Потьомкіна на цьому місці було прорито канал, який з'єднував підходи до палацу з Невою, і краєвид був вочевидь іншим. Хоча й тоді це була все ж досить віддалена околиця – недарма розташований тут-таки недалеко Смольний монастир має таку назву, отриману від місця викурювання смоли. У цьому зв'язку доречно привести одне з вражень львівського тоді професора Михайла Грушевського, котрий на зелені свята влітку 1906 р. відвідав Петербург. Дослівно (подаємо за орфографією оригіналу, що підкреслює характерний стиль автора. – *О. К.*) він описав своє «вражіння» так: «Для новонародженого російського парламенту правительство визначило одну з другорядних царських палат, т. зв. Таврійську. [...] Палац досить тяжкої архітектури і непоказний, а головно положений «за світом», в одному з найглухіших кутів Петербурга: мов би зумисно вислано думу сюди далше від місць де б'є живчик столичного життя. [...] Витрачено чимало грошей, зіпсовано розпис, незручні галереї для публіки – під стелею, стисло, то депутати і гості мусять обертатися в «кулуарах» як звать їх, замилувано до всяких західних парламентарних термінів і словець, – передній залі і ресторанах думи, до річи сказати, дуже дранливих, хоч і дорогих. Тут мусять товкти ся депутати, не маючи більш ніякого ресторана на добрий стріл від думи. [...] Дума має місця щось на 600 послів...» і т. д. [1118, с. 85].

Та навіть за таких обставин Таврійський палац зберігав свою столичну імпозантність, хоча й не йшов у жодне порівняння з імператорськими резиденціями у Зимовому палаці, Царському Селі або Петергофі. Виглядає так, що це могло бути свідомим підкресленням не першорядного місця представницької установи. В усякому разі це була вельми престижна будівля, що, як і інші подібні споруди в Петербурзі, мала підтверджувати престиж владних інститутів монархії та навівати відповідні почуття, особливо депутатам із «простого народу».

Правда, з плином часу та розвитком подій у 1-й Думі з'являться й інші суспільні пропозиції щодо способів використання Таврійського палацу та його околиць. Одне з «рептильних» видань («Известия Почаевской Лавры») надало слово чорносотенному ієромонаху Іліодору, котрий назвав голову 1-ї Думи професора Муромцева «отаманом розбійників». Для членів Думи – «розбійників», – христоролюбивий чернець придумав моторошну перспективу: «...треба було б біля Таврійського палацу [...] влаштувати шибениці, виконавцями страти взяти демократів і перевішати, по порядку, починаючи з Голови думи, усіх її членів»; а самим демократам потім «відрубати голови» [цит. по: 933, 1906 г., 26 окт.]. Такі крайнощі навряд чи сприймалися всерйоз і більше характеризували почаївських святих отців, які мали помітний вплив на волинських депутатів. Дума на той час була дуже привабливою установою для багатьох людей, попри різницю в їхньому суспільному статусі й мотивах.

Проте шлях до Петербурга був далеко не простим, особливо для представників трудящих верств населення. Отож Таврійський палац залишався бажаним пунктом призначення для депутатів із міськ, а для селян іще й наслідком виснажливої чотириступеневої виборчої процедури. Вона також мала свій сенс у плані отримання необхідного досвіду, у тому числі просторового.

Спочатку селяни мали пройти сход у своєму селі, на якому десятидворні обирали представників на волосний сход. У залежності від пори року цей виборчий захід проходив або надворі, зазвичай біля церкви, або в підходящому приміщенні – в хаті сільського старшини чи в школі. При цьому аргументами «за» міг бути і реальний авторитет серед односельців, і стосунки кандидата у виборщики з місцевим начальством, земським начальником, мировим суддею тощо. Очевидно, грали свою роль і дотичні до всякого людського спілкування моменти, як-от наявність друзів та «груп підтримки», навіть одяг як засіб соціального маркування. На цій стадії виборів десятидворні частенько вдавалися до кумівства і горілки – тоді такі «зацікавлені» певним кандидатом десятидворні «...за стакан вотки так разинут рот в пользу его [...] Больше, как лев свою пасть», – читаємо у скарзі одного з селян Дніпровського повіту

Таврійської губернії [253, арк. 72]. Цитуємо мовою оригіналу: надто вже характерні риси помітні за цією фразою – і щодо атмосфери на сході, і щодо особистості скаржника, котрий, очевидно, не опустився до рівня підкупу «за стакан вотки», і тепер відчував себе обійденим.

Далі був волосний сход. Якщо село не волосне, то на цей сход іще треба було потрапити: пішки до «волості» можна й не дійти. Потрібні коні, підвода, треба, щоб була проїжджою дорога, що не завжди бувало весною та восени. Вже цей фізичний простір міг стати для когось перешкодою, а відтак – засобом для маніпуляції виборами з боку їх організаторів. Якщо терміни або місця проведення волосних сходів несподівано переносилися (а то й по декілька разів) – треба було мати мету і терпіння, щоб на ці сходи з'являтися. А далі вибори в повітових містах – для городян перші, для селян треті – туди вони могли добиратися також чи кіньми, чи вже й потягом, і прибували, за словами одного зі спостерігачів – «сірі, обірвані, голодні» [933, 1907 г., 27 янв.]. Очевидно, це перебільшення, або, принаймні, не всі селяни були сірими, обірваними і голодними. Деякі з селянських виборщиків мали статки більші, ніж у пересічного поміщика. Але на загал ситуація дійсно некомфортна: чуже місто, необхідність їсти традиційні селянські харчі, сало з хлібом і цибулею, десь у себе на возі, хіба що заможніших виручала корчма або трактир. Правда, й тут могла виникнути проблема – влада пропонувала закривати «торговлю питтями» в день виборів у волостях [265, арк. 20-21 зв.]. Збори відбувалися у конкурентній атмосфері, не для всіх учасників звичній. Зрештою, треба було думати й про те, аби часом не вкрали коней.

Далі губернське місто, де вибирали власне у депутати. Це вже інший простір, інший рівень. Губернське місто – це вже політика, з відповідним ставленням до виборщиків як до потенційних депутатів, кандидатів на поїздку до Петербурга. Губернські виборчі збори – місце кінцевої реалізації губернської, ширше – державної політики, кінцева мета урядових турбот по формуванню вигідного для себе складу депутатів, а також пряма й

безпосередня відповідальність губернатора перед верховною владою в Петербурзі.

Губернські міста мали більші та кращі будівлі державних та громадських установ, краще вимощені вулиці й, траплялося, краще освітлені тротуари. Виборчі збори починалися з того, що учасникам оплачувалася дорога та видавалися добові гроші. Селяни на цьому могли вже заробити, бо зупинятися в дорогих готелях, як того вимагав дворянський статус, їм було не обов'язково, а депутатського статусу вони ще не мали. Місцева влада, з політичних розрахунків та за давньою звичкою патерналістського ставлення до селян, намагалася якимось чином ізолювати їх від інших верств виборців, «допомагаючи» їм із розміщенням. Найкраще це можна було зробити, використовуючи можливості церкви – і солідно, і авторитетно, і дешево, якщо організувати помешкання у пристосованих для таких випадків «странноприймних» готеликах при монастирях.

Піонером цієї справи в українських губерніях можна вважати київського губернатора Миколу Клейгельса, який «турбувався» про виборщиків-селян, що прибудуть до Києва на губернські збори, у незнайомі умови. Тому, мовляв, їх треба зустріти, познайомити, влаштувати побут (для поселення пропонувався Михайлівський монастир, що означало фактичну ізоляцію прибулих) і підготувати для них «популярні, доступні настанови» [121, арк. 90-90 зв.]. Отже, можна було разом із добродійністю такого роду (а це можна вважати й добродійністю, цілком реальною допомогою селянам) давати водночас відповідні рекомендації стосовно бажаного голосування на зборах.

Був варіант розміщення у громадських будівлях на зразок Народних аудиторій і т. п., але там селяни були менш захищені від усякого роду агітаторів, часто непроханих гостей.

Мабуть, і при таких зустрічах виборщиків у губернському місті не обходилося без горілки, як не обходилося без її вживання під час передвиборних зустрічей звичного до подібних з'їздів дворянства. Знайомі готелі, ресторани при них, приміщення дворянських зібрань і відповідні буфети

в них відповідали і побутовим потребам, і виконували громадсько-політичні функції, бо там визначалася лінія поведінки на виборах [994, с. 41-43].

Останнім виборчим акордом було прощання з новообраними депутатами та їх проводи у столицю. Ці процедури (власне, випадки, зафіксовані у джерелах), були стихійними. Дворянство і буржуазія влаштовували бенкети, на яких їлося, пилося, виголошувалося промови та побажання [69, арк. 40-40 зв.]. Свідчень про бенкети селян і робітників наразі немає, але й вони влаштовували своїм обранцям гарячі проводи, іноді супроводжуючи їх до кордонів губернії. Такий супровід був особливо притаманний для робітників, зокрема залізничників (які мали ще й відповідні можливості, наприклад, службового проїзду), і пояснювався іноді потребами захисту своїх депутатів від політичних конкурентів, найагресивнішими з яких були т. зв. чорносотенці. Те, що загроза життю окремих депутатів з боку «чорної сотні» була цілком реальною і такий самодіяльний захист за відсутності офіційного був не зайвим, показала сумна доля депутатів-євреїв Герценштейна (від м. Москви), Іоллоса (від Полтавської губернії) і навіть зовсім не єврея лікаря Караваєва (від м. Катеринослава), вбитих чорносотенцями [799, с. 128, 221-222, 237].

До Петербурга з України тоді добиралися зазвичай залізницею. Там проводи депутатів перетворювалися часом на своєрідні маніфестації з промовами, настановами і клятвами. Мітинги на вокзалах – звична річ на початку ХХ ст., і виступи на них були ознакою гарного тону для народних обранців. Дехто, надто буквально трактуючи деклароване право депутатської недоторканості та надто запально виступаючи, мав потім судову тяганину мало не до 1917 р. Тривале кримінальне переслідування стало наслідком виступу перед земляками на станції Бобринській Південно-Західної залізниці смілянського депутата Захара Вирового, де той закликав селян боротися з поміщиками за землю [13, арк. 1-4]. Депутата-другодумця Семена Нечитайла зі Звенигородського повіту Київської губернії притягли до судової відповідальності навіть не за виступ на вокзалі, а тільки за те, що він у лютому

1907 р. на шполянському базарі закликав місцевих селян і євреїв влаштувати зустріч якомусь депутату Державної думи на станції Киселівка [44, арк. 1 зв.-2].

Отже, перебування новообраних депутатів у Петербурзі, якщо тільки вони не були місцевими уродженцями, починалося з вокзалів. Великі петербурзькі вокзали того часу: чавунне литво і сталеві профілі покриття перонних дебаркадерів, світлові колодязі і вишукане оздоблення залів, розкішні зали для осіб царської родини і т. п., справляли величне враження конструкцією і виконанням. Людина відразу мала відчувати, що вона в столиці великої й могутньої імперії, і як завжди у таких місцях цю ж роль мали грати особливо показні чини поліції.

Приїжджі депутати часто не відрізнялися одягом і манерами від звичайної селянсько-міщанської публіки, ставлення до якої в поліції було зазвичай зверхнім. Підозрілу людину могли затримати, а то й побити тут-таки на місці. Депутати не були виключенням, особливо за новизною справи. Тобто замість гарантованого законом захисту народні обранці могли навіть зазнати, що називається, образи дією від стражів порядку. Резонансною подією стало побиття оренбурзького депутата Тимофія Седельникова «чинами поліції Санкт-Петербурга» відразу після прибуття його у столицю. Сидельников видався чомусь підозрілим поліційному чинові на одному з петербурзьких вокзалів, щойно вийшов із потяга на перон. Суперечка представника закону з депутатом, майбутнім творцем законів, завершилася побиттям останнього. Це питання стало потім предметом розгляду думських юристів [359, л. 1-4]. Формально, проте, на момент побиття Сидельников іще не мав статусу недоторканого (не був затверджений у званні члена Думи, як того вимагав закон), а з гідністю приватної особи в імперії справа залежала від носія цієї гідності, насамперед, його стану, чину та інших далеких від моральних норм категорій.

Коли ж проблем із приїздом не виникало, ставали питання іншого роду, насамперед, місця проживання. Уряд на загал не брав на себе турботи по влаштуванню побуту депутатів; він виплачував їм гроші і вважав це достатнім [1536, с. 200-202]. Тож була дилема: підшукати житло, від якого було

б недалеко до місця нової роботи й водночас недороге, що особливо важило для небагатих депутатів, а то й відвертих бідняків-селян.

Житлова проблема вирішувалася звичним для всіх мандруючих шляхом – спочатку готель чи заїжджий двір, потім пошуки прийняттого помешкання через земляків чи нових знайомих по думській діяльності. Там уже могли мати місце партійні міркування: зазвичай рекомендували йти «до своїх» [944, с. 2]. Партійні справи (і, можливо, гроші з партійної каси) сприяли навіть переселенню депутата з околиці Петербурга ближче до Таврійського палацу; тоді помешкання грало роль своєрідного партійного штабу. Таким чином петербурзький депутат-робітник Олексій Бадаєв переселився з-за Невської застави в центральну частину міста, на Шпалерну вулицю.

Широко відомою стала спроба правого депутата від Гродненської губернії Михайла Єрогіна влаштувати для селянських депутатів дешеві квартири з метою «захистити їх від політики», з відповідним ідеологічним супроводом. Міністр внутрішніх справ схвалив тоді цю ініціативу й розіслав губернаторам телеграми, щоб депутатів-селян спрямовували до Єрогіна [799, с. 186]. Справа отримала розголос, як примітивна спроба підкупу народних депутатів. Більшість селян, що спокусилися дешевим житлом, невдовзі покинули гуртожиток на Кірочній вулиці, прозваний «Єрогінською живопирнею».

Депутати з вищих соціальних верств починали зазвичай із мебльованих кімнат або приватних квартир. Очевидно, це залежало від матеріальних можливостей депутата, його зв'язків, амбіцій тощо. Георгій Скоропадський, для прикладу, перебрався з села Авдіївки Сосницького повіту Чернігівської губернії на респектабельну Малу Конюшенну, № 3 [648, л. 1-а]. Інший чернігівський депутат, Юрій Глібов, переїхав з міста Ніжина на Литейний проспект, 15, а от його колега по депутації Аполлон Гамалія зі Стародуба винаймав скромніше петербурзьке помешкання по вул. Михайлівській, 2/9, де містився мебльований дім Шнека [514, л. 1 об.]. У мебльованих кімнатах Конон-Бельвю на Невському, 64 зупинився спочатку й київський підприємець

Михайло Гаркавенко, але тільки тимчасово [517, л. 2 об.]. Волинський священник Євген Ганжулевич із села Денеші Житомирського повіту мешкав на менш відомій вулиці – Захар`ївській, 41 [516, л. 1 об.], і т. ін.

Для цієї частини депутатського корпусу петербурзька атмосфера була більш знайомою, а то й рідною – хтось навчався в університеті чи одному з численних військових училищ, хтось служив на цивільній або військовій службі, хтось відвідував столицю й подовгу жив там як приватна особа. Цікаво, що вітальні телеграми депутату професору Лучицькому, наприклад, надходили на адресу помешкання професора Карєєва на Василевському острові [143, арк. 1]. Поштову адресу іншого депутата, херсонського поміщика Івана Стенбок-Фермора, миколаївські ентузіасти авіації й повітроплавання знайшли у Петербурзі на вулиці Шпалерній, 15 – депутат суміщав членство в Думі з головуванням у Всеросійському імператорському аероклубі і влаштував там свою штаб-квартиру [212, арк. 1].

Проживання в Петербурзі й думська робота неминуче накладали відбиток на усе подальше життя депутатів – і, треба думати, тим глибший, чим новішими були враження.

Звідси, з Таврійського палацу, й відбувалося у подальшому спілкування депутатів із виборцями. Сюди ж направлявся спочатку цілий потік скарг і звернень, який з часом зменшувався, але був постійно присутнім. Найактивнішим, можна вважати, було спілкування депутатів із виборцями в першодумський період, коли влада ще не контролювала повною мірою ситуацію ні в Думі, ні на місцях. В регіонах існували перебільшені, як потім виявилось, сподівання на Думу та її можливості вирішити аграрну проблему та припинити зловживання владою, що справді мало місце, хоча й пояснювалося необхідністю боротьби з революційними розрухами.

Тож діяльність 1-ї Думи особливо активізувала інтерес до газетних звітів про думські засідання. За словами очевидця, їх тоді чекали в найвіддаленіших закутках України [974, с. 8]. І не тільки чекали – від перебігу думських дебатів могла залежати ситуація на місцях. Проте реакцію на новини з Думи

передбачити було важко. В Балтському повіті Подільської губернії, наприклад, поки працювала Дума, населення зачитувалося повідомленнями звідти і, як пише жандармський офіцер, залишалося спокійним. Есери і соціал-демократи навіть перестали поширювати там свої листівки, оскільки промови деяких депутатів були куди радикальнішими й цікавішими. Подільські селяни постійно зносилися з думськими депутатами, ждали землі від Думи і обмежувалися переважно страйками в гарячу пору сільгоспробіт [78, арк. 7 зв.-8].

Проте так було не скрізь. Деякі губернатори помічали негативний, на їхню думку, вплив думських промов на селян, а тим більше вплив особистого спілкування селян із депутатами. Особливо помітно це стало в кінці травня – червні 1906 р., коли уряд недвозначно відхилив думські проекти вирішення аграрного питання. Чернігівський губернатор 20 червня 1906 р. телеграфував в Міністерство внутрішніх справ: «Останнім часом настрої населення значно погіршилися. [...] Члени Думи особистими приїздами та листуванням ведуть діяльну агітацію серед селян, збуджуючи їх проти уряду, схилиючи писати вимоги, ухвали...» [1180, с. 469-470]. Київський губернатор 4 липня 1906 р. також повідомляв про швидке зростання аграрного руху в губернії від впливом агітації членів Думи. Зокрема, за активізацію селянського руху в Сквирському повіті він покладає вину на депутата Аркадія Грабовецького, який «посилено агітував» за сільськогосподарські страйки не тільки в своєму рідному селі Трубівці, але і в окрузі. В Уманському повіті те саме спостерігається, за свідченням губернатора, не без прихованого впливу депутата Соломона Френкеля, що якраз туди приїхав. А от в Черкаському та Чигиринському, обурюється губернатор, – зовсім відкрито діє депутат Захар Вировий. Мало того, що він в день приїзду влаштував мітинг у Черкасах, він ще й «...здійснив поїздку в сусідні села Черкаського й Чернігівського повітів, а також розіслав у повіти якихось агітаторів, котрі іменують себе «агентами члена Думи Вирового» і його іменем проповідують заколот» [1180, с. 469-470]. Губернатор просить уряд «...здійснити низку заходів, щоб члени Державної думи не могли, ховаючись за державною недоторканністю, використовували свій величезний

моральний авторитет для відвертого руйнування підвалин громадянського порядку і спокою» [1180, с. 470].

Нерідко місцева влада не знала, що вдіяти по відношенню до депутатів Думи, коли ті приїздили до виборців. Деякі губернатори навіть слали запити до міністра внутрішніх справ, чи можуть вони висилати за межі губерній депутатів «крайнього напрямку», або принаймні заборонити їм проведення бесід з селянами на політичні теми і, особливо, з аграрного питання [1170, с. 471].

На місцях по можливості встановлювався нагляд не тільки за приїжджими депутатами, але й за їхніми потенційними кореспондентами [1276, с. 130], хоча повністю контролювати, а тим більше зупинити потік адресованих Думі звернень і скарг було практично неможливо. Цим широко користувалося й населення, і самі депутати, які посилялися на ці звернення у політичній боротьбі.

Праві закидали кадетсько-трудолицькій більшості в 1-й Думі зловживання правом запитів, яке могло перетворити Думу з законодавчого органу в бюро по розгляду скарг від населення безбережної імперії. Очевидно, це було справді так, і невідомо, як би склалася ситуація, якби 1-а Дума продовжувала свою роботу далі. В подальшому, особливо починаючи з роботи Думи III скликання, запити на пленарних засіданнях розглядатимуть дедалі рідше; відтак вони втратять привабливість для депутатів як доказ активної діяльності, зв'язків із місцями і т. п.

Повне переважання аграрної тематики в цих запитах та в наказах депутатам в радянській історіографії було прийнято пояснювати низьким рівнем політичної свідомості селян, який напряду ув'язувався з наближеністю того чи іншого села до промислових центрів (чим «промисловіша» губернія, тим менше звернень) [1391, с. 164, 171-175]. Проте існування такої жорсткої детермінації виглядає сумнівним. Велику кількість звернень до Міністерства внутрішніх справ від жителів Чернігівської і Полтавської губерній можна було б пояснити ще й звірствами карателів різного кшталту, що стали там звичною справою ще з 1902 р., а помітна більшість звернень в аграрну комісію від

Волині і Поділля – передусім земельною тісністю, капіталістичною орендою, а потім уже «несвідомістю» тамтешніх селян.

Узагальнені дані стосовно географії та кількості звернень у 1-у Думу від населення України вміщено в табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Географія та кількість звернень у першу Думу від населення України*

Губернія	Всього звернень від населених пунктів	У т. ч. на адресу				
		думських комісій		міністерств		
		аграрну	розгляду кореспонденції	МВС	МВС і військово-воєвому мін-ву	Іншим
Волинська	51	35	8	5	-	3
Катеринославська	12	7	-	3	1	1
Київська	34	14	5	11	-	4
Подільська	51	30	8	3	9	1
Полтавська	47	4	2	38	-	3
Таврійська	10	2	1	5	1	1
Харківська	16	0	-	5	-	1
Херсонська	24	7	4	10	1	2
Чернігівська	55	7	5	40	2	1
Всього	300	166	33	120	14	17

*Джерело: [758, с. 89-111].

Дані з таблиці про запити, на нашу думку, ще раз підтверджують той факт, що Дума користувалася популярністю серед населення і все більше заважала уряду. Адже ті звернення до міністрів внутрішніх справ, військового, юстиції, головноуправляючого землеробством і землекористуванням, навіть до Голови Ради міністрів, ішли через Думу. Тобто їх не можна було приховати, покласти «під сукно», – і якби Дума продовжувала свою роботу й далі, то всі ці звернення були б зброєю проти уряду. Преса і органи юстиції фіксували сплеск депутатської активності напередодні розпуску Думи I скликання, у червні 1906 р. Як правило, депутати їхали до виборщиків зі своїх повітів, або, принаймні, губерній. Задokumentовано спілкування депутата Шрага з населенням м. Чернігова, а депутата Гужовського – з селянами Ніжинського повіту Чернігівської губернії [904, 1906 г., 13, 27 черв.]. В паперах Міністерства

юстиції відклалися повідомлення про такого роду поїздки і зустрічі депутатів Червоненкіса і Вирового в Київській губернії, Онацького в Полтавській, Заболотного – в Подільській, Притули в Таврійській, Лисенка в м. Маріуполі. Деякі депутати, втім, робили своєрідний «обмін територіями» – катеринославський депутат Михайличенко виступав у Харківській губернії, а харківський депутат Назаренко – в Чернігівській. Основною темою спілкування було аграрне питання, але фіксувалися й інші теми: позиція соціал-демократів, проблема чорносотенців у політичному житті тощо [1391, с. 61-62].

Охоронні органи теж набули певного досвіду у роботі з депутатами, і вельми цікавилися їхніми контактами з виборцями. Цікавим у цьому плані є промисловий Катеринослав і рільнича Катеринославська губернія. В дні роботи 2-ї Думи у травні 1907 р. Міністерство внутрішніх справ циркулярно розпорядилося щотижнево надавати телеграфом відомості про настрої населення, і особливо селян. Директор Департаменту поліції Трусевич окремо телеграфував особисто губернатору з проханням інформувати не просто про «революційні настрої», а про настрої у зв'язку з роботою Думи: «...благоволить повідомити для доповіді Міністру точні відомості, чи не помічається фактичне посилення діяльності революційних агітаторів під впливом сесії Думи шляхом загальної пропаганди і поширення суджень, що їх висловлює Дума, рівно також на ґрунті недоторканності її членів. При цьому треба відрізнити від вказаної агітації те, що завжди спостерігається – загальне підняття настрою під час сесії Думи і навіть звичайних виборних зборів» [200, арк. 1-2]. Канцелярія губернатора була готовою до такого, бо ще в березні були дані відповідні доручення земським начальникам, поліцмейстерам, повітовим справникам Катеринославської губернії виявляти, чи немає впливу на населення членів Думи чи *виборщиків**, чи не помітно намірів цих осіб увійти в контакт з населенням і організувати для цього *цілу систему спілкування з Думою*,

* В документах украй рідко зустрічається таке своєрідне визнання ролі і впливу в суспільстві не тільки депутатів, членів Думи, але і *виборщиків*, особливо губернського рівня, як потенційних кандидатів на думське крісло.

оминаючи власті, чи спілкуються думці з населенням циркулярними листами та яке враження все це справляє [200, арк. 1-2].

Проте раптовий розпуск 1-ї Державної думи й втрата її членами депутатського імунітету розв'язували владі руки: відкрилося широке поле діяльності для правоохоронних органів, судів і т. ін. Формальні приводи для звинувачень виглядали часто притягнутими, і ситуація нагадувала часом банальне зведення поррахунків між владою й надто зухвалими тепер вже колишніми «народними представниками». А раз розпочаті, такі «справи» могли тягнутися роками й виконували роль бар'єра для недопущення навіть спроб потрапити туди людям, якимось чином невгодним владі, а також перестороги для інших. Так, справа про дізнання за звинуваченням колишнього члена Думи Федора Іваницького почалася у липні 1906 р. (інкримінувалася організація нелегальних зборів селян у м-ку Зміївці) і продовжувалася аж до липня 1913 р. [99]. На іншого депутата від Харківської губернії, Йосипа Оранського, було відкрито справу за бесіди про землю з селянами Дворічної волості Куп'янського повіту [100]. Ще по одному з депутатів-першодумців від цієї губернії, Борису Діденку, запровадили дізнання за звинуваченням у агітації за збройне повстання на мітингу робітників Харківського паровозобудівного заводу [98].

Не забула влада й активності в період діяльності 1-ї Думи депутатів від Київської губернії. Колишнього тепер депутата Аркадія Грабовецького вже в липні 1906 р. звинуватили в агітації серед селян Сквирського повіту за переділ поміщицької землі, а його колегу по депутації Соломона Френкеля – у поширенні серед селян Уманського повіту брошури «Як почала працювати Державна дума» [25; 27]. Звичною справою був розшук депутата, який ухилявся від відбуття тримісячного терміну ув'язнення за підписання Виборзької відозви, як це робив катеринославський депутат Митрофан Михайличенко [105].

Багато клопоту російській юстиції принесла діяльність Захара Вирового, що мала особливий відгук серед селян [31]. У липні 1906 р. його звинуватили в

агітації проти царського самодержавства на мітингу біля Черкаського цукрозаводу; у вересні того ж року відкрили справи за фактами подібної ж агітації на станції Бобринській поблизу Сміли, та в агітації селян із Яблунівки Черкаського повіту за придбання зброї, неуплату податей і відмову від рекрутського набору [13; 28; 32]. В лютому 1907 р. слідство зі стадії дізнання перейшло у звинувачення, а невдовзі Вирового заарештували [39; 48]. Деякі зі звинувачень в суді доведені не були, але судова справа Вирового з перервами, апеляціями і т. п. розтяглася з березня 1907 р. аж до квітня 1915 р. Подальша доля З. І. Вирового неясна. Деякі автори спогадів звинувачують його в провокаторстві [270, арк. 71].

Потрапляли першодумці в поле зору недремного ока політичної поліції й пізніше. Так, у 1910 р. Олексій Бабич передав листівку Київського комітету УСДРП селянину Савченку [52], що було криміналом. У 1914 р. директора школи заводу Гартмана в Луганську було помічено у зв'язках із відомим уже тоді Климом Ворошиловим та колишніми членами Державної думи Рижковим і Нагіх [85], що теж було недобре, з точки зору помічника начальника жандармського управління в Бахмутському й Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії.

Діяльність депутатів 2-ї Думи також пильно контролювалася властями. Потроху формувалися певні «звинувачувальні матриці». Поширений привід для переслідувань – усна агітація або просто висловлювання проти самодержавної влади монарха. Агітував у Шполі, якщо вірити відповідним донесенням, селянин с. Рушківка Звенигородського повіту Семен Нечитайло [44]. За такі дії він разом із іншим колишнім депутатом, а тепер просто селянином м-ка Кам'янки Чигиринського повіту Краселюком, проходили процедуру політичної перевірки [49]. Козак с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту, а донедавна депутат Василь Хвіст обвинувачувався у протиурядовій агітації [134].

Був і дещо нижчий рівень агітації колишніх думців, коли верховну владу залишали в спокої, але виступали проти якихось нижчих адміністративних структур – однак і це трактувалося як протиправні дії. Часто звинувачення

комбінувалися – щось «проти», щось «за»: скажімо, депутат 2-ї Думи від Харківської губернії Іван Литвинов обвинувачувався в агітації серед селян м-ка Чугуєва проти сплати податей та за складання присудів про скасування поліції [111]. Ще один харківський депутат, Тимофій Яровий, обвинувачувався не тільки за агітацію серед селян Сумського й Лебединського повітів [109], а й просто за негативне висловлювання про царську владу у присутності селян с. Тугина Лебединського повіту [110].

Деякі депутати крім того, що в жандармських відділеннях трактували як політичну агітацію, ще поширювали літературу, привезену переважно з Петербурга. Так, депутат 2-ї Думи селянин с. Булай Бердичівського повіту Київської губернії поширював серед селян с. Педоси цього ж повіту брошури «Про землю», «Слово до селянської бідноти», «Чи слід переселятися» та іншу нелегальну літературу. Федір Литвиненко обвинувачувався в поширенні брошур «Павуки й мухи», «Вороги народу» і т. п. серед селян Канівського повіту Київської губернії. Федір Васютін поширював відозву «Термінова заява членів трудової групи від 6 березня 1907 р.» серед селян Ізюмського повіту Харківської губернії [114].

Були випадки агітації за ідеї «споріднених» політичних фракцій: трудовик і член Української думської громади в 2-й Думі Мефодій Воєнний обвинувачувався в агітації серед селян м-ка Умані й Уманського повіту Київської губернії за підтримку соціал-демократичної фракції в Державній думі, повалення царської влади, захоплення поміщицьких земель і поширення брошур і відозв РСДРП «Діяльність с.-д. фракції в 2-й Державній думі», «Лист до виборців» та ін. Загалом думські соціал-демократи і трудовики користувалися особливою увагою охоронних органів, списки членів цих фракцій надсилалися на місця для належного відстежування тощо [106; 112]. При всьому тому не обходилося й без помилок – у згаданому вище звинуваченні Воєнного він проходив у парі з якимось «членом 2-ї Державної думи Карпенком І. І.», якого насправді не існувало.

Окремою статтею звинувачень було складання наказів чи присудів на ім'я того чи іншого члена Думи: селяни с. Тетлеги Зміївського повіту Харківської губернії склали такого на ім'я свого депутата Івана Литвинова [108]. Вину за членство у Всеросійському селянському союзі могли поглиблювати просто зв'язки з депутатом Думи, хоч би й з «чужим» (як-от з Петром Афанасьєвим [113], депутатом від Московської губернії. – *О. К.*).

Цікавою є справа за звинуваченням козака Івана Веремієнка у замаху на вбивство борзненського повітового предводителя дворянства Кочубея у с. Конашівці Борзненського повіту Чернігівської губернії (у справі помилково названо – Київської. – *О. К.*), розглянута Ніжинським окружним судом [94; 95]. Справа розвалилася за відсутністю доказів. З огляду на те, що згаданий Іван був сином майбутнього депутата 2-ї Думи Тимофія Веремієнка, вона може трактуватися як засіб тиску на батька. Спроби ці виявилися марними, про що свідчить іще одна справа, датована серпнем-жовтнем 1910 р.: йдеться про листування з борзненським повітовим справником про козаків с. Конашівки Тимофія Веремієнка, його сина Івана та інших, що обвинувачувалися в агітації серед конашівського населення проти існуючого монархічного ладу.

У цілому виглядало так, що депутати Думи, особливо з нижчих верств населення, помалу усвідомлювали свою значущість, або політична ситуація і суспільні запити надавали їм таку, можливо, помимо їхньої волі. Їх контакти з виборцями виходили далеко за межі свого села, міста, заводу чи копальні. Вельми прикметними видаються прояви самоорганізації активних елементів суспільства, які можна трактувати як зародження елементів реального парламентаризму, громадянського суспільства. «Агенти депутата Вирового» (не будемо перебільшувати значення їх реальної діяльності) свідчать, принаймні, про появу подібних настроїв – щось змінити іменем народного представника. Селянин за походженням і робітник за заняттями Вировий перетворювався на політика, який спирається вже на якусь сформовану чи неформальну структуру. Інший приклад такого впливу і глибинних суспільних змін – безсловесний в Думі волинський селянин Лопатюк, що ніяк не проявив

себе публічно, але виявився настільки цікавим своїми можливостями задовольнити якісь нагальні потреби селян в інформації, що вони їхали до нього в Петербург – немалий кінець, якщо з Волині. За пересуваннями і діяльністю депутатів на місцях за родом служби стежили жандарми, але їх висвітлювала також місцева і центральна преса. Активне спілкування думських депутатів, зокрема українських, зі своїми виборцями на місцях могло зрештою привести до активізації населення і не співпадало, таким чином, з урядовими планами стосовно Думи.

Наслідком став передчасний розпуск Думи I та II скликань і зміна виборчого закону 3 червня 1907 р. Отже влада, потерпівши фіаско зі ставкою на селянство в період роботи перших двох Дум та достроково розпустивши обидві, загалом опанувала ситуацію. Багато депутатів перебували під наглядом поліції, багато ховалися від неї. Судові процеси над тими, хто підписав Виборзьку відозву після розпуску 1-ї Думи, та над членами соціал-демократичної фракції 2-ї Думи, мали на меті як недопущення цих депутатів в Думу на майбутнє як таких, що мали судимість, так і їх дискредитацію в очах виборців як радикалів та осіб, що зловжили імператорською довірою й ухилилися в своїх діях у «неналежну сферу». Проте у масовій свідомості відбувалися незворотні зміни, піддані імператора дедалі більше усвідомлювали свої громадянські права, що знаходило прояв у фактичному запереченні існуючої раніше монополії дворянства і бюрократії на заняття політикою.

У значно притлумленому вигляді, але таке відчуття зберігалось і в період діяльності 3-ї Державної думи, практично повністю підпорядкованої урядом. Стосовно селян це особливо проявилось у питанні всестанової волості, важливому для них і в соціальному, і в економічному плані, та в інших питаннях соціально-економічного характеру. Але це була інша Дума, й ставлення до неї також було іншим. У оновленому вигляді вона втрачала екстраординарність і навіть певну екстравагантність (у сенсі складу депутатського корпусу), набувала рис усталеного законодавчого органу в поляризованому класовому суспільстві, ставала буденністю. Думські депутати

як політики у третьодумський період стали майже непомітними на місцях. Подеколи виникали якість дізнання стосовно чинних або майбутніх депутатів, але переважно у зв'язку з їх професійною або політичною діяльністю як членів різних партій, як-от справа майбутніх харківських депутатів Шурканова і Самойлова, спричинена їх належністю до комісії уповноважених від майстрових і робітників Харківського паровозобудівного заводу, чи справа депутата-селянина Володимира Гузя, що належав до народно-соціалістичної партії [107; 137].

Відверто проурядова політика 3-ї Думи зробила її предметом гострої критики в суспільстві. Характерним зразком українського бачення Думи III скликання є вірш Володимира Самійленка «Дума-цяця» – дотепна пародія на популярну українську народну пісню «Гандзя»: «Чи є в світі молодиця, // Як та Дума чорнолиця? // Бережіться, добрі люди, // Всім тепера лихо буде. // Дума серце, Дума любка, // Дума патрана голубка, // Дума смирна, як ягничка, // Дума цяця-молодичка...» [цит. за: 1393, с. 427-428].

Селянство, втративши масове представництво в Думі, дедалі більше втрачало інтерес до її справ. Іншими були й третьодумські селянські депутати від губерній Наддніпрянської України: людьми переважно лояльними до уряду чи, принаймні, такими, що публічно не демонстрували своїх настроїв. У 1908 р. жандармські донесення з місць відзначали переважно байдуже у своїй масі або, за поширеним мовним штампом жандармських чинів того часу, «індиферентне» [283, л. 13; 284, л. 4 об.] ставлення селян до Думи. Так, зокрема, ставилися до Думи селяни Золотоніського, Пирятинського і Прилуцького повітів. Більшість селян Роменського, Гадяцького, Лохвицького і Зіньківського повітів Полтавської губернії навіть не знала членів Думи від своєї губернії: якщо від 1-ї та 2-ї Думи малоземельні і безземельні селяни ще сподівалися отримати землю, то від третьої «Панської» – вже ні [1393, с. 429].

Як зовсім спокійний і байдужий характеризувався настрої у Катеринославському, Павлоградському, Верхньодніпровському та інших повітах Катеринославської губернії напередодні виборів до 4-ї Думи, у вересні

1912 р., причому як серед «інтелігентних прошарків», так і серед «народних мас», включаючи робітників [283, л. 11, 13]. Значною мірою це пояснювалося негативною оцінкою діяльності 3-ї Думи як несамостійної, що займалася виключно розглядом дрібних законопроектів, не проводячи в життя жодного, що міг би благотворно відбитися на місцевих економічних умовах. Особливо невдоволені були трудящі класи, які очікували від Думи вирішення робітничого, прикажничого та інших подібних питань; деяке задоволення дало лише затвердження закону про місцевий суд. При цьому, однак, негативних суджень щодо діяльності окремих депутатів не було [283, л. 19]. Ті, що були, формувалися за чутками про роботу депутатів у 3-й Думі й зводилися до того, що вони там більше говорили, ніж щось робили. Відтак населення не бачило особливого сенсу в участі у виборах, які могли бути зірвані, як, наприклад, у Миколаївській волості Маріупольського повіту через таку причину, як дощ [283, л. 65].

Диференційованим було ставлення до четвертих виборів (у контексті значущості для населення Думи III скликання) в Київській губернії. Ними цікавилися хіба що «інтелігентні верстви населення по розряду великих землевласників та духовенство». Селяни – зовсім байдуже, оскільки, на думку жандармського офіцера, «...ще не доросли до розуміння значення законодавчих робіт Державної думи у їх сукупності й цікавляться лише швидким задоволенням місцевих нагальних потреб, головним чином у питанні про так званий «земельний голод», а тому ставляться до членів 3-ї Думи зовсім байдуже; лише по Звенигородському повіту певною прихильністю («обаянием» у тексті. – *О. К.*), користується член 3-ї Думи селянин Степан Ігнатович Коваленко (правий), що сприяв селянам Лисянської волості у придбанні до 3000 дес. землі за допомогою Земельного банку» [284, л. 1-1 об.]. «Благонамірені інтелігенти» губернії до діяльності Думи ставилися стримано, але в цілому доброзичливо. Стосовно ж особового складу депутатів III скликання – переважала думка про їхню безособистісність, як наслідок того, що ті майже не виступали ораторами з думської трибуни [284, л. 1 об.].

Третьодумська діяльність відбила охоту від участі у виборах навіть дуже активних у попередні часи поляків із етнічних польських земель. Причина та сама, прагматична – загальна думка виборців-поляків зводилася до того, що 3-я Дума практично не мала значення для Польщі внаслідок «угодовської» політики депутатів-поляків, тож не було підстав очікувати, що робота 4-ї Думи у цьому плані буде продуктивнішою, хто б не був обраним [285, л. 7].

У період роботи 4-ї Думи ще раз змінився вектор політичної активності й соціальної належності депутатів. Головними дійовими особами стали робітничі депутати – соціал-демократи, переважно більшовики. На місцях чи найактивнішим із них був харківський депутат Матвій Муранов – українець, робітник із міщан, залізничний слюсар, співробітник більшовицької газети «Правда» й батько двох синів [799, с. 382]. Його звинувачували в агітації серед робітників харківського міського трамваю за збір грошей на користь страйкуючих робітників Харківського паровозобудівного заводу та на підписку на більшовицькі газети «Правда» й «Луч», у організації нелегальних зборів на квартирі робітника Зноєнка в с. Петрівці Ізюмського повіту; за ним (разом із Григорієм Петровським та ін.) встановлювали нагляд і т. д. Зрештою це закінчилося арештом колишнього депутата Муранова разом із іншими членами колишньої соціал-демократичної робітничої фракції у 4-й Думі на конференції РСДРП в «Озерках» Петроградського повіту [116; 117]. Утім, у полі зору політичної поліції він залишався й надалі [73].

Таким чином, започаткування Думи змінило ставлення суспільства до політики: воно відчуло реальну можливість взяти у ній самостійну участь при посередництві здійснення виборчих повноважень та за допомогою обраних ними представників. Велику мобілізаційну роль у цьому процесі грала щоденна преса, тому було важливо, якої спрямованості газети читав пересічний обиватель. Новопостала українська преса приділяла багато уваги думському процесу, проте порівняно з російськими виданнями мала значно менший вплив.

Новообрані депутати основну свою діяльність вели у столиці імперії Петербурзі, де відбувалася тісна комунікація представників різних верств

населення різних національностей і політичних уподобань. Депутати підтримували тісні зв'язки з виборцями, які також не давали про себе забути, особливо в період роботи Думи 1-го і 2-го. Влада намагалася контролювати цей процес і переслідувала активних депутатів після розпуску Думи. Проте процес громадянського самоусвідомлення, започаткований виборами та появою такої категорії політиків, як думські депутати, поглиблювався й охоплював дедалі ширші верстви населення

5.2. «Людський вимір» депутатського корпусу

За часто згадуваними у цій роботі цифрами і відсотками, звичайно, стояли живі люди з своїми інтересами, потребами і амбіціями. Детальна розповідь про кожного з них доречна була б хіба що у довідникові, і до певної міри вона вже зроблена. Ми ж хотіли б не тільки привернути увагу до думського депутатського корпусу, який репрезентував наддніпрянські губернії і створити його колективний портрет, але й ближче придивитися до окремих особистих доль як типових представників своїх соціальних груп, так і нетипових, неординарних особистостей.

Видається, що навіть оприлюднення такого списку депутатів може викликати інтерес у суто українознавчих дослідженнях, особливо в царині біографістики, просопографії (в обох її складових – як дослідженні «еліт», так і «мас»). Стосовно еліт, то в депутатському корпусі бачимо вельми відомі на теренах України, зокрема Лівобережної, прізвища представників давніх козацьких родів: Гамалія, Григорович-Барський, Капніст, Кочубей, Маркович, Миклашевський, Родзянко, Скоропадський, Старицький, Судієнко, Ханенко [799, с. 120, 147, 234, 295, 359-360, 372-373, 525-526, 563, 583, 597, 654].

Були в депутації від українських губерній і їх правобережні політичні антиподи, з прізвищами, не менш гучними ще з часів Хмельниччини – Понятовські, Потоцькі, Грохольські. Це була польська земельна аристократія, яка зуміла зберегти велику частину своїх земель у загальній «битві за землю» на Правобережній Україні вже після розділів Польщі і відомих повстань XIX ст. [799, с. 151, 481, 487; 1038, с. 68, 71].

Як згадка про часи Київської Русі звучать прізвища древніх князівських родів, нащадки яких, князі Волконський і Оболенський [799, с. 99, 422], сиділи в думських кріслах на однакових правах із селянами та міщанами.

З ними перегукуються прізвища нащадків норманів Стенбок-Ферморів, братів-депутатів Володимира та Івана. Поліетнічний південь імперії від наддніпрянських губерній представляли німці Бергман, Вінберг, Фальц-Фейн, Шредер, Штейгер [799, с. 49-50, 90, 643, 707]. Багато для української національної ідеї і справи зробив нащадок німецького роду, українець по матері барон Штейнгель; знаними серед дворянських депутатів від українських губерній були й вихідці з Балкан, як-от Мілорадович і Хорват [799, с. 373, 661, 707-708].

До представників східних еліт можна віднести депутата Муфтій-Заде, кримського татарина, землевласника, відставного полковника російської армії та голову мусульманського добродійного товариства у Криму [799, с. 387-388]. Повне ім'я його – Муфтій-Заде Ізмаїл Мурза – засвідчує дворянський статус, а землевласників-іногородців царська влада воліла радше тримати на своєму боці, особливо лояльних до неї. Відтак діловодство виборів у 3-ю Державну думу по Євпаторійському повіту, де було татарське землеволодіння, містить нечувані, як на українців чи білорусів, речі: на зборах татар-землевласників головуючий переклав зміст виборчої інструкції татарською мовою, а картки підрахунків закінчувалися дубльованими підписами, зліва – арабською графікою, справа – перекладеними російською [190, арк. 45-47].

«Нова еліта» була досить яскраво представлена діячами російської (отже, наразі української) науки і культури – професорами істориком Луцицьким,

правником і економістом Алексеєнком, істориком і соціологом Ковалевським, цілою плеядою інших фахівців, зокрема, знаних професорів-медиків; байдуже, якої національності і політичної належності – усі вони представляли українські губернії [799, с. 13-15, 237-238, 256-257, 335-336].

«Маси» репрезентовані, насамперед, великою чисельністю селян, здебільшого звичайних хліборобів-«гречкосіїв», але іноді далеко не звичайних характерних особистостей, відважних захисників «царя і отечества» у багатьох битвах Кримської, російсько-турецької 1877-1878 рр., російсько-японської воєн. Селянські сини добиралися аж до Пекіна і до Південної Африки (селянин і адвокат Заболотний був волонтером у англо-бурській війні 1899-1901 рр. [799, с. 195]), не кажучи вже про неозорі простори імперії, де українські селяни шукали іноді своєї долі від Кавказу до Далекого Сходу.

Селян в масі об'єднувала одна мрія і одне пристрасне бажання: отримати землю. Відтак, поклавши великі надії на Думу, яка, з їхньої точки зору, для того власне й скликалася, – щоб вони допомогли цареві правити країною [994, с. 41], – селяни намагалися не пустити туди нікого, крім своїх представників. Ці представники на початкових етапах виборів були вельми різними. В одних волостях робили ставку на заможних селян, волосних службовців, що краще чи гірше розбиралися в законах. Інші воліли бачити своїми представниками незаможних: Сергій Єфремов цитує слова котрогось із фастівських селян про такого кандидата: «У його дітей багато, годувать нема чим, то він буде дбати про те, щоб землі дістати, а як йому дадуть, то й мені дадуть» [1177, с. 160].

Міністерство внутрішніх справ Російської імперії узагальнило дані про кандидатів на перших виборах, знакових у сенсі розуміння початкового ставлення селян різних регіонів України до Думи та до своєї ролі в ній. Так, в уповноважені від волостей Полтавської губернії проходили здебільшого рядові, бідні селяни і козаки. У волостях Київської губернії обирали переважно заможних селян, писарів та вчителів. У Харківській і Чернігівській губерніях волосні збори старалися забалотувати багатих, близьких до адміністрації селян, а висували малоземельних, бідних. На Поділлі в одних волостях обирали

бідних селян і без посад, в інших – навпаки. Тобто усталених критеріїв не існувало, ця стадія виборів була барвистою. Різними були й мотиви кандидатів у виборщики.

Багато селян вважало, що обрання уповноваженим у волості гарантує вже поїздки до столиці. Була спокуса безкоштовної подорожі, і щоб «було справедливо», то часто виборних призначали жеребкуванням. Доходило до горілки, кумівства і сварок прямо на зборах десятидвірних, як у Дніпровському повіті Херсонської губернії [253, арк. 72]. В інших випадках намагалися вписати до балотувальних списків тільки себе, родичів та друзів. Так було, зокрема в м-ку Остер Чернігівської губернії: кожному хотілося «...Петербург побачить да і 10 рублів в сутки дома всім кутком не заробить». Сфремов наводить і інші подібні мотиви: селянин із Заславля на Волині подавав завірене старостою прохання, щоб уважили його бідність і послали в Думу депутатом; другий просився в Думу послом, сподіваючись через це виграти судовий позов за землю [1177, с. 160].

Результати волосних виборів були важливими для майбутньої розкладки сил на губернських виборах. Отже, основний інтерес переважного загалу політичного й економічного противника селян – дворянства – починався з повітових з'їздів землевласників. До участі в них, як уже зазначалося, закон 11 грудня 1905 р. допускав власників 1/10 цензу, тобто селян з 10-20 десятинами власної землі. Десятеро таких селян, склавши свої долі цензу до повного, могли виставляти свого виборщика. Тому тут уже голови повітових з'їздів землевласницької курії (як правило, повітові дворянські маршалки) пускалися на різні хитрощі, щоб селян на цих з'їздах було поменше. Вони, наприклад, ділили повіти на великі ділянки, призначали місця попередніх з'їздів у віддалених кінцях повіту, щоб селянам було далеко їхати, включали до списків «мертві душі», зменшували дійсні розміри селянської власності («...податі править – то є з кого, а в Думу вибірають – нікому» [1177, с. 159-160; 1525, с. 159]).

В інших випадках, навпаки, життя змушувало концентрувати селянські голоси. Таку ситуацію в Острозькому повіті Волинської губернії описує Василь Шульгін. Після того, як волинські «російські» землевласники програли перші вибори польським, він перейнявся метою зламати ситуацію на других виборах, підрахував дрібні володіння у повіті, і виявилось, що землі у них – 16 тис. дес., що при цензі у 200 дес. дає 80 виборщиків. Поляки ж, при повній явці, могли дати всього 55 виборщиків, тобто їх могли подолати навіть самі уповноважені від волостей, без поміщиків. Отож Шульгін за допомогою священиків мобілізував дрібних землевласників, домовився з ними стосовно числа депутатів, і спільними зусиллями на губернських виборах в Житомирі польських поміщиків таки заблокували; в другу Думу від Волинської губернії вони вже не потрапили [994, с. 25].

Але взагалі явка на перші вибори по країні була невисокою: з тих, що мали право голосу, на повітові з'їзди з'явилося 15,4%, на волосні збори ще менше – 10% [1525, с. 145].

Робітники, здебільшого молоді й радикально налаштовані, мали власне, хоч і невелике, але іноді вельми яскраве представництво. Один із думських депутатів від Катеринославської губернії, Григорій Петровський [799, с. 458], увійде в подальшому до державно-партійної еліти СРСР, але вміння політика він відшліфовував саме в імперській Думі.

Бачимо тут і фігури з нальотом світської скандальності, як-от Осип Пергамент; чи навіть провокативні, карного характеру – як робітник Харківського паровозобудівного заводу Василь Шурканов [799, с. 452, 711]. Активний член РСДРП, учасник «бойових експропріацій» на користь цієї партії, Шурканов пізніше виявиться провокатором: він співробітничав із таємною поліцією під прізвиськом «Лімонін», отримуючи платню у 75 руб. на місяць [324, л. 187]. Звичайно, ні за рівнем «провокаторської популярності», ні за рівнем оплати послуг він не міг рівнятися з іншим провокатором із більшовицького середовища, депутатом 4-ї Державної думи від м. Москви Романом Малиновським [1648, с. 111], але українська депутація, таким чином,

була достойно представлена і в цій сумнівній сфері. Щоправда, Шурканов був зайшлим в Україну робітником, походив із селян Дмитрівського повіту Московської губернії, але обраний був саме як уповноважений від робітників м. Харкова. До слова, співробітник Департаменту поліції, котрий «вів» Шурканова-Лімоніна, був, очевидно, дотепником, визначивши йому саме таке прізвисько: вираз обличчя Шурканова на фото з думського збірника справді досить-таки кислий [898, с. 373].

Дуже цікавою видається і епатажна подеколи фігура політичного довгожителя волинського депутата Василя Шульгіна [799, с. 709-710]. Він привертав до себе увагу не тільки у сесійній залі, де славився гострими виступами, через які «...хотілося плюнути йому в обличчя, але у нього не можна відняти сильного ораторського таланту, якби не слабкість голосу» [969, с. 143-144]. Під іменем одного з катеринославських депутатів, увійшов в історію один із найвідоміших думських скандалів, т. зв. Гололобовський інцидент [1080]. В різний час і з різних приводів увагу палати а то й преси привертали наддніпрянські депутати (Андрійчук, Бродський, Грабовецький, Гредескул, Заболотний, Концевич, Кузнєцов, Леонов, Локоть, Муфтій-Заде, Образцов, Онацький, Пергамент та ін.), з якими були пов'язані деякі інші парламентські прецеденти й інциденти.

Вельми колоритними постають фігури багатьох депутатів-священиків. Один з них, настоятель храму с. Медвина з-під Канева, чорносотенець і ортодокс Михайло Митроцький, зрештою стане «новомучеником» Тверської губернії, а єпископ Чигиринський Платон (Порфирій Рождественський) створить «автономну православну церкву» аж у Північній Америці [799, с. 378, 462-463; 821, с. 292-293].

Цікавими фігурами для українських орієнталістів є такі особистості, як кримський татарин Решид (Абдурашид) Медієв, видавець кримсько-татарської газети і учитель, або караїм Соломон Крим (Шломо Нейман) – юрист, агроном, підприємець, громадський і державний діяч, який відмовився від високої посади гахама Таврійського і Одеського, релігійного лідера караїмів, а після

падіння російської монархії створив виноградарський маєток «Крим» у Франції під Тулоном [799, с. 304, 366].

Більшій увазі гебраїстів, фахівців з юдаїки заслуговують депутати-євреї, особливо такі особистості, як полтавський депутат, економіст, юрист і журналіст Григорій Іоллос, катеринославські депутати гірничий інженер і громадський діяч Лазар Рабинович та правник, підприємець і захисник єврейських прав в імперії Михайло Шефтель. Син Шефтеля, Жак, був захисником вже самої імперії в Першій світовій війні і став георгіївським кавалером [799, с. 221-222, 515, 697].

Тему своєрідного дослідження становлять *імена* депутатів – результат батьківського вибору, моди на імена і загальної атмосфери часу, коли вони народилися і вливалися в соціум. Яскравим прикладом може бути Петро Петрович Павлов, православний українець із Зеньківського повіту Полтавської губернії, колишній член Лубенського окружного суду. Звучання його імені і прізвища «Петро Павлов» викликає асоціації з кількома речами як із сакральної історії (євангельські імена, назви багатьох церков і соборів, і т. п.), так і з історії світської, профанної. Ця остання – з імперським у російському випадку відтінком, пов'язаним з іменами двох російських імператорів та широковідомою Петропавлівською фортецею, що на початку ХХ ст. вже була політичною в'язницею. Певним чином вона асоціювалася і з думським процесом – деякі далекоглядні виборщики, посилаючи обраних депутатами колег до Петербурга, висловлювали обґрунтоване побоювання: «На хрест ми відправляємо своїх обранців! [...] Коли б замість Таврійського палацу не потрапили вони до Петропавлівського! [...] Ну, та куди б не потрапили, а мають іти сміливо, прямо, стояти за свою, за народну справу до останньої краплини крові!...» [1349, с. 299]. Отже тут, навряд чи усвідомлено, але бринять конотації і язичницьких часів (архетипічне поняття кровної жертви) і священної історії (старозавітних жертвоприношень, новозавітної хресної жертви Ісуса Христа), і новочасні, вкорінені одночасно в німецьку романтичну філософію і російську народницьку традицію, ідеали «народу і його справи». Подібні настрої, якщо

вірити свідченням очевидця, були досить поширеними в ліберальному середовищі: «Такі промови, притому з вуст пересічних масових виборців, лунали [...] на прощальному обіді губернських виборщиків у Чернігові» [1349, с. 299] (йдеться про Думу I скликання. – *О. К.*).

Ще один судейський чиновник, Євген Густавович Шольп, етнічний німець і депутат Думи від Київської губернії, колишній член Красноярського і Уманського окружних судів, ніс у своєму імені іншу культурну традицію. Тут вже звучить європейська бойова слава: Євген Савойський, Густав-Адольф; новочасні політичні колізії, пов'язані з цими постатями і т. п.

Регіональні особливості могли бути присутніми в «кричуще недворянському» для уродженців російських губерній, але цілком можливому в «польсько-малоросійському» середовищі імені Іполит у полтавського депутата графа Капніста [1598, с. 109-110]. Росіянин з-під Полтави граф Капніст був не просто Іполитом, а Іполитом Іполитовичем, тобто це ім'я було не новим в його родині. Якщо ж врахувати й те, що Капністи належали до давнього дворянського італійського зрусифікованого роду [799, с. 234], то таке ім'я виглядає досить органічним. Іполитовичем у депутації був і Сергій Келеповський.

Таких збігів імен батьків і синів, як-от у розглянутих прикладах із Петром Павловичем та Іполитом Капністом, серед 382 депутатів Думи від українських губерній нараховується чимало.

По-різному читалося батькове ім'я у депутата Миколи Біляшевського. В російських виданнях, у т. ч. найновіших, він – Микола Федорович, ба навіть «Теодорович» [799, с. 48]. Між тим його батька, священника і вчителя Уманського духовного повітового училища, звали все ж Федотом Івановичем, що засвідчує відповідний запис у метричній книзі [144, арк. 1]. Отже, правильно буде називати депутата Біляшевського Миколою Федотовичем, що й робиться власне в новітній українській літературі.

Розглянуті сукупно, імена думських обранців дають репрезентаційну картину популярності чоловічих імен серед різних верств населення

українських губерній, і водночас дають можливість порівняння імен депутатів від Наддніпрянської України та депутатів від інших (неправославних) регіонів Російської імперії. Для зручності аналізу популярності весь спектр імен депутатів було розділено на п'ять груп: до першої увійшли імена, кожне з яких мали не менше ніж 20 депутатів, до другої – якщо кожне ім'я з неї зустрічається у 10-19 депутатів, до третьої – у 3-9 депутатів, до четвертої – коли цим ім'ям названо 2 особи, і до п'ятої включено імена, що зустрічаються тільки один раз (див. табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Імена депутатів Державної думи, обраних від наддніпрянських губерній*

Число депутатів у групі	Імена
I = 69	Василь, Іван, Микола (3)
II = 134	Андрій, Володимир, Григорій, Дмитро, Михайло, Олександр, Олексій, Павло, Петро, Сергій (10)
III = 89	Борис, Віктор, Гаврило, Георгій, Євген, Ілля, Іоан, Йосип, Костянтин, Лука, Митрофан, Никифор, Прокіп, Семен, Степан, Тимофій, Трохим, Федір, Юхим, Яків (20)
IV = 38	Ананій, Антон, Аркадій, Артем, Генріх, Гнат, Діонісій, Захар, Кузьма, Леонід, Леонтій, Макар, Максим, Матвій, Мойсей, Пилип, Сава, Соломон, Юрій (19)
V = 52	Авксентій, Адам, Анатолій, Аполон, Афанасій (Опанас), Болеслав, Валеріан, Вікентій, Всеволод, Герман, Даміан, Данило, Дементій, Євдоким, Євмен, Зиновій, Ізмаїл-Мурза, Іларіон, Іполит, Каленик, Карпо, Кирило, Корнилій, Лазар, Лев, Логвин, Людвіг, Марко, Мартіан, Мейлах, Мелкон, Мефодій, Модест, Никанор, Овдій, Оверко, Овсій, Осип, Памфіл, Полієвкт, Порфирій, Прохор, Решид (Абдрешит), Сильвестр, Станіслав, Стефан, Тит, Фадій, Феодосій, Фома, Щенсний, Еммануїл (52)
Всього депутатів: 382	Всього імен депутатів: 104

* Джерело: Додаток А.

Найпоширенішими, отже, були імена з перших двох груп: водночас і народні, і царські чи великокнязівські, імена святих, архангелів та схимників

Багато імен з третьої групи – Гаврило, Ілля, Лука, Йосип – асоціюються з біблійними сюжетами. Імена Костянтин, Никифор, Прокіп, Борис та інші, розглянуті в цьому контексті, спонукають пригадати історію Візантії,

середньовічну історію Балкан тощо. Іоани, на відміну від світських Іванів, маркують вже наявність у цій групі священиків, як і Діонісії, Даміани і Каленики (*рос.* Каллиник) у четвертій і п'ятій групах.

Імена з двох останніх груп надто численні для спеціального розгляду: 90 депутатів були названі 71 іменем, що добре видно в наведеній вище таблиці. Тут також, хоч і значно рідше, представлені біблійні імена і з Ветхого, і з Нового завітів: Адам, Еммануїл, Матвій, Мойсей, Соломон, Фома. Сюди ж увійшли практично всі яскраво виражені власні імена, які умовно можна віднести до західноєвропейської (Анатолій, Генріх, Герман, Людвіг, Сильвестр) та західнослов'янської (Аполлон, Болеслав, Вікентій, Іполит, Логвин, Полієвкт, Станіслав, Стефан, Щенний) традиції. В імперському побутуванні польські, зокрема, імена могли служити навіть засобом пасивного спротиву, а взяті у масі в іноетнічному середовищі виглядали навіть демонстративно. В Херсонській губернії, для прикладу, поляки із засланих після листопадового повстання 1831 року відзначалися незвичним для краю розмаїттям імен: Домініки, Ахіллеси, Флоріани, Граціани, Мечислави, Ксаверії та ін., а сам край отримувал і топоніми за їх іменами, як-от Граціанівка у Ананьєвському повіті [1273].

Усі розглянуті – люди різних станів, від дворян з графським титулом до священиків і селян, різних вікових категорій і з різних місцевостей. В іменах депутатів ще проглядаються національні відмінності, але соціальні, якби стояло таке завдання, вловити було б важко. Можна, проте, вважати доконаним той факт, що абсолютна більшість членів депутатського корпусу, обраного в українських губерніях імперії (203 особи) мала прості і узвичаєні у слов'янському православному світі імена, що однаково пасували і дворянину, і селянину. Отже, принаймні в сенсі особистих імен думські депутати справді могли претендувати на загальнонародне представництво.

Цікавим моментом є *звертання* до думських обранців. До селян, навіть учасників станового самоуправління і потенційних депутатів – сільських старост і волосних старшин – начальство зверталось без ніяких імен і на «ти»: папери починалися грізним «...строжайше предписывается тебе...» і

закінчувалися погрозами в разі чого віддати під суд за «нежелание содействовать успеху выборов» [265, арк. 30]. Натомість до дворянства, навіть демократичного, ті ж селяни традиційно зверталися зовсім по-іншому. Громада селян с. Ставок Рівненської волості називала барона Штейнгеля «Його сіятельством Паном Бароном Городецького Маєтку» [161, арк. 1] – втім, це було задовго до Думи і мова йшла про 100 рублів на церковний іконостас, а не якісь виборчі списки, але все ж таки. Внизу листа чорний відтиск-негатив сільського старости: звернення до пана офіційне.

І зовсім інший приклад із листування майбутнього депутата Штейнгеля. Архімандрит Веніамін у грудні 1905 р., тобто в пік революційних подій в Росії, пише подружжю Штейнгелів з-за кордону. Звертається просто «Глибокоповажні Віро Миколаївно і Федоре Рудольфовичу», дякує за надіслані ноти та обіцяє при нагоді «заспівати Вам під Ваш же акомпанемент» [162, арк. 1]. Зворотна адреса: Meran, villa Borodine, поштовий папір фіалкового кольору і т. п. Це не «прошеніє» із села Ставок – зовсім інший рівень життя і спілкування.

Євреї-міщани і хлібороби Подільської і Херсонської губерній, люди поважні, більшість з яких мали власні будинки і вели солідні комерційні справи, але були вислані у 1908 р. за неправдивим доносом «злонамірених людей» на чолі з Мошкою Рабиновичем під нагляд поліції в Умань, і т. п. – у 1909 р. просять депутата Лучицького поклопотати за них. Звертаються як і належно: «Його превосходительству Члену Державної Думи Івану Васильовичу Лучицькому» [158, арк. 1].

Без чинів і звань, просто по імені й по батькові, звертається до свого кореспондента Олександра Русова Комітет першої міжнародної виставки історичних і сучасних костюмів та їх приналежностей, дякуючи за надісланий альбом. Але патронка цього комітету вже титулується повністю – комітет знаходиться під «августійшим покровительством її імператорської високості Великої Княгині Ксенії Олександрівни» [167, арк. 1].

Отже, Дума зібрала в одному місці представників населення українських губерній, які репрезентували як суспільні еліти, так і широкі народні маси. Тут були нащадки князів часів іще Київської Русі, норманських воїнів, військово-землевласницької верстви Кримського ханства та української національної еліти – козацької старшини. Була представлена й нова еліта з верхівки інтелігенції. Цікавими особистостями представлені й маси – селянами й робітниками, представниками багатонаціонального міщанського стану та ін.. Усі вони у своїх життєписах несли історію рідного краю й історію імперії. Були також фігури з нальотом скандальності, чиї імена ставали відомими на теренах усієї держави – відтак, вільно чи невольно, - поширювалася якась інформація принаймні, про місце обрання таких депутатів

Дума формально порівняла і селян-хліборобів, і інтелігентних баронів, та чи було це насправді рівністю, враховуючи вікові традиції міжстанового спілкування – це питання. З чогось треба було починати, але залежне становище прохачів та усталені норми робили своє. Отже, вивчення складу думської від українських губерній в Державній думі Російської на суто індивідуальному рівні заслуговує подальшого вивчення, що і становиться потроху перспективним напрямком подальших досліджень в Україні.

5.3. Після завершення повноважень

Зв'язки депутатів з виборцями, про які йшлося вище, продовжувалися й після закінчення терміну депутатських повноважень. Однак зі зміною юридичного статусу змінювалося і ставлення до депутатів. І не тільки у властей, що в цілому є зрозумілим, але й у населення, яке далеко не завжди прихильно ставилося до Думи, або було розчароване її діяльністю, або елементарно заздрісно ставилося до обраних. Ставлення було в цілому різним,

від екзальтовано-захопленого до різко негативного, аж до політичних вбивств включно.

Першою резонансною справою в цьому ряду стало вбивство чорносотенцями в Теріоках московського депутата професора Михайла Герценштейна. Його родина, переслідувана погрозами «коморри народної розправи», була змушена емігрувати [1586, с. 68]. Так само трагічно закінчився життєвий шлях народженого у Кременчуці і обраного в депутати від Полтавської губернії московського громадського діяча Григорія Іоллоса, економіста, юриста, талановитого журналіста і одного з редакторів впливової газети «Русские ведомости», вбитого чорносотенцями по дорозі з редакції додому вже після відбуття тримісячного ув'язнення за підписання Виборзької відозви. Його похорон перетворився у політичну демонстрацію, в якій брали участь і члени 2-ї Думи, але вбивць так і не знайшли, і слідство припинили [799, с. 221-222].

Вельми показовою і такою, що зчинила чи не найбільший суспільний резонанс, була особиста доля Олександра Караваєва. Він був відомий у політичній історії Росії початку ХХ ст. насамперед як трудовик, депутат Державної думи II скликання від м. Катеринослава [1266, с. 37, 52]. І якщо перші двоє вбитих депутатів були євреями, що на фоні недавніх розрух виглядало як продовження трагічної погромницької практики, то Караваєв був етнічним росіянином, до того ж популярним у робітничих колах Катеринослава. Його непростий життєвий шлях і загадкове вбивство у 1908 р. викликають сталий дослідницький інтерес: персоналізація історії в ході вивчення суспільно-політичних процесів перебуває в центрі уваги науковців, тим більше, коли йдеться про непересічну і досить контроверсійну постать, діяльність якої викликала гаряче схвалення одних та гнівний осуд інших.

Безпосередньо після трагічної загибелі невелике коло катеринославських знайомих вже не депутата, а просто лікаря Караваєва заходилося видати свої спогади про життя і смерть товариша; силою обставин таке видання під назвою

«Друг народа» буде здійснене тільки у 1910 р., і не в Катеринославі, а у Санкт-Петербурзі [1156].

Вся книга спогадів подана як «вінок, сплетений дружбою і любов'ю» [1156, с. IV]. Вінок, як символ героїзації або мучеництва, органічно вписувався в «мученицький ряд», традиційний для життєписів видатних осіб протягом не однієї тисячі років. Як знакові речі для підтвердження всенародної любові до Караваєва укладачі збірника приводять кількість вінків на похороні лікаря-депутата – 108, які утворили справжню «гору» над могилою. Виглядало так, що було поховано знамениту людину.

Справді, сучасники згадують про колонки телеграм співчуття, які публікували день за днем газети т. зв. прогресивного напрямку [1156, с. 11]. Як на ті часи, коли преса була головним інформаційним каналом для населення, це була слава. Але також і засіб самореклами: телеграми підписувалися, і таким чином автори могли заманіфестувати своє ставлення до резонансної події. Отже, в цьому сенсі смерть Караваєва продемонструвала його значимість – у променях його слави могли погрітися й інші політики, набути популярності інші політичні сили. В Катеринославі прибув один із лідерів Трудової групи в 1-й Державній думі Павло Анікін (депутат від Саратовської губернії), від Трудової фракції у чинній на той час 3-й Думі – депутат Олексій Мягкий, з вінками і відповідними стрічками; мусульманська фракція також надіслала свої співчуття [1156, с. 7-9].

Олексій Мягкий був присутнім на похороні від імені думської фракції, але все ж не від усієї Думи – отже, в даному разі про загальноросійське виявлення любові і пошани не йдеться. Проте в масштабах Катеринослава приватна в побутовому сенсі справа дружини колишнього депутата Караваєва Ольги Григорівни перетворювалася на суспільну, ба навіть до певної міри на театральне дійство, яке було важливо не пропустити. Автори спогадів оцінюють приблизну кількість людей на похоронах Караваєва у 50 тисяч (третина тодішнього населення міста – *О. К.*) [1156, с. 15], світлини, вміщені в збірнику, підтверджують – народу було дуже багато. Про народний характер

похорону свідчить демократичний склад його учасників: у натовпі не видно ні блискучих мундирів, ні нарядних суконь, ні колясок або екіпажів.

Якщо до цього додати ще опис проводів лікаря Караваєва на Катеринославському вокзалі 10 лютого 1907 р. після обрання його депутатом Державної думи, коли робітники залізничних майстерень, закінчивши роботу, «обліпили і вокзал, і вагони», велелюдні мітинги на всіх станціях в межах Катеринославської губернії, організовану робітниками охорону від можливого замаху на депутата аж до вузлової станції Синельникове [1156, с. 47] – виjde яскрава, але доволі типова картина взаємного єднання «народу» і «захисників народу».

Сюжетами з агіографічної, а почасти й апокрифічної літератури видаються місця в споминах, у яких підкреслюється народне походження небіжчика і його «близькість до народу». На виборах випускник Медико-Хірургічної академії, лікар у докторському званні Караваєв проходив як депутат селянського походження. Це полегшувало спілкування з народом, якого рано осиротілий хлопець, що змалечку зазнав злигоднів, ніколи не цурався (на канікулах працював або фельдшером, або в полі з робітниками-селянами), та робило авторитетнішою позицію в середовищі трудовиків.

Він – успішний, знаний, популярний думський діяч. Як народний депутат Караваєв міг телефонувати пізно ввечері до прем'єр-міністра Столипіна, вимагати з'єднання від незвичних до такої наполегливості телефоністок, домагатися таки свого (відміни смертної кари для кількох земляків) і т. п. [1156, с. 49]. Після Думи – лікар Караваєв з непевним становищем у лікарні для бідних на Чечелівці в Катеринославі, небагата приватна практика і загалом зовсім інше життя і можливості, ніж у залах і коридорах Таврійського палацу. Спроба знайти відряду в суспільному житті (остання фраза – «Дайте мені проект народного дому» [1156, с. 6]) наражалася на жорсткий опір бюрократії – період реакції, владної і брутальної зловтіхи. І нарешті – погрози і ненависть від того ж народу. Вірніше, іншого – того, хто називав себе «істинно-руським народом».

Караваєв, природно, не міг знати тих двох, що двічі протягом дня приходили в його дім під приводом необхідності викликати лікаря до хворого брата і таки застали його ввечері та вбили. Але, будучи важко пораненим, ще в своїй квартирі він скаже: «Мене вбили союзники за мої лекції на Амурі» [1156, с. 5] (одному з робітничих селищ). В лікарні говоритиме подібне ж: вбили союзники за діяльність у Державній думі. Автори спогадів однозначно впишуть убивство Караваєва в один ряд з убивствами думських депутатів Герценштейна та Іоллоса, стверджуючи, що воно було спровоковане його діяльністю як громадського діяча і думського депутата в сфері захисту інтересів селянства і єврейських прав [1156, с. 82]. Селянські інтереси не надто цікавили міських чорносотенців, а от єврейські, як відомо – дуже. Особливо у зв'язку з революційними подіями, оскільки в той час побутувала формула: головні вороги Росії – «студенти, жиди і поляки». Про революціонерів не говорилося, оскільки, з точки зору урядових сфер, усі вони були «відомої національності» [1495, с. 67]. Та і в неурядових сферах в цьому плані доходило подекуди до шизофренічних явищ, коли, за спогадами К.Квітки, приват-доцент Одеського університету Куриловський висунув у 1908 р. до Лесі Українки своєрідні звинувачення, що вона, «...очевидно, жидівка і всякими «Кассандрами» навмисне затуманює голови українцям і відволікає їх думку від рідної історії» [1179, с. 558].

Дещо зверхньо-зневажливе ставлення ліберальної інтелігенції до загрози, яка йшла від правих радикалів із замашками карних злочинців, було не завжди виправданим. Твердження Олександра Кізеветтера восени 1906 р. про те, що «чорносотенна реакція більше галаслива, ніж небезпечна» [933, 1906 г., 2 нояб.], було вірним не для всіх. А грайливий віршик про те, що депутата, відданого інтересам народу, знайти важко, бо «...Те – отмечены коморрой, / Тем – попы грозят гоморрой / Подняли содом» [933, 1906 г., 4 нояб.] у світлі майбутніх політичних вбивств виглядав зловісним.

Мало що можна сказати про Караваєва у зв'язку з українським національним рухом. І в спогадах, і в його думських промовах (зокрема, з

аграрного питання – він говорить про ситуацію з землею в Україні, але також і в Сибіру, і в Європейській Росії в цілому) загалом не йдеться про те, що називають національними ідентитетами [1510, с. 6]. Єдина його справа у цій царині, що пережила засновника, це «малоросійська любительська трупа» в Катеринославі, що теж може бути віднесене до певних маркерів етнокультурної ситуації, чи символічної презентації української ідентичності в мультикультурному місті [1156, с. 24; 1221, с. 101].

А проблема в цілому, актуалізована обставинами смерті думського депутата Караваєва – народної любові і народної ненависті, актів визнання і пошанування, терористичних актів стосовно відомих свого часу діячів, тим більше думських депутатів, їхнього дійсного впливу на суспільно-політичні і соціокультурні процеси на місцях, способів легітимації певних політичних сил або політичних чи корисливих спекуляцій на їх імені – і надалі залишається актуальною.

Ще один відомий катеринославський депутат, Григорій Петровський, зробив за радянських часів непогану державну кар'єру [1541, с. 376-379]. Завдяки заслання після відмови голосувати за військові кредити він (разом зі своїм попередником за думським представництвом від катеринославських робітників, членом репресованої соціал-демократичної фракції 2-ї Думи Іваном Нагих), стане ще й членом Всесоюзного товариства політкаторжан і заслано-поселенців. Правда, Петровський отримав членство у престижній організації майже на чотири роки раніше (Петровський – з квітня 1925 р., Нагих – з грудня 1928 р.) [318, л. 1-30; 319, л. 1-8]. Нагих, своєю чергою, також мав солідні підстави для такого членства – окрім іншого, був на Ленських золотокопальнях під час страйку у 1912 р. та брав участь в роботі слідчої комісії [1014, с. 151].

По різному велося депутатам з маєтностями. Свого часу, в середині XIX ст., рід Капністів, укорінившись у Хорольському і Кременчуцькому повітах Полтавської губернії, за прикладом можновладців, які набували нерухомість у Криму поближче до літньої резиденції імператора, зробив те

саме й потурбувався про внесення до дворянських книг Таврійської губернії. При цьому дворянство капітана Іллі Капніста засвідчував дворянський предводитель губернії Іван Капніст [183, арк. 2-9].

Кримські маєтки любляли і аристократи, і демократи. Характерний штрих із ранньої історії кадетської партії: «Засідали спочатку у їдальні вдома у Петрункевича, чоловік 20 за столом, багате частування і небачені у Петербурзі фрукти із маєтку С. В. Паніної [...] у Криму» [1427, с. 9]. Були й інші зразки ставлення до життєвих благ у Криму. Один із кадетів-українців, Іван Прісецький, засланий свого часу до Сибіру за «ідеї визволення Малоросії», член Полтавського губернського комітету Конституційно-демократичної партії, член кадетської фракції і першодумської Української громади, можна думати, розпорядився своїм майном інакше. Після розпуску 1-ї Державної думи він хворів і жив на дачі в Алупці. По його смерті 27 квітня 1916 р. спадкоємці передали її Полтавському товариству боротьби з туберкульозом, і на дачі Прісецького було влаштовано невеликий санаторій для вчителів земських шкіл Полтавської губернії [799, с. 499].

Неоднаково склалася доля депутатів-дворян, які підписали Выборзьку відозву. Починалося з дрібних причіпок. Так, за свідченням газети «Киевские отклики», колишній депутат від Харківської губернії Федір Іваницький, землевласник Зміївського повіту, «...за постановою губернатора був висланий за межі губернії. Справник запропонував Іваницькому передати йому свій паспорт і отримати прохідне свідоцтво. Іваницький не виконав вимоги. Складено протокол» [1586, с. 73]. У другого відомого депутата від Харківської губернії Миколи Ковалевського, продовжує газета, поліція, наскочивши до його маєтку в супроводі ескадрону драгунів, розігнала гостей-селян, що зібралися послухати розповіді про Думу [1586, с. 74].

Такі заходи, в принципі, дворяни-землевласники могли ігнорувати. Тому далі, окрім звинувачення за карною статтею, стосовно них були вжиті у деяких випадках засоби соціального і морального характеру, які вже могли вплинути і на подальшу політичну долю, і навіть на матеріальні статки, оскільки могли

зашкодити службовій кар'єрі того, до кого застосовувалися. Йдеться про «позбавлення дворянства» за дії, що «безчестять» дворянина. Саме так трактувалися ліберальною пресою рішення окремих губернських дворянських зборів по виключенню зі свого складу дворян-думських депутатів, які підписали Виборзьку відозву. Вочевидь, таке трактування було елементом політичної боротьби.

Справді, у Зводі законів про стани 1899 р. існувала відповідна стаття, котра передбачала можливість виключення зі складу дворянського зібрання дворянина, що здійснив безчесний поступок, який став усім відомим, допоки той не виправдається [814, с. 98]. Тобто тут не йдеться про те, що називається зазвичай повною «поразкою в правах» (губернатор, наприклад, хоч би він і був поміщиком у губернії, якою керував, не мав права бути членом дворянського зібрання цієї губернії) [814, с. 71]. Таке рішення жодним чином не заважало порушнику залишатися дворянином. Але такий акт містив оцінку, моральний осуд, позиціонування тих чи інших губернських дворянських товариств і давав можливість, зрештою, пропагувати свої політичні погляди дворянам, що не були думськими депутатами, але були не проти ними стати. Характерним є висвітлення ходу дворянських зборів Харківської губернії 2 жовтня 1906 р. кадетською пресою, де об'єктивний виклад ходу зборів поєднується з суб'єктивною назвою [933, 1906 г., 11 окт.] та визнанням ненормальності ситуації, коли «...аграрії з дворянства сміливо виключають зі свого середовища людей, які становлять гордість країни» [933, 1906 г., 25 окт.].

Небезінтересна технологія прийняття таких рішень. Отож, після вичерпання основного порядку денного голова вищезгаданих зборів харківського дворянства Фірсов* поставив питання про постанову екстрених зборів куп'янського повітового дворянства і доповідь депутата тих зборів про застосування статті 165 тому IX Зводу законів 1899 р. до дворян-колишніх думських депутатів, які підписали Виборзьку відозву. Фірсов відкинув

* Йдеться про Георгія Фірсова, депутата 1-ї Державної думи від Харківської губернії, що входив до групи мирнооновленців. У подальшому – депутат 4-ї Думи від Воронежської губернії, октябрист. Мав великі земельні маєтності і входив до складу дворянських товариств обох названих губерній.

пропозицію балотувати це питання без обговорення, про що лунали вигуки із залу, і надав слово двом учасникам губернських дворянських зборів. При цьому депутат із Ізюмського повіту Арцибашев трактував підписання відозви дворянами-депутатами як прояв свободи поглядів, гарантованої Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Натомість виступ Петра Неклюдова з Вовчанського повіту за змістом нагадував суцільну лайку і зводився до того, що для таких дворян покарання тримісячним ув'язненням згідно зі ст. 129 Карного Уложення недостатньо, бо вони – зрадники, порушники присяги, і ув'язнення – це тільки «нова квітка у вінку їхньої ганебної слави...», і що з ними треба вчинити, як старий Бульба зі своїм сином, принаймні, заповідати їм громадську смерть і т. п. Балотуванням Миколу Гредескула виключили зі складу дворянського зібрання 125 голосами «за» і 24 «проти», Георгій Лінтварьов мав відповідно 127 проти 12, Михайло Деларю 123 проти 21, Микола Ковалевський – 128 проти 18, а Федір Іваницький – 129 проти 7. Різnobій при підрахунку голосів (можливо, хтось утримався. не голосуючи) не заперечує того факту, що це балотування показало повну підтримку депутатами Харківського губернського дворянського зібрання точки зору Неклюдова, цілком згідною з урядовою точкою зору на цю відозву. Але варто наголосити при цьому, що це було все ж *внутрішньо дворянське, корпоративне* рішення. Петро Неклюдов, можливо, таким чином почав серед дворянства свою виборчу кампанію і майбутню успішну думську кар'єру, оскільки він у подальшому стане депутатом 3-ї і 4-ї Державної думи. «Задоволені результатом, пп. дворяни зустріли оголошення його аплодисментами», закінчує безіменний автор свою кореспонденцію [933, 1906 г., 11 окт.].

Політична ситуація змінювалася маятникоподібним чином. Дещо раніше, у січні 1905 р., інформація про переслідування дворян, навіть короткі рядки: «Виключені з придворних списків камер-юнкерів колишній чернігівський предводитель дворянства Муханов і редактор «Права» Володимир Набоков» [933, 1905 г., 25 янв.], говорила про значні шанси цих людей серед ліберально налаштованого дворянства на всякого роду виборах, і це

підтвердили перші вибори в Державну думу. Олексій Муханов, власне, давно був «білою вороною» для петербурзьких властей. Розгром «фронди» у Воронезькому земстві в жовтні 1902 р. мав негативні наслідки і для щойно обраного в Чернігівській губернії предводителем дворянства Муханова. Як зазначалося в одному з радянських досліджень взаємин дворянства і влади, Олексій Муханов іще нічого негожого з точки зору режиму не встиг зробити, але майже відразу після його обрання кандидатом на посаду предводителя 6 жовтня 1902 р. губернатор у секретній доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх зобразив Муханова «прислужником лібералів», котрі нібито верховодили у дворянстві і земстві. За спеціальною доповіддю міністра Плеве імператорові, врозріз із давно усталеною традицією, замість Муханова був затверджений предводителем дворянства інший кандидат, який набрав меншу кількість голосів, але був абсолютно лояльним у політичному відношенні [1545, с. 47].

Щойно наведений приклад із Неклюдовим ілюструє якраз зворотний хід маятника: після третьочервневого закону більших шансів набували монархічно налаштовані консерватори, хоч явні *урядові* переслідування дворян (як-от у випадку з Мухановим) не зовсім прихильно сприймалися дворянським загалом. Можливо, причиною тут була корпоративна солідарність, за станом речей притаманна цьому станові, або хоча б її залишки. Зустрічалися й досить радикальні прояви такої солідарності. Так, тульський дворянин інженер-технолог Михайло Левицький надіслав листа предводителю дворянства Тульської губернії: мовляв, дізнався, що надзвичайні губернські дворянські збори позбавили земських і дворянських виборчих прав і виключили з дворянських списків Сергія Муромцева, чесність якого визнана усім цивілізованим світом, і на цій підставі попросив його також виключити з дворян «і причетним до дворянського життя Тульської губернії надалі не вважати» [933, 1905 г., 25 янв.]. Проте такого роду вчинки з осені 1906 р. були швидше виключенням. На земських виборах верх брали праві, на їхню ж користь були прогнози на перемогу в думських виборах, які передбачалося

провести ще до Різдва, тобто в кінці грудня 1906 р. Дворяни «у своєму середовищі» продовжували переслідувати тих, хто підписав Виборзьку відозву (якраз з'явилася інформація з Перемишля: 17 дворян подали заяву губернському предводителю дворянства про виключення з губернського зібрання колишнього члена Думи поміщика князя Урусова [933, 1906 г., 24 окт.]). Істеричні нотки з'явилися навіть у поведінці навіть вищих дворянських кіл. Резонансним (включеним до телеграм Санкт-Петербурзького телеграфного агентства) став інцидент із камер-юнкером Сабуровим – колишнім ліцеїстом, який на щорічній ліцейській вечірці підняв тост за колишніх викладачів, у т. ч. недавнього голову Думи професора Сергія Муромцева і колишніх вихованців ліцею, членів Державної думи Івана Пустошкіна і Миколи Андрєєва, за що «зазнав образи шляхом насильницьких дій». Пахло дуелями, проте Рада ліцею засудила насильників, і інцидент вдалося залагодити. Про серйозне ставлення не те що до самих виборжців, а й до дворян, що якимось чином підтримували їх, свідчить одна зі справ архівного фонду Київської судової палати. Типова назва «Справа про звинувачення...» мала не зовсім типове продовження. Дворянин Батуринський у вересні 1907 р. був звинувачений не за революційну діяльність, агітацію серед селян чи якісь інші антиурядові або карні дії, а за те, що, головуючи на засіданні Городянських повітових земських зборів (Чернігівська губернія) дозволив виступити гласному цих зборів дворянину Миклашевському. Кримінал полягав у тому, що Микола Миклашевський був притягнутий до слідства у справі про складання Виборзької відозви депутатів першої Державної думи «Народу від народних представників» [799, с. 373].

Проте, як би не було важко антиурядово налаштованому дворянству, воно залишалося привілейованим станом, навіть перебуваючи в опозиції.

Цього ніяк не можна сказати про ситуацію з колишніми депутатами із селян. Тогочасна преса рясніла повідомленнями про їх переслідування, особливо тих, хто був причетний до Трудової групи. Переслідування стосувалися насамперед активних членів Думи, які свого часу принесли чимало

клопоту місцевим властям. Харківське видання «Южный край», зокрема, повідомляло таке: «В Орловській губернії, у селі Дядькові спіймано психічно хворого, при якому знайдена карточка, яка засвідчувала, що це – колишній член Думи від Катеринославської губернії, Лисенко. Хворий бігав з криком: «Мене переслідують озброєні, рятуйте!...» Прийнятий за злодія, Лисенко був побитий міліціонерами Мальцевського заводу» [1586, с. 68].

Колишній безземельний селянин, колишній парафіяльний учитель з-під Маріуполя Іван Лисенко був членом Аграрної комісії у 1-й Думі [693, с. 1075], підписав заяву про розслідування злочинів посадових осіб [692, с. 448] і Виборзьку відозву – не вельми приємний для влади тип. Свого часу відбував військову повинність у Варшаві; трохи бачив світу, – відтак, з огляду на те, що нам відомі роки його життя (1871-1933) [799, с. 336], але не відомі обставини смерті, можна сказати тільки, що свою «психічну хворобу» він якось пережив. А можливо, не було ніякої хвороби: подібний прийом ухиляння від судового переслідування був досить звичною справою. Лисенко, як і практично усі інші депутати, що підписали 10 липня 1906 р. у Виборзі відозву, був засуджений до тримісячного ув'язнення за ст. 129, ч.1, пп. 51 і 3 Карного Уложення.

Дієву допомогу поліції у переслідуванні колишніх депутатів-першодумців надав Союз руського народу, що організував, за свідченням досить респектабельних «Біржових відомостей», «за допомогою спеціальних агентів дослідження минулого життя і діяльності колишніх членів Державної думи, переважно трудової групи» [1586, с. 68]. У серпні-жовтні 1906 р. переважно з цієї групи було арештовано близько 20 осіб, у т. ч. колишній депутат від Таврійської губернії Семен Притула та колишній депутат від Київської губернії Семен Френкель. Френкеля арештували прямо в Умані на вокзалі. Його справа, призначена для розгляду на 12 вересня 1906 р., була відкладена, а за визволення з-під варти внесено заставу у 10 тис. руб. [1586, с. 69-71]. Наразі невідомо, ким була внесена така застава, але Френкель користувався корпоративною підтримкою уманських лікарів. Його долею

також не раз доводилося опікуватися Павлові Чижевському, який просив захисту для цього лікаря у кадетського керівництва.

За відомостями газети «Речь», колишній депутат від Чернігівської губернії Іван Тарасенко змушений був вести нелегальний спосіб життя, щоб уникнути арешту. Не встиг він повернутися із Санкт-Петербурга на батьківщину до м-ка Вороніж Глухівського повіту, як жандармський полковник Рудов віддав наказ місцевій поліції заарештувати його, що б там не було. Поліція, втім, не встигла виконати цього наказу і натомість затримала його брата [1586, с. 72]. Тарасенко був сільським старостою, волосним писарем, друкувався в київських і полтавських газетах, розміщував прозу й вірші в українських журналах [799, с. 605], і, очевидно, було кому попередити його про можливий арешт. Зрештою його таки арештували, але при цьому відбулося збройне зіткнення представників влади з селянами, що намагалися його звільнити [799, с. 605]. Вже на початку січня 1907 р. в «Раді» бачимо статтю про другі вибори, підписану «Колиш. Деп. Держ. Думи Ів. Тарасенко», отождніючи надто страшного з колишнім депутатом, принаймні, у той період, не сталося.

Не без гумору описував обставини свого арешту неназваний «депутат-чернігівець», можливо, той-таки Тарасенко. Але тут про бійку з його приводу не йшлося – просто козаки з нагаями «запросили» його прийти до осавула «з опухлим рилом», той змусив говорити стоячи (депутат за набутою в Петербурзі звичкою взяв стільця): мовляв, Дума розбалувала, і поглянув на козаків біля дверей. До нагаїв не дійшло, прийшов справник, сіли з осавулом до горілки, колишній депутат при цьому мав розповідати подробиці думського буття – за що кричали на Павлова, Гурка, розпитували про Стишинського, Щегловітова, – доки зрештою не відвели у арештантську [1586, с. 68].

До речі, деякі депутати, особливо зі столичного істеблішменту, ставилися до арешту за підписання Виборзької відозви і тримісячного ув'язнення як до своєрідної політичної реклами. Принаймні, так можна трактувати чи не театральні мізансцени, коли об'єкти фіксує примкнуті багнети на гвинтівках

конвойних солдатів, добродіїв у котелках і циліндрах, що прийшли так одягнуті у тюрму, робітника в тужурці в супроводі дівчинки-підлітка, або приїзди кінною коляскою у в'язницю «Кресты» в Петербурзі, з чималими кофрами на прольотці, в супроводі журналістів і фотографів [799, с. 305, 395].

Це не означає, що в'язниця була медом, особливо у провінції. Після стихійних велелюдних проводів до воріт тюрми у Костромі, за спогадами одного з депутатів, у самій в'язниці у них відібрали домашній одяг, змусили спати на голих дошках при відсутності вікон у камері за умов холодної погоди, і загалом були схильні до знущань, аж доки колишнім депутатам вдалося поінформувати про те все колег на волі. Тільки після втручання Головного тюремного управління з Петербурга, не зацікавленого у зайвому нагнітанні пристрастей, вдалося вгамувати самоуправство місцевого губернатора, члена СРН Веретенникова, з чієї ініціативи і були створені такі умови, і ситуація нормалізувалася [992, с. 77-78].

Тож селян, не захищених впливовими друзями на волі, можна зрозуміти, коли вони не надто поспішали до в'язниці, хоча б навіть тільки на три місяці. Іноді селяни самі не давали на поталу своїх депутатів. Газета «Степ» приводить таку історію: у с. Жабокрич Балтського повіту Подільської губернії з'явився урядник зі стражниками, щоб арештувати колишнього депутата-селянина (газета не називає прізвища, а повіт, очевидно, названо помилково. Найбільш вірогідно, що йдеться про депутата Андрія Рибачка, селянина м-ка Жабокрич Ольгопільського повіту Подільської губернії [799, с. 539; 1098, с. 392]. Селяни навідріз відмовилися «видати свого посла», і урядник, з огляду на грізний настрій натовпу, визнав за краще піти. Один же зі стражників, бажаючи показати начальству свою старанність, мав намір силою арештувати колишнього депутата, щоб відвезти його у в'язницю. Розлючений натовп убив стражника. На місце події викликані війська... [1586, с. 72]. Якихось підтверджень аж таких радикальних дій селянства нам не зустрілося. До того ж, з огляду на плутанину з повітами, цілком можливо, що кореспондент міг наплутати і з подіями, – але (пам'ятаємо про подібний, хоч і без убивства

стражника, випадок із Тарасенком) випадок у якійсь частині імовірний. Хоча реакція суспільства на розпуск Думи була в цілому стримана: історик та один із кадетських лідерів Павло Мілюков з гіркотою зазначив, оглядаючи порожні вулиці Санкт-Петербурга 8 липня 1906 р., в день оголошення про закриття Думи, що у подібній ситуації «Самі камені бруківки на паризьких вулицях уже спрямовувалися б на барикади. Люди збиралися б, шуміли, діяли, щоб відстояти здобуту боротьбою свободу» [992, с. 76].

Як бачимо, в окремих випадках ситуація могла набувати і вельми гострих форм. Особливо у відносно малих спільнотах, як-от сільська громада, коли вона відчувала несправедливе ставлення до себе та до свого обранця, і була до того ж налаштована революційно. Але психологія натовпу, як відомо, річ непевна. Циркулювали чутки, що від таємничого підпалу згоріло майно подільського депутата Штефанюка. Очевидно, тут брали гору якісь темні сторони селянської свідомості, яких не бракувало [см., напр.: 1602, с. 51]. Це могла бути і заздрість, і мстиві відчуття внаслідок розчарування в покладених на нього надіях (вище йшлося про те, що деякі навіть плакали, проводжаючи його в Думу – вочевидь же, не з жалю про від'їзд волосного судді Штефанюка, а з надією на землю, яку він мав добути у тій Думі).

Доконаним фактом є те, що селян і робітників, на відміну від дворян, не обирали вдруге чи втретє. На четвертих виборах у Волинській губернії селяни відкрито заявили депутату 3-ї Думи Матвію Андрейчуку, що він «достатньо уже збагатився» і провалили його [282, л. 25]. Хоча у тій же Волинській губернії, за інформацією газети «Волынь», свого часу були і прояви активної підтримки Думи. Зокрема, у с. Сокуля Луцького повіту місцевий священик, виконуючи вказівку свого начальства, у промові з приводу розпуску Думи намагався дезавуувати Виборзьку відозву і очорнити Думу. Селяни, вислухавши, натовпом відправилися до священика, винесли з села усе його майно, вивели і його самого і наказали йому під загрозою репресій не повертатися у парафію [1309, с. 62]. До такого роду повідомлень відноситься й те, як селяни, коли не вдалося звільнити з-під варті популярного депутата

Оніпка, змусили священників повести молебень за його здоров'я, а хто не хотів – виганяли зі словами «Йдіть до тих, за кого ви молитесь і від них їжте хліб» [1562, с. 41].

Звісно, важко перевірити такого роду інформацію, можливо упереджену, коли бажане видається за дійсне, однак можна говорити про далеко не однозначне сприйняття різними групами населення, як-от у даному випадку селянами, долі Думи і окремих її депутатів.

Тодішня преса демонструвала непогану обізнаність із рішеннями охоронних органів та губернської адміністрації. Зокрема, було оприлюднено телеграму заступника директора Департаменту поліції від 13 вересня [1906 р.] начальнику Харківського охоронного відділення з вимогою арештувати за поданням катеринославського прокурора колишнього депутата Державної думи Митрофана Михайличенка, що проживав, за наявними в поліції даними, у Харкові. Була поширена інформація також про те, що в Ніжині розпорядженням чернігівського губернатора колишній член Державної думи Яків Гужовський звільнений зі служби. Закінчується газетна замітка прикметною фразою про *відсутність* під Выборзькою відозвою підпису Гужовського [1586, с. 73]. Це було правдою – ні під основним текстом оригіналу відозви, ні в доданих потім у формі особистих заяв, окремими записками чи телеграфом проханнях поставити підпис того чи іншого депутата, підпису Гужовського немає [317, л. 20-57]. Але ця фраза робить ніби само собою зрозумілою основну причину переслідувань колишніх думців. Гужовський, втім, мав «підходящу» біографію: служив страховим агентом Ніжинського повітового земства, був сільським учителем, в юності був пов'язаний з «Народною волею», як член ревізійної комісії брав участь у розкритті зловживань і розтрат в повітовій земській управі, заснував ряд гуртків для самоосвіти. На момент виборів у Думу відбував тюремне ув'язнення [799, с. 152; 924, 1906 р., 20 верес], був випущений тільки за настійливими вимогами виборщиків і т. п. Отже, тепер було досить і того, що Яків Гужовський був «колишнім» депутатом Думи. Більше того – видавалося

так, що депутатство (та ще й підписання численних запитів про порушення громадянських прав і заяви про законопроект щодо недоторканості депутатів Думи [693, с. 888]) було обставиною, яка тільки обтяжувала «гріхи молодості».

Біографії депутатів, життєвий шлях яких відомий до кінця, подають різні варіанти подальшої самореалізації людини та її кінцевої долі.

Довгий час поневірявся по судах черкаський робітник Захар Вировий, у залежності від ситуації в численних заявах і проханнях іменуючи себе то «селянином», то «робітником», то «членом Державної думи». Микола Біляшевський у 1916 р., як Уповноважений комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст за дорученням Особливо уповноваженого цього ж комітету барона Федора Штейнгеля займався постачанням для 9-ї армії дров, колісної мазі, шкіри для ушивальників тощо [146]. Інший черкащанин, Трохим Нестеренко, за часів радянської влади колишнього депутатства не приховував, але підкреслював, що був переконаним борцем проти «українського шовінізму», й став зрештою директором міської лазні [270, арк. 1-70]. Професор Щепкін пристав на бік більшовиків, був «червоним професором», і його вбили «білі». Професор Вязигін залишався переконаним монархістом, і його вбили «червоні». Василь Шульгін і Анатолій Савенко після жовтня 1917 р. – активні учасники Білого руху. Шульгін – один із організаторів Добровольчої армії; створив у Києві підпільну інформаційну організацію «Азбука», члени якої згодом виконували розвідувальні функції в інтересах Доброармії [799, с. 709]; Савенко – один із головних співробітників розвідувальної служби армії (Осваг), член Ради державного об'єднання Росії, а після заняття Києва білими військами – начальник Київського відділу пропаганди [799, с. 544].

Священик Михайло Митроцький переховувався від радянської влади у рідного брата десь поблизу Твері – знайшли й репресували обох. Михайло Родзянко в еміграції писав мемуари виправдовувального характеру та потерпав від неприязні оточення, котре бачило в ньому головного винуватця краху імперії. Соломон Крим ще за царських часів купив маєток біля Тулона, куди й

емігрував свого часу, назвав його «Крим», вирощував там виноград і писав книжки на аграрну тематику.

Семеро колишніх думських депутатів у різний час входили до складу Української Центральної Ради. Членами першого її складу стали Андрій Вязлов, Володимир Шемет і Федір Штейнгель; другого – Микола Біляшевський, Микола Рубісов, Павло Чижевський, Володимир Шемет (вдруге) та Ілля Шраг. До третього складу УЦР потрапили тільки двоє депутатів, обидва обрані вдруге – Біляшевський і Шраг [791, с. 206-227], та займали різні посади в уряді.

Цікаво, що четверо з них (Вязлов, Чижевський, Шраг та Штейнгель) мали ще й членство у масонських ложах «Київська зоря» та «Правда» [1520, с. 208, 877, 905, 908]. Одним із ініціаторів відродження масонських лож в Росії у 1907-08 («Полярна зоря» в Санкт-Петербурзі і «Відродження» в Москві) став Максим Ковалевський. Василь Кочубей був членом Капітулу «Астрея», ложі «Астрея», і т. зв. Англо-Саксонської ложі, а Соломон Крим – ложі «Полярна зоря» (усе – в Парижі) [1520, с. 403-404, 426, 439].

Доля переважної більшості депутатів, обраних від губерній Наддніпрянської України, залишається невідомою.

Таким чином, доля думського депутата після закінчення повноважень значною мірою визначалася його соціальним становищем, ступенем лояльності чи опозиційності до влади, активністю думської й поза думської діяльності, рівнем підтримки суспільства. Важко порівнювати ситуацію з особистою долею дворянина з великими статками, бідного селянина, позбавленого іноді підтримки власної сільської громади чи робітника, за яким стояла партійна організація. Часто успіх за царського режиму змінювався переслідуваннями за радянських часів, і навпаки – колишні проблеми з попередньою владою служили доказом лояльності до нової влади. Факт членства в Думі або сприяв життєвому успіху, або створював проблеми чи навіть призводив до трагічних наслідків. Частина українських депутатів використала набутий в Думі досвід при організації роботи Української Центральної Ради. Політична боротьба

могла продовжуватися і в еміграції й також впливати на долю людини. У кожному разі депутатство в Думі Російської імперії з часом ставало неординарним фактом особистої біографії кожного окремо взятого депутата, через призму якої яснішою стає історія суспільства в цілому.

У висновках до розділу можна зазначити, що на початку ХХ ст. в життя значною мірою провінційного українського суспільства, що жило переважно особистими інтересами – індивідуального існування, кар'єри, ринкових цін, проблемами транспорту, розваг тощо стрімко увірвалися накинута ззовні зміни. З одного боку, революційні події в столицях і крупних містах, а з іншого – реакція на них бюрократичного правління, одним із проявів якої буде започаткування Державної думи, подалу, але неухильно змінюватимуть і самовідчуття обивателя. Воно еволюціонуватиме у напрямку громадянськості, чому сприятиме і суспільна самодіяльність у вигляді утворення різноманітних союзів, і державна воля по організації виборчого процесу і скликання Державної думи. Все це трансливалося в суспільство переважно друкованими засобами. Провінційна преса подавала широку опосередковану інформацію про події у імперії і краї, відтак впливаючи на соціальний і політичний вибір своїх читачів, сприяючи перетворенню виключних спочатку явищ (думський процес) на поширені, а потім і буденні й демонструючи взаємозв'язки приватного і публічного життя жителів імперії у конкретній територіальній і часовій локалізації. Газети будь-якого спрямування забезпечували інформаційну підтримку потенційним кандидатам у депутати та служили важливим легальним каналом зв'язку депутатів зі своїми виборцями, зрозуміло, висвітлюючи діяльність «своїх» у вигіднішому світлі. Водночас поширювався досвід публічної діяльності, участі дедалі ширших верств населення в політичних процесах на легальній організованій основі.

Для багатьох із мешканців наддніпрянських губерній думське депутатство стане зоряним часом, який давав їм небачений досвід спілкування з колегами з інших регіонів імперії, політиками й вищими посадовцями. Цей досвід сприяв як громадянському, так і національному самоусвідомленню

думських обранців, а через них трансливався на ширші кола населення українських губерній Російської імперії початку ХХ ст., що мало подальші впливи на розвиток суспільних подій. Влада намагалася контролювати зв'язки депутатів з населенням, вдаючись до репресивних заходів, проте пересічні обивателі дедалі більше усвідомлювали свої громадянські права, що знаходило прояв у фактичному запереченні існуючої раніше монополії дворянства і бюрократії на заняття політикою.

Депутатський корпус формувався з людей із різних соціальних груп – як елітних, так і маси населення часто з небуденними життєвими долями, непересічним характером і яскравими особистісними рисами. Вони достойно представляли наддніпрянські губернії, репрезентуючи край на імперській політичній арені та вільно чи не вільно його пропагуючи. Доля депутатів після закінчення каденції залежала від соціального походження, середовища, ступеню лояльності чи опозиційності до уряду та підтримки населення. На загаль дворянам велося простіше ніж селянам чи робітникам, колишнім членам Державної думи. Революційні події 1917 р. також внесли корективи у долю депутатів: хтось стане членами УЦР, хтось підтримає радянську владу, хтось складе голову в ході громадянської війни, а хтось зробить кар'єру вже у радянські часи. Депутати Державної думи Російської імперії, таким чином, віддзеркалювали долю всього народу в часи бурхливих суспільних трансформацій початку ХХ ст.

ВИСНОВКИ

Період початку ХХ ст. у Російській імперії, багатий на бурхливі революційні події та реформаційні перетворення, є дуже динамічним та добре надається для вивчення цілої низки проблем, пріоритетних для сучасної історичної науки з її акцентуванням на «людському вимірі» історії. В цьому сенсі поява та діяльність імперського представницького органу – Державної думи – становить широке поле для досліджень змін у соціальній структурі, поведінці та системах цінностей різних груп і верств населення, процесів суспільної диференціації, соціальної мобільності тощо як на персональному рівні (бо виборча процедура й думська діяльність передбачає персоніфікацію), так і на рівні груповому і класовому.

Аналіз розвитку попередньої історіографії, критичний перегляд джерел, проблем та інтерпретацій дозволили сформулювати новий предмет дослідження, який залишався досі в тіні дослідницької уваги. Якщо Державна дума, за європейськими нормами, трактується як нижча палата парламенту, то склад корпусу її наддніпрянських депутатів може бути розглянутий як персоніфікований «зріз» суспільства України початку ХХ ст. Це важливо для оновлення політико-культурних орієнтирів сучасного українського суспільства і перегляду стереотипів історичної свідомості.

Варто відзначити, що українська проблематика і в думській історіографії, і в джерелах присутня переважно як провінційна чи регіональна. Однак наявні концептуальні схеми, методичні підходи та дослідницькі техніки, існуючий корпус літератури та значний репрезентативний комплекс джерел дозволяють вирішити поставлені завдання і розкрити тему дослідження. Його розробка сприяє подоланню фрагментації історичного знання на цьому напрямку.

Започаткування думського (парламентського) процесу, під яким розуміється заснування, формування та функціонування Думи, стало каталізатором зрушень у бік громадянського та національного

самоусвідомлення пересічних обивателів, у т. ч. населення губерній Наддніпрянської України. Аналіз основних соціокультурних та політичних характеристик цього складу дає можливість реконструювати систему суспільних і політичних цінностей населення України того часу, його місце і роль в урядовій стратегії збереження та зміцнення самодержавної Російської імперії, зрозуміти еволюцію взаємин по лінії «влада і суспільство» в нових умовах. Вивчення думського процесу початку ХХ ст. у його переломленні стосовно наддніпрянських губерній, здійснене під таким кутом зору, є новим в історичній науці, відповідно й його результати закономірним чином відрізняються новизною на цій ділянці дослідницької роботи.

Обрана модель дослідження змінює усталену оптику вивчення питання, дозволяє розглянути історичний процес «знизу» та створити позитивне знання про минуле українського народу в складі пізньоімперської Росії. Думський процес розглядається як прояв реформаторських зусиль влади, але через призму конкретних людських долі. Думська діяльність трактується як комплексна проблема, що включає соціальні, ідеологічні, програмно-політичні та етико-психологічні аспекти та є суттєвою складовою формування української національної самосвідомості. Реалізація цих концептуальних положень на основі місцевого матеріалу розширює дослідницьке поле і спектр оцінок та висновків у актуальному парадигмальному річищі інтелектуальної деколонізації та робить новий внесок у вирішення важливої наукової проблеми

Підведені підсумки розвитку попередньої історіографії, критичний перегляд джерел, проблем та інтерпретацій дозволили сформувати новий предмет дослідницької уваги та вийти на більш високий рівень узагальнень.

Робота урізноманітнює концептуальні методологічні основи для подальших поглиблених наукових розробок історії вищих представницьких органів Російської імперії, сприяє розумінню непростих взаємин двох великих східнослов'янських народів, українського і російського, змушених (насамперед це стосується українців) в силу історичних обставин довгий час жити в одній державі.

Уперше в історіографії розглянуто процес становлення новочасної парламентської (думської) традиції в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. у тісному зв'язку з «розкріпаченням» політики як особливого виду інтелектуальної і предметно-практичної діяльності, до певного часу монополізованої правлячою елітою Росії. Еволюція російської політики від безконтрольної діяльності бюрократії до різновиду вільної професії, потенційно доступної через вибори кожному цензовому підданому імперії, складає надзвичайно важливий результат формування нової політичної культури і елементів громадянського суспільства в Росії в цілому і на Україні з її давніми демократичними традиціями зокрема.

Думська діяльність депутатів від українських губерній розглянута в цілому як комплексна проблема, яка включає в себе ідеологічні, національні, соціальні, етико-психологічні та програмно-політичні аспекти, що разом утворюють складний суспільно-політичний і соціокультурний феномен. Таке бачення дозволило не лише представити її як прояв модернізаційних процесів, здійснюваних «згори», але й розглянути її через призму конкретних людських доль «знизу», в еволюції взаємин представлених депутатами соціальних і етнокультурних груп з владою і суспільством, як драму протистояння ідей і людей, як процес, що знайшов своє відображення у зміні історико-культурних орієнтирів насамперед соціально активної частини населення українських губерній в контексті загального ходу політичного розвитку багатонаціональної Російської імперії. Новим є і комплексний розгляд думської діяльності як складової частини проблеми формування української національної самосвідомості.

Розглянута у визначеному ключі думська і позадумська діяльність депутатів від українських губерній розширює уявлення про нові політико-культурні грані взаємодії урядового реформаторства і опозиційних, у тому числі національних або «регіонально-патріотичних», сил у контексті процесів, що набирали силу в період перетворень.

Здійснено дослідження загальних характеристик групи діючих осіб історії, що входили до депутатського корпусу Думи Російської губернії від українських губерній, з погляду шляхів здійснення ними політичних акцій, а також шляхів і варіантів мобільності стосовно різних соціальних структур. Особливою соціальною мобільністю при цьому відзначилося українське селянство, вихідці з якого у першому поколінні представлені в Думі вже як професори, судді чи адвокати.

У плані визначення колективного портрету майбутньої депутації від губерній Наддніпрянської України надзвичайно важливими були царські маніфести початку століття, присвячені вдосконаленню державного ладу, і спричинені ними законодавчі акти. Саме діючим тоді законодавством, яке відбивало соціально-економічні і політичні реалії часу, були значною мірою детерміновані соціальні характеристики думських депутатів.

Починаючи з серпня 1905 р., населення губерній Наддніпрянської України отримало нові політичні права і нові можливості соціального авансу. Приводився в дію механізм модернізації соціально-політичного життя, попри бажання чи небажання окремих представників чи груп суспільства і його управлінських структур, і таким чином царська влада на початку минулого століття вільно чи невольно втягувала у політичне життя більш широкі верстви населення, які, користуючись новим законодавством, отримували нові можливості для досягнення своїх інтересів.

Участь у виборах і партійне (фракційне в Думі) структурування депутатів призводило до зростання популярності політичних партій, а все разом призводило до появи прошарку населення, яки займалися легітимною публічною політикою.

Депутатами Державної думи Російської імперії I-IV скликань, обраними від губерній Наддніпрянської України, було 382 особи.

Соціальний склад депутації був неоднорідним за скликаннями й за регіонами. За становим критерієм (за походженням) він у кінцевому підсумку характеризувався наступними показниками: з дворян – 162 депутати з 382

(42,4%), із селян – 152 (39,7%), із духовенства – 35 (9%). 19 депутатів (5%) належали до формованої за рахунок селянської, міщанської та інших верств відносно нової соціо професійної групи (класу) робітників. Таким чином, сесійний зал Таврійського палацу став унікальним місцем у Російській імперії, де на формально рівній основі вступали в безпосередній контакт представники настільки соціально диференційованого суспільства.

У національному плані депутатський корпус, обраний в Наддніпрянських губерніях імперії, складався з представників дванадцяти національностей. Домінуючою групою стали росіяни, на другому місці – українці. Інші національності (німці, поляки, євреї та ін.) були представлені числами на порядок меншими, не налічуючи й десяти осіб кожна, або поодинокими представниками. У віросповідному плані абсолютно переважали депутати з числа вірних православної церкви, але у цілому в складі депутації були представники десяти різних віросповідань.

У віковому й освітньому плані група наддніпрянських депутатів була в основному порівняною з загальноімперськими показниками, проте Наддніпрянська Україна стала єдиним із регіонів імперії, який висунув двох неписьменних депутатів.

Такий соціальний склад депутації, а, отже, і його основні соціокультурні показники, в цілому відповідали урядовій політиці стосовно бажаного складу Думи та характеризували ціннісні пріоритети населення Наддніпрянської України на початку ХХ ст. у їх динаміці. Можна говорити про загалом успішну стратегію уряду й адміністративного апарату на місцях по припиненню революційних проявів у суспільстві і введенні на якийсь час політичної боротьби в парламентське річище, та про соціальний реванш маєтних верств населення на третіх і четвертих виборах, коли робітникам і селянам залишилося практично тільки обов'язкове представництво, захищене законом.

Через усю діяльність Думи, особливо III і IV скликань, червоною ниткою проходять проблеми взаємодії культурних інтенцій народів та імперських стереотипів влади. Це особливо помітно при розгляді польського, фінського

питання, питань інославнох конфесій і ставлення до сектантів. Українська тематика була присутньою в Думі у дещо прихованому і притлумленому вигляді, радше в дискусіях про те, чи є малороси-українці частиною велокоросів, чи вони є «іногородцями», ніж у прямо поставлених у повістку питаннях, як-от питанні про фінську автономію. Зафіксовані в стенограмах та інших думських матеріалах саме у зв'язку з культурою (правом на літературу власною мовою, на освіту, на богослужіння, на вшанування власних культурних світочів та ін.) дискусії є свідченням кристалізації національної ідентичності у їх учасників, яка проявиться в недалекому майбутньому після лютого 1917 р. При цьому соціокультурні характеристики професійних груп наддніпрянських депутатів та їх політичний вибір в Думі показують домінування там носіїв загальноросійських політичних інтересів та ідеологічних уявлень; більшість депутатів – професорів, вчителів, адвокатів, лікарів, священників та інших представників інтелігенції з наддніпрянських губерній, як і обрані тут робітники (а також селяни у 3-й і 4-й Думах) об'єктивно відстоювали загальноросійські інтереси. Це підтверджують також виступи з думської трибуни.

Аграрне питання найактивніше розглядалося Думах I і II другого скликань, де активно проявило себе українське селянство, для якого воно було найближчим і найболючішим. Саме у зв'язку з ним селяни в Думі I та II скликань виступили чи не найпослідовнішими захисниками місцевих інтересів – вже як українських національних. Однак за таким публічним проявом українства стояли нечисленні тоді представники української інтелігенції, як присутньої в Думі, так і з навколдумського оточення в Петербурзі. Українські селянські депутати в Думі III і IV скликань, відсепаровані третьочервневим виборчим законом, відзначалися заслугами перед державою та національною амбівалентністю, однак відстоювали соціально-економічні вимоги українського селянства й були особливо активним при розгляді важливих для селян питань про місцеві суди, всестанову волость і т. п. – тобто демонстрували зростаюче громадянське самоусвідомлення.

У цілому участь українців у парламентському процесі в Росії, – яким би недосконалим він не був, – об'єктивно йшла на користь українському визвольному рухові. Крім елементарного засвідчення самого факту свого існування на політичній (і навіть етнічній) арені Російської імперії та висунення низки власне українських національних вимог, що було особливо важливо в умовах реалізації столипінської великоросійської національної політики, парламентські виборчі кампанії й робота депутатів від українських губерній в Думах сприяли консолідації нації, давали її політично активній частині необхідний досвід для майбутньої національної державотворчої діяльності, сприяли зміцненню національного самоусвідомлення цілого народу.

Соціально-політичні обставини після 1917 р. не сприяли розвитку парламентського демократичного процесу, однак думський досвід став певним ресурсом при організації роботи Української Центральної Ради й у політичних трансформаціях уже новітнього часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України у Києві

Ф. 127 Київська духовна консисторія, 1700-1919 рр.

оп. 1

1. Спр. 641. Дело о выборе духовенством Киевской епархии депутатов в Думу, 11 ноября – 13 ноября 1903 г., 2 арк.

Ф. 275 Київське охоронне відділення, 1902-1917 рр.

оп. 2

2. Спр. 35. Папка «Конституционно-демократическая партия», январь-август 1908 г., 14 арк.

Ф. 274 Київське губернське жандармське управління, 1829-1917 рр.

оп. 1

3. Спр. 1346. Докладная записка об организации политического розыска в уездах Киевской губернии, 1906 г., 6 арк.
4. Спр. 1347. Переписка с Департаментом полиции, киевским губернатором и другими учреждениями об усилении надзора за деятельностью политических партий во время выборов в I Государственную думу; об использовании войск при подавлении революционных выступлений крестьян и рабочих; о III съезде РСДРП; съезде Всероссийского крестьянского союза; о забастовках железнодорожных служащих и по другим вопросам, 4 января 1906 г. – 19 августа 1910 г., 231 арк.
5. Спр. 1348. Переписка с Отдельным корпусом жандармов и Киевской судебной палатой о личном составе ГЖУ. Циркуляр Департамента полиции о наблюдении за деятельностью политических партий во время

выборов в первую Государственную думу, 24 апреля 1906 г. – декабрь 1906 г., б/арк.

6. Спр. 1349. Переписка с Департаментом полиции, помощником начальника Киевского ГЖУ и другими учреждениями о крестьянских волнениях в Киевской губернии и о деятельности бывших Членов первой Государственной думы, 23 июня 1906 г – 23 октября 1906 г., 166 арк.
7. Спр. 1350. Переписка с Департаментом полиции, начальником Киевского охранного отделения и другими учреждениями о выборах во вторую Государственную думу. Списки депутатов во вторую Государственную думу от Киевской губернии и выборщиков по уездам Киевской губ. Копии писем, полученных агентурным путем, о подготовке разных политических организаций к выборам во вторую Государственную думу, 21 декабря 1906 г. – 23 июля 1907 г., 486 арк.
8. Спр. 1366. Дело о распространении в гор. Киеве Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 16 августа 1906 г. – 12 апреля 1907 г., 65 арк.
9. Спр. 1368. Дело по обвинению киевского рабочего Мотылинского Ф.Г. в хранении листовок, «О Государственной думе» в т.ч., 19 июля 1906 г – 13 ноября 1906 г., 31 арк.
10. Спр. 1378. Дело по обвинению мещанина гор. Киева Порицкого М.Е. в хранении Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 14 августа 1906 г – 9 ноября 1906 г., 51 арк.
11. Спр. 1398. Дело по обвинению студента Киевского университета Осипова А.Н. [хранившего] с целью распространения Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 23 июля 1906 г – 26 августа 1906 г., 29 арк.
12. Спр. 1444. Дело по обвинению Келле в распространении среди солдат гор. Киева Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной

думы «Народу от народных представителей», 14 августа 1906 г. – 1 апреля 1912 г., 63 арк.

13. Спр. 1457. Дело по обвинению бывшего депутата первой Государственной думы Вырового З.И. в агитации рабочих и крестьян ст. Бобринской, Юго-Западной ж.д. выступать против помещиков, 28 сентября 1906 г. – 18 августа 1907 г., 24 арк.
14. Спр. 1473. Дело по обвинению мещанина Иозеф Г.А. в хранении в гор. Бердычеве Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 28 августа 1906 г – 31 октября 1906 г., 7 арк.
15. Спр. 1474. Дознание по обвинению мещанина Каминского Х.Д. в распространении в г. Бердычеве Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 27 июля 1906 г – 31 августа 1906 г., 9 арк.
16. Спр. 1478. Дело по обвинению бывшего депутата первой Государственной думы Антонова в высказывании среди жителей города Бердычева против министров царского правительства, 8 августа 1906 г – 20 сентября 1906 г., 26 арк.
17. Спр. 1492. Дело по обвинению владельца типографии в гор. Казатине Бердычевского уезда Полонского А.И. и Исакова М.Т. в хранении типографских принадлежностей и Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 4 августа 1906 г – 29 сентября 1906 г., 61 арк.
18. Спр. 1495. Дело об обнаружении на улицах села Ширмовки, Бердычевского уезда, листовок Трудовой группы с.-д. фракции первой Государственной думы «Манифест к армии и флоту» и «Ко всему Российскому крестьянству», 2 декабря 1906 г. – февраль 1907 г., 40 арк.
19. Спр. 1512. Дело о распространении Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных

- представителей» в гор. Звенигородке, 1 августа – 30 сентября 1906 г., 52 арк.
20. Спр. 1521. Дело по обвинению крестьянина Козленко И.Г. в распространении и чтении крестьянам с. Безродичи, Киевского уезда, Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 12 августа 1906 г. – 5 января 1907 г., 24 арк.
 21. Спр. 1537. Дознание о распространении среди крестьян с. Княженки Липовецкого уезда листовок Уманской организации РСДРП «К крестьянам», «О Государственной думе» и др., 30 января – 7 ноября 1906 г., 38 арк.
 22. Спр. 1546. Дело по обвинению крестьянина Гордиенко П. в распространении среди крестьян с. Пенязевичи Радомысльского уезда Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 11 октября – 11 ноября 1906 г., 31 арк.
 23. Спр. 1547. Дело по обвинению крестьянина Могилы С.К. в распространении среди крестьян с. Пенязевичи Радомысльского уезда Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 19 октября 1906 г. – 28 февраля 1907 г., 27 арк.
 24. Спр. 1550. Дело по обвинению учителя Могилева В.С. в распространении в селах Яновке и Новая Буда Радомысльского уезда Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 9 октября – 28 декабря 1906 г., 63 арк.
 25. Спр. 1551. Переписка с начальником Одесского охранного отделения, уездными приставами и другими учреждениями по политической проверке бывшего члена первой Государственной думы крестьянина Грабовецкого А.Ф, бывшего ученика Кишиневского коммерческого училища Ашкенази

- А.М., обвиняемых в агитации крестьян Сквирского уезда за передел помещичьей земли, 24 июля – 6 сентября 1906 г., 53 арк.
26. Спр. 1558. Дело по обвинению крестьянина Чапала К.А. в распространении листовок Трудовой группы социал-демократической фракции Государственной думы среди крестьян с. Пархомовки Сквирского уезда, 3 октября 1906 г. – 13 декабря 1908 г., б/арк.
27. Спр. 1565. Дело по обвинению бывшего депутата первой Государственной думы Френкеля С.Р. в распространении среди крестьян Уманского уезда брошюры «Как начала работать Государственная дума» К.Платова, 11 июля – 22 августа 1906 г., 23 арк.
28. Спр. 1583. Дело по обвинению членов ГД Вырового, Рейхмана и др. в агитации рабочих и крестьян против царского самодержавия на митинге, состоявшемся около Черкасского сахарного завода, 23 июля – 23 сентября 1906 г., 39 арк.
29. Спр. 1586. Дело по обвинению мещанина Соколова в распространении в гор. Черкассы Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 11 августа – 24 августа 1906 г., 11 арк.
30. Спр. 1595. Дело о распространении в с. Залески Черкасского уезда Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 17 октября 1906 г. – 10 апреля 1907 г., 50 арк.
31. Спр. 1596. Дело о составлении крестьянами с. Константиновки Черкасского уезда приговора на имя депутата первой Государственной думы Вырового с требованием отобрания земли у помещиков, и передачи ее крестьянам, амнистии и созыва учредительного собрания, 24 августа – ноябрь 1906 г., 16 арк.
32. Спр. 1601. Дознание по обвинению бывшего депутата I ГД Вырового З.И. в агитации крестьян с. Яблоновки Черкасского у. за приобретение оружия,

неуплаты податей и отказ от рекрутского набора, 23 сентября 1906 г. – 10 февраля 1907 г., 10 арк.

33. Спр. 1605. Дело по обвинению мещанина Петрушанского в распространении в местечке Александровка Чигиринского уезда Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 16 августа – 11 ноября 1906 г., 16 арк.
34. Спр. 1636. Циркуляр Департамента полиции со сведениями о деятельности Трудовой группы, образовавшейся в III Государственной думе, 8 декабря 1907 г., 8 арк.
35. Спр. 1653. Дело об аресте участников конференции Киевских с-д организаций, собравшихся для объединения с организацией «Бунд» при выборах представителей во II Государственную думу, 9 января 1907 г. – 6 мая 1910 г., 405 арк.
36. Спр. 1673. Дело по обвинению рабочего Соклова (гор. Киев) в хранении листовки «Избирательная платформа РСДРП» и другой нелегальной литературы, 23 января – 31 января 1907 г., 13 арк.
37. Спр. 1686. Дело по обвинению слушательницы женских курсов Рудляковой Х.И. в хранении брошюр «Роспуск Думы и задачи пролетариата» Ленина и др., 11 января 1907 г. – 16 февраля 1907 г., 31 арк.
38. Спр. 1757. Дело по обвинению мещан г. Киева Метиса Б. и Финкельштейна в распространении брошюры партии «Бунд» «Кого надо выбирать в Государственную думу», 10 января – 22 февраля 1907 г., 113 арк.
39. Спр. 1808. Дело по обвинению бывшего члена первой Государственной думы Вырового З.И. в произнесении на ст. Бобринской Юго-Западной дороги речи, призывающей к объединению рабочих и крестьян в борьбе с помещиками, 19 февраля – 14 марта 1907 г., 14 арк.
40. Спр. 1920. Переписка с Департаментом полиции, киевским губернатором и другими учреждениями о политической проверке Садовского И., учителя

с. Каменец, Радомысльского у. Терещенко И. и других лиц, подозреваемых в хранении и распространении среди односельчан Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», брошюр «Новый закон», «Учредительное собрание» и другой нелегальной литературы, 22 сентября 1907 г. – 8 января 1908 г., 233 арк.

41. Спр. 1921. Дело по обвинению крестьянина Роговченко З.С. из Красногорки Радомысльс уезда в распространении Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 18 сентября – 7 ноября 1907 г., 26 арк.
42. Спр. 1923. Дело о распространении в с. Кухири, Радомысльского уезда, нелегальных брошюр «Конек-Скакунок», «За что разогнали Государственную думу» и др., 13 августа – 28 декабря 1907 г., 26 арк.
43. Спр. 1973. Дознание по обвинению учителя церковно-приходской школы м. Таганчи Уманского уезда Гриценко М.Н. в хранении Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 21 мая – 24 ноября 1907 г., 67 арк.
44. Спр. 1978. Переписка с Департаментом полиции и помощником начальника Киевского ГЖУ о бывшем депутате II Государственной думы Нечитайло С., обвиняемом в агитации населения м. Шпола, Уманского уезда, против царского самодержавия 23 июня – 25 июня 1907 г., 5 арк.
45. Спр. 1983. Сведения о лицах, уполномоченных на волостных сходах в Черкасском и Чигиринском уездах для избрания в Государственную думу, 13 сентября – 4 октября 1907 г., 39 л.
46. Спр. 1996. Дело по обвинению мещанина Слуцкого в распространении в Черкассах брошюр партии «Бунд» «Кого выбирать в Государственную думу», 12 января 1907 г. – 9 апреля 1908 г., 9 арк.
47. Спр. 2001. Дело по обвинению мещанина Портного Ш. в распространении среди крестьян с. Головятин Черкасского уезда Выборгского воззвания

бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 6 августа 1907 г. – 9 апреля 1908 г., 23 арк.

48. Спр. 2014. Дело об аресте бывшего члена первой Государственной думы Вырового З.И., обвиняемого в произнесении на митинге крестьян вблизи Яблоновки, Черкасского уезда речи, призывающей к объединению рабочих и крестьян в борьбе с помещиками, 25 февраля – 28 февраля 1907 г., 6 арк.
49. Спр. 2021. Дело о политической проверке крестьянина м. Каменки Чигиринского уезда Красилюка, крестьянина с. Рушковка Звенигородского уезда Нечитайло С. В и других лиц в агитации крестьян против царского самодержавия, 12 октября 1907 г. – 20 июня 1908 г., 97 арк.
50. Спр. 2281. Дело по обвинению крестьян с. Лозоватки Звенигородского уезда в хранении Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», брошюры «Чего хотят люди, которые ходят с красными флагами?» и «Программы партии социалистов-революционеров», 14 марта – 25 июля 1908 г., 23 арк.
51. Спр. 2373. Дело по обвинению мещанина Портного Ш. в распространении в Гречковской экономии Черкасского уезда Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей», 22 апреля – 23 апреля 1908 г., 7 арк.
52. Спр. 2683. Дело о передаче крестьянином Бабичем А листовки Киевского комитета УСДРП крестьянину Савченку Н. на станции Киев-1, 17 февраля – 3 мая 1910 г., 46 арк.
53. Спр. 2849. Копия листовки Киевского комитета УСДРП за 1910 г. о подготовке к выборам в IV Государственную думу.
54. Спр. 2959. Циркуляры Департамента полиции и переписка с помощниками начальника Киевского ГЖУ в уездах и другими учреждениями о подготовке к празднованию 300-летия Дома Романовых, 7 января 1912 г. – 2 июля 1913 г., 157 арк.

55. Спр. 3058. Дело о политической проверке крестьянина с. Боровицы, Чигиринского у. Чигирика И.И., обвиняемого в агитации крестьян против помещиков, 3 февраля – 10 марта 1912 г., 55 арк.
56. Спр. 3680. Обзор Департамента полиции о деятельности РСДРП, партии эсеров, анархистов, «Бунд», украинских националистических студенческих кружков во время империалистической войны, 20 августа 1916 г., 11 арк.
57. Спр. 3833. Приказ председателя Государственной думы Родзянко о необходимости наладить работу железнодорожного транспорта для нужд войны и обеспечения тыла, 1 марта 1917 г., 3 арк.

оп. 3 Київське губернське жандармське управління. Речові докази і документи, вилучені у політичних в'язнів Лук'янівської в'язниці

58. Спр. 3. Брошюра «За родину» Федота Онипко – депутата первой Государственной думы. Издание партии эсеров. Проходит как вещественное доказательство по делу о распространении печатных изданий партии эсеров 1 октября 1912 г., б/д, 5 арк.
59. Спр. 61. Листовка Николаевского комитета РСДРП «Ко всем гражданам гор. Николаева» о разгоне первой Государственной думы и о выборах в Учредительное собрание. Изъята при обыске, октябрь 1906 г., 1 арк.
60. Спр. 63. Быстрицкая. Брошюра «Избирательная платформа РСДРП» (2 экз.). Изъята при обыске, б/д., 8 с.
61. Спр. 72. Листовка партии «Бунд» «Бойкот Государственной думе». Типогр. экз.; Листок № 2. Б. Радин. «Государственная дума или Учредительное собрание?» Книгоиздательство «Молот», Петербург. Изъяты при обыске в марте 1906 г., сентябрь 1905 г., 3 арк.
62. Спр. 76. Быченко Павел Куприянович – Крестьянин с. Ставище Сквирского уезда Киевской губ (среди 8 конфискованных документов в т.ч. «Громадська думка» № 40, «От голоски жизни №2 за 19 и 21 февр., а

также брошюры: П.Юшкевич «Об избирательном праве» Кн.-во «Молот», 1905 г., 48 с.

63. Спр. 130. Герцфельд Янкель Хаимович. Из 7 изъятых брошюр в т.ч.: С.Вычегодский. «Тактика уличного боя» «Борьба», М., 1907 г., 96 с.
64. Брошюра С.Я. «Правительство и Дума (Первые две недели)». Изд. «Свободная земля» Петербург, 1906 г., 26 с.
65. Спр. 77. Быченко. А.Т. Бакурцев (А. Недров) «Как выбирать народных представителей?» Изд. «Донская речь» в Ростове-на-Дону. Изъята при обыске в марте 1906 г., 1905 г., 8 с.
66. Спр. 80. Быченко. Шестернин. «О народных выборах» 1905. Изд. Е.П. Горской. Киев. Изъята при обыске в марте 1906 г., 1905 г., 73 с.
67. Спр. 95. Резолюция золотоношского уездного съезда Крестьянского союза партии с.-р. Написана от руки, сентябрь 1906 г., 3 арк.

оп. 4

68. Спр. 11. Циркуляры Киевского губернатора. Циркуляр Киевского губернатора от 23 марта 1913 г. об установлении наблюдения за особами уполномоченными от рабочих фабрик и заводов, на которых в своей работе опирается социал-демократическая фракция я IV Государственной думы, 9 января 1913 г. – 15 января 1914 г., 89 арк.
69. Спр. 12. Дело об установлении наблюдения за деятельностью членов с.-д фракции IV Государственной думы большевиков Петровского Г.И., Бадаева А.Е., Муранова М.К и других депутатов. Сообщение Департамента полиции о проведенном Петровским Г.И. 10 августа 1913 г. собрании членов РСДРП на реке Днепре около гор. Кременчуга и участии Петровского Г.И. в конспиративном в гор. Киеве [собрании] 9 августа 1913 г., 15 января – 25 декабря 1013 г., 121 арк.
70. Спр. 340. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ и Варшавским ОО о наблюдении за деятельностью члена большевистской

фракции IV Государственной думы Петровского Г.И. , члена с.-д фракции Бурякова А.Ф. и др. депутатах, 23 января – 13 июля 1914 г., 22 арк.

71. Спр. 341. Переписка с Петербургским ОО, Бессарабским, Херсонским ГЖУ и другими учреждениями о выявлении делегатов и сборе сведений о подготовке Южно-Русской конференции РСДРП; об аресте членов бывшей фракции IV Государственной думы: Петровского Г.И., Бадаева А.Е., Муранова М.К., Самойлова Ф.К., Шагова Н.Р. на конференции РСДРП в «Озерках» Петроградского уезда, 10 января 1914 г. – 13 января 1915 г., 127 арк.
72. Спр. 456. Доклады министру внутренних дел, записки начальника Киевского ГЖУ, рапорты и донесения помощников начальника Киевского ГЖУ о революционном движении и политических настроениях населения Киевской губернии, 25 августа 1915 г. – 12 мая 1916 г., 85 арк.
73. Спр. 460. Переписка с Департаментом полиции, Тифлисским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности Киевской организации РСДРП, о состоявшейся в октябре 1915 г. в м. Ново-Сенаки Кутаисской губернии конференции закавказских с.-д., о предполагаемом созыве Всероссийской с.-д. конференции. РСДРП и по другим вопросам. Справка из дел Киевского ГЖУ о Косиоре С.В., упоминается член с.-д фракции IV Государственной думы большевик Муранов, 4 января – 13 ноября 1915 г., 21 арк.
74. Спр. 510. Переписка со штабом Главнокомандующего Юго-Западного фронта о политической проверке члена IV Государственной думы Лютца Л.Г. Речь Чхеидзе и Керенского А.Ф. на заседании IV Государственной думы, 27 марта – 22 мая 1915 г., 7 арк.
75. Спр. 511. Дело о наблюдении за членом Государственной думы Керенским А.Ф. (наблюдательная кличка Петроградский), 27 марта – 22 мая 1915 г., 7 арк.
76. Спр. 619. Переписка о сборе сведений о деятельности члена IV Государственной думы, уполномоченного на Демиевском снаряжном заводе в гор. Киеве Демченко В.Я., подозреваемого в покровительстве

германским подданным и освобождении лиц еврейской национальности от воинской службы, 20 января – 9 мая 1916 г., 30 арк.

оп. 5

77. Спр. 42. Сведения об украинском движении, 1915 г., 347 арк.

Ф. 301 Подільське губернське жандармське управління, 1880-1917 рр.

оп. 1

78. Спр. 1127. Политические обзоры помощников начальника Губернского жандармского управления за 1906 – 1914 гг., 94 арк.
79. Спр. 2599. Донесения унтер-офицеров дополнительного штата Подольского Губернского жандармского управления о настроении населения в Винницком, Гайсинском, Летичевском, Литинском и Брацлавском уездах, август – ноябрь 1905 г., 25 арк.
80. Спр. 2602. Дело о производстве дознания об ученике Винницкого реального училища Гринштейне И., обвиняемом в распространении на станции Калиновка Юго-Западной ж.-д. брошюры РСДРП «Всенародное Учредительное собрание», август 1905 г., 43 арк.

оп. 2 Жандармські установи Подільської губернії. Помічник начальника Подільського губернського жандармського управління у Вінницькому, Литинському, Летичівському і Брацлавському повітах

81. Спр. 216. Циркуляры и директивные телеграммы Департамента полиции о мерах борьбы с революционным движением, ... о наблюдении за предвыборной деятельностью нелегальных партий, декабрь 1906 г. – май 1907 г., 38 арк.
82. Спр. 217. Переписка с Департаментом полиции и начальником Подольского губернского жандармского управления о выяснении делегатов и месте созыва съездов РСДРП, ВКС, УСДП «Спилки», 1906-1907 гг., 434 арк.

83. Спр. 322. Циркуляры Департамента полиции со сведениями о борьбе большевиков с меньшевиками ... и переписке с начальником Подольского губернского жандармского управления о наблюдении за ходом выборов в Государственную думу, декабрь 1906 г. – ноябрь 1913 г., 234 арк.

**Ф. 313 Катеринославське губернське жандармське управління,
1900-1917 рр.**

оп. 2

84. Спр. 2658. Списки добровольных товариществ и переписка с Екатеринославским губернатором, полицмейстером и другими о деятельности членов указанных обществ, декабрь 1912 г. – февраль 1914 г., 831 арк.
85. Спр. 3041. О связях директора школы завода Гартмана в г. Луганске Ямпольского с Ворошиловым К.Е. ... и бывшими членами Государственной думы Рыжковым С.М. и Нагих И.Н. Из донесения помощника начальника управления в Бахмутском и Славяносербском уездах от 4 февраля 1914 г., 68 арк.

Ф. 318 Київська судова палата, 1880-1906 рр.

оп. 1, т. I

86. Спр. 841. Дело по обвинению крестьянина Семененко Н.К. в агитации против выборов в Государственную думу и др., среди крестьян м. Кагарлык Киевского уезда Киевской губернии, 4 мая 1906 г. – 26 июля 1908 г., 96 арк.
87. Спр. 857. Дело по обвинению сельского учителя Боровича Г.И. и ученика Киевского художественного училища Баравы Г.П. в агитации среди крестьян с. Тарасовки, Звенигородского уезда Киевской губ. за наделение крестьян землей, изменение избирательных законов в Государственную думу и предоставление автономии Украине, 3 августа – 20 октября 1906 г., 51 арк.

88. Спр. 903. Дело по обвинению маляра Славотинского в распространении Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей» среди солдат в гор. Остроге Волынской губ., октябрь 1906 г. – апрель 1908 г., 85 арк.
89. Спр. 904. Дело по обвинению мещанина Каминского в распространении Выборгского воззвания бывших депутатов первой Государственной думы «Народу от народных представителей» в г. Бердичеве Киевской губернии, октябрь 1906 г. – май 1908 г., б/арк.
90. Спр. 906. Дело по обвинению мещанина Новгородцева К.Е в распространении НОНП; «Манифест ко всему Российскому крестьянству», изданный с.-д. фракцией и группой трудовиков I ГД, их же «Манифест к армии и флоту», октябрь 1906 – май 1911 гг., 23 арк.
91. Спр. 1070. Дело по обвинению аптекарского ученика Ловчинского Р.Е в распространении прокламации «Государственная дума или учредительное собрание» в поезде, следовавшем со ст. Казатин Юго-Западных ж.д., 23 августа 1906 г. – 5 января 1907 г., б/арк.
92. Спр. 1108. Дело по обвинению редактора газеты «Могилевский голос» Бехш Ю.Ю. в опубликовании в газете воззвания рабочих депутатов II Государственной думы. Имеются следственные материалы за май-июнь 1906 г., 10 июня 1906 г. – 29 октября 1907 г., 68 арк.
93. Спр. 1126. Дело по обвинению редакторов-издателей киевской газеты «Свобода и право» и о редакторах Лучицком И.В. и Науменко В.П. в опубликовании статьи «Письмо Урупских казаков», излагающих требования казаков 2-го Урупского полка, отказавшихся нести полицейскую службу, 27 марта 1906 г. – 18 мая 1907 г., 41 арк.
94. Спр. 1131. Дело по обвинению казака Веремеенко И.Т. в покушении на убийство Борзенского уездного предводителя дворянства Кочубея в с. Конашевке Борзенского у. Киевской губ., том I, 10 февраля 1906 г. – 18 сентября 1909 г., 268 арк.

95. Спр. 1132. То же. Предварительное следствие судебного следователя Нежинского окружного суда, том II, 18 августа 1905 г. – 31 дек. 1906 г., 116 арк.

оп. 1, т. II

96. Спр. 1165. Дело по обвинению Слизовского П.А. и Романова П.Д. в принадлежности к Киевской организации РСДРП, попытках установления связей с рабочими сахарного завода в посаде Карповке Сосницкого уезда Черниговской губ. и организации предвыборных собраний среди карюковских рабочих и крестьян для избрания в Государственную думу кандидатов РСДРП, хранении прокламаций РСДРП и другой нелегальной литературы, Т. 1, 2 июля 1907 г – 9 декабря 1909 г., б/арк.

Ф. 336 Харківське губернське жандармське управління, 1906-1907 рр.

оп. 1, т. II

97. Спр. 1604. О разброске прокламаций преступного содержания в 1906 г., январь-май 1906 г., 164 арк.
98. Спр. 1705. Дело о производстве дознания по обвинению члена Государственной думы Диденко Б. Д. в агитации за вооруженное восстание на митинге рабочих Харьковского паровозостроительного завода, 3 июля 1906 г., 53 арк.
99. Спр. 1734. Дело о производстве дознания по обвинению бывшего члена Государственной думы Иваницкого Ф.И. в организации нелегального собрания крестьян в гор. Змиевке, 14 июля 1906 г. – 8 июля 1913 г., 195 с.
100. Спр. 1776. Дело о беседах о земле члена Государственной думы крестьянина Оранского И.А. с крестьянами с. Двуречной волости Купянского уезда, 3 июня – 13 июня 1906 г., 10 арк.
101. Спр. 1891. Переписка с помощниками начальника Харьковского Губернского жандармского управления и Департамента полиции о

- предоставлении отчетов о деятельности политических нелегальных партий в Харьковской губернии и отчеты, апрель 1906 г. – декабрь 1908 г., 30 арк.
102. Спр. 1905. Переписка с Харьковским уездным исправником, вахмистром Харьковского ГЖУ в гор. Изюме и др. о состоявшихся собраниях в уездах Харьковской губ по поводу выборов в первую Государственную думу, 23 октября 1906 г. – 13 марта 1907 г., 24 арк.
103. Спр. 2258. Дело о деятельности членов Харьковского комитета буржуазной партии кадетов; списки членов партии кадетов, 1 мая 1906 г. – 17 апреля 1912 г., 94 арк.
104. Спр. 2260. Дело о помещике Нинии С.П., члене буржуазной партии кадетов, обвиняемом в сочувствии членам первой Государственной думы, 23 октября 1906 г. – 13 марта 1907 г., 24 арк.
105. Спр. 2299. Дело о розыске бывшего члена Государственной думы Михайличенко М.И., обвиняемого по 129 ст. Уголовного уложения, 22 сентября 1906 г. – 15 января 1908 г., 14 арк.
106. Спр. 2356. Переписка с прокурором С.-Петербургской судебной палаты, прокурором Харьковского окружного суда о деятельности в Харьковской губернии членов с.-д фракции II Государственной думы; список членов с.-д. фракции II Государственной думы, 4 июня – 6 июля 1907 г., 87 арк.
107. Спр. 2420. Дело о производстве дознания по обвинению рабочих Шурканова В.В., Самойлова С.Г. и др. в принадлежности к комиссии уполномоченных от мастеровых и рабочих Харьковского паровозостроительного завода, 5 сентября – 22 сентября 1907 г., 30 арк.
108. Спр. 2435. Дело о производстве дознания о составлении крестьянами с. Тетлеги Змиевского уезда наказа на имя члена Государственной думы Литвинова И.П., 20 апреля – 11 августа 1907 г., 148 арк.
109. Спр. 2448. Дело о производстве дознания по обвинению члена второй Государственной думы крестьянина Ярового Т.И. в агитации среди крестьян Сумского и Лебединского уездов, 31 октября 1907 г. – 4 июля 1908 г., 14 арк.

110. Спр. 2451. Дело о бывшем члене второй Государственной думы крестьянине Яровом Т.И., обвиняемом в высказывании против царского самодержавия среди крестьян с. Тугина Лебединского уезда, 16 июля – 18 июля 1907 г., 2 арк.
111. Спр. 2461. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским губернатором и др. о члене Государственной думы Литвинове И.П., обвиняемом в агитации среди крестьян в г. Чугуеве против уплаты податей, составлении приговоров об упразднении полиции, 15 февраля – 16 июня 1907 г., 27 арк.
112. Спр. 2704. Циркуляры Департамента полиции и переписка с помощниками начальника ГЖУ о наблюдении за деятельностью «Трудовой группы» и списки членов «Трудовой группы», 30 сентября 1907 г. – 13 марта 1909 г., 113 арк.
113. Спр. 2706. Дело о политической проверке крестьянина Терещенко П.Т., подозреваемого в принадлежности к Всероссийскому крестьянскому союзу и в связи с членом Государственной думы Афанасьевым П.А., 12 апреля – 27 августа 1907 г., 7 арк.
114. Спр. 2713. Переписка с Прокурором Харьковской судебной палаты, Департаментом полиции и др. о члене Государственной думы Васютине Ф.К., обвиняемом в распространении воззвания «Срочное заявление членов трудовой группы» Государственной думы от 6 марта 1907 г. среди крестьян Изюмского уезда, 10 апреля – 10 августа 1907 г., 17 арк.

оп. 1, т. III

115. Спр. 3910. Списки лиц, имеющих право участвовать в выборах в IV Государственную думу, 12 июля – 19 сентября 1912 г., 28 арк.
116. Спр. 3924. Наряды дел о члене социал-демократической фракции Государственной думы Муранове М.К., обвиняемом в агитации среди рабочих городского трамвая за сбор денег в пользу бастующих рабочих харьковского паровозостроительного завода и за подписку на

большевистские газеты «Правда» и «Луч»; о крестьянине Рыбалке А.И., обвиняемом в агитации среди крестьян в сл. Ольшаной, Купянского у., против выхода на отруба и других в высказывании против царя, 16 января – 25 июля 1913 г., 104 арк.

117. Спр. 3925. Дело о политической проверке лиц, участвовавших в нелегальном собрании организованном социал-демократической фракцией Государственной думы Мурановым на квартире рабочего Зноенка Т.Ф. в дер. Петровке Изюмского у., 24 апреля – 14 июля 1913 г.

Ф. 386 Одеське охоронне відділення, 1902-1917 рр.

оп. 1

118. Спр. 798. Постановление делегатского съезда Всероссийского крестьянского союза от 6-10 ноября об отношении к Государственной думе, ноябрь 1905 г., 7 арк.

Ф. 419 Прокурор Одеської судової палати, 1869-1920 рр.

оп. 1

119. Спр. 4357. Представление прокурора Симферопольского окружного суда и товарища прокурора Керчь-Феодосийского участка о производстве дознания по обвинению мещанина Дехна М. в распространении в г. Керчи прокламации «К гражданам» издания керченской организации РСДРП, ноябрь-декабрь 1906 г., 6 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, 1796-1916 рр.

оп. 637 Поліцейська частина

120. Спр. 545. Справка о распределении по национальному признаку в Подольской губернии выборщиков во вторую и третью Государственную думу, 1907 г., 16 арк.

оп. 658

121. Спр. 95, ч. I. Дело по выборам в I и II Государственную думу, апрель 1905 г. – январь 1907 г., 441 арк.
122. Спр. 95, ч. II. Дело по выборам в Государственную думу, по уездным городам. Списки избирателей по Киевской губернии, июнь 1906 г., 331 арк.
123. Спр. 95, ч. III. Дело по выборам в Государственную думу, по уездным городам. Списки избирателей по Волынской губернии, ноябрь 1906 г., 48 арк.
124. Спр. 95, ч. IV. Дело по выборам в Государственную думу по г. Киеву. Списки избирателей, декабрь 1906 г., 270 арк.

оп. 704 IV діловодство

125. Спр. 279. Дело по возбужденному Каневским уездным предводителем дворянства Суковниным вопросу о распределении уездов между гласными и членами уездных земских комиссий для собеседования с крестьянами о выборах в Государственную думу, август – ноябрь 1905 г., 14 арк.

оп. 855 Секретна частина

126. Спр. 512. Дело о распространении среди населения Юго-западного края листовок, призывающих крестьян участвовать в выборах в первую Думу. Листовка издана на средства крестьянина г. Острога Загуменюка, декабрь 1905 г. – январь 1906 г., 10 арк.

Ф. 1235 Грушевські – історики та філологи, 1830-1958 рр.**оп. 1**

127. Спр. 458. Листи Дорошенка Д., жовтень 1903 р. – січень 1914 р., 25 арк.
128. Спр. 459. Листи Дорошенка В., червень 1906 р. – грудень 1927 р., 111 арк.
129. Спр. 604. Листи Липинського В., червень 1891 р. – вересень 1913 р., 166 арк.
130. Спр. 822. Листи Чикаленка Є., вересень 1897 р. – січень 1914 р., 204 арк.

**Ф. 1439 Чернігівське губернське жандармське управління,
1874-1917 рр.**

оп. 1

131. Спр. 377. Переписка с Департаментом полиции о возбуждении дознания о мещанине г. Конотопа Иване Евдокимовиче Тесленко, обвиняемом в принадлежности к Социал-демократической Рабочей партии, 18 марта 1906 г. – 6 мая 1907 г., 7 арк.
132. Спр. 385. Дознание, произведенное промощником начальника ГЖУ за вступление в конституционно-демократическую партию на предвыборном собрании по выборам в Государственную думу в п. Клинцы Суражского уезда, 8 марта – 12 октября 1906 г., 19 арк.
133. Спр. 559. Уведомление прокуроров окружных судов с приложением переписки о прекращении дознания о лицах, подозреваемых в революционной деятельности, март-апрель 1906 г., 1009 арк.
134. Спр. 712. Переписка с Департаментом полиции по проведению дознания о казаке с. В. Кошелевка Нежинского уезда Василии Ивановиче Хвосте и др., обвиняемых в противоправительственной агитации, 10 декабря 1907 г. – 24 мая 1908 г., 16 арк.
135. Спр. 813. Донесения уездных исправников о выборах во II Государственную думу, 17 сентября – 22 октября 1907 г., 40 арк.
136. Спр. 814. Переписка с Департаментом полиции по наблюдению за деятельностью членов Государственной думы, проживающих в Черниговской губернии, 23 марта – 14 августа 1907 г., 40 арк.
137. Спр. 891. Переписка с Нежинским уездным исправником о члене третьей Государственной думы ГД Гуз Владимире Дмитриевиче, принадлежащем к народно-социалистической партии, 2 июля – 1 ноября 1908 г., 2 арк.
138. Спр. 1195. Переписка с Борзенским уездным исправником о казаках с. Конашевки Борзенского уезда, Тимофее Веремеенко и его сыне Иване Веремеенко и др. обвиняемых в агитации среди населения с. Конашевки

против существующего монархического строя, 7 апреля – 30 октября 1910 г., 85 арк.

139. Спр. 1265. Циркуляры Департамента полиции и переписка с полицмейстерами и уездными исправниками: о наблюдении за студенческими воздухоплавательными кружками; распространении революционной газеты «Правда»; наблюдении и розыске разных лиц, обвиняемых в революционной деятельности, 5 января 1911 г. – 23 марта 1912 г., 1526 арк.
140. Спр. 1388. Переписка с Департаментом полиции и донесения уездных исправников о революционной агитации и настроении населения Черниговской губернии в связи с предстоящими выборами в IV Государственную думу, 18 января 1912 г. – 15 октября 1913 г., 45 арк.
141. Спр. 1389. Списки лиц, избранных от Черниговской губернии в IV Государственную думу, 30 октября 1912 г., 2 арк.

Ф. 2227 Колекція документів Волинського музею, 1900-1932 рр.

оп. 1

142. Спр. 74. Протокол собрания выборщиков Новоград-Волынского уезда по выборам в Государственную думу, 1905 г., 1 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського**

Ф. III Грушевський (крайні дати фонду не вказано)

143. Спр. 14627. Грушевский Александр – Лучицкому Ивану Васильевичу. Телеграмма 26 марта 1914 г. в Петербурге, 1 арк.

Ф. XXXI Біляшевський, 1866-1925 рр.

144. Спр. 9. Свидетельство о рождении Николая Федотовича Беляшевского 12 октября 1867 г., 2 арк.

145. Спр. 14. Свидетельство, выдано гласному Киевского губернского земского собрания Николаю Федотовичу Беляшевскому на право ношения серебряного нагрудного знака, 30 мая 1914 г., 2 арк.
146. Спр. 15-22. Документы о деятельности Уполномоченного комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Союза городов, Николая Федотовича Беляшевского, 15 марта 1916 г. – 18 марта 1917 г., 19 арк.
147. Спр. 2590. [Беляшевский Федот Иванович] священник. [Воспоминания о беседе с политическими преступниками в тюрьме], 90-е гг. XIX ст., 2 арк.

Ф. 66 Лучицкий, 1865-1917 pp.

148. Спр. 46. Лучицкий И[ван Васильевич], статья «Что такое учредительное собрание (историческая справка)» 1905 г., 19 арк.
149. Спр. 47. О ходатайстве перед Министерством народного образования по поводу выделения средств на научные и педагогические нужды Киевского и Харьковского университетов, 1908 г., 4 арк.
150. Спр. 223-224. Киевский комитет конституционно-демократической партии /Лучицкому/ Ивану Васильевичу. О несогласии комитета с его выступлением в заседании Думы. Ответ Лучицкого на обвинения 24 октября 1909 г., 24 октября 1909 г., 4+1 арк.
151. Спр. 228. Протокол 2-го совещания [членов партии народной свободы] по областному вопросу в г. Одессе 15 мая 1906 г., 6 арк.
152. Спр. 229. Парламентская фракция народной свободы (партия кадетов), проект устава фракции, ее состав и др., 1905-1907 гг., 7 арк.
153. Спр. 232. Украинская демократическая партия. Съезду /земских и городских деятелей/ в Москве и Учредительному собранию. Заявление о платформе партии в вопросах федеративного устройства России и автономии Украины, 6 июля 1905 г., 2 арк.
154. Спр. 236. Маргулис Мануил Сергеевич /Лучицкому/ Ивану Васильевичу. Письмо с предложением о создании политического «Союза федералистов» 31 октября 1917 г., 1 арк.

155. Спр. 255. Лучицкий Иван Васильевич. О постановке и обсуждении вопроса в Государственной думе по украинизации школ, 1909 г., 6 арк.
156. Спр. 256. Общество славянской культуры в Москве Лучицкому Ивану Васильевичу. Просьба сообщить в каком состоянии находится вопрос об украинизации школ. Бланк. Общество славянской культуры в Москве ноября 2 дня 1909 № 3, 1 арк.
157. Спр. 259. Українське товариство «Просвіта» у Миколаєві. Лучицькому Івану В/Васильовичу. Прохання негайно виступити у Державній Думі з вимогою українізації народної освіти на Україні, 12 лютого 1908 р., 2 арк.
158. Спр. 410. Лучицкому Ивану В/асильевичу. Прошение мещан и земледельцев евреев м. Богополье и с. Голты, высланных под надзор полиции в г. Умань, ходатайствовать о их возвращении, 1909 г., 1 арк.

Ф. 109 Штейнгель, 70-і роки ХІХ ст. – 1914 р.

159. Спр. 6. Штейнгель Федор Рудольфович, член Государственной думы – в Совет Министров. Обращение с изложением просьбы избирателей от Киева об отмене смертной казни в России, 18 апреля [1906 г.], 1 арк.
160. Спр. 8. «Посвящается бывшим депутатам Первой Государственной Думы» (стихотворение), 26 декабря 1907 г., 2 арк.
161. Спр. 25. Общество крестьян с. Ставок Ровенской волости [Штейнгелю Федору Рудольфовичу] Прошение о пожертвовании на иконостас для сельской церкви, [конец ХІХ ст.], 2 арк.
162. Спр. 125. Вениамин, архимандрит – [Штейнгелю] Федору Рудольфовичу и Вере Николаевне, письмо, 5/18 декабря 1905 г., 2 арк.

Ф. 114 «Просвіта», 1906-1910 рр.

163. Спр. 22. Пилипович М «Круті слова» [Стаття про українську мову] 1900-і рр., 4 арк.
164. Спр. 52. Рильський Іван. Биков. «Англія та англічане. Боротьба їх за волю і парламент. Переклад Красилюка [рецензія] [1900-і рр.], 1 арк.

165. Спр. 62. Грінченко Б. «Якої нам треба школи». К., 1906 [Відзив] [1907 р.], 1 арк.
166. Спр. 109. В Комиссию Государственной Думы по народному образованию. Записка о введении в школах для украинского народа родного языка учащихся, 14 января 1908 г., 3 арк.

Ф. 159 Русов, 1864-1923 рр.

167. Спр. 43-44. Комитет первой международной выставки исторических и современных костюмов и их принадлежностей – [Русову] Александру Александровичу. Письма с благодарностью за оказанную услугу комитету, в частности, за высланный альбом. 30 марта, 5 июня 1903 г. Из С.-Петербурга, 2 ед. хр., 3 арк.
168. Спр. 131. Чижевський Павло – землякам. Лист: 8 червня 1907 р. з С.-Петербурга до [], 1 арк.
169. Спр. 132. Шраг І[лля] – редакції газети «Рідна справа» лист про одержання та розповсюдження газети і посилку споминів про Онацького 2 травня [1]907 р. з Чернігова до [], 1 арк.

**Ф. 290 Всеукраїнський центральний кооперативний музей,
1918-1934 рр.**

170. Спр. 89. «Абетковий список преси, що друкувалася українською та російською мовами на Україні» 1908-1928 рр., 8 арк.

Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. 42 Таврійське губернське присутствіє, 1874-1917 рр.

оп. 1

171. Спр. 150. Дело с циркулярами Министерства Внутренних дел по выборам в Государственную думу, 5 августа 1911 г., б/л.
172. Спр. 222. По выборам в Государственную думу, [1912 г.], 222 арк.

173. Спр. 229. Инструкция, положение о выборах в Думу и список имеющих избирательные права, [1912 г.], 149 арк.
174. Спр. 230. По выборам в Государственную думу, [1912 г.], 115 арк.
175. Спр. 231. По выборам в Государственную Думу. Об образовании Губернских и Уездных по делам о выборах в Государственную Думу комиссий, 13 июня 1912 г., 32 арк.
176. Спр. 232. Дело по выборам в Государственную думу, [1912 г.], 95 арк.
177. Спр. 233. По выборам в Государственную думу. О разделении предварительных съездов, и со сведениями о национальностях и цензах избирателей, 25 июля 1912 г. – 22 октября 1912 г., 36 арк.
178. Спр. 396. О службе (бесплатного) члена Феодосийской уездной земской управы Александра Васильевича Новикова, 2 декабря 1912 г., 23 арк.
179. Спр. 401. О службе (платного) члена и заступающего место председателя Перекопской Уездной Земской Управы Генриха Генриховича Гальваса, 2 декабря 1912 г., 4 арк.
180. Спр. 1063. Списки служащих в городских и уездных управах по выборам и вольному найму с указанием вероисповедания и национальности, 26 августа 1915 г. – 27 января 1916 г., 170 арк.
181. Спр. 1092. О службе члена Государственного Совета от Таврической губернии С.С. Крыма, декабрь 1915 г., 4 арк.
182. Спр. 1171. О дополнительных выборах члена Госуд. Думы вместо выбывшего Крыма, март 1916 г. – 30 апреля 1916 г., 43 арк.

Ф. 49 Таврійське дворянське депутатське зібрання, 1803-1918 рр.

оп. 1

183. Спр. 5642. Дело по прошению помещика Гвардии капитана Ильи Капниста о внесении его по Таврической губернии в родословную книгу, 2 июля 1833 г. – 30 августа 1848 г., 28 арк.

Ф. 327 Канцелярія Таврійського губернського предводителя дворянства, 1804-1915 рр.

оп. 1

184. Спр. 2593. С мнениями, высказанными губернскими предводителями и Уездными а также некоторыми частными лицами, по вопросам о наилучшем устройстве: крестьянского быта, дворянского сословия и о Государственной думе, 25 января – 11 ноября 1905 г., 32 арк.
185. Спр. 2622. О созыве чрезвычайного Губернского Дворянского Собрания для избрания выборщиков по переустройству Государственного Совета согласно ст. Высочайшего указа 20 февраля, 27 февраля – 21 марта 1906 г., 36 арк.
186. Спр. 2661. По выборам членов в 3-ю Государственную Думу 14 октября 1907 года и о роспуске Государственной Думы второго созыва, 8 июня – 28 сентября 1907 г., 56 арк.

Ф. 376 Симферопольський окружний суд, 1869-1920 рр.

оп. 1

187. Спр. 422. Сведения по выборам в Государственную думу, 18 октября 1906 г. – 9 февраля 1907 г., 319 арк.
188. Спр. 742. Дело председателя Симферопольского Окружного Суда по выборам в Государственную Думу, 26 мая – 18 октября 1912 г., 200 арк.
189. Спр. 743. По выборам в Государственную Думу. Об отмене выборов произведенных 5 октября 1912 г. в г. Симферополе на съезде землевладельцев Симферопольского уезда, 22 октября – 12 ноября 1912 г., 22 арк.

Ф. 418. Євпаторійська повітова комісія по виборах у Державну Думу, 1907-1912 рр.

оп. 1

190. Спр. 2. Евпаторийская уездная комиссия о выборам в Государственную думу. Заседание Евпаторийской уездной по выборам в Государственную думу Комиссии 7 октября 1907 г., 25 сентября – 8 октября 1907 г., 78 арк.

191. Спр. 10. По прошению крестьянина Ивана Алексеевича Антифеева о внесении его в список избирателей по городу Евпатории, 16 августа – 21 августа 1912 г., 6 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 11 Канцелярия Екатеринославского губернатора, 1871-1917 гг.

оп. 1

192. Спр. 496. Дело об установлении срока усиленной охраны в Екатеринославской губернии, 7 апреля – 19 июля 1905 г., 12 арк.
193. Спр. 500. Рапорт Екатеринославского уездного исправника о черносотенных еврейских погромах в г. Екатеринославе, 16 октября 1905 г., 1 арк.
194. Спр. 458. Телеграммы о революционных выступлениях рабочих на заводах, рудниках в Екатеринославе и Екатеринославской губернии, 8 декабря 1905 г. – 17 марта 1906 г., 150 арк.
195. Спр. 459. Телеграммы и циркуляры департамента полиции о принятии строгих мер, предупреждающих революционные выступления крестьян и рабочих по Екатеринославской губернии, 7 декабря 1905 г. – 23 марта 1906 г., 48 арк.
196. Спр. 506. Запросы, донесения и переписка с Киевским, Таврическим губернаторами, с инспекторами народных училищ Александровского, Павлоградского уездов ...о проверке политических взглядов учителей, 25 августа 1905 г. – 22 июля 1906 г., 336 арк.
197. Спр. 529. Донесения губернатору о найденной нелегальной литературе, 14 января 1906 г. – 18 ноября 1907 г., 5 арк.
198. Спр. 537. Запросы, донесения и переписка ... о проверке политических взглядов. 9 ноября 1906 г. – 28 августа 1907 г., 374 арк.
199. Спр. 538. Запросы, донесения и переписка о проверке политических взглядов (Харьковская губерния), 17 января – 18 марта 1906 г., 541 арк.

200. Спр. 549. Донесения министерства внутренних дел о революционных настроениях населения Екатеринославской губернии, 20 марта 1907 г. – 12 апреля 1908 г., 25 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 229 Канцелярия Николаевского градоначальника, 1887-1917 гг.

оп. 1

201. Спр. 983. Указы Правительствующего Сената, циркуляры Министерства внутренних дел, приказ временного Николаевского военного генерал-губернатора, переписка по выборам в Государственную думу; список служащих канцелярии, 7 октября 1906 г. – 7 мая 1907 г., 150 арк.
202. Спр. 984. Указы Правительствующего Сената, 28 декабря. 1906 г. – 26 ноября 1907 г., 24 арк.
203. Спр. 993. Приказы градоначальника 19 января – 19 сентября 1906 г., 7 арк.
204. Спр. 1006. Переписка департамента полиции с временным генерал-губернатором Николаевского градоначальства о высылке лиц за участие в революционной работе, переписка ротмистра отдельного корпуса жандармов об изготовлении типографиями нелегальной и агитационной литературы к выборам в Государственную думу; сообщение Одесского военного округа о мобилизационном расписании; список лиц, которым запрещено жить в г. Николаеве, 3 февраля – 14 декабря 1906 г., 25 арк.
205. Спр. 1022. Отношение городского головы об избрании выборщиков по выборам в Государственную думу, 29 марта 1906 г., 1 арк.
206. Спр. 1111. Циркуляры главного управления по делам печати, Департамента общих дел и др.; алфавитные указатели запрещенных книг и брошюр, 30 ноября 1907 г. – 5 декабря 1908 г., 398 арк.
207. Спр. 1117 Отношение Министра внутренних дел и циркуляр Департамента общих дел от 9 сентября за № 30 о применимости временных правил от 4 марта 1906 о союзах и обществах, 9 сентября – 28 ноября 1907 г., 10 арк.

208. Спр. 1295. Дело об устройстве чествования 80-летнего юбилея графа Л.Н.Толстого, 13 августа – 8 октября 1908 г., 12 арк.
209. Спр. 1296. Дело по ходатайству украинского товарищества «Просвита» в г. Николаеве о разрешении сбора пожертвований на сооружение памятника поэту Т. Шевченко в г. Киеве, 10 марта – 3 апреля 1908 г., 6 (9) арк.
210. Спр. 1303. Дело по ходатайству председателя Николаевского отдела Союза русского народа о разрешении сбора добровольных пожертвований на открытие в г. Николаеве народной школы. 10 января 1908 г. – 21 января 1909 г., 14 арк.
211. Спр. 1378. Дело о прошении Николаевской городской управы градоначальнику о разрешении чествования 100-летнего юбилея Н.В. Гоголя, 16 марта 1909 г., 1 арк.
212. Спр. 1384. Дело об учреждении в г. Николаеве аэроклуба. 20 мая – 22 июля 1909 г., 14 арк.
213. Спр. 1386. Дело об разрешении Николаевскому мещанину Ивану Семеновичу Василенко издавать в г. Николаеве газету «Голос труда» 18 сентября – 18 декабря 1909 г., 24 арк.
214. Спр. 1387. Дело по ходатайству крестьянки Анны Орловой о разрешении ей издавать в г. Николаеве газету «Трудовая жизнь» 11 мая – 24 июля 1909 г., 12 арк.
215. Спр. 1426. Дело о сборе пожертвований на сооружение в г. Гельсингфорсе памятника часовни в ознаменование 100-летнего юбилея заключения Фридригсгамского мирного договора. 9 марта – 19 марта 1909 г., 3 арк.
216. Спр. 1428. Дело сборе пожертвований на устройство памятника для увековечения памяти павши русских воинов в сражении под Лейпцигом, 13 марта – 19 марта 1909 г., 4 арк.
217. Спр. 1446. Циркуляры главного управления по делам печати, врачебного инспектора, департамента полиции и др. Список автомобилей всех типов и мотоциклеток населения г. Николаева. Сведения о находящихся в г.

Николаеве увеселительных местах, театрах, цирках и др., 11 августа 1910 г. – 25 августа 1913 г., 154 арк.

218. Спр.1801. Телеграмма о разгоне в Петрограде Учредительного собрания, 8 января. 1918 г., 3 арк.

оп. 2

219. Спр. 46. Дело о запрещении исполнения в кинотеатре «Иллюзион» музыки Римского-Корсакова. 3 июля – 4 июля 1908 г., 5 арк.

оп. 3

220. Спр. 25. Дело по выборам в Государственную думу, 12 октября. 1905 г. – 8 октября 1907 г., 139 арк.

221. Спр. 31. Год 1907. Рапорта полицмейстера и справка фабричного инспектора о рабочих митингах и забастовках. Рапорт ротмистра отдельного корпуса жандармов о революционной деятельности директора реального училища Крыжановского. Копия проекта правил для пользования кредитом в лавке и столовой при заводах, 6 января – 30 ноября 1907 г., 27 арк.

222. Спр. 32. Об учреждении Украинского общества «Просвита» в г. Николаеве. 29 января – 16 апреля 1907г., 31 арк.

оп. 4

223. Спр. 248. Переписка с отдельным корпусом жандармов о проверке списка выборщиков от Николаевского съезда в Херсонское губернское избирательное собрание по выборам в ГД, 5 января – 20 августа 1907 г., 25 арк.

224. Спр. 379. Телеграммы и переписка с МВД о подготовке к выборам в Государственную думу, количестве издаваемых в Николаеве газет и другим вопросам, 16 апреля – 27 ноября 1912 г., 14 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 1 Канцелярія Херсонського цивільного губернатора, 1807-1919 рр.

оп. 1

225. Спр. 3. Циркуляри и переписка с Министерством внутренних дел чиновничества и представления к наградам чиновников, бывших участников подавления польского восстания 1830-1831 гг., 17 августа 1841 г. – 22 октября 1843 г., 8 арк.

Ф. 4 Херсонська міська управа, 1859-1920 рр.

оп. 1

226. Спр. 29. Телеграми про перехід влади до Тимчасового уряду та про звільнення в'язнів з Херсонської каторжної тюрми, 3 березня – 6 липня 1917 р., 102 арк.

Ф. 14 Херсонська губернська креслярня, 1769-1922 рр.

оп. 1

227. Спр. 30. Указы Новороссийской губернской канцелярии, рапорты землемеров об отводе земель офицерам. Март – 7 сентября 1777 г., 35 арк.
228. Спр. 51. Указы Сената и сводная ведомость о раздаче земель помещикам по Новороссийской губернии, 1796-1800 гг., 198 арк.
229. Спр. 53. Указы Новороссийской губернской канцелярии, рапорты межевщиков об отводе земель, обследовании земель, предназначенных под заселение государственными крестьянами. Сведения о землях, отводимых государственным крестьянам. 22 апреля 1779 г. – 15 сентября 1783 г., 72 арк.
230. Спр. 75. Указы Новороссийской губернской канцелярии и доношения офицеров об отводе земли в уездах Новороссийской губернии. 14 февраля 1780 г. – 8 февраля 1783 г., 263 арк.

231. Спр. 77. Указы Новороссийской губернской канцелярии, 28 июня 1779 г. – 29 апреля 1783 г., 32 арк.
232. Спр. 90. Указы Новороссийской губернской канцелярии, ордера уездным землемерам об отводе земель в Ново-Павловском и Кизикерменском уездах, 24 ноября 1781 г. – сентябрь 1783 г., 22 арк.
233. Спр. 95. Указы Новороссийской губернской канцелярии, доношения офицеров об отводе земель в Ольвиопольском уезде, 17 июня 1781 г. – 28 февраля 1782 г., 20 арк.
234. Спр. 99. Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земли в Кизикерменском уезде офицерам пикинерного полка, чертежи-скопировки земельных дач Кизикерменского уезда, 1 апреля – декабрь 1781 г., 40 арк.
235. Спр. 113. Указы Новороссийской губернской канцелярии, рапорты землемеров об отводе земель в Кизикерменском уезде помещицам Ушаковым, 18 марта 1782 г. – 15 апреля 1784 г., 18 арк.
236. Спр. 177. Рапорты земского начальника Ольвиопольского уезда, землемеров, прошение сельского общества с. Мартыноши об отводе земли крестьянам, 23 мая – 1 августа 1782 г., 9 арк.
237. Спр. 211. Указы Новороссийской губернской канцелярии, рапорты и ордера межевщиков об отводе земельных дач в Ольвиопольском, Елисаветградском уездах, 6 февраля – 7 апреля 1783 г., 43 арк.
238. Спр. 216. Указы Екатеринославского наместнического управления, ордера и рапорты уездных землемеров об отмежевании земельных дач, отданных в частное владение, 10 июня – 25 октября 1787 г., 65 арк.
239. Спр. 233. Указы Екатеринославской губернской казенной палаты, 28 января 1781 г. – 30 декабря 1791 г., 38 арк.
240. Спр. 242. Указы Екатеринославского наместнического правления, ордера Херсонскому уездному землемеру об отводе земли 6000 д. князю Голицыну и другим, копировка с генерального плана Херсонской губернии, 17 мая 1792 г. – 11 декабря 1794 г., 15 арк.

241. Спр. 361. Указ Новороссийской губернской канцелярии, ордера уездным землемерам и сведения о количестве населения по уездам и площадей камыша, 25 мая 1796 г. – 5 ноября 1798 г., 10 арк.
242. Спр. 374. Указы Херсонского губернского правления, предписание губернатора Одессы о проверке земельной дачи г. Одессы, помещичьих земель и др. вопросам, 31 марта 1799 г. – 7 июня 1824 г., 73 арк.
243. Спр. 402. Рапорты и ордера Новороссийского губернского прокурора по иску помещицы Байдаковой к сыну поручику Байдакову за нанесенное оскорбление, 6 апреля – 3 сентября 1799 г., 36 арк.
244. Спр. 1108. Указы Херсонского губернского правления, рапорты землемеров и другие материалы о размежевании помещичьих земель, 232 апреля 1822 г. – 10 декабря 1823 г., 76 арк.

Ф. 22 Херсонська казенна палата, 1795-1920 рр.

оп. 1

245. Спр. 2069. Сабинин Л.А. – коллежский регистратор, сверхштатный чиновник особых поручений Херсонской казенной палаты, 17 февраля 1909 г. – 31 января 1912 г., 34 арк.

Ф. 82 Поштово-телеграфні контори і відділення Одеського поштово-телеграфного округу Херсонської губернії (ОАФ), 1831-1924 рр.

оп. 1

246. Спр. 45. Бериславская почтово-телеграфная контора Херсонской губернии и уезда. Циркуляры Министерства внутренних дел, Одесского почтово-телеграфного округа о запрещении чиновникам участвовать в революционных выступлениях, забастовках и др. Штатное расписание конторы на 1905 год, 12 января 1905 г. – 20 января 1906 г., 100 арк.

**Ф. 189 Херсонське середнє земське сільськогосподарське училище,
1879-1934 рр.**

оп. 1

247. Спр. 337. Личное дело учителя немецкого языка Индры Федора Ф., 29 декабря 1882 г. – 17 декабря 1883 г., 10 арк.

Ф. 207 Херсонське духовне правління, 1782-1920 рр.

оп. 1

248. Спр. 589. Сообщение Херсонского уездного суда о допросе священника Никиты Буговского по поводу духовного завещания, написанного умершей ныне Блажковой, 18 ноября – 16 декабря 1804 г., 4 арк.
249. Спр. 637. Переписка с Херсонским нижним земским судом по делу поручика Блажкова, имевшего связи с женою крестьянина Клименкова, 26 сентября 1805 г. – 26 апреля 1806 г., 9 арк.
250. Спр. 817. Указ Екатеринославской духовной Консистории об отношении помещиков Блажковых с их крестьянами при отправлении христианских треб к селу Омеловому, 24 января – 29 января 1810 г., 3 арк.
251. Спр. 1475. Рапорт священника селения Каменки Педкова и переписка с земским судом о разрешении окрестить в христианскую веру еврейку Дынку и ее дочерей, 27 января – 9 ноября 1823 г., 13 арк.
252. Спр. 1462. Формулярные списки о священно- и церковнослужаших и их семьях церковей Херсонской губернии, 1822-1830 гг., 22 арк.

**Ф. 208 Дніпровська повітова комісія по виборах до Державної думи,
1905-1917 рр.**

оп. 1

253. Спр. 1. Приговоры (постановления) волостных сходов Днепровского уезда об избрании двух уполномоченных от волости на уездный съезд по выборам в Государственную Думу; список уполномоченных, 31 октября – 31 декабря 1905 г., 75 арк.

254. Спр. 2. Журналы (протоколы) заседаний Днепровской уездной комиссии по выборам в Государственную думу, 18 октября 1905 г. – 15 май 1906 г., 20 арк.
255. Спр. 3. Переписка с волостными и сельскими старостами о лицах, исключенных из списков избирателей, список лиц, имеющих право участвовать в выборах в Государственную думу, сентябрь 1905 г. – февраль 1906 г., 49 арк.
256. Спр. 6. Делопроизводство по выборам уполномоченных и выборщиков для избрания членов в Государственную думу (акты, баллотировочные листы, списки лиц, имеющих право участвовать в предварительных съездах; списки лиц, избранных съездами уполномоченных от волостей и избирателями г. Алешки, выборщиками для избрания в Государственную думу, январь-март 1906 г., 52 арк.
257. Спр. 7. Телеграмма жителей г. Каховки о неправильном производстве выборов выборщиков; заявления управляющих имениями Фальц-Фейна о внесении их в списки избирателей; список лиц, имеющих право участвовать в съезде землевладельцев Днепровского уезда для избрания выборщиков в губернское избирательное собрание, 13 ноября 1906 г. – январь 1907 г., 62 арк.
258. Спр. 8. Резолюция Таврической губернской комиссии по делам выборов в Государственную думу; список лиц, имеющих право участвовать в выборах выборщика от г. Алешки при избрании членов Государственной думы от Таврической губернии, ноябрь 1906 г. – январь 1907 г., 33 арк.
259. Спр. 9. Документы (протоколы, акты, списки и др.) об избрании членов в Государственную Думу, 1907 г., 48 арк.
260. Спр. 10. Приговоры и баллотировочные листы волостных сходов об избрании уполномоченных для участия в выборах в Государственную Думу, 1907 г., 96 арк.

261. Спр. 11. Постановления комиссии по выборам в Государственную Думу и волостных сходов; списки избирателей в четвертую Государственную думу, 15 сентября – 17 октября 1912 г., 114 арк.
262. Спр. 12. Протоколы заседаний избирательной комиссии по выборам в Государственную Думу, 9 августа – 10 октября 1912 г., 54 арк.
263. Спр. 13. Протоколы заседаний избирательной комиссии по выборам в Государственную Думу; списки лиц, имеющих право участвовать во втором избирательном съезде в г. Алешки, 14 августа 1912 г. – 22 января 1913 г., 65 арк.
264. Спр. 16. Документы (протоколы, акт, списки и др.) об избрании членов в четвертую Государственную Думу, 1912 г., 27 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. 18 Корсунське волосне правління, 1861-1919 рр.

оп. 1

265. Спр. 377. Распоряжение губернатора, предводителя дворянства, мирового посредника и переписка об избирательной кампании в I Государственную думу, январь-декабрь 1906 г., 48 арк.

Ф. 751 Звенигородська повітова комісія у справах про вибори до державної думи, 1905-1906 рр.

оп. 1

266. Спр. 4. Дело с утвержденными приговорами волостных сходов об избрании уполномоченных от волостей, март 1906 г., 68 арк.
267. Спр. 6. Дело с выборными производствами об избрании уполномоченных на предварительных съездах собственников разных мелких имуществ для участия в съезде мелких землевладельцев, март 1906 г., 154 арк.
268. Спр. 7. Дело с выборными производствами об избрании в Киевское губернское избирательное собрание выборщиков от съездов: (1) городских

избирателей; (2) уполномоченных от волостей; (3) уездных землевладельцев, март-август 1906 г., 139 арк.

269. Спр. 8. Журнал заседаний Звенигородской уездной комиссии по делам о выборах в Государственную думу, октябрь 1905 г. – апрель 1906 г., 44 арк.

Ф. Р-2475 Колекція. Спогади старих більшовиків, червоногвардійців, червоних партизан і інших учасників Громадянської війни і соціалістичного будівництва, 1917-1996 рр.

оп. 1

270. Спр. 94. Автобиография, воспоминания и копии личных документов Нестеренко Трофима Терентьевича – активного участника революционной борьбы в Черкассах в 1905-1907 гг. и борьбы за установление Советской власти на Черкасщине., 70 арк.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. 102 Департамент полиции, 1846-1917 гг.

ДП 4 делопроизводство, 1912 г.

271. Д.14, ч. 9. По Волынской губернии. Общественные настроения, 1912 г., 20 л.

272. Д.18, ч. 7. По Екатеринославской губернии. Разные сведения, 1912 г., 120 л

273. Д.18, ч. 9. По Екатеринославской губернии. Общественные настроения, 1912 г., 9 л.

274. Д. 28, ч. 9. По Киевской губернии. Общественные настроения, 1912 г., 29 л.

275. Д. 53, ч. 1. По Волынской губернии. Аграрные беспорядки, 1912 г., 33 л.

276. Д. 53, ч. 7. По Волынской губернии. Разные сведения, 1912 г., 10 л.

277. Д. 54, ч. 9. По Полтавской губернии. Общественные настроения, 1912 г., 3 л.

278. Д. 71, ч. 7. По Таврической губернии. Разные сведения, 1912 г., 35 л.

279. Д. 83, ч. 9. По Харьковской губернии. Общественные настроения, 1912 г., 5 л.
280. Д. 84, ч. 2. По Херсонской губернии. Рабочее движение, 1912 г., 70 л.
281. Д. 85, ч. 9. По Черниговской губернии. Общественные настроения, 1912 г., 3 л.
282. Д. 130, ч. 13. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Волынской губернии, 1912 г., 29 л.
283. Д. 130, ч. 18. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Екатеринославской губернии, 1912 г., 116 л.
284. Д. 130, ч. 28. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Киевской губернии, 1912 г., 49 л.
285. Д. 130, ч. 52. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Петроковской губернии, 1912 г., 10 л.
286. Д. 130, ч. 53. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Подольской губернии, 1912 г., 6 л.
287. Д. 130, ч. 54. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Полтавской губернии, 1912 г., 22 л.
288. Д. 130, ч. 83. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Харьковской губернии, 1912 г., 40 л.
289. Д. 130, ч. 84. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Херсонской губернии, 1912 г., 97 л.
290. Д. 130, ч. 85. О предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Черниговской губернии, 1912 г., 8 л.
291. Д. 146. Об агитации среди приказчиков, 1912 г., 111 л.
292. Д. 148. О «Союзе русских студентов», 1912 г., 3 л.
293. Д. 236 О Харьковском национальном союзе, 1912 г., 3 л.
294. Д. 274. О 4-й Государственной думе. Общая переписка, 1912 г., 272 л
295. Д. 274, ч. 2. О 4-й Государственной думе. Прогрессисты, 1912 г., 4 л.
296. Д. 274, ч. 3 лит. А. О 4-й Государственной думе. Октябристы, 1912 г., 9 л.

ДП 4 делопроизводство. 1915 г.

297. Д. 110. О монархических организациях, 319 л.

ДП 00 9 делопроизводство. 1915 г.

298. Д. 307-а. О Государственной Думе. 178 л.

Ф. 434 Постоянный совет объединенных дворянских обществ, 1906-1918 гг.**оп. 1**

299. Д. 137. Вырезки из газет с отзывами о министерской деятельности А.А. Бобринского, 26 марта – 2 октября 1916 г., 21 л.

300. Д. 138. Записка профессора государственного права А.А.Жилина «Об ответственности министров» (печатный дублет), начато 28 февраля 1916 г., 16 л.

301. Д. 157. Заявление гр. А.Бобринского в Постоянный совет по поводу законопроекта о введении всеобщего начального обучения с приложением доклада совещания по всеобщему обучению при Государственной думе (печатные дублеты), начато 28 ноября 1909 г., 220 л.

Ф. 523 Конституционно-демократическая партия, 1905-1917 гг.**оп. 1**

302. Д. 1. Протоколы заседаний фракции (парламентской), 17 февраля – 14 декабря 1907 г., 161 л.

303. Д. 2. Протоколы заседания фракции, 10 января 1908 г. – 15 декабря 1909 г., 156 л.

304. Д. 3. Протоколы заседаний фракции, 10 января 1910 г. – 7 мая 1911 г., 242 л.

305. Д. 4. Протоколы заседания фракции, 17 февраля – 16 мая 1907 г., 34 л.

306. Д. 5. Протоколы заседания комитета фракции, 6 октября 1909 г. – 14 октября 1911 г., 105 л.

307. Д. 9. Протоколы совещания фракции «Народной свободы» Государственной думы с представителями местных групп партии. 14 ноября – 15 ноября 1909 г., 175 л.
308. Д. 197. Волынская губерния. Письма с мест в ЦК Партии и А.А.Корнилову с просьбами принять в члены партии, выслать литературу о событиях в деревне после разгона Гос. думы, 12 ноября 1905 г. – 8 декабря 1908 г., 10 л.
309. Д. 209. Письмо в ЦК об образовании в Екатеринославе отделения партии. Письма Иванова по организационным вопросам. Ответы на анкету ЦК, сообщение об аресте членов бюро Екатеринославского комитета. Воззвание в связи с выборами в Гос. думу, 1906 г., 35 л.
310. Д. 210. Письма в ЦК членов Мариупольской гр. Земцова, Пиахачи со сведениями о результатах выборов выборщиков в Гос.думу, с просьбами прислать литературу, с сообщениями о репрессиях местных властей по отношению к членам партии, 1906 г., 6 л.
311. Д. 216. Отчет о деятельности Киевской областной группы партии, ее составе и организации, отчет об организации деятельности партии в губернии. Воззвание женщин г. Киева о созыве учредительного собрания. Письма председателя Киевского комитета в Петербургский и Московский комитеты партии по организационным вопросам, письма и телеграммы членов киевского комитета о ходе выбора выборщиков в Государственную думу, о столкновениях членов партии с местными властями, 1906 г., 57 л.
312. Д. 217. Письмо председателя Лозановского комитета в ЦК с просьбой об организации более четкого руководства деятельностью комитета со стороны ЦК, 23 июля 1906 г., 2 л.
313. Д. 218. Отчеты о деятельности Стебловской группы партии, присланные в ЦК, 4 февраля 1906 г., 4 л.
314. Д. 219. Сообщение Уманской группы о состоянии предвыборной агитации в уезде, письма членов группы в ЦК о положении в группе и о взаимоотношении чл.группы с местными властями, март 1906 г., 9 л.

315. Д. 220. Делегатский отчет Фастовской группы конституционно-демократической партии, 1 февраля 1906 г., 2 л.
316. Д. 319. Полтавская группа, 10 ноября 1905 г. – 9 мая 1906 г., 33 л.
317. Д. 423. Подлинник Выборгского воззвания к народу от народных представителей и протоколы собраний (Государственная дума), 1906 г., б/л.

Ф. 533 Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1921-1935 гг.

оп. 2

318. Д. 1347. Нагих Иван Николаевич, 21 декабря 1928 г. – 1 июля 1935 г., 30 л.
319. Д. 1538. Петровский Григорий Иванович. 10 апреля 1925 г. – 1 июля 1935 г., 8 л.

Ф. 579 Милюков П. Н., 1858-1918 гг.

оп. 1

320. Д. 211. Вопросы, предложенные на обсуждение соединенного заседания членам комиссии по военным и морским делам В.В. Шульгиным, б/д., 1 л.

Ф. 1463 Коллекция отдельных документов личного происхождения, 1607-1956 гг.

оп. 2

321. Д. 168. Прокламация Синода к духовенству об участии в выборах в Государственную думу, 1906 г., 2 л.
322. Д. 181. Свод принятых Государственным советом постановлений по проекту закона о начальном образовании, составленный на основании статьи 109 Наказа Госсовета, после 1908 г., 21 л.
323. Д. 204. Доклады Ковалевского Е.П. и другие материалы совещания по всеобщему обучению с препроводительным письмом гр. Бобринского А.А. в Совет дворянских обществ, 1912 г., 71 л.

Ф. 4888 Архивные справки по запросам учреждений и частных лиц, 1922-1972 гг.

оп. 6

324. Д. 18. Архивные справки по запросам учреждений и частных лиц. Год 1937, 624 л.

Ф. 5881 Коллекция мемуаров белоэмигрантов, 1760, 1864-1944 гг.

оп. 1

325. Д. 634. Стихотворения (автор не установлен) посвященные поражению русских войск во время русско-японской войны 1904-1905 гг., 5 л.

Российский государственный исторический архив

Ф. 733 Департамент народного просвещения М.Н.П., 1886-1898 гг.

оп. 150

326. Д. 446. О назначении и вознаграждении профессоров Томского университета, 12 января – 30 ноября 1892 г., 214 л.

Ф. 740 Департамент общих дел М.Н.П., 1912-1913 гг.

оп. 8

327. Д. 375. Об увольнении начальника Калишской учебной дирекции действ. ст. сов. Михальского, 16 января 1913 г. – 29 апреля 1917 г., 49 л.

Ф. 744 «Высочайшие» указы, рескрипты и «всеподданнейшие» доклады по министерству народного просвещения (коллекция), 1782-1917 гг.

оп. 1

328. Д. 45. Всеподданнейшие доклады по М.Н.П., 1869 г. январь-май, б/д, б/л.

Ф. 1162 Государственная консультация Государственного Совета, 1800-1918 гг.

оп. 6

329. Д. 677. Дело о службе члена Государственного Совета по выборам от съезда землевладельцев Киевской губернии Горватта Станислава Александровича, 20 сентября 1910 г. – 6 февраля 1912 г., 6 л.

Ф. 1276 Совет Министров, 1906 г.

оп. 2

330. Д. 8. Донесения состоящего в распоряжении председателя Совета министров чиновника Дмитриева-Мамонова о ходе выборов в Гос. Думу по губерниям и о деятельности политических партий в связи с этим, 5 марта – 29 апреля [1906 г.], 346 л.
331. Д. 9-а. Донесения гражданских губернаторов в Совет Министров о кандидатах в члены Государственной Думы, об их партийной принадлежности, политических настроениях и др. сведениях биографического характера, 25 марта – 7 июня [1906 г.], 195 л.

Ф. 1278 Государственная дума, 1906-1907 гг.

оп. 1 (1-й созыв)

332. Д. 8. Государственной думы дело. Об отказе В.Г.Леонова от звания Члена Гос. Думы, 10 мая – 18 мая 1906 г., 3 л.
333. Д. 13. Государственной думы дело. О сроке производства содержания Членам Гос. Думы Л.И. Петражицкому и П.И. Новгородцеву, 1 июня – 7 июня 1906 г., 32 л.
334. Д. 49. Государственной думы дело. Выборное производство по гор. Харькову. IV отдел, 8 мая – 17 июля 1906 г., 35 л. (листы 36 – 113 не подшиты).
335. Д. 56. Государственной думы дело. Выборное производство по Подольской губернии. IV отдел, 3 мая – 17 июля 1906 г., 68 л.

336. Д. 60. Государственной думы дело. Выборное производство по Полтавской губ. V отдел, 8 мая – 12 мая 1906 г., 29 л.
337. Д. 62. Государственной думы дело. Выборное производство по Харьковской губ. V отдел, 8 мая – 12 мая 1906 г., 36 л.
338. Д. 68. Государственной думы дело. Выборное производство по Черниговской губ. VI отдел, 19 мая – 31 мая 1906 г., 16 л.
339. Д. 72. Государственной думы дело. Выборное производство по Херсонской губ. VI отдел, 8 мая – 31 июля 1906 г., 23 л.
340. Д. 73. Государственной думы дело. Выборное производство по гор. Екатеринославу. VI отдел, 8 мая – 31 июля 1906 г., 9 л.
341. Д. 80. Государственной думы дело. Выборное производство по Екатеринославской губернии. VIII отдел, 8 мая – 10 мая 1906 г., 12 л.
342. Д. 94. Государственной думы дело. Выборное производство по гор. Одессе. VIII отдел, 8 мая – 12 мая 1906 г., 9 л.
343. Д. 105. Государственной думы дело. Выборное производство по Таврической губ. IX отдел, 8 мая – 12 мая 1906 г., 27 л.
344. Д. 106. Государственной думы дело. Выборное производство по гор. Киеву. X отдел, 10 мая – 19 мая 1906 г., 10 л.
345. Д. 122. Государственной думы дело. Выборное производство по Киевской губернии. XI отдел, 10 мая – 26 июля 1906 г., 131 л.
346. Д. 123. Государственной думы дело. Выборное производство по Волынской губ. XI отдел, 10 мая – 26 июля 1906 г., 71 л.
347. Д. 127. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 4-му отделу, 10 мая – 2 июля 1906 г., 17 л.
348. Д. 128. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 5-му отделу, 10 мая – 30 июня 1906 г., 4 л.
349. Д. 129. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 6-му отделу, 10 мая – 31 мая 1906 г., 4 л.
350. Д. 130. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 7-му отделу, 10 мая – 21 мая 1906 г., 9 л.

351. Д. 131. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 8-му отделу, 10 мая – 12 июня 1906 г., 17 л.
352. Д. 132. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 9-му отделу, 10 мая – 10 июня 1906 г., 7 л.
353. Д. 133. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 10-му отделу, 10 мая – 7 июля 1906 г., 4 л.
354. Д. 134. Делопроизводство отделов Государственной Думы (журналы и протоколы). По 11-му отделу, 10 мая – 23 июня 1906 г., 16 л.
355. Д. 208. Государственная дума. Протоколы заседаний комиссии по исследованию незаконных действий должностных лиц (№№ 1-12), 2 июня – 8 июля 1906 г., 181 л.
356. Д. 459. Государственная дума [Запросы]. По поводу намерения Екатеринославского генерал-губернатора уничтожить с. Соленое, если имени помещика Бергмана будет нанесен какой-либо ущерб, 6 июня 1906 г., 2 л.
357. Д. 535. Государственная дума [Запросы]. По поводу тенденциозного направления «Черниговских Губернских Ведомостей» в отношении Государственной думы», 19 июня - 23 июня 1906 г., 6 л.
358. Д. 536 Государственная дума [Запросы]. По поводу отказа Окнянского почтового отделения, Подольской губ., принять телеграмму на имя Члена Гос. Думы Шрага от крестьян с. Топаль, Балтского у. той же губернии, 20 июня 1906 г., 5 л.
359. Д. 546. Государственная дума [Запросы]. По поводу избиения Члена Государственной Думы Седельникова чинам и СПб столичной полиции, 22 июня 1906 г., 4 л.
360. Д. 560. Государственная дума [Запросы]. По поводу высылки народной учительницы, Мариупольского у. Екатеринославской губ., Ксении Ребрик из пределов губернии, равно как из пределов Полтавской губ. и Донской обл., 22 июня 1906 г., 3 л.

361. Д. 567. Государственная дума [Запросы]. По поводу административной высылки в г. Великий-Устюг заведующего Онуфриевской земской школой Александрийского у. Херсонской губ., Петра Калашникова, 23 июня 1906 г., 1 л.
362. Д. 588. Государственная дума [Запросы]. По поводу конфискации по распоряжению Черниговского губернатора номеров газеты «Утренняя заря» и угроз закрыть типографию земской управы, в которой печатается эта газет, 27 июня 1906 г. 1 л.

оп. 2 (2-й созыв)

363. Д. 7. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Тимофея Ивановича Алакозова, 7 февраля – 3 июня 1907 г. 4 л.
364. Д. 28. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Андрея Михайловича Балло, 9 февраля – 3 июня 1907 г. 4 л.
365. Д. 31. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Евсевия Кондратьевича Баса, 7 февраля – июня 1907 г. 3 л.
366. Д. 43. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Владимира Александровича Богословского, 7 февраля – 3 июня 1907 г. 4 л.
367. Д. 44. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Петра Ричардовича Богуславского, 8 февраля – 3 июня 1907 г. 4 л.
368. Д. 52. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Владимира Ивановича Булюбаша, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
369. Д. 62. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Григория Николаевича Беяева, 12 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
370. Д. 65. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Сергея Тимофеевича Варун-Секрета, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
371. Д. 66. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Сильвестра Даниловича Васецкого, 12 февраля – 3 июня 1906 г., 6 л.
372. Д. 67. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Федора Кузьмича Васютина, 8 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.

373. Д. 68. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Павла Сергеевича Васюхника, 7 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
374. Д. 72. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Тимофея Степановича Веремеенкова, 8 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
375. Д. 77. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Алексея Федоровича Власенко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
376. Д. 78. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Моисея Никитича Вовчинского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., ЛЛ?
377. Д. 79. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Мефодия Федоровича Военного, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
378. Д. 82. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Василия Васильевича Волк-Карачевского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
379. Д. 93. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Михаила Федосиевича Гаркавого, 7 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
380. Д. 101. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Дамиана Иосифовича Герштанского, 9 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
381. Д. 109. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Кузьмы Павловича Горячко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 2 л.
382. Д. 112. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Антона Иустиновича Гриневича, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
383. Д. 117. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Ивана Антоновича Гуменко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
384. Д. 121. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Никифора Васильевича Дементьева, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
385. Д. 125. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Моисея Исааковича Деревянко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
386. Д. 129. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Андрея Ивановича Дидурька, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
387. Д. 136. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Ивана Федоровича Дрбоглава, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.

388. Д. 138. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Карпа Андреевича Дубовика, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
389. Д. 139. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Фаддея Филимоновича Дубоноса, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
390. Д. 145. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Николая Ильича Емельянова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
391. Д. 146. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Николая Петровича Енишерлова, 20 февраля – 16 марта 1907 г., 3 л.
392. Д. 161. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Прокопия Степановича Зубченко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
393. Д. 166. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Марка Александровича Игнатюка, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
394. Д. 169. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Михаил Андреевич Искрицкий, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
395. Д. 176. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Виктора Степановича Калищука, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
396. Д. 179. Дело Члена Государственной Думы от города Екатеринослава Александра Львовича Караваева, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
397. Д. 181. Дело Члена Государственной Думы от Терской области Михаила Александровича Караулова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
398. Д. 184. Дело Члена Государственной Думы от города Ташкента Абдуллы-Вахит-Кары Кориева, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 2 л.
399. Д. 188. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Иллариона Мефодиевича Каташинского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
400. Д. 190. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Сергея Ипполитовича Келеповского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
401. Д. 193. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Ивана Ивановича Кириенко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 10 л.
402. Д. 208. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Василия Константиновича Корде, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.

403. Д. 209. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Анания Францевича Коренчука, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
404. Д. 211. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Луки Владимировича Костенко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
405. Д. 214. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Ивана Никитича Краселюка, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 11 л.
406. Д. 233. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Дионисия Андрониковича Лагно, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
407. Д. 243. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Викентия Карловича Лисовского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
408. Д. 244. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Литвиненко Федора Григорьевича, 20 февраля – 18 июня 1907 г., 4 л.
409. Д. 245. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Ивана Петровича Литвинова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
410. Д. 247. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Алексея Степановича Лопатина, 20 февраля – 3 мая 1907 г., 7 л.
411. Д. 250. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Антона Георгиевича Лосика, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
412. Д. 253. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Стефана Владимировича Лукашевича, 20 февраля – 27 мая 1907 г., 3 л.
413. Д. 255. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Людвиг Готлибовича Люца, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
414. Д. 263. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Кузьмы Емельяновича Маляренко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 7 л.
415. Д. 268. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Василия Васильевича Масленникова, 20 февраля – 18 мая 1907 г., 4 л.
416. Д. 270. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Семена Кузьмича Матвеева, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
417. Д. 273. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Решида Медий Оглы Медиева, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.

418. Д. 277. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Дмитрия Николаевича Милорадовича, 20 февраля – 18 мая 1907 г., 3 л.
419. Д. 278. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Ивана Андреевича Михайлюка, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
420. Д. 282. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Прохора Семеновича Мороза, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
421. Д. 290. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Ивана Николаевича Нагих, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
422. Д. 293. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Андрея Никифоровича Наумчака, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
423. Д. 298. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Семена Васильевича Нечитайло, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
424. Д. 300. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Мартиана Максимовича Никончука, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
425. Д. 304. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Трофима Афанасьевича Носика, 20 февраля – 18 апреля 1907 г., 5 л.
426. Д. 317. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Петра Петровича Павлова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
427. Д. 322. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Ильи Семеновича Пелипенко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
428. Д. 324. Дело Члена Государственной Думы от города Одессы Осипа Яковлевича Пергаменты, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
429. Д. 336. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Николая Васильевича Пирского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
430. Д. 337. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии преосвященного Платона, епископа Чигиринского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 2 л.
431. Д. 340. Дело Члена Государственной Думы от города Харькова Николай Николаевич Познанский, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 7 л.

432. Д. 344. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Митрофана Кузьмича Попова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
433. Д. 349. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Филиппа Иосифовича Приходько, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
434. Д. 350. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Артемия Гордеевича Пройды, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
435. Д. 358. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Лазаря Герсановича Рабиновича, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
436. Д. 361. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Георгия Ермолаевича Рейна, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
437. Д. 364. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Петра Михайловича Рогожа, 18 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
438. Д. 372. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Николая Константиновича Рубисова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
439. Д. 374. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Павла Максимовича Рыбальченко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 7 л.
440. Д. 377. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Ефима Антоновича Сайко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
441. Д. 381. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Эммануила Константиновича Саргани, 20 февраля 1907 г. - 3 июня 1907 г. 3 л.
442. Д. 382. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Василия Григорьевича Сахно, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 7 л.
443. Д. 386. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Леонида Ивановича Селинова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
444. Д. 387. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Аверкия Ивановича Семенова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
445. Д. 397. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Прокопия Федотовича Снигиря, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.

446. Д. 399. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Адама Андреевича Соловья, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
447. Д. 406. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии графа Владимира Васильевича Стенбок-Фермора, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
448. Д. 439. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Павла Александровича Трофименко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 9 л.
449. Д. 442. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Стефана Тимофеевича Туперко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
450. Д. 445. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Павла Никифоровича Тютюнова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
451. Д. 452. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Андрея Николаевича Фатуровского, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
452. Д. 456. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Георгия Георгиевича Федорова, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
453. Д. 462. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Фомичова Михаила Михайловича, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
454. Д. 468. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Василия Васильевича Хвоста, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 5 л.
455. Д. 474. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Алексея Николаевича Хорвата, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 2 л.
456. Д. 475. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Фомы Францевича Центнера, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
457. Д. 479. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Захария Яковлевича Чеповенко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 24 л.
458. Д. 480. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Тимофея Глебовича Черненко, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
459. Д. 484. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Евмена Карповича Чигирика, 20 февраля – 30 апреля 1907 г., 5 л.

460. Д. 500. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Петра Даниловича Шкляревича, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 9 л.
461. Д. 503. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Василия Витальевича Шульгина, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 3 л.
462. Д. 504. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Саввы Савича Щербахи, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
463. Д. 513. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Петра Петровича Юренева, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 6 л.
464. Д. 516. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Ивана Созоновича Ющука, 20 февраля – 3 июня 1907 г., 4 л.
465. Д. 518. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Тимофее Ивановиче Яровом, 20 февраля – 2 мая 1907 г., 10 л.
466. Д. 652. О привлечении членов второй Гос. Думы к уголовной ответственности и др., 20 февраля – 3 июня 1907 г., 84 л.

оп. 3

467. Д. 45 Дела по выборам Членов Гос. думы по г. Одессе, переписка председателя и секретаря, дела Совещания и Хозяйственного комитета; списки членов Гос. думы; регистрационно-справочный аппарат, 1907-1917 гг., 246 л.

оп. 9

468. Д. 1. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Ивана Ивановича Авчинникова, 19 октября 1912 г. – 24 июля 1916 г., 22л.
469. Д. 2. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Александра Михайловича Александрова, 10 ноября 1912 г. – 2 апреля 1916 г., 24 л.
470. Д. 12. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Михаила Мартыновича Алексеенко, 15 октября 1907 г. – 7 июня 1912 г., 19 л.

471. Д. 13. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Михаила Мартыновича Алексеенко, 11 ноября 1912 г. – 30 апреля 1917 г., 22 л.
472. Д. 20 Дело Члена Государственной Думы от гор. Одессы Анатолия, Преосвященного Епископа Елисаветградского, 9 ноября 1912 г. – 25 ноября 1914 г., 10 л.
473. Д. 22. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Матвея Степановича Андрейчука, 15 октября 1907 г. – 10 мая 1912 г., 23 л.
474. Д. 23. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Григория Антоновича Андрийчука, 29 октября 1907 г. – 8 мая 1912 г., 31 л.
475. Д. 24. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Григория Антоновича Андрийчука, 1 ноября 1916 г. – 24 февраля 1917 г., 10 л.
476. Д. 28. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Николая Ивановича Антонова, 20 октября 1907 г. – 11 апреля 1912 г., 22 л.
477. Д. 29. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Николая Ивановича Антонова, 29 октября 1912 г. – 31 ноября 1916 г., 10 л.
478. Д. 33. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Иоанна Макарьевича Атаназевича, священника, 30 октября 1907 г. – 2 мая 1912 г., 32 л.
479. Д. 40. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Петра Евсеевича Базилевича, 15 октября 1907 г. – 7 июня 1912 г., 37 л.
480. Д. 44. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Ивана Ивановича Балаклеева, 30 октября 1907 г. – 4 июня 1912 г., 24 л.
481. Д. 46. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Петра Николаевича Балашова, 20 октября 1907 г. – 18 мая 1912 г., 24 л.; Д. 47. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Петра Николаевича Балашова, 13 ноября 1912 г. – 4 февраля 1917 г., 19 л.

482. Д. 48. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Василия Александровича Бантыша, 20 октября 1907 г. – 23 мая 1912 г., 28 л.
483. Д. 50. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Дмитрия Яковлевича Барановича, священника, 15 октября 1907 г. – 12 марта 1912 г., 7 л.
484. Д. 59. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Виктора Парфеньевича Басакова, 1 ноября 1912 – 20 июня 1916 г., 24 л.
485. Д. 61. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Федора Николаевича Безака, 31 октября 1907 г. – 7 декабря 1912 г., 25 л.
486. Д. 62. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Федора Николаевича Безака, 8 ноября 1912 г. – 27 ноября 1913 г., 13 л.
487. Д. 71. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Григория Николаевича Беляева, 29 октября 1907 г. – 30 апреля 1912 г., 13 л.
488. Д. 71. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Григория Николаевича Беляева, 29 октября 1913 г. – 15 июля 1916 г., 12 л.
489. Д. 72. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Григория Николаевича Беляева, 14 октября 1907 г. – 30 апреля 1912 г., 12 л.
490. Д. 77. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Германа Абрамовича Бергмана, 15 октября 1907 г. – 28 июня 1912 г., 37 л.
491. Д. 78. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Германа Абрамовича Бергмана, 12 ноября 1912 г. – 5 апреля 1916 г., 20 л.
492. Д. 80. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Петра Васильевича Березовского, 15 октября 1907 г. – 28 июня 1912 г., 22 л.
493. Д. 85. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Николая Ивановича Блажкова, 12 ноября 1912 г. – 21 декабря 1916 г., 32 л.

494. Д. 88. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Алексея Александровича Бобринского, графа, 29 октября 1907 г. – 18 января 1912 г., 16 л.
495. Д. 91. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Сергея Михайловича Богданова, 31 октября 1907 г. – 12 мая 1912 г., 40 л.
496. Д. 92. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Сергея Михайловича Богданова, 12 ноября 1912 г. – 31 октября 1916 г., 28 л.
497. Д. 93. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Саввы Никифоровича Богдановича, священника, 30 октября 1907 г. – 3 июня 1912 г., 51 л.
498. Д. 98. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Борзаковского Иоанна Варфоломеевича, священника, 26 октября 1912 – 9 ноября 1916 г., 28 л.
499. Д. 104. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Владимира Никитича Бубнова, 30 октября 1907 г. – 24 мая 1912 г., 25 л.
500. Д. 108. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Стефана Григорьевича Бурмича, 6 ноября 1912 – 7 февраля 1917 г., 20 л.
501. Д. 109. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Андрея Фаддеевича Бурьянова, 18 октября 1912 г. – 21 ноября 1916 г., 20 л.
502. Д. 110. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Владимира Романовича Буцкого, 31 октября 1907 г. – 24 мая 1912 г., 35 л.
503. Д. 115. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Сергея Тимофеевича Варун-Секрета, 29 октября 1912 г. – 22 февраля 1917 г., 24 л.; Д. 120. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Сергея Вадимовича Величко, 19 октября 1912 г. – 27 августа 1915 г., 9 л.
504. Д. 126. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Георгия Владимировича Викторова, 8 ноября 1912 г. – 4 марта 1916 г., 24 л.

505. Д. 127. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Владимира Карловича Винберга, 15 ноября 1912 г. – 13 декабря 1916 г., 17 л.
506. Д. 130. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Ивана Кирилловича Вистяка, 19 октября 1912 г. – 14 марта 1917 г., 29 л.
507. Д. 133. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Гавриила Андреевича Вишневого, 12 ноября 1912 г. – 4 июня 1916 г., 23 л.
508. Д. 139. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Волкова Константина Константиновича, священника, 25 октября 1907 г. – 17 октября 1911 г., 15 л.
509. Д. 149. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Александра Осиповича Волохина, 31 октября 1907 г. – 12 октября 1909 г., 10 л.
510. Д. 160. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Андрея Сергеевича Вязигина, 20 октября 1907 г. – 14 мая 1912 г., 27 л.
511. Д. 162. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Даниила Максимовича Гайдамаки, 20 октября 1912 г. – 22 ноября 1916 г., 18 л.
512. Д. 164. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Семена Осиповича Галушака, 29 октября 1907 г. – 17 мая 1912 г., 32 л.
513. Д. 165. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Генриха Генриховича Гальваса, 15 октября 1907 г. – 21 февраля 1911 г., 10 л.
514. Д. 166. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Аполлона Александровича Гамалея, 15 октября 1907 г. – 24 мая 1912 г., 24 л.
515. Д. 167. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Аполлона Александровича Гамалея, 26 октября 1912 г. – 26 ноября 1916 г., 9 л.

516. Д. 169. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Евгения Яковлевича Ганжулевича, священника, 15 октября 1907 г. – 25 мая 1912 г., 16 л.
517. Д. 170. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Михаила Романовича Гаркавенко, 13 октября 1908 г. – 21 мая 1912 г., 40 л.
518. Д. 178. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Ефима Васильевича Герасименко, 15 октября 1907 г. – 30 апреля 1912 г., 20 л.
519. Д. 181. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Дмитрия Ивановича Герценвица, 15 октября 1907 г. – 30 апреля 1912 г., 20 л.
520. Д. 182. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Дмитрия Ивановича Герценвица, 19 октября 1912 г. – 22 мая 1914 г., 11 л.
521. Д. 183. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Александра Степановича Гижицкого, 30 октября 1907 г. – 1 июня 1912 г., 18 л.
522. Д. 184. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Александра Степановича Гижицкого, 19 октября 1912 г. – 22 февраля 1917 г., 25 л.
523. Д. 186. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Григория Николаевича Глебова, 30 октября 1907 г. – 20 июня 1912 г., 24 л.
524. Д. 187. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Юрия Николаевича Глебова, 15 октября 1907 г. – 21 апреля 1912 г., 18 л.
525. Д. 190. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Александра Дмитриевича Голицына, 20 октября 1907 г. – 26 мая 1912 г., 41 л.
526. Д. 193. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Якова Георгиевича Гололобова, 30 октября 1907 г. – 26 мая 1912 г., 41 л.
527. Д. 198. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Петра Никитича Гордиевского, 15 октября 1907 г. – 7 июня 1912 г., 22 л.

528. Д. 205. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Константина Петровича Григоровича-Барского, 12 ноября 1912 г. – 21 февраля 1917 г., 20 л.
529. Д. 208. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Сергея Ивановича Гриневича, 13 ноября 1912 г. – 25 февраля 1917 г., 23 л.
530. Д. 215. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Владимира Дмитриевича Гузя, 15 октября 1907 г. – 14 марта 1912 г., 16 л.
531. Д. 224. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Якова Григорьевича Данилюка, 15 октября 1907 г. – 12 марта 1912 г., 19 л.
532. Д. 227. Дело Члена Государственной Думы от гор. Киева Всеволода Яковлевича Демченко, 12 ноября 1912 г. – 25 февраля 1917 г., 14 л.
533. Д. 234. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Михаила Дмитриевича Дмитриева, 15 октября 1907 г. – 14 апреля 1912 г., 29 л.
534. Д. 235. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Михаила Петровича Дмитриева, 29 октября 1912 г. – 7 ноября 1916 г., 33 л.
535. Д. 244. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Иосифа Максимовича Доценко, 20 октября 1912 г. – 14 февраля 1917 г., 44 л.
536. Д. 246. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Иоанна Дмитриевича Дроздовского, священника, 13 ноября 1912 г. – 14 декабря 1916 г., 10 л.
537. Д. 247. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Николая Николаевича Дудникова, 31 октября 1907 г. – 17 мая 1912 г., 48 л.
538. Д. 274. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Николая Алексеевича Жилина, 13 ноября 1912 г. – 20 сентября 1917 г., 9 л.
539. Д. 278. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Дмитрия Васильевича Закржевского, 24 сентября 1913 г. – 12 декабря 1916 г., 24 л.

540. Д. 284. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Юрия Константиновича Захарашевича-Капустянского, 20 октября 1907 г. – 8 мая 1912 г., 25 л.
541. Д. 285. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Зиновия Даниловича Захарова, 15 октября 1907 – 2- апреля 1912 г., 34 л.
542. Д. 304. Дело Члена Государственной Думы от гор. Киева Сергея Алексеевича Иванова, 9 ноября 1912 г. – 1 сентября 1917 г., 7 л.
543. Д. 305. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Луки Емельяновича Игнатюка, 6 ноября 1912 г. – 2 июня 1917 г., 21 л.
544. Д. 309. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Михаила Андреевича Искрицкого, 15 октября 1907 г. – 1 июня 1912 г., 51 л.
545. Д. 320. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Петра Валериевича Каменского, 15 октября 1907 г. – 21 мая 1912 г., 26 л.
546. Д. 323. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Дмитрия Павловича Капниста, графа, 19 октября 1912 г. – 20 июня 1916 г., л.10.
547. Д. 324. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Ипполита Ипполитовича Капниста, графа, 15 октября 1907 г. – 9 апреля 1912 г., 30 л.
548. Д. 325. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Ипполита Ипполитовича Капниста, графа, 14 октября 1912 г. – 11 февраля 1917 г., 22 л.
549. Д. 330. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Бориса Ивановича Каразина, 8 декабря 1912 г. – 13 августа 1916 г., л. 22
550. Д. 334 Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Иоанн Константинович Карпинский, священник, 13 ноября 1912 г. – 5 декабря 1916 г., 36 л.

551. Д. 340. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Сергея Ипполитовича Келеповского, 15 октября 1907 г. – 11 мая 1912 г., 25 л.
552. Д. 349. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Дионисия Фаддеевича Кирилловича, священника, 15 октября 1907 г. – 16 марта 1912 г., 21 л.
553. Д. 354. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Александра Александровича Киха, 4 ноября 1913 г. – 14 февраля 1917 г., 18 л.
554. Д. 356. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Ивана Семеновича Клименко, 15 октября 1907 г. – 28 мая 1912 г., 51 л.
555. Д. 357. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Тита Игнатъевича Клименко, 15 октября 1907 г. – 15 марта 1912 г., 33 л.
556. Д. 359. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Виктора Феофиловича Клопотовича, 30 октября 1907 г. – 12 апреля 1912 г., 37 л.
557. Д. 364. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Ивана Архиповича Ковалева, 29 октября 1912 г. – 13 марта 1913 г., 7 л.
558. Д. 368. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Михаила Ивановича Коваленко, 11 октября 1913 г. – 16 декабря 1916 г., 17 л.
559. Д. 369. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Степана Игнатъевича Коваленко, 30 октября 1907 г. – 22 мая 1912 г., 23 л.
560. Д. 370. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Иосифа Ильича Коваля, 13 ноября 1912 г. – 15 февраля 1917 г., 22 л.
561. Д. 378. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Николая Ананьевича Комарецкого, священника, 15 октября 1907 г. – 16 мая 1912 г., 21 л.

562. Д. 383. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Александра Андреевича Коняхина, 11 октября 1910 г. – 22 февраля 1912 г., 15 л.
563. Д. 384. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Александра Андреевича Коняхина, 29 октября 1910 г. – 29 мая 1914 г., 17 л.
564. Д. 387. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Александра Осиповича Котлярова, 14 ноября 1912 г. – 13 февраля 1917 г., 29 л.
565. Д. 389. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Модеста Капитоновича Кочневского, 3 октября 1908 г. – 27 января 1912 г., 36 л.
566. Д. 390. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Василия Васильевича Кочубея, графа, 19 октября 1912 г. – 31 марта 1916 г., 14 л.
567. Д. 391. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Леонтия Васильевича Кочубея, 15 октября 1907 г. – 18 июня 1912 г., 13 л.
568. Д. 397. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Болеслава Ивановича Кринского, 16 октября 1912 г. – 2 февраля 1916 г., 18 л.
569. Д. 404. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Соломона Самойловича Крыма, 3 ноября 1912 г. – 22 февраля 1916 г., 28 л.
570. Д. 407. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Георгия Сергеевича Кузнецова, 15 октября 1907 г. – 26 мая 1912 г., 11 л.
571. Д. 417. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Алексея Григорьевича Лаврова, 19 октября 1912 г. – 2 декабря 1916 г., 29 л.

572. Д. 425. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Валериана Валериановича Лашкевича, 20 октября 1912 г. – 17 апреля 1917 г., 23 л.
573. Д. 426. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Михаила Сидоровича Лащухина, 12 ноября 1912 г. – 22 февраля 1917 г., 8 л.
574. Д. 431. Дело Члена Государственной Думы от гор. Одессы Сергея Васильевича Левашева, 9 ноября 1912 г. – 5 января 1917 г., 23 л.
575. Д. 433. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Бориса Николаевича Лелявского, 14 ноября 1912 г. – 19 февраля 1917 г., 33 л.
576. Д. 438. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Никифора Кондратьевича Леуса, 20 октября 1907 г. – 9 апреля 1912 г., 23 л.
577. Д. 448. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Анании Алексеевича Лотоцкого, 16 ноября 1912 г. – 20 февраля 1917 г., 20 л.
578. Д. 450. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Степана Владимировича Лукашевича, 15 октября 1907 г. – 22 мая 1912 г., 30 л.
579. Д. 451. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Степана Владимировича Лукашевича, 15 ноября 1912 г. – 22 апреля 1917 г., 25 л.
580. Д. 456. Дело Члена Государственной Думы от гор. Киева Ивана Васильевича Лучицкого, 27 октября 1907 г. – 8 мая 1912 г., 47 л.
581. Д. 464. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Людвиг Готлибовича Люца, 15 октября 1907 г. – 28 мая 1912 г., 40 л.
582. Д. 465. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Людвиг Готлибовича Люца, 12 ноября 1912 г. – 20 февраля 1917 г., 22 л.

583. Д. 468. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Григория Григорьевича Мазуренко, 12 ноября 1912 г. – 21 апреля 1917 г., 17 л.
584. Д. 471. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Павла Матвеевича Макогона, 12 ноября 1912 г. – 20 апреля 1917 г., 26 л.
585. Д. 474. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Павла Николаевича Маламы, 30 октября 1907 г. – 24 мая 1908 г., 7 л.
586. Д. 480. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Григория Тимофеевича Маньковского, священника, 31 октября 1907 г. – 17 мая 1912 г., 44 л.
587. Д. 481. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Григория Тимофеевича Маньковского, священника, 23 октября 1912 г. – 23 февраля 1917 г., 25 л.
588. Д. 487. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Николая Парменовича Марковича, 26 октября 1912 г. – 18 июня 1917 г., 24 л.
589. Д. 492. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Павла Гавриловича Матюнина, 20 октября 1907 г. – 26 мая 1912 г., 27 л.
590. Д. 496. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Дмитрия Федоровича Машкевича, священника, 15 октября 1907 г. – 15 мая 1912 г., 34 л.
591. Д. 502. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Василия Ивановича Мельникова, 6 ноября 1912 г. – 23 мая 1917 г., 47 л.
592. Д. 507. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Петра Филипповича Мерций, 13 ноября 1912 г. – 15 февраля 1917 г., 31 л.
593. Д. 511. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Владимира Родионовича Милорадовича, 15 октября 1907 г. – 10 мая 1912 г., 52 л.

594. Д. 519. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Михаила Владимировича Митроцкого, священника, 13 ноября 1912 г. – 14 марта 1914 г., 7 л.
595. Д. 522. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Николая Николаевича Можайского, 19 декабря 1912 г. – 24 февраля 1917 г., б/л.
596. Д. 528. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Прокофия Андреевича Москалюка, 13 ноября 1912 г. – 16 декабря 1916 г., 14 л.
597. Д. 531. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Матвея Константиновича Муранова, 20 октября 1912 г. – 7 ноября 1914 г., 8 л.
598. Д. 532. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Измаила Муфтий-Заде Мурзы, 15 октября 1907 г. – 10 марта 1912 г. 27 л.
599. Д. 533. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Мелкона Калустовича Мурзаева, 15 октября 1907 г. – 30 мая 1912 г. 19 л.
600. Д. 538. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Григория Николаевича Навроцкого, 8 ноября 1907 г. – 19 января 1908 г., 7 л.
601. Д. 543. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Памфила Тимофеевича Населенко, 13 ноября 1912 г. – 26 мая 1916 г., 14 л.
602. Д. 545. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Константина Александровича Невиандта, 19 октября 1912 г. – 15 октября 1913 г., 29 л.
603. Д. 546. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Семена Трофимовича Неежмакова, 1 ноября 1912 г. – 23 ноября 1916 г., 36 л.
604. Д. 549. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Петра Алексеевича Неклюдова, 20 октября 1907 г. – 3 декабря 1912 г., 35 л.

605. Д. 550. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Петра Алексеевича Неклюдова, 29 октября 1912 г. – 15 февраля 1917 г., 17 л.
606. Д. 554. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Владимира Ивановича Нестеренко, 29 октября 1912 г. – 16 января 1914 г., 21 л.
607. Д. 556. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Якова Степановича Никитюка, 15 октября 1907 г. – 12 мая 1912 г., 23 л.
608. Д. 558. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Павла Евмениевича Николенко, 29 октября 1912 г. – 10 августа 1912 г., 18 л.
609. Д. 559. Дело Члена Государственной Думы от гор. Одессы Александра Ивановича Никольского, 29 октября 1907 г. – 21 марта 1912 г., 14 л.
610. Д. 560. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Никона, епископа Енисейского и Красноярского, 13 ноября 1912 г. – 31 августа 1917 г., 21 л.
611. Д. 568. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Петра Васильевича Новицкого, 15 октября 1907 г. – 2 февраля 1912 г., 29 л.
612. Д. 569. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Петра Васильевича Новицкого, 15 ноября 1912 г. – 15 февраля 1917 г., 24 л.
613. Д. 572. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Василия Афиногеновича Образцова, 15 октября 1907 г. – 2 июня 1912 г., 16 л.
614. Д. 581. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Василия Александровича Остроградского, 15 октября 1907 г. – 24 мая 1912 г., 42 л.
615. Д. 588. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Николая Матвеевича Панкеева, 30 октября 1907 г. – 9 апреля 1912 г., 33 л.
616. Д. 589. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Николая Матвеевича Панкеева, 15 ноября 1912 г. – 10 апреля 1914 г., б/л.

617. Д. 592. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Ивана Ивановича Папчинского, 1 ноября 1912 г. – 16 мая 1916 г., 20 л.
618. Д. 597. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Василия Карповича Пахальчака, 31 октября 1907 г. – 7 апреля 1912 г., 20 л.
619. Д. 599. Дело Члена Государственной Думы от гор. Одессы Осипа Яковлевича Пергаменты, 29 октября 1907 г. – 8 июня 1912 г., 20 л.
620. Д. 608. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Григория Ивановича Петровского, 1 ноября 1912 г. – 7 ноября 1914 г., 23 л.
621. Д. 610. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Никифора Емельяновича Пилипенко, 15 октября 1907 г. – 24 мая 1912 г., 28 л.
622. Д. 611. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Никифора Емельяновича Пилипенко, 19 октября 1912 г. – 1 ноября 1916 г., 16 л.
623. Д. 612. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Семена Григорьевича Пищевича, 29 октября 1912 г. – 1 ноября 1916 г., 11 л.
624. Д. 615. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Василия Ильича Подольского, священника, 29 октября 1907 г. – 5 мая 1912 г., 18 л.
625. Д. 624. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Полунина Василия Николаевича, 19 октября 1912 г. – 24 октября 1916 г., 14 л.
626. Д. 628. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Владимира Иоанновича Попова, священника, 13 ноября 1912 г. – 14 июня 1917 г., 16 л.

627. Д. 634. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Александра Александровича Потоцкого, 29 октября 1907 г. – 18 мая 1912 г., 30 л.
628. Д. 635. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Александра Александровича Потоцкого, 19 октября 1912 г. – 23 февраля 1917 г., 18 л.
629. Д. 642. Дело Члена Государственной Думы от гор. Киева Василия Николаевича Проценко, 27 октября 1907 г. – 1 мая 1912 г., 20 л.
630. Д. 643. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Митрофана Максимовича Пташевского, 29 сентября 1908 г. – 16 марта 1912 г., 9 л.
631. Д. 654. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Андрея Андреевича Раковича, 11 сентября 1911 г. – 23 мая 1912 г., 13 л.
632. Д. 655. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Андрея Андреевича Раковича, 26 октября 1912 г. – 11 декабря 1916 г., 26 л.
633. Д. 662. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Георгия Ермолаевича Рейна, 6 ноября 1912 г. – 5 марта 1913 г., 10 л.
634. Д. 663. Дело Члена Государственной Думы от гор. Одессы Михаила Александровича Рено, 13 октября 1910 г. – 2 мая 1912 г., 20 л.
635. Д. 667. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Михаила Владимировича Родзянко, 15 октября 1907 г. – 1 июня 1912 г., 35 л.
636. Д. 669. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Сергея Николаевича Родзянко, 13 ноября 1912 г. – 5 декабря 1916 г., 25 л.
637. Д. 670. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Павла Федоровича Родионова, 30 октября 1907 г. – 28 марта 1908 г., 11 л.
638. Д. 677. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Сергея Николаевича Розенбаха, 26 октября 1912 г. – 27 ноября 1913 г., 14 л.

639. Д. 678. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Константина Николаевича Рознатовского, священника, 30 октября 1907 г. – 29 сентября 1908 г., 9 л.
640. Д. 683. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Каллиника Несторовича Рудича, священника, 19 октября 1912 г. – 13 июня 1916 г., 14 л.
641. Д. 694. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Анатолия Ивановича Савенко, 13 ноября 1912 г. – 20 ноября 1916 г., 24 л.
642. Д. 695. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Никанора Васильевича Савича, 20 октября 1907 г. – 14 апреля 1912 г., 13 л.
643. Д. 696. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Никанора Васильевича Савича, 20 октября 1912 г. – 25 августа 1915 г., 11 л.
644. Д. 702. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Василия Ивановича Самчука, 6 ноября 1912 г. – 12 февраля 1917 г., 17 л.
645. Д. 704. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Эммануила Константиновича Саргани, 1 ноября 1907 г. – 14 августа 1908 г., 7 л.
646. Д. 714. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Макария Ивановича Сендерко, священника, 29 октября 1907 г. – 18 июня 1912 г., 53 л.
647. Д. 716. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Степана Ивановича Сидоренко, 30 октября 1907 г. – 30 апреля 1912 г., 15 л.
648. Д. 727. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Георгия Васильевича Скоропадского, 15 октября 1907 г. – 16 декабря 1909 г., 9 л.
649. Д. 728. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Георгия Васильевича Скоропадского, 26 октября 1912 г. – 23 мая 1916 г., 8 л.

650. Д. 741. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Виктора Дмитриевича Солухи, священника, 30 октября 1907 г. – 24 мая 1912 г., 34 л.
651. Д. 747. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Алексея Маркиановича Станиславского, священника, 20 октября 1907 г. – 8 мая 1912 г., 47 л.
652. Д. 748. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Алексея Маркиановича Станиславского, священника, 20 октября 1912 г. – 22 февраля 1917 г., 26 л.
653. Д. 749. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Александра Павловича Старицкого, 3 октября 1908 г. – 23 мая 1912 г., 20 л.
654. Д. 756. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Владимира Васильевича Стенбок-Фермора, графа, 13 октября 1908 г. – 18 апреля 1912 г., 26 л.
655. Д. 757. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Ивана Васильевича Стенбок-Фермора, графа, 15 октября 1907 г. – 27 апреля 1912 г., 19 л.
656. Д. 760. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Ивана Ивановича Сторчака, 15 октября 1907 г. – 10 мая 1912 г., 30 л.
657. Д. 761. Дело Члена Государственной Думы от Херсонской губернии Дмитрия Георгиевича Стоянова, священника, 14 марта 1914 г. – 9 декабря 1916 г., 14 л.
658. Д. 763. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Константина Модестовича Струкова, 20 октября 1912 г. – 9 июня 1916 г., 30 л.
659. Д. 765. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Корнилия Евтихиевича Сувчинского, 30 октября 1907 г. – 9 мая 1912 г., 10 л.

660. Д. 766. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Корнилия Евтихиевича Сувчинского, 14 ноября 1912 г. – 5 ноября 1916 г., 10 л.
661. Д. 767. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Евгения Александровича Судненко, 26 октября 1912 г. – 26 ноября 1916 г., 24 л.
662. Д. 777. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Николая Степановича Тараненко, 15 октября 1907 г. – 14 марта 1912 г., 15 л.
663. Д. 799. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Ивана Васильевича Тищенко, 15 октября 1907 г. – 24 апреля 1912 г., 38 л.
664. Д. 805. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Александра Лаврентьевича Трегубова, священника, 27 октября 1907 г. – 22 марта 1911 г., 8 л.
665. Д. 806. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Александра Лаврентьевича Трегубова, священника, 8 ноября 1912 г. – 29 января 1916 г., 11 л.
666. Д. 811. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Михаила Павловича Тывончука, 6 ноября 1912 г. – 1 июля 1917 г., 18 л.
667. Д. 815. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Ефима Савича Угничя, 19 октября 1912 г. – 5 января 1917 г., б/л.
668. Д. 816. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Гавриила Гавриловича Удовицкого, 14 октября 1907 г. – 30 апреля 1912 г., 28 л.
669. Д. 826. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Владимира Эдуардовича Фальц-Фейна, 15 октября 1907 г. – 11 июня 1912 г., 42 л.

670. Д. 831. Дело Члена Государственной Думы от Екатеринославской губернии Федора Григорьевича Филатова, 1 ноября 1912 г. – 10 декабря 1916 г., 18 л.
671. Д. 832. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Федора Дмитриевича Филоненко, священника, 19 октября 1912 г. – 3 декабря 1916 г., 10 л.
672. Д. 841. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Василия Александровича Ханенко, 29 октября 1913 г. – 25 мая 1916 г., 12 л.
673. Д. 856. Дело Члена Государственной Думы от Черниговской губернии Гавриила Петровича Цыганова, 25 октября 1912 г. – 17 марта 1917 г., 22 л.
674. Д. 863. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Червинского Григория Евгеньевича, 29 октября 1907 г. – 7 апреля 1912 г., 22 л.
675. Д. 872. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Дмитрия Николаевича Чихачева, 29 октября 1907 г. – 18 мая 1912 г., 23 л.
676. Д. 873. Дело Члена Государственной Думы от Подольской губернии Дмитрия Николаевича Чихачева, 19 октября 1912 г. – 15 июня 1916 г., 27 л.
677. Д. 874. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Николая Николаевича Чихачева, 13 ноября 1912 г. – 7 июня 1916 г., 17 л.
678. Д. 884. Дело Члена Государственной Думы от Полтавской губернии Евгения Михайловича Шейдемана, 14 октября 1907 г. – 2 мая 1912 г., 29 л.
679. Д. 902. Дело Члена Государственной Думы от Таврической губернии Петра Петровича Шредера, 14 ноября 1912 г. – 15 июня 1916 г., 9 л.
680. Д. 903. Дело Члена Государственной Думы от Киевской губернии Сергея Эдуардовича Штейгера, барона, 14 ноября 1912 г. – 15 июня 1916 г., 22 л.
681. Д. 907. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Василия Витальевича Шульгина, 15 октября 1907 г. – 9 апреля 1912 г., 22 л.

682. Д. 908. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Василия Витальевича Шульгина, 11 ноября 1912 г. – 13 декабря 1916 г., 21 л.
683. Д. 912. Дело Члена Государственной Думы от Харьковской губернии Василия Егоровича Шурканова, 31 октября 1907 г. – 5 октября 1912 г., 32 л.
684. Д. 935. Дело Члена Государственной Думы от Волынской губернии Полиевкта Антоновича Ярмоловича, 5 ноября 1912 г. – 14 марта 1916 г., 14 л.

Ф. 1327 М.В.Д. Особое делопроизводство по выборам в Государственную думу и Государственный совет, 1905-1912 гг.

оп. 1 (1905 г.)

685. Д. 48-б. М.В.Д. Дело особого делопроизводства по выборам в Государственную Думу. Гор. Одесса, 25 августа – 13 апреля 1906 г., 34 л.
686. Д. 93. Анкеты на членов Государственной Думы, 1912 г., 231 л.
687. Д. 141. Список членов первой Государственной Думы, [1906 г.], 120 л.
688. Д. 143. Список членов Государственной Думы (по губерниям), [1906 г.], 216 л.

Ф. 1327 Особое делопроизводство по выборам в Государственную Думу, III Дума, 1905-1915 гг.

оп. 2

689. Д. 200. Переписка Екатеринославского губернатора по вопросу выборов в Государственную Думу., 1912 г., 136 л.

Ф. 1349 Формулярные списки чинов гражданского ведомства, коллекция, А-Р, 1894-1917 гг.

оп. 1

690. Д. 325. Формулярные списки чинов гражданского ведомства. Берг М. – Берденников А.И., б/д., б/л.

Ф. 1616 Алексеенко Михаил Мартынович (1848-1917), депутат III Государственной Думы (октябрист), 1903-1916 гг.

оп. 1

691. Д. 46. Наброски [выступлений М.М. Алексеенко на заседаниях Бюджетной комиссии 3 Гос. думы] по смете расходов на 1908 г., в т. ч. о дополнительном чрезвычайном финансировании в связи с неурожаем, продовольственном кредите, о порядке применения ст. 96 основных гос. законов; список отдельных депутатов разных фракций Гос. думы III созыва [Участников голосования], 1907-1909 гг., 13 л.

СТЕНОГРАФІЧНІ ЗВІТИ ТА ОПУБЛІКОВАНІ ОФІЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

692. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв первый. – СПб. : Гос. тип., 1906. – Ч. I. – 866 с.
693. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв первый. – СПб. : Гос. тип., 1906. – Ч. II. – 867-2013 с.
694. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв второй. – СПб. : Гос. тип., 1907. – Ч. I. – 2344 стлб.
695. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв второй. – СПб. : Гос. тип., 1907. – Ч. II. – 1610 стлб.
696. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1908. – Ч. I. – 2140 стлб.
697. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1908. – Ч. II. – 2962 стлб.
698. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1908. – Ч. III. – 4529 стлб.
699. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1908-1909. – Ч. I. – 3152 стлб.

700. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1908-1909. – Ч. II. – 3244 стлб.
701. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1908-1909. – Ч. III. – 2956 стлб.
702. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1908-1909. – Ч. IV. – 3477 стлб.
703. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия III. – СПб. : Гос. тип., 1910. – Ч. I. – 3796 стлб.
704. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия III. – СПб. : Гос. тип., 1910. – Ч. II. – 3164 стлб.
705. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия III. – СПб. : Гос. тип., 1910. – Ч. III. – XIX с., 3244 стлб.
706. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия III. – СПб. : Гос. тип., 1910. – Ч. IV. – 3780 стлб.
707. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия IV. – СПб. : Гос. тип., 1910-1911. – Ч. I. – 3368 стлб.
708. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия IV. – СПб. : Гос. тип., 1910-1911. – Ч. II. – 3722 стлб.
709. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия IV. – СПб. : Гос. тип., 1910-1911. – Ч. III. – 4828 стлб.
710. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия V. – СПб. : Гос. тип., 1911-1912. – Ч. I. – 3830 стлб.
711. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия V. – СПб. : Гос. тип., 1911-1912. – Ч. II. – 3822 стлб.
712. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия V. – СПб. : Гос. тип., 1911-1912. – Ч. III. – 3726 стлб.
713. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв третий. Сессия V. – СПб. : Гос. тип., 1911-1912. – Ч. IV. – 4336 стлб.
714. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1913. – Ч. I. – 2438 стлб.

715. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1913. – Ч. II. – 2251 стлб.
716. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1913. – Ч. III. – 2699 стлб.
717. Государственная дума. Созыв четвертый. Стенографический отчет заседания Государственной думы, созванной на основании Высочайшего Указа Правительствующему Сенату от 26 июля 1914 г. – СПб. : Гос. тип., 1914. – 30 с. (Манифест – паг. разд.).
718. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1914. – Ч. I. – 2094 стлб.
719. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1914. – Ч. II. – 1992 стлб.
720. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1914. – Ч. III. – 2046 стлб.
721. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1914. – Ч. IV. – 1928 стлб.
722. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1914. – Ч. V. – 1396 стлб.
723. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия III. – Пг.: Гос. тип., 1915. – 381 стлб.
724. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия IV. – Пг.: Гос. тип., 1915-1916. – Ч. I. – 1399 стлб.
725. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия IV. – Пг.: Гос. тип., 1915-1916. – Ч. II. – 1205-3502 стлб.
726. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия IV. – Пг.: Гос. тип., 1915-1916. – Ч. III. – 3503-5813 стлб.
727. Государственная дума: Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия V. – Пг.: Гос. тип., 1916. – 1757 стлб.
728. Государственная Дума. Второй созыв. Военно-полевые суды. Отчет Государственной думы. – СПб. : Гос. тип., 1907. – 112 с.

729. Государственная Дума. Второй созыв. Материалы по составлению наказа. – СПб. : Гос. тип., 1907. – 78 с.
730. Государственная Дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. – СПб. : Гос. тип., 1907. – 600 с.
731. Государственная Дума. Доклады бюджетной комиссии по рассмотрению проекта государственной росписи доходов и расходов на 1914 год, с приложениями. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвертый созыв. Сессия вторая. 1913-1914 гг. – Вып. IV (№№ 30-44). – СПб. : Гос. тип., 1914. – Паг. разд.
732. Государственная дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Второй созыв. – СПб. : Гос.тип., 1907. – 207 с.
733. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Третий созыв. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1908. – 378 с.
734. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Третий созыв. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1909. – 319 с.
735. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Третий созыв. Сессия III. – СПб. : Гос. тип., 1910. – 376 с.
736. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Третий созыв. Сессия IV. – СПб. : Гос. тип., 1911. – 480 с.
737. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Третий созыв. Сессия V. – СПб. : Гос. тип., 1912. – 498 с.
738. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Четвертый созыв. Сессия I. – СПб. : Гос. тип., 1913. – 512 с.
739. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Четвертый созыв. Сессия II. – СПб. : Гос. тип., 1914. – 604 с.
740. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Четвертый созыв. Сессия III. – Пг.: Гос. тип., 1915. – 51 с.
741. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Четвертый созыв. Сессия IV. – Пг.: Гос. тип., 1915. – 277 с.

742. Государственная Дума. Справочник. Третий созыв. Сессия III. 1910. – Вып. 2-й. – СПб. : Гос. тип. – 1910. – 477 с.+56 с. прил.
743. Государственная Дума. Справочник. Четвертый созыв. Сессия II. 1913. – Вып. 6-й. – СПб. : Гос. тип., 1913. – 344 с.: прил.
744. Государственная Дума. Справочник. Четвертый созыв. Сессия II. 1914. – Вып. 7-й. – СПб. : Гос. тип., 1914. – 470 с.
745. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам (поименный и предметный). 1906 год. Сессия первая. – СПб. : Гос. тип., 1907. – 316 с.
746. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Второй созыв. 1907 год. – СПб. : Гос. тип., 1907. – 322 с.
747. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Третий созыв. Сессия первая. 1907-1908 гг. – СПб. : Гос. тип., 1908. – 672 с.
748. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Третий созыв. Сессия вторая. 1908-1909 гг. – СПб. : Гос. тип., 1909. – 560 с.
749. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Третий созыв. Сессия третья. 1909-1910 гг. – СПб. : Гос. тип., 1910. – 595 с.
750. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Третий созыв. Сессия четвертая. 1910-1911 гг. – СПб. : Гос. тип., 1908. – 552 с.
751. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Третий созыв. Сессия пятая. 1911-1912 гг. – СПб. : Гос. тип., 1912. – 686 с.
752. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Четвертый созыв. Сессия первая. 1912-1913 гг. – СПб. : Гос. тип., 1913. – 686 с.
753. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Четвертый созыв. Сессия вторая. 1913-1914 гг. – Пг.: Гос. тип., 1914. – 735 с.
754. Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Четвертый созыв. Сессии третья и четвертая. 1915-1916 гг. – Пг.: Гос. тип., 1916. – 546 с.
755. Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва 1907-1912 гг. – Ч. 1. Общие сведения. – СПб. : Гос. тип., 1912. – XIV, 209, 515 с.

756. Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва 1907-1912 гг. – Ч. 2. Законотворческая деятельность. – СПб. : Гос. тип., 1912. – IV, 708 с.
757. Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва 1907-1912 гг. – Ч. 3. Рассмотрение государственных росписей. – СПб. : Гос. тип., 1912. – VIII, 106, 920, 15 с.
758. Опись дел архива канцелярии Государственной Думы. – Т. I. Дела Государственной думы первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – СПб. : Гос. тип., 1914. – 126 с.
759. Опись дел архива канцелярии Государственной Думы. – Т. II. Дела Государственной думы второго созыва. – Пг.: Гос. тип., 1915. – 173 с.
760. Памятная книжка первой Государственной Думы. – Вып. 3-й. – СПб. : Гос. тип., 1906. – 52 с.
761. Первая Государственная Дума. – Вып. 2-й (Законодательная работа). – СПб. : Гос. тип., 1907. – 229 с.
762. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Третий созыв. Сессия первая. – Т. I (№№ 1-350). – СПб. : Гос. тип., 1908. – Паг. разд.
763. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвертый созыв. Сессия первая. 1912-1913 гг. – Вып. V (№№ 436-525). – СПб. : Гос. тип., 1913. – Паг. разд.

ЗАКОНОДАВЧИ АКТИ, ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ,
ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

764. 22581. – Февраля 26. Манифест. Собр. узак. 1903 г. Февраля 26, отд. I, ст. 246). – О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1881-1913 : Т. 23 (1903). – Ч. 1. – С. 113-114.
765. 26656. – Августа 6. Манифест. – Об учреждении Государственной Думы // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 637-638.

- 766.26661. – Августа 6. Высочайше утвержденное Учреждение Государственной Думы // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 640-645.
- 767.26662 – Августа 6. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 645-650 ; Ч. 2. – Штаты и табели. Приложение к статье 2. – С. 384-396.
- 768.26721. – Сентября 18. Высочайше утвержденные Правила о применении и введении в действие Учреждения Государственной Думы и Положения о выборах в Государственную Думу // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 687-692.
- 769.26803. – Октября 17. Манифест. – Об усовершенствовании государственного порядка // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 754.
- 770.26912. – Ноября 13. Именной Высочайший указ, данный Сенату. – Об освобождении от оплаты гербовым сбором прошений и других бумаг по делам о выборах в Государственную Думу // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 806.
- 771.27029. – Декабря 11. Именной Высочайший указ, данный Сенату. – Об изменении Положения о выборах в Государственную Думу и изданных в дополнение к нему узаконений // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 25 (1905). – Ч. 1. – С. 877-882.
- 772.27376.– Февраля 8. Именной Высочайший указ, данный Сенату. – О некоторых изменениях и дополнениях в узаконениях о выборах в Государственную Думу // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 26 (1906). – Ч. 1. – С. 110-111.
- 773.27389. – Февраля 12. Именной Высочайший указ, данный Сенату. – О сроке созыва Государственной Думы // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 26 (1906). – Ч. 1. – С. 119.

774. 27420. – Февраля 19. Именной Высочайший указ, данный Сенату. – О назначении сроков производства в Губернских Избирательных Собраниях выборов Членов Государственной Думы // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 26 (1906). – Ч. 1. – С. 147-148.
775. 27424. – Февраля 20. Высочайше утвержденное Учреждение Государственной Думы. // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 26 (1906). – Ч. 1. – С. 150-154.
776. 27425. – Февраля 20. Манифест. – О изменении учреждения Государственного Совета и о пересмотре учреждения Государственной Думы // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 26 (1906). – Ч. 1. – С. 148-149.
777. 29240. – Июня 3. Манифест. – О роспуске Государственной Думы, о времени созыва новой Думы и об изменении порядка выборов в Государственную Думу // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 27 (1907). – С. 319-320.
778. 29241. – Июня 3. Именной Высочайший указ, данный Сенату. – О роспуске Государственной Думы и о времени созыва новой Думы // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 27 (1907). – С. 320-321.
779. 29242. – Июня 3. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу. // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 27 (1907). – С. 331-335 ; Там же : Штаты и таблицы. Приложение к статье 8. Расписание числа губернских выборщиков. – С. 198-210.
780. 29242. – Июня 3. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу. // ПСЗРИ. Собрание 1881-1913 : Т. 27 (1907). – Отделение шестое. О проверке полномочий Членов Государственной Думы. – Ст. 142-145. – С. 335.
781. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы [Текст]. – М. : Изд. Андреева, 1906. – 158 с.
782. *Анисимова Е.* 1905 год : в произведениях живописи, графики, скульптуры [Текст] / Е. Анисимова. – М. : Государственное издательство изобразительного искусства, 1955. – 111 с.

783. *Балаклеев И. И.* Речи члена Государственной Думы третьего созыва. 1907-1912 гг. [Текст] / И. И. Балаклеев. – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1912. – 152 с.
784. *Бородин Н. А.*, член первой Государственной думы. Государственная дума в цифрах [Текст] / Н. А. Бородин. – СПб., Тип. т-ва «Обществ. польза», 1906. –72 с
785. *Брянчанинов А. Н.* Междодумье [Текст] : сб. матер. для характеристики политического положения перед созывом Второй Думы. / А. Н. Брянчанинов. – Вып. 1. – СПб., 1907. – [4], VIII+358 с.
786. Буржуазия и помещики в 1917 году [Текст] : Частные совещания членов Государственной думы. / Под ред. А. К. Дрезена. – М. ; Л : Ленингр. отделение Центр. ист. арх. РСФСР, 1932. – 328 с.
787. *Вайнштейн Е. В.* Действующее законодательство о евреях [Текст] : (по Своду законов с разъяснениями) / Е. В. Вайнштейн. – К. : Тип. Мажбиц, 1911. – VI, 7 – 480 с.
788. *Василевич В.* (псевдоним Кирьякова В. В.) Записки депутата второй Государственной Думы [Текст] / В. Василевич. – Спб. : К-во «Верный путь», 1907. – 32 с.
789. *Велихов Л.* Сравнительная таблица русских политических партий [Текст] : (опыт систематизации современных политических партий) / Л Велихов. – СПб. : [Б. и.] 1906. – 1 л. [Плакат].
790. *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій українських земель [Текст] / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : в 5 т. – К., 2003. – Т. 2 : Г-Д. – 2004. – С. 39.
791. *Верстюк В.* Списки членів Української Центральної Ради, її органів та Генерального Секретаріату [Текст] / В. Верстюк, Т. Осташко // Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – [К.](#) : [Б. в.], 1998. – С. 206-227.

792. *Водовозов В.* Государственная дума [Текст] / В. Водовозов // Новый энциклопедический словарь. – Т. 14. – СПб. : Изд-во «Брокгауз-Ефрон», 1913. – Стлб. 404-412.
793. *Волков Н. Т.* Сборник положений о сельском состоянии, состоящий из 5-ти частей, содержащих положения [Текст] : 1) Общее 2) О выкупе 3) Об установлениях (и друг) ; С разъяснениями ... изданным в порядке 87 ст. Основ. гос. зак. / Н Т. Волков – Изд. 2-е, значит. доп. – М., Изд. книжн. маг. К.К. Голубева. – 1910. – XVI, 330 с.
794. *Вязигин А. С.* Думские выступления [Текст] / А. С. Вязигин. – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1913. – 72 с.
795. *Гавриленко А.* Инженер [Текст] / А. Гавриленко // Энциклопедический словарь Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К^о – 7-е изд., соверш. перераб. – Т. 22. – [Б. г.] – Стлб. 21-23.
796. *Гимпельсон Я. И.* Законы о евреях [Текст] : Систематический обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями правительствующего Сената и Центральных правительств. установлений с постатейным, хронологич. и алфавитно-предметн. указателями ; под ред. и с предисл. присяжн. поверенного Л. М. Брамсона / Я. И. Гимпельсон. – Пг. : Т-во «Юриспруденция», 1914, 1915. – Кн. 2. – Ч. I. – XVI+440 с. ; Ч. II. – 441-920 с. [Изд. неофициал.].
797. *Гололобов Я. Г.* Речь члена Государственной думы октябриста Гололобова 28 апреля 1910 г. [Текст] / Я. Г. Гололобов. – [Н.-Новгород] : Тип. И. А. Шереметьева, [1910]. – 2 с.
798. Государственная Дума первого призыва [Текст] : Портр., крат. биогр. и характеристики депутатов : [в 2 ч.]. – М. : Книгоизд-во «Возрождение», 1906 (Т-во тип. А. И. Мамонтова). – 125, 1 с., 1 вкл. л. многоцв. карт : портр.
799. Государственная дума Российской империи : 1906 - 1917 [Текст] : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – 735 с. : ил.

800. Государственная Дума. 1906-1917 [Текст] : Стенографические отчеты. – В сокр. – М. : Фонд «Правовая культура», 1995. – Т. I – 336 с. ; Т. II – 288 с. ; Т. III – 344 с. ; Т. IV – 366 с.
801. Государственный совет Российской империи : 1906-1917 [Текст] : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – 343 с. : ил.
802. Дей О. І. Словник Українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) [Текст] / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1969. – 558 с.
803. Дело о Выборгском воззвании в Правительствующем Сенате [Текст] : Приговор Палаты, кассационные жалобы, стеногр. отчет и определение Сената. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – 87 с.
804. Демкин И. И. О производстве выборов в Государственную думу по губернии [Текст] : Общ. Порядок. С прил. образца избират. записки и форм делопроизводства избират. комис. и подкомис. ; Сост. на основании подлежащих узаконений и разъяснений. Правительств. сената и Мин. внутрен. дел мировой судья И. Демкин / И. И. Демкин. – Ревель : Тип. Ревел. изв., 1906. – 52 с.
805. Депутаты 1-й Думы под судом : Дело по обвинению потомственных дворян Сергея Муромцева, Князя Петра Долгорукова, Николая Гредескула. Князя Дмитрия Шаховского и др., обвиняемых в преступлении, предусмотренном 51 и 3 п.І.ч.129 ст. Уголовного Уложения [Текст] / Сост. В.Н. Классон. – СПб. : Тип. товарищества Нар. польза, 1908. – 186 с.
806. Державний архів Херсонської області. Путівник [Текст] : [автори-упоряд. Віра Баранюк, Віктор Боровик, Луїза Виноградова та ін.] – К. : Державний комітет архівів України, 2003. – 737 с.
807. Деятели революционного движения в России. – Т. 5. – Вып. 1. Социал-демократы. 1880-1904. Вып. 1 А-Б [Текст] / Сост. Э. А. Корольчук, Ш. М. Левин. – М. : Партиздат, 1931. – IX-XXVI, 582 стлб.
808. Діячі Української Центральної Ради [Текст] : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури. – К. : [Б. в.], 1998. – 255 с.

809. Донесения Л. К. Куманина из министерского павильона Государственной Думы [Текст] / Публикация Б. Д. Гальпериной, З. И. Перегудовой, В. И. Старцева // ВИ. – 1999. – № 1. – С. 3-28 ; № 2. – С. 2-28 ; № 3. – С. 3-27 ; № 4-5. – С. 3-22 ; № 6. – С. 3-31 ; № 7. – С. 3-27 ; № 8. – С. 3-27 ; № 9. – С. 3-32 ; № 10. – С. 3-34 ; № 11-12. – С. 3-28 ; 2000. – № 1. – С. 2-28 ; № 2. – С. 3-32.
810. Енциклопедія історії України [Текст] : В 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 2 : Г-Д. – 2004. – 528 с.
811. За создание марксистско-ленинской истории Украины [Текст] // Правда Украины. – 1947. – 3 окт.
812. Законодательные акты переходного времени (1904-1908 гг.) [Текст] : сборник законов, манифестов, указов Правительствующему Сенату, рескриптов, циркуляров и положений Комитета Министров, относящихся к преобразованию государственного строя России. – 7 изд. – СПб. : Изд. Юрич. кн. склада «Право», 1909. – С. 1018 с..
813. Законотворчество думских фракций. 1906-1917 гг. [Текст] : документы и материалы / Под ред. П.А.Пожигаило – М. : РОССПЭН, 2006. – 766 с.
814. Законы о состояниях (Св. Зак. Т.IX, изд.1899 г., по Прод.1906, 1908 и 1909 г.г.) с разъяснениями [Текст] : Сост. присяж. повер. Я.А. Канторович. – Изд. 2-е, значит. доп. – СПб. : Изд. Юрич. книж. склада «Право», 1911. – 1032 с. (Изд. неофиц.)
815. К истории ареста и суда над социал-демократической фракцией II Государственной думы [Текст] // Красный архив. – 1929. – Т. 3. – С. 76-117.
816. Кадеты в 1905-1906 гг. [Текст] : (Материалы ЦК партии «народной свободы») / Предисл. Б. Граве // Красный архив. – 1931. – Т. 3. – С. 38-68 ; Т. 4-5. – С. 112-139.
817. *Калинычев Ф.И.* Государственная дума в России [Текст] : Сб. документов и материалов / Ф.И. Калинычев – М. : Госюриздат, 1957. – 646 с.
818. Карта России. Распределение партий Государственной Думы 1-го созыва по губерниям [Карта] / Составил А. Я. Никитин. – М., 1906. – 1 л.

819. Картограмма речей, произнесенных в 3-й сессии // Третья Государственная дума в картограммах [Картогр.] / Сост. А. В. Бахирев при участии И. В. Никанорова. – СПб. : Изд. А. В. Бахирев, 1910. – 30 л.
820. *Курсанов С.* Как выбирали в Государственную думу [Текст]: сб. материалов. – Орел: Обком ВКП(б) и Оргком. Президиума Верхов. Сов. РСФСР, 1939. – 32 с.
821. Книга памяти жертв политических репрессий Калининской области [Текст] : Мартиролог 1937-1938. – Т. 1. – Тверь, [Б. и., б. г.] – С. 292-293.
822. Кодекс : Законодательство, комментарии, консультации, судебная практика [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kodeks.ru/noframe/free-duma?d&nd=723100865&nh=1&spack=110LogLength%3D0%26LogNumDoc%3D723100318%26listid%3D010000000200%26listpos%3D2%26lsz%3D11%26nd%3D723100318%26nh%3D0%26prevdoc%3D723100318%26>.
823. Колекція карт і планів. До 85-річчя Державного архіву Херсонської області : Опис фонду № 302 [Карті] / Автор-укладач О. Шинкаренко ; Упорядники : Л. Виноградова, О. Іскрова, А. Карпова (кер. проекту), О. Марущак (відп. за вип.), Н. Новаторова та ін. ; Державний комітет архівів України, Державний архів Херсонської області. – Херсон, 2006. – 720 с.
824. Конституционно-демократическая партия [Текст] : Съезд 12-18 октября 1905 г. : [материалы]. – М. : Тип. Г. Лисснера и Д. Собко , [1906]. – 26 с.
825. *Котляр М.* Шляхами віків [Текст] : Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1993. – 380 с.
826. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1970). Изд. 8-е. Т. 1 : 1898-1917. – М. : Политиздат, 1970. – 534 с.
827. Крестьяне, организуйтесь сами! Как устраивать сельские братства социалистов-революционеров. – К. : [Б. и.], 1908. – 32 с.
828. Кто может выбирать в Государственную думу [Текст] : Указания, инструкции и разъяснения о выборах в Государственную думу,

применительно к губерниям: Тобольской, Томской, Енисейской и Иркутской. – Красноярск : Типо-литогр. Тов-ва Сибирь, 1906. – 14 с.

829. *Кузьмин-Караваев В. Д.* Будущие участковые судьи и земские начальники [Текст] / В.Д. Кузьмин-Караваев. – СПб : тип. Спб. АО печ. дела Е. Евдокимов, 1901. – 45 с.
830. *Леонтьев А. А.* Крестьянское право [Текст] : Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. А. Леонтьев. – СПб. : изд. кн. маг. «Законоведение». – 1909. – VIII, 401 с.
831. *Лурье М. Л.* Большевистская фракция 4 Государственной думы [Текст] : Сб. материалов и док. ; под ред. А. Е. Бадаева и В. А. Быстрянского. – Л.: Соцэкгиз, 1938. – 631 с.
832. *Машкін О. М.* Державна дума Російської імперії [Текст] // Енциклопедія історії України : В 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. / О. М. Машкін. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 2 : Г-Д. – 2004. – С. 349.
833. Місцеві газети у фондах обласної універсальної бібліотеки імені О.М.Горького. 1865-1987 рр. [Текст] : Каталог ; укл. Шелест Н.П., ред. Зелена Л.І., Кацев М.А. – Херсон : ХОУНБ, 1988. – 38 с.
834. Мусульманские депутаты Государственной думы России. 1906-1917 гг. [Текст] : Сборник документов и материалов / Сост. Л. А. Ямаева. – Уфа : Китап, 1998. – 378 с.
835. *Мыш М.И.* Об иностранцах в России [Текст] : Сборник узаконений, трактатов и конвенций, с относящимися к ним правительственными и судебными разъяснениями / Сост. М.И. Мыш. – Изд. 2-е, исправл. и дополн., неофиц. – СПб., 1911. – XXVI, 458 с.
836. Незабываемые могилы. Российское зарубежье [Текст] : некрологи 1917-1997 : в 6-ти т. : Т. 1 : А-В / Под ред. Е. В. Макаревич, сост. В. Н. Чуваков. – М.: Изд-во «Пашков дом», 1999. – 660 с.
837. Новая дума [Текст] : Платформа партии Народной Свободы. – СПб. : [Б. и., б. г.], – 16 с.

838. *Образцов В. А.* Подкуп и провокация – источники университетских беспорядков [Текст] : Речь члена Государственной думы / В. А. Образцов. – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1912. – 38 с.
839. Общий список членов Государственной Думы I, II, III, IV созывов [Текст] // Новый энциклопедический словарь. – Т. 14. – СПб. : Изд-во Брокгауз-Ефрон. – 1913. – Стлб. I-LXXII. [Приложение к статье В. Водовозова «Государственная дума»].
840. Объединенное дворянство : Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906-1916 гг. : В 3 т. : Т.1. 1906-1908 гг. – М. : РОССПЭН, 2002. – 926 с.
841. Объединенное дворянство [Текст] : Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906-1916 гг. : В 3 т. : Т.2. Кн. 102. 1909-1912 гг. – М. : РОССПЭН, 2002. – 679 + 608 с.
842. Объединенное дворянство [Текст] : Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906-1916 гг. : В 3 т. : Т.3. Кн. 102. 1913-1916 гг. – М. : РОССПЭН, 2002. – 912 с.
843. Ораторы России в Государственной Думе [Текст] : [1906-1917 гг.] : В 2 т. / Редкол. : науч. ред. М. А. Буланакова, ред.-сост. С. В. Куликов, О. А. Патрикеева]. - СПб. : СЗАГС : Образование-культура, 2004. – Т. 1. – 2004. – 398, [1] с. : портр.
844. Отечественная история [Текст] : энциклопедия : В 5 т. : / Т. 1 : А-Д ; редкол. : В. Л. Янин (гл. ред.) [и др.] – М. : Большая Российская энциклопедия, 1994. – 688 с. : ил.
845. Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов. 1906-1916 [Текст] : документы и материалы / Сост. В. В. Смирнова, Н. Б. Хайлова, Андерсон. – М. : РОССПЭН, 1996. – 408 с.
846. Партия «Союз 17 октября» [Текст] : Протоколы съездов, конференций, заседаний ЦК. 1905-1915 гг. : в 2-х т. : Т. 1. 1905-1907 гг. ; отв. ред. В. В. Шелохаев, сост. Д. Б. Павлов. – М. : РОССПЭН, 1996. – 408 с.

847. Партия «Союз 17 октября» [Текст] : Протоколы съездов, конференций, заседаний ЦК. 1905-1915 гг. В 2-х т. : Т. 2. Протоколы III съезда, конференций и заседаний ЦК. 1907-1915 гг. / Отв. ред. В. В. Шелохаев, сост. Д. Б. Павлов. – М. : РОССПЭН, 1996. – 512 с.
848. Первая Государственная Дума [Текст] : Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М., Типогр. Сытина И.Д., 1906. – 158 с. – [Дозв. ценз. 19 апр. 1906 г., предисл. Александра Россова, 21 апр. 1906 г. (М., ред. «Русского слова»)].
849. Первая Российская Государственная Дума [Текст] : Лит.-художеств. изд. (фотогр. портреты) / Под ред. Н. Пружанского. — СПб. : Изд-во Н. Д. Андреева, 1906. – 155 с.
850. Переписка правых и другие материалы об их деятельности в 1914-1917 гг. [Текст] / Публикация Ю. И. Кирьянова // Вопросы истории. – 1996. – № 4. – С. 135-155.
851. *Петровский Г. И.* Речи и статьи периода IV Государственной думы 1912-1914 гг. [Текст] / Г. И. Петровский. – Ч. 1. – Харьков: Гос.изд-во Украины, 1930. – 238 с.
852. Политическая история русской эмиграции. 1920-1940 [Текст] : Документы и материалы ; под ред. А. Ф. Киселева. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 776 с.
853. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века [Текст] : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – 872 с., илл.
854. Политические партии [Текст] : Сборник программ существующих в России политических партий. – М. : [Б. и.], 1906. – 285 с.
855. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) [Текст] : Собр. 1881-1913. – СПб., 1908-1910. – Т. XXV-XXVII.
856. Полный сборник платформ всех русских политических партий [Текст] : С приложением Высочайшего манифеста 17 октября 1905 г. и всеподданнейшего доклада графа Витте. – Изд. 3-е «ННШ». Испр. и доп. по последним резолюциям партийных съездов. – Б. м., 1906. – 162 с.
857. Положение о выборах в Государственную Думу с разъяснениями Прав.

- Сената, Мин. Вн. Дел, подробным предметным указателем и с приложением Учреждения Госуд. Совета, Госуд. Думы и правил о рассмотрении Госуд. росписи [Текст] / Сост. А. Л. Саатчиан. – СПб. : Законоведение, 1912. – 178 с.
858. Правые и конституционные монархисты в России в 1907-1908 [Текст] / Публикация Ю. И. Кирьянова // Вопросы истории. – 1997. - № 6. – С. 104-124 ; № 8. – С. 92-107.
859. Правые партии. 1905-1917. Документы и материалы [Текст] / Сост. Ю. И. Кирьянов. – М. : РОССПЭН, 1998. Т.1. – 720 с. ; Т. 2. – 816 с.
860. Представители Государственной Думы [Текст] : Худож.-иллюстрированное изд. 1906 год, 27 апреля – 8 июля ; под ред. Г. В. Малаховского. – СПб. : Изд-во Н. Д. Андреева, 1906. – 185 с.
861. Представники депутатського корпусу Житомирщини [Текст] / Житомирська обласна рада. Виконавчий комітет. – Житомир: Полісся, 2001. – 167 с. : фото.
862. Програма Української Демократично-Радикальної партії [Текст] : Видання Української Демократично-радикальної партії. – № 17. – [Б. м.], 1906. – [окр. відб.]
863. Программа Социал-демократической Рабочей Партии [Текст] // Полный сборник платформ всех русских политических партий. – [Б.м.]: ННШ, 1906. – С. 13-22.
864. Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. [Текст] – М. : РОССПЭН, 1995. – 464 с.
865. Протоколы Центрального Комитета и зарубежных групп конституционно-демократической партии [Текст] : В 6 т. / Т.1. Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии. 1905-1911 г. – М. : Прогресс-Академия, 1994. – 528 с.
866. Разгон II Государственной думы [Текст] // Красный архив. – 1930. – Т. 6. – С. 55-91.

867. Реєстр імен Українського біографічного словника [Текст]: літери А-Б / [авт. кол.: В. І. Попик (керівник) [та ін.]; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Інститут біографічних досліджень. – К., 2008. – V, 158 с. (Науково-довідкове видання. Серія Реєстр Українського біографічного словника. Робочі зошити: Вип. 1.).
868. *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права [Текст] / А. Романович-Славатинского, профессора государственного права в Императорском университете Св. Владимира : Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1870. – 562 с.
869. Российская государственность: тысячелетний опыт [Текст] / Моск. гос. ун-т, Ин-т гос. упр. и социал. исслед.; Сурин А. В. и др. – М.: Университет. гуманитар. лицей, 1999. – 189 с.
870. Российское законодательство X – XX веков : [Тексты и коммент.] : В 9 т. ; под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций / Отв. ред., [авт. введ., с. 5-38, и заключения] О. И. Чистяков. – 1994. – 351 с. – Библиогр. : с. 321-325. – Указ. имен, геогр.назв., этн. наименований и предм.-терминол. : с. 331-349.
871. *Рубакин Н.* Архив государственной мудрости или значное место, идеже государственные раки зимуют [Текст] : Опыт статистического исследования Государственного совета по официальным данным / Николай Рубакин – СПб. : изд. Вл. Распопова, 1906. – 52 с.
872. Русское зарубежье [Текст] : Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века : Энциклопедический биографический словарь. – М. : РОССПЭН, 1997. – 742 с., илл.
873. Самостійна Україна [Текст] : збірник програм українських політичних партій початку XX століття (Упорядник, автор передмов і приміток

- Олександр Федьков. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.
874. Самостійна Україна [Текст] / М. І. Міхновський ; упоряд. Р. Коваль [та ін.] ; ред., передм. Р. Коваль. – 2-е вид., випр. – К. : Дікор, 2003. – 77 с. – (Бібліотека українського патріота.) – Бібліогр. : С. 25-26.
875. Сборник программ политических партий в России [Текст] / С предисл. В. В. Водовозова. Вып. 1 : 1. Радикальная партия; 2 Партия свободомыслящих; 3. Союз 17 октября; 4. Земская народная партия; 5. Монархическая партия : Прил.: Программа союза освобождения. – Б. м.: Вестник свободы, 1906 – 72 с.
876. Серков А.И. Русское масонство. 1731-2000 гг. [Текст] : Энциклопедический словарь. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1224 с., илл.
877. Собрание речей гг. Депутатов Государственной думы I и II созыва [Текст]. – СПб. : Типогр. «Разум», 1908. – 576 с.
878. Состав Государственной Думы [Текст] : подробная таблица депутатов с указанием возраста, национальности, сословия, профессии, образования, партии и кратких биографических сведений. – [Б. м., б. г.] [М., 1906]. – 1 л.
879. «Союз 17 октября» в 1906 г. [Текст] / Публ. подг. В. Рейхард // Красный архив. – 1929. – Т. 4 (35). – С. 151-175 ; Т. 5 (36). – С. 84-121.
880. Союз русского народа [Текст] : По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. ; под ред. В. П. Викторова; сост. А. А. Черновский.– М.-Л. : Гос. изд-во, 1929. – 444 с.
881. Список выборщиков [Текст] : 30 янв. 1907 г. // Киевские губернские ведомости. – 1907. – 1 февр.
882. Третий всероссийский съезд Русских людей в Киеве [Текст]. – К. : [Б. и.], 1906. – Паг. разд.
883. Третий созыв Государственной Думы [Текст] : Портреты. Биографии. Автографы. – СПб. : Изд. Ольшанского, 1910. – 170 с.
884. Третья Государственная дума в картограммах / Сост. А. В. Бахирев при участии И. В. Никанорова. – СПб. : Изд. А. В. Бахирев, 1910. – 30 л.

885. Украинская государственность в XX веке [Текст] : историко-полит. Анализ / А. Демачев [и др.]. – К. : Політична думка, 1996. – 436 с.
886. Украинские депутаты о земельной реформе [Текст] / Речь В. Шемета в Государственной думе // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С. 231-233.
887. Устав Общества под названием «Русский Монархический Союз» или «Русская Монархическая Партия» [Текст]: Утвержден 17 января 1911 года. – М. : «Русская Печатня», 1911 – 23 с.
888. Четвертая Государственная Дума [Текст] : Портреты и биографии. – СПб. : Изд. Ольшанского, 1913. – 240 с.
889. Четвертая Государственная Дума [Текст]. Фракция народной свободы : «Военные» сессии 26 июля 1914 года – 3 сентября 1915 года. – Ч. I. Отчет фракции; Ч. II. Речи депутатов. – Петроград : Тип. т-ва «Екатерингофское печатное дело», 1916. – 134 с.
890. Члены Второй Государственной Думы [Текст] : биографии. – СПб. : [Б. и.], 1907. – 124 с.
891. Члены Государственной думы : (портреты и биографии) [Текст] : Первый созыв, 1906-1911 г. : (сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июля 1906 г.) / Сост. М. М. Боиович. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – XXX, [2], 512 с., [1] л. ил. : ил., портр.
892. Члены Государственной думы : (портреты и биографии) [Текст] : Второй созыв, 1907-1912 г. / Сост. М. М. Боиович. – 2-е изд. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. – XXXVIII, 519 с., [1] л. ил. : ил., портр.
893. Члены Государственной думы : (портреты и биографии) [Текст] : Третий созыв, 1907-1912 г. / Сост. М. М. Боиович. – 6-е изд. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. – LXIII, 456 с., [1] л. ил. : ил., портр.
894. Члены Государственной думы : (портреты и биографии) [Текст] : Четвертый созыв, 1912-1917 г. / Сост. М. М. Боиович. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. – LXIV, 454, [2] с., [1] л. ил. : ил., портр.
895. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва [Текст] // Энциклопедический словарь Русского библиографического института

- бр. А. и И. Гранат и К^о – 7-е изд., соверш. перераб. – М., [б. г.]. – Т. 17. – Стлб. 1-76.
896. «Чого нам треба?» (Програма Української Радикальної партії з поясненням) [Текст] / Написав Л. Яворенко (псевд. Б. Д. Грінченка) – Львів : [б. в.], 1905. – 45 с.
897. Энциклопедический словарь Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К^о [Текст] – 7-е изд., соверш. перераб. – Т. 1-55, 57-58. – М., [1910]. – 1948.
898. *Brzoza Cz.* [Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906-1917 \[Text\]: słownik biograficzny](#) / Czesław Brzoza, Kamil Stepan. – Warszawa : Wydawnictwo Seimowe. Warszawa, 2001. – 254 s.
899. Polski Słownik Biograficzny / Koneczny Feliks [Text]. – Т. XIII. – S. 498-499.
900. *Nowodworski F., Tyszkiewicz W.* Kolo Polskie w Pierwszej Izbie Panstwowej Rosyjskiej. Sprawozdanie poselskie [Text] / Franciszek Nowodworski, Władysław Tyszkiewicz. – Warszawa, 1907. – 43 s.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

901. Вільна Україна. – СПб., 1906.
902. Воздухоплаватель. – СПб., 1913.
903. Волянь. – Житомир, 1906.
904. Громадська думка. – К., 1905-1906.
905. Звезда. №№ 1-96. 1910-1912 г. / Полный текст под общ. ред. М. А. Савельева. Выпуск пятый. – №№ 12-22. – 1912 г. – М. : Партиздат, 1933. – 275 с.
906. Киевлянин. – К., 1906-1907.
907. Киевская жизнь .Илл. приложение. – К., 1906.
908. Киевская заря. Илл. приложение. – К., 1906.
909. Киевская мысль. – К., 1906-1907.
910. Киевская мысль. Илл. приложение. – К., 1907.

911. Киевская речь. – К., 1906.
912. Киевские губернские ведомости. – К., 1906-1907.
913. Киевские отклики. – К., 1906-1907.
914. Літературно-науковий вісник. – К.-Львів, 1905-1907.
915. Народ. – К., 1906.
916. Народна справа (Вісті). – Одеса, 1906.
917. Народно-социалистическое обозрение. – СПб., 1906.
918. Нова громада. – К., 1906.
919. Новый век. – К., 1906.
920. Подольские губернские ведомости. – Каменец-Подольский, 1906-1907.
921. Полтавская земская газета. – Полтава, 1906.
922. Почаевские известия. – Почаев, 1907.
923. Правда Украины. – К., 1947.
924. Рада. – К., 1906-1907.
925. Речь. – СПб., 1906-1917.
926. Рідна справа – Вісти з Думи. – СПб., 1907.
927. Украинский вестник. – СПб., 1906.
928. Україна. – К., 1907.
929. Украинская жизнь. – М., 1912.
930. Харьковские губернские ведомости. – Харьков, 1906.
931. Хлібороб. – Лубни, 1905.
932. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов, 1906.
933. Юг. – Херсон, 1905-1907.
934. Южный край. – Харьков, 1906-1907.
935. Dziennik Kijowski. – Kijow, 1906-1907.
936. Ekonomista. Kwartalnik. – Warszawa, 1907.
937. Swiat Slowianski. – Rocznik – Krakow, 1906-1907
938. Ukrainische Rundschau. – Wien, 1906.

СПОГАДИ, ЩОДЕННИКИ, ЗАПИСКИ, ЛИСТИ

939. *Анисимов С. С.* Как это было [Текст] : Записки политического защитника в судах Столыпина / С. С. Анисимов. – М. : Всесоюз. о-во политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1931. – 157 с.
940. *Бадаев А. Е.* Большевики в Государственной думе [Текст] : Большевистская фракция в IV Государственной думе и революционное движение в Петербурге : Воспоминания / А. Е. Бадаев. – М. : Госполитиздат, 1939. – 416 с.
941. *Бадаев А. Е.* Как большевистские депутаты боролись в Государственной думе [Текст] / А. Е. Бадаев – М. : Партиздат, 1935. – 119 с.
942. *Бадаев А.* Как трудящиеся выбирали в царскую Думу и как они выбирают по великой сталинской конституции [Текст] / А. Бадаев – М. : ОГИЗ, 1939. – 44 с.
943. [*Бобринский А. А.*]. Дневник А. А. Бобринского (1910-1911 гг.) [Текст] / А. А. Бобринский // Красный архив. – 1928. – № 1 (26). – С. 127-150.
944. *Василевич В.* [псевд. Кирьякова В. В.] Записки депутата второй Государственной Думы [Текст] / В. Василевич – Спб. : Верный путь, 1907. – 32 с.
945. [*Васильчикова Л. Л.*]. Исчезнувшая Россия [Текст] : Воспоминания княгини Лидии Леонидовны Васильчиковой (1886-1919) / Л. Л. Васильчикова. – СПб. : Петербургские сезоны, 1995. – 544 с.
946. *Винавер М. М.* Конфликты в Первой Думе [Текст] / М. М. Винавер. – СПб. : Тип. Минкова, 1907. – 184 с.
947. *Винавер М. М.* Недавнее [Текст] : Воспоминания и характеристики. / М. М. Винавер. – Пг. : Якорь, 1917. – 300 с.
948. *Витте С. Ю.* Воспоминания [Текст] : Т. 2: (1894 – октябрь 1905) : Царствование Николая II / С. Ю. Витте ; коммент. В. И. Бовыкина и К. Н. Тарновского. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 640 с.

949. *Витте С. Ю.* Воспоминания [Текст] : Т. 3: (17 октября 1905 – 1911) : Царствование Николая II / С. Ю. Витте ; коммент. И. В. Бестужева и В. А. Емец. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 723 с.
950. *Врангель Н. Е.* Воспоминания [Текст] : От крепостного права до большевиков / Н. Е. Врангель ; вступ. статья, коммент. и подгот. текста Аллы Зейде. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 512 с.
951. *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) [Текст] : докум.-худ. видання / Микола Галаган ; передм. Т. Осташко, В. Соловйова. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.
952. *Гессен И. В.* Годы изгнания. Жизненный отчет [Текст] / И. В. Гессен. – Paris : YMCA-press, 1979. – 268 с.
953. *Гессен В. М.* На рубеже [Текст] / В. М. Гессен – СПб. : Право, 1906. – 350 с.
954. *Глинка Я. В.* Одиннадцать лет в Государственной думе. 1906-1917 [Текст] : дневник и воспоминания / Я. В. Глинка ; вступ. статья, подгот. текста, биогр. словарь и коммент. Б. М. Витенберга. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 400 с.
955. [Головин Ф. А.] Воспоминания Ф. А. Головина о II Государственной думе [Текст] / Ф. А. Головин ; публикация А. Я. Авреха // Исторический архив. – 1959. – № 4. – С. 136-165; № 5. – С. 128-154; № 6. – С. 56-81.
956. *Гурко В. И.* Черты и силуэты прошлого [Текст] : Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В.И.Гурко ; вступ. ст. Н. П. Соколова и А. Д. Степанского, публ. и коммент. Н. П. Соколова. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 810 с.
957. *Джунковский В. Ф.* Воспоминания [Текст] : В 2 т. / В.Ф.Джунковский. – Т. 1 ; под общ. ред. А. Л. Паниной. – М. : Изд-во имени Сабашниковых, 1997. – 736 с.
958. *Джунковский В. Ф.* Воспоминания [Текст] : В 2 т. / В.Ф.Джунковский. – Т. 2 ; под общ. ред. А. Л. Паниной. – М. : Изд-во имени Сабашниковых, 1997. – 668 с.

959. *Дорошенко Д.* Из моїх споминів про Українську Студентську Громаду в Петербурзі в 1902-1905 рр. [Текст] / Дмитро Дорошенко // 3 минулого : збірник. – Т. II. – Варшава : [б. в.], 1939. – С. 89-110.
960. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле. (1901-1914 роки) [Текст] / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег : Манітоба, 1949. – 167 с.
961. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) [Текст] : наук.-поп. видання / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 272 с.
962. *Евлогий* (Георгиевский В.). Путь моей жизни [Текст] : воспоминания, изложенные по его рассказам Т. Манухиной / Евлогий (Василик Георгиевский). – М. : Московский рабочий, 1994. – 622 с.
963. *Евлогий* (Георгиевский В. С.; митр.). Путь моей жизни [Текст] : воспоминания митрополита Евлогия, излож. по его рассказам Т. Манухиной / Евлогий (В. С. Георгиевский). – Париж : YMCA-press, 1947. – 677 с.
964. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького [Текст] : Каталог музейної колекції; [уклад. С. В. Абросимова та ін.]; вид. 2-е, доп. – Дніпропетровськ : Пороги, 1992. – 222 с.
965. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького [Текст]. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д.І.Яворницького; уклад.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; Дніпропетр. іст. музей імені Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : АРТ-прес, 2005. – 740 с.
966. *Заболотный Д. К.* Автобиография [Текст] / Д. К. Заболотный // Избранные труды. – Т. I. Чума. – К. : АН УССР, 1956. – 286 с.
967. *Игнатъев А. В.* Внешняя политика России в 1905-1907 гг. [Текст] / А. В. Игнатъев; отв. ред. А. Л. Нарочницкий; АН СССР. Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1986. – 300 с.
968. *Извольский А. П.* Воспоминания [Текст] / А. П. Извольский; [пер. с англ. – 2-е изд.]. – М. : Международные отношения, 1989. – 192 с.

969. *Иорданский Н. М.* Кое-что из пережитого [Текст] : в Государственной Думе. 1907 / Н. М. Иорданский // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 140-156.
970. *Кареев Н. И.* Прожитое и пережитое [Текст] / Н. И. Кареев ; подгот. текста, авт. вступ. ст. и коммент. В. П. Золотарев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. – 384 с.
971. *Катренко А. М.* Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу [Текст] : (листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К. : Знання, 2009. – 64 с.
972. *Керенский А. Ф.* Россия на историческом повороте [Текст] : мемуары / А. Ф. Керенский ; [пер. с. англ.]. – М. : Республика, 1993. – 384 с.
973. *Крыжановский С. Е.* Воспоминания [Текст] : из бумаг С. Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи / С. Е. Крыжановский ; подгот. текста, вступ. ст., коммент. А. В. Лихоманов. – СПб. : Российская национальная библиотека, 2009. – 228 с.
974. *Лотоцький О.* Сторінки минулого [Текст] / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – (Праці ; т. 6, 12). Част. 2. – 1933. – 481 с.
975. *Лотоцький О.* Сторінки минулого [Текст] / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – (Праці ; т. 6, 12). Част. 3. – 1934. – 392 с.
976. *Львов Л.* За кулисами старого режима [Текст] : воспоминания журналиста / Л. Львов – Л. : Изд. авт., 1926. – 155 с.
977. *Милюков П. Н.* Воспоминания [Текст] / П. Н. Милюков ; [предисл. Н. Г. Думовой, с. 3-20]. – М. : Политиздат, 1991. – 527, [1] с.
978. *Милютин Д. А.* Дневник. 1873-1875 [Текст] / Д. А. Милютин ; под ред. Л. Г. Захаровой. – М. : РОССПЭН, 2008. – 440 с.
979. *Поливанов А. А.* Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника. 1907-1916 [Текст] / А. А. Поливанов. – Т. 1. – М. : Высш. воен. ред. сов., 1924. – 240 с.

980. *Приходько В.* Під сонцем Поділля [Текст] : спомини / В. Приходько. – Львів : Червона калина, 1931. – 258 с.
981. *Рейн Г. Е.* Из пережитого. 1907-1918 [Текст] : врачебно-санитарная реформа и учреждение Министерства Народного Здравия в России, очерк главнейших политических течений в России за последние годы Царствования Императора Николая II / Г.Е.Рейн. – Т. II. – Берлин : Парабола, [1935] – 312 с.
982. *Родзянко М. В.* Государственная Дума и февральская 1917 года революция [Текст] / М. В. Родзянко // Архив Русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. VI. – Берлин, 1922. – С. 5-80.
983. *Родзянко М. В.* Крушение империи [Текст] / М. В. Родзянко. – Л. : Прибой, 1927. – 280 с.
984. *Савич Н. В.* (1869-1942) [Текст] : воспоминания / Н. В. Савич ; [вступ. ст. Н. Рутыча ; биограф. справ. А. В. Терещука ; ред. И. Наровлянская]. – СПб. : Logos; Дюссельдорф : Голубой всадник, 1993. – 490, [2] с.
985. *Самойлов Ф.* Большевики в IV Государственной Думе [Текст] / Ф. Самойлов. – [Б. м.] : ОГИЗ – Молодая гвардия, 1931. – 128 с.
986. *Самойлов Ф. Н.* Как происходили выборы при царизме [Текст] / Ф. Н. Самойлов. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 32 с.
987. *Самойлов Ф. Н.* Процесс большевистской фракции IV Государственной думы [Текст] / Ф. Н. Самойлов. – М.-Л. : Госиздат, 1927. – 162 с.
988. *Сперанский М. М.* Проекты и записки [Текст] / М. М. Сперанский ; [под ред. С. Н. Валка.]. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 244 с.
989. *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко [Текст] : людина на тлі епохи : монографія / Ірина Старовойтенко. – К. : Темпора, 2009. – 544 с.
990. *Українка Леся.* До О. П. Косач (матері) з Тбілісі [Текст]. – № 82. – Лютий 6 (19) 1905 р. / Леся Українка // Твори в 10 т. – Т. 10. Листи 1901-1913. – К. : Дніпро, 1965. – С. 188.

991. *Українка Леся*. Твори [Текст] : у 10 т. – Т. 10 : Листи 1901-1913 ; [упоряд., підгот. текстів та прим. Є. В. Михайлюка] / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1965. – 499 с.
992. *Френкель З. Г.* Записки о жизненном пути [Текст] / З. Г. Френзель : публикация Б. Самофал // Вопросы истории. – 2006. – № 2. – С. 88-102; № 9. – С. 99-116; № 10. – С. 72-85; № 11. – С. 73-91; № 12. – С. 68-83; 2007. – № 4. – С. 51-69.
993. *Чикаленко Є.* Щоденник (1907-1917) [Текст] / Євген Чикаленко. – Львів : Червона калина, 1931. – 496 с.
994. *Шульгин В. В.* Годы. Дни. 1920 год [Текст] / В. В. Шульгин – М. : Новости, 1990. – 832 с.
995. *Шульгин В. В.* Годы [Текст] : Воспоминания бывшего члена Государственной Думы / В. В. Шульгин. – М. : Новости, 1979. – 366 с.

НАУКОВІ ВИДАННЯ, МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ

996. *Абросимова С.* Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті [Текст] / Світлана Абросимова // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Запорізьке наук. т-во ім. Я. Новицького ; Дніпропетр. держ. іст. музей [та ін.] ; упоряд. С. Абросимова, І. Анцішкін, Н. Сурева [та ін.] ; наук. ред. А. Бойко; [Джерела з історії Південної України, Т. 3] – Запоріжжя, 2003. – С. 8-20.
997. *Аврех А. Я.* Ленский расстрел и кризис третьейинюньской системы [Текст] : Мат-лы к сессии, посвященной 50-летию «Правды» и Ленской стачки / А. Я. Аврех. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1962. – 68 с.
998. *Аврех А. Я.* Распад третьейинюньской системы [Текст] / А. Я. Аврех ; [отв. ред. Минц И. ; АН СССР, Ин-т истории СССР]. – М. : Наука, 1985. – 260 с. – Указ. имен : С. 255-259.
999. *Аврех А. Я.* Столыпин и Третья Дума [Текст] / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1968. – 520 с.

1000. *Аврех А. Я.* Царизм и третьиунская система [Текст] / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1966. – 181 с.
1001. *Аврех А. Я.* Царизм и Четвертая Дума (1912-1914 гг.) [Текст] / А. Я. Аврех ; [АН СССР, Ин-т истории СССР.] – М. : Наука, 1981. – 293 с.
1002. *Аврех А. Я.* Царизм накануне свержения [Текст] / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1989. – 254 с.
1003. *Аксенов В. Б.* Война и власть в массовом сознании крестьян в 1914-1917 годах [Текст] : архетипы, слухи, интерпретации / В. Б. Аксенов // Российская история. – 2012. – № 4. – С. 137-145.
1004. *Алексеев В. П.* Первый русский парламент [Текст] / В. П. Алексеев ; под общ. ред. Мельгунова С. П. и Шестакова П. М. – М. : Изд. Кожевниковой и Коломийцевой, 1906. – 44 с.
1005. *Алексеева Г. Д.* Народничество в России в XX в. Идейная эволюция [Текст] / Г. Д. Алексеева. – М. : Наука, 1990. – 246 с.
1006. *Алексеев Л. Д.* Питання думської тактики на сторінках більшовицької преси України в 1907-1910 рр. [Текст] / Л. Д. Алексеев. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 3. – С. 61-69.
1007. *Алескеров Ф. Т.* Локальные модели голосования [Текст] : автореф. дисс. ... д-ра тех. наук : 05.13.10 / Алескеров Фуад Таги оглы ; Ин-т проблем управления РАН. – М., 1993. – 44 с.
1008. *Алескеров Ф. Т.* Обобщенные индексы Шепли – Оуэна и распределение влияния в Государственной Думе III созыва [Текст] / Ф. Т. Алескеров, О. А. Очур. – М. : ГУ ВШЭ, 2007. – 27, [1] с. : ил., табл.
1009. *Альохін Д.* Революція 1905-1907 років на Україні [Текст] : бібліограф. покажчик ювілейної літератури до 50-річчя першої російської революції / Д. Альохін. – К. : Держ. іст. б-ка УРСР, 1959. – 102 с.
1010. *Андерсен Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму [Текст] / Бенедикт Андерсен. – К. : Критика, 2001. – 271 с.

1011. *Андросов С. А.* Имение Капнистов в Судаче [Текст] / С. А. Андросов // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 51-56.
1012. *Арон Р.* Мир і війна між націями [Текст] / Реймон Арон ; [пер. з фр.]. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
1013. *Аронов Д. В.* Законотворческая деятельность российских либералов в Государственной думе (1906-1979 гг.) [Текст] / Д. В. Аронов. – М. : Изд. группа «Юрист», 2005. – 410 с.
1014. *Арутюнов Г. А.* Рабочее движение в России в период нового революционного подъема 1910-1914 гг. [Текст] / Г. А. Арутюнов. – М. : Наука, 1975. – 408 с.
1015. *Архипов И. Л.* Председатель Государственной думы М.В.Родзянко [Текст] / И. Л. Архипов // Отечественная история. – 2006. – № 3. – С. 114-126.
1016. *Астров П. И.* Лечение рабочих и русское национальное сознание. Еще о законопроекте комиссии Государственной Думы об обеспечении рабочих на случай болезни [Текст] / П. И. Астров. – М., 1911. – 13 с.
1017. *Ахумова Л. Г.* Большевистская тактика активного бойкота бульгинской и 1-й (виттевской) Государственных дум 1905-1906 годов [Текст] / Л. Г. Ахумова // Большевики во главе первой русской революции 1905-1907 годов ; под ред. Ф. Д. Кретьова [и др.]. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1956. – С. . 383-430.
1018. *Бабаева Н. П.* Ленинская тактика «левого блока» в революции 1905-1907 гг. [Текст] / Н. П. Бабаева. – Л., 1977. – 119 с.
1019. *Бабин В. Г.* Проблемы национальной школы в государственной думе I-IV созывов [Текст] : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Бабин Валерий Геннадьевич ; Пед. ун-т С.-Петербург. – СПб., 1992. – 18 с.
1020. *Баженова Г. Ю.* Просопографічний портрет істориків Імператорського Варшавського університету (1869-1915 рр.) [Текст] / Г. Ю. Баженова // Укр. іст. журн. – 2012. – № 3. – с. 106-121.
1021. *Барсуков В. Л.* Сибирские депутаты и аграрно-переселенческий вопрос в Государственной Думе. 1906-1914 гг. [Текст] : автореф. дисс. ... канд. ист.

- наук : 07.00.02 / Барсуков Виктор Лоэнгринович ; Новосибир. ун-т истории, филологии и философии. – Новосибирск, 1990. – 15 с.
1022. *Баскин Ю. Я.* Павел Иванович Новгородцев (Из истории русского либерализма) [Текст] ; ред. докт. юрид. наук Д. И. Луковская. / Ю. Я. Баскин, Д. А. Баскин. – СПб. : ООО «Алмаз», 1997. – 95 с.
1023. *Безносков А. И.* Депутаты-немцы в Государственных думах России (1906-1917) [Текст] / А. И. Безносков, И. В. Толстых // Вопросы германской истории : в 2-х томах. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. ун-та, 1998. – Т. 1. – С. 43-46.
1024. *Безносова О. В.* Стан православної церкви у середині ХІХ – на початку ХХ ст. як основний фактор виникнення народних реформаційних рухів (на прикладі Катеринославської єпархії) [Текст] / О. В. Безносова // Вісник Дніпропетр. нац. ун-ту. Серія : Історія та археологія. – Вип. 8. – Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 85-95.
1025. *Белоусенко А.* Украинские дни в Государственной думе [Текст] / А. Белоусенко // Украинская жизнь – 1914. – № 3. – С. 17-18.
1026. *Белоусенко А.* Украинские моменты в Холмском вопросе [Текст] / А. Белоусенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 10-23.
1027. *Белоусенко А.* Украинский вопрос в четвертой Думе [Текст] / А. Белоусенко // Украинская Жизнь. – 1912. – № 6. – С. 21-34.
1028. *Белоусенко А.* Украинский парламентский клуб [Текст] / А. Белоусенко // Украинский вестник. – № 1. – С. 24-27.
1029. *Бердников И. С.* Наши новые законы и законопроекты о свободе совести [Текст] / И. С. Бердников. – Москва : Печ. А. И. Снегиревой, 1914. – 246, [1] с.
1030. *Берестень О. Є.* Участь німецьких землевласників у виборах до ІІІ Державної думи (аналіз джерелознавчої бази) [Текст] / О. Є. Берестень // Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди «Питання аграрної історії України та Росії» – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. – 2004. – С. 19-24.

1031. *Беркгоф К.* Жнива розпачу [Текст] : редакційний анонс / Карел Беркгоф // Критика. – Рік XV. – Число 5-6 (163-164), травень-червень 2011. – С. 1.
1032. *Бессмертный Ю.* О понятиях «другой», «чужой», «иной» в современной социальной истории [Текст] / Юрий Бессмертный // Казус : Индивидуальное и уникальное в истории – 2003. – Вып. 5 ; под ред. М. А. Бойцова и И. Н. Данилевского. – М. : ОГИ, 2003. – 620 с.
1033. *Білокінь О. І.* Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Білокінь Олена Іванівна ; Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 221 с.
1034. *Білоус А. О.* Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської Революції (1905-1907 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Білоус Алла Олександрівна ; Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – 217 с.
1035. *Блок М.* Феодальне суспільство [Текст] / Марк Блок [пер. з фр.] – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2001. – 528 с.
1036. *Бобровников Н. А.* Что такое «политическая партия» [Текст] / Н. А. Бобровников. – Казань : Тип. Имп. ун-та, 1905 – 11 с.
1037. *Б-ов [Богданов М].* Рабочие депутаты в Первой Государственной думе [Текст] / Б-ов, Ф. Дан. – СПб. : [Б. и.], [1907] – 175 с.
1038. *Бовуа Д.* Битва за землю на Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах [Текст] / Д. Бовуа ; перекл. З. Борисик. – К. : Критика, 1998.
1039. *Богданович С. Н.* Сельский священник в Государственной думе. (Сборник моих статей). Священник-миссионер Савва Богданович [Текст] / С. Н. Богданович. – СПб. : Отечеств. тип., 1911. – 204 с.
1040. *Богораз В. Г. (Тан)* Новое крестьянство (Очерки деревенских настроений) [Текст] / В. Г. Богораз. – 2-е изд., доп. – СПб., 1906. – 120 с.
1041. *Богораз В. Г. (Тан).* Мужики в Государственной думе. Очерки [Текст] / В. Г. Богораз. – М. : Изд. В.М.Саблина, 1907. – 72 с.

1042. Большевики во главе первой русской революции 1905-1907 годов [Текст] : сб. статей ; под ред. : Ф. Д. Кретьова (гл. ред. и др). – М. : АОН при ЦК КПСС, 1956. – 567 с.
1043. *Бондаренко Д., Крестовская Н.* Украинский вопрос в Государственной думе (1906-1917) [Текст] / Д. Бондаренко, Н. Крестовская // Россия-XXI – 2001. – № 6. – С. 92-117.
1044. *Боровський Ф. Я.* Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі [Текст] / Ф. Я. Боровський // Укр. іст. журн. – 1958. – № 2. – С. 3-20.
1045. *Бородин А. П.* Государственный совет России (1906-1917) [Текст] / А. П. Бородин. – Киров : Вятка, 1999. – 368 с.
1046. *Борковський О. І.* Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації) [Текст] / О. І. Бочковський. – Подєбради : [Б. в.], 1930 – 244 с.
1047. *Брижицька С.* Постать Тараса Шевченка та місце його поховання в контексті розвитку національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.) [Текст] / С. Брижицька // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17-19 травня 2006 р. : [доп. та повідомл.] : в 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки ; голов. ред. Л. Винар, І. Коцан ; відп. ред. : С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, Л. Шваб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. – Т. 3. – С. 359-364.
1048. *Брусянин В. В.* Судьба первых депутатов [Текст] / В. В. Брусянин / Книгоизд-во «Современник». – СПб. : Типо-литогр. Муллер, 1906. – 82 с.
1049. *Бурда І. О.* Національне питання в Росії 1905-1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Бурда Інна Олександрівна, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 17 с.

1050. *Бурмистрова Т. Ю.* Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России 1905-1917 гг. [Текст] / Т. Ю. Бурмистрова, В. С. Гусакова. – М. : Мысль, 1976. – 262 с.
1051. *Буховец О. Г.* Массовые источники по общественному сознанию Российского крестьянства (опыт применения контент-анализа при изучении приговоров и наказов 1905-1907 гг.) [Текст] / О. Г. Буховец // История СССР. – 1986. – № 4. – С. 104-119.
1052. *Вайтхед Л.* Драма демократизації [Текст] / Лоуренс Вайтхед // Демократія : Антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 649-661.
1053. *Варшавский С. И.* Жизнь и труды Первой Государственной Думы [Текст] / С. И. Варшавский. – М. : Изд-во Сытина, 1907. – 291 с.
1054. *Василевич В.* (псевдоним Кирьякова В. В.). Записки депутата второй Государственной Думы [Текст] / В. В. Кирьяков. – К-во «Верный путь» : СПб. : Типография Н. Фридберга, 1907. – 32 с.
1055. *Василевский Е. Г.* Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы [Текст] / Е. Г. Василевский. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 227 с.
1056. *Васильева Н. И.* Первая российская революция и самодержавие (Государственно-правовые проблемы) [Текст] / Н. И. Васильева, Г. Б. Гальперин, А. И. Королев. – Л. : Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1975. – 151 с.
1057. *Ващенко В. В.* Від самопрезентації до методології [Текст] : психобіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського : монографія / В. В. Ващенко – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 324 с.
1058. *Вебер М.* Переход России к псевдоконституционализму [Текст] / Макс Вебер // ПОЛИС. – 2006. – № 2. – С. 77-89.
1059. *Величко О. Г.* Психологія взаємовідносин інтелігенції і влади [Текст] / О. Г. Величко, В. Б. Охотський // Інтелігенція і влада : зб. наук. пр. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – Одеса, 2002. – С. 67-68.

1060. Венок на могилу Сергея Андреевича Муромцева [Текст]; под ред. В. П. Обнинского. – М. : Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1910. – 263 с., портр., ил.
1061. *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій українських земель [Текст] / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : в 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 2 : Г – Д. – 2004. – 528 с. : іл.
1062. *Верменич Я.* Історія ідей та криза історизму [Текст] / Ярослава Верменич // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 1. – К. : Ін-т історії НАН України, 2005. – С. 24-27.
1063. *Верстюк В. Ф.* Українські проекти в Російській імперії [Текст] : нариси в 3-х томах / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – Том 1. Українські проекти в Російській імперії. – К. : Наукова думка, 2004. – 503 с.
1064. *Веселовский Б.* История земства за сорок лет [Текст] / Борис Веселовский. – Т. 4. – СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. – С. 225-228.
1065. *Ве-хов.* К избирателям, подавшим свой голос за кандидатов Партии народной свободы : (Памфлет) [Текст] / Ве-хов; [Ред.-изд. В. Харитонов]. – СПб. : Тип. Н. Н. Клобукова, 1906. – 8 с. – (Простые речи; 1906, № 2).
1066. *Вішленкова Є.* Корпоративна і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету [Текст] / Є. Вішленкова // Схід-Захід : Іст.-культурол. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських [та ін.]; редкол. : В. В. Кравченко (голов. ред.) [та ін.]. – Харків : Майдан, 1998 – Вип. 7 : Спец. вид. : Університети та нації в Російській імперії; за ред. В. Кравченка. – Харків-К. : Критика, 2005. – С. 167-187.
1067. *Водовозов В. В.* Избирательное право в Европе и России [Текст] / В. В. Водовозов. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1906. – 66 с.

1068. *Водовозов В. В.* Как производятся выборы в Государственную Думу по закону 3-го июня 1907 года [Текст] / В. В. Водовозов. – СПб. : Тип. Левенштейна, 1907. – 32 с.
1069. *Войцеховский С.* Польская социалистическая партия в последнем пятилетии [Текст] : [Сокр. пер. с пол.] / С. Войцеховский. – Лондон : Тип. Фонда вольной рус. прессы, [1900] – 11 с.
1070. *Волков Н. Т.* Сборник положений о сельском состоянии, состоящий из 5-ти частей, содержащих положения : 1) Общее 2) О выкупе 3) Об установлениях (и друг). С разъяснениями ... изданными в порядке 87 ст. Основ. Гос. Зак. [Текст] / Н. Т. Волков. – Изд. 2-е, значит. доп. – М. : Изд. книжн. маг. К. К. Голубева. – 1910. – XVI, 330 с.
1071. *Воровский В. В.* О Государственной думе [Текст] / В. В. Воровский. – Женева : Центр. ком. РСДРП, тип. партии, 1905. – 22 с.
1072. *Воронов Л. Н.* Задача Государственной думы [Текст] / Л. Н. Воронов. – М. : Верность, 1907. – 65 с.
1073. *Вороной Ф. Я.* Аграрная реформа в ее основаниях и практических планах правительства и Государственной думы, с критической их оценкой [Текст] / Ф. Я. Вороной. – Прилуки : Типо-лит. А. Я. Мирова, 1907. – 19 с.
1074. *Вороной Ф. Я.* О выборах в Государственную думу. Открытое письмо избирателя-старика и сельского старожила к избирателям, козакам и крестьянам Полтавской губ. [Текст] / Ф. Я. Вороной – Прилуки : Типо-лит. А. Я. Мирова, 1905 [ценз.]. – 47 с.
1075. *Восторгов И. И.* Государственная Дума и православнорусская церковь. К вопросу о положении церкви в правовом государстве (по поводу законопроектов думы о свободе совести и отобрании церковных земель) [Текст] / И. И. Восторгов. – М. : Верность, 1906. – 47 с.
1076. *Всероссийская крестьянская (земледельческая) партия* [Текст] / Сергей Одинокый. – СПб. : Тип. Н. Н. Фридберга, 1906 – 64 с.
1077. *Выборгский процесс* [Текст]. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – 262 с.

1078. Выгоден ли для крестьян наш закон о выборах в Государственную Думу [Текст]. – М. : ЦК «Союза 17 октября», 1906. – 8 с.
1079. *Вязигин А. С.* В тумане смутных дней [Текст] : сб. статей, докладов и речей / А. С. Вязигин. – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1908. – XVI, 479 с.
1080. *Вязигин А. С.* Гололобовский инцидент : (Страничка из истории политических партий в России) [Текст]. – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1909. – 94, [1] с.
1081. *Вязигин А. С.* Разные аршины. (К вопросу о замещении университетских кафедр). [Текст] / А. С. Вязигин. – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1914. – 24 с.
1082. *Гаврилов Б. И.* В борьбе за свободу [Текст] : восстание на броненосце «Потемкин» [Текст] / Б. И. Гаврилов. – М. : Мысль, 1987. – 224 с.
1083. *Гаман-Голутвина О. В.* Российский парламентаризм в исторической ретроспективе и сравнительной перспективе [Текст] / О. В. Гаман-Голутвина // ПОЛИС. – 2006. – № 2. – С. 27-39.
1084. *Ганелин Р. Ш.* Российское самодержавие в 1905 г. Реформы и революция [Текст] / Р. Ш. Ганелин / АН СССР, Ин-т истории СССР. С.-Петербург. отд-ние. – СПб. : Наука. С.-Петербург. отделение, 1991. – 221 [2] с.
1085. *Гантінгтон С. Ф.* Три хвилі демократизації [Текст] / С. Ф. Гантінгтон // Демократія : Антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 574-582.
1086. *Гарин-Михайловский Н. Г.* Студенты ; Инженеры [Текст] / Н. Г. Гарин-Михайловский – К. : Рад. школа, 1983. – 416 с.
1087. *Гармиза В. В.* Рост политического сознания русского крестьянства в период революции 1905-1907 годов. Всероссийский крестьянский союз (несколько политических заметок) [Текст] / В. В. Гармиза. // История СССР. – 1986. – № 6. – С. 135-141.
1088. *Герасименко Г. А.* Модернизация политической системы в пореформенную эпоху и создание органов местного самоуправления

- [Текст] / Г. А. Герасименко // Представительная власть в России : история и современность ; под общ. ред. Л. К. Слиски. – М. : РОССПЭН, 2004. – Гл. V. – С. 160-248.
1089. *Герман Г. О.* Боротьба більшовиків проти меншовиків на Україні по питанню виборів у II Державну думу [Текст] // Наукові записки Київ. ун-ту. – Т. 14. – Вип. 5. – К. : Вид-во КДУ, 1955. – С. 135-159.
1090. *Герро А.* Фьеф, феодальность, феодализм. Социальный заказ и историческое мышление [Текст] / Ален Герро // Одиссей : человек в истории. Ин-т всеобщ. истории. – М. : Наука, 1989. – 2006 : Феодализм перед судом историков [гл. ред. А. Я. Гуревич]. – С. 77-113.
1091. *Герье В. И.* Вторая Государственная Дума [Текст] / В. И. Герье. – М. : Тип. Яковлева, 1907. – 380 с.
1092. *Герье В. И.* Первая русская Государственная Дума. Политические воззрения и тактика ее членов [Текст] / В. И. Герье. – М. : Т-во «Печатня Яковлева», 1906. – 120 с.
1093. *Герье В.* Первые шаги бывшей Государственной думы [Текст] / В. Герье. – М. : Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1907. – 124 с.
1094. *Гинев В. Н.* Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. [Текст] : к истории банкротства неонародничества / В. Н. Гинев. – Л. : Наука, 1977. – 295 с.
1095. *Гірняк М.* У пошуках значень, або Мандрівка лабіринтами думок Умберто Еко [Текст] ; [передм. перекладача] // У кн. : Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів ; пер. з англ. Мар'яни Гірняк. – Львів : Літопис, 2004. – С. 5-20.
1096. *Гісем О. В.* Історія України в таблицях [Текст] / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. Ф. Трухан. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006. – 480 с.
1097. *Глушковецький А. Л.* Вибори до Державних дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906-1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 /

- Глушковецький Анатолій Леонідович ; Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 297 с.
1098. *Глушковецький А. Л.* Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії [Текст]: монографія / А. Л. Глушковецький. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. – 2010. – 400 с. Бібліограф.: С. 179-220.
1099. *Гонтар Т. Н.* Бойкот Думи більшовиками [Текст] / Т. Н. Гонтар // Укр. іст. журн. – 1988. – № 8. – С. 104-111.
1100. *Гордуновський О. М.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. [Текст] / О. М. Гордуновський // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 61-71.
1101. *Боровський Ф. Я.* Більшовики і українське національне питання в ІV Державній думі [Текст]/ Ф. Я. Боровський // Укр. іст. журн. – 1958. – № 2. – С. 3-20.
1102. *Горская Н. И.* Земское собрание и мировой суд [Текст] / Н. И. Горская // Вопросы истории. – 2009. – № 7. – С. 76-85.
1103. *Грибовский В. М.* Настоящее и будущее европейского парламентаризма [Текст]: (общедоступ. очерк) / В. М. Грибовский, прив.-доц. Спб. ун-та. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1906. – 32 с.
1104. *Грибовский В. М.* Государственное устройство и управление Российской империи [Текст]: (Из лекций по рус. гос. и адм. праву) / В. М. Грибовский, проф. Новорос. ун-та, д-р гос. права. – Одесса: Тип. «Техник», 1912. – [2], X, 258 с.
1105. *Григорьева Ю. Г.* Источниковедческие проблемы изучения материалов по истории создания I Государственной Думы и первых выборов [Текст]: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Григорьева Юлия Геннадьевна; Российский гос. гуманитар. ун-т. – М., 1995. – 246 с.
1106. *Грингмут В. А.* Наша партия [Текст] / Spectator [псевд.]. – М.: Унив. тип., 1896. – 14 с.

1107. *Грицак Я.* «Яких-то князів були столиці в Києві?...» [Електронний ресурс] : до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830-1930-ті роки // <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/5-HRYTSAK%20Yaroslav.htm>.
1108. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) [Текст] / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631 с.
1109. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України [Текст] : формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. : [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
1110. *Грінченко Б. Д.* (Л. Яворенко). «Чого нам треба?» [Текст] (Програма Української Радикальної партії з поясненнями) / Б. Д. Грінченко – Львів, 1905. – 45 с.
1111. *Грунт А. Я.* Россия в эпоху империализма (1890-1907 гг.) [Текст] / А. Я. Грунт, В. Н. Фирсова. – М. : Изд-во ИМО, 1959. – 174 с.
1112. *Грушевский М.* Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки [Текст] / Михаил Грушевский. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 48 с.
1113. *Грушевский М.* На новом пути [Текст] / Михаил Грушевский // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 11-14.
1114. *Грушевский М.* После распуцения Думы [Текст] / Михаил Грушевський // Украинский вестник. – 1906. – 1906. – № 9. – С. 627-632.
1115. *Грушевський М.* Аграрне питання [Текст] // З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905-6 р. / Михайло Грушевський. – К. : Друкарня С. В. Кульженка, 1906. – К., 1906. – С. 100-105.
1116. *Грушевський М.* Дума і національне питання [Текст] / З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905-6 р. / Михайло Грушевський. – К. : Друкарня С. В. Кульженка, 1906. – К., 1906. – С. 93-99.
1117. *Грушевський М.* За український маслак (в справі Холмщини) [Текст] / Михайло Грушевський. – К. : Друкарня П. Барського, 1907. – 20 с.

1118. *Грушевський М.* З біжучої хвилі [Текст] : Статі й замітки на теми дня. 1905-6 р. / Михайло Грушевський. – К. : Друкарня С. В. Кульженка, 1906. – 127 с.
1119. *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії [Текст] / Михайло Грушевський // ЛНВ. – Т. XXX. – Львів, 1905. – С. 245-257.
1120. *Грушевський М.* Українство і питання дня в Росії [Текст] // З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905-6 р. / Михайло Грушевський. – К. : Друкарня С. В. Кульженка, 1906. – С. 5-15.
1121. *Грушевський М.* У українських послів російської думи [Текст] // З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905-6 р. / Михайло Грушевський. – К. : Друкарня С. В. Кульженка, 1906. – С. 79-84.
1122. *Губарев И.* Российский Нострадамус [Текст] / И. Губарев // Родина. – 1993. – № 8-9. – С. 10-13.
1123. *Гундорова Т.* Посттоталітарна пам'ять : виправдати чи виправити? [Текст] / Тамара Гундорова // Критика. – Рік XII. – Число 12 (134), грудень 2008. – С. 22-24.
1124. *Гуревич А. Я.* Историк конца XX века в поисках метода [Текст] / А. Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М. : Coda, 1996. – С. 5-10.
1125. *Гуревич А. Я.* Предисловие [Текст] / А. Я. Гуревич // Избранные труды. Т. 2. Средневековый мир. М.-СПб. : Университетская книга, 1999. – С. 5-14. (Российские Пропилеи)]
1126. *Гуревич Я. Я.* Как надо крестьянам выбирать выборщиков и членов Государственной думы [Текст] : Правила о выборах по законам 6-го авг. и 11-го дек. с объяснениями / Я. Я. Гуревич – М. : Изд. группы избирателей, 1906. – 16 с.
1127. *Гусев К. В.* Партия эсеров : от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции [Текст] : (Исторический очерк) / К. В. Гусев – М. : Мысль, 1975. – 383 с.

1128. *Гусев В. И.* Парламентська тактика більшовиків [Текст] / В. И. Гусев // Укр. іст. журн. – 1989. – № 7. – С. 18-30.
1129. *Давидсон А.* Корреспондент во всех странах мира [Текст] / А. Давидсон // Историк и Художник. – 2007. – № 4 (14). – 73-99.
1130. *Давидсон А. Б.* Образ Британии в России XIX-XX столетий [Текст] / А. Б. Давидсон // ННИ. – 2005. – № 5. – С. 53
1131. *Дажина И. М.* Несломленные [Текст] : (О большевиках-депутатах IV Гос. Думы Г. И. Петровском, А. Е. Бадаеве, М. К. Муранове, Ф. Н. Самойлове, Н. Р. Шагове) / И. М. Дажина. – М. : Политиздат, 1986. – 176 с. : 8 л. ил.
1132. *Дан Ф. И.* Рабочая партия и рабочее представительство в Думе [Текст] / Ф. И. Дан. – СПб. : Типо-лит. «Энергия», 1907. – 30 с.
1133. *Дан Ф. И.* Социалдемократия и Государственная дума [Текст] / Ф. И. Дан. – СПб. : Новый мир, 1906. – 29 с.
1134. *Дантон Р.* Історія читання [Текст] // Нові підходи до історіописання : [за ред. Пітера Берка : пер. з англ.]. – 2-ге вид., випр. / Роберт Дарнтон. – К. : Ніка-Центр, 2010. – С. 187-219.
1135. *Дегтярев А. П.* Военные проблемы в деятельности Государственной Думы России, 1906-1917 гг. [Текст] : Ист. опыт и уроки [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Дегтярев Александр Петрович. – М., 1996. – 330 с.
1136. *Дейли Дж.* Пресса и государство в России (1906-1917 гг.) / Дж. Дейли // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 25-45.
1137. Декілька слів до нових виборів [Текст] / (Колиш. депутат Держ. думи Ів. Тарасенко) // Рада. – 1907. – 3 січня.
1138. *Демин В. А.* Государственная Дума России (1906-1917) [Текст] : механизм функционирования / В.А.Демин. – М.: РОССПЭН, 1996. – 214 [2] с.
1139. *Демкин И. И.* О производстве выборов в Государственную думу по губернии [Текст] : Общ. порядок. С прил. образца избират. записки и форм делопроизводства избират. комис. и подкомис. / Сост. на основании подлежащих узаконений и разъяснений. Правительств. сената и Мин.

- внутрен. дел мировой судья И. Демкин / И. И. Демкин. – Ревель : Тип. Ревел. изв., 1906. – 52 с.
1140. Демократія : Антологія [Текст] ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – XVIII+1108 с. – («Політичні цінності». Вип. 1).
1141. Демченко Т. П. Батько Шраг [Текст] : / Т. П. Демченко. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 263 с. : іл., портр.
1142. Демченко Т. П. І. Л. Шраг – «славний український діяч» [Текст] / Т. П. Демченко, Г. М. Курас // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 95-103.
1143. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе [Текст] [Подпись : Обозреватель] // Украинский вестник. – 1906. – № 10. – С. 719-730.
1144. Деревенский Ст. Что говорят про землю социалисты-революционеры и социал-демократы [Текст] / Ст. Деревенский. – СПб. : [Б. и.], 1907. – 30 с.
1145. Деренковский Г. М. Революция 1905-1907 гг. [Текст] / Г. М. Деренковский, М. С. Симонова, Е. Д. Черменский // История СССР с древнейших времен до наших дней. – Т. VI. Россия в период империализма. 1900-1917 гг. – М. : Наука, 1968. – С. 119-256.
1146. Деятельность М. Я. Острогорского в первой Государственной думе [Текст]. – СПб. : Типо-литогр. Вольпина, 1906. – 72 с.
1147. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області [Текст] : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 448 с. : іл.
1148. Добринский К. Э. Эволюция образа Государственной Думы Российской Империи в общественном сознании в 1906-1917 гг. [Текст] : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Добринский Константин Эдуардович. – Саратов, 2002. – 19 с.
1149. Добротвор Н. М. Рабочие депутаты в III Государственной Думе [Текст] / Н. М. Добротвор. – Горький : Издание Горьковского пед. ин-та им. М. Горького, 1957. – 248 с.

1150. *Доманицкий В.* Как насаждается на Украине интенсивная культура [Текст] / В. Доманицкий // Украинский вестник. – 1906. – № 10. – С. 693-705.
1151. *Доморослий В. І.* Діяльність Української парламентської громади в І та ІІ Державних думах (1906-1907 рр.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Доморослий Валентин Іванович. – К., 1994. – 218 с.
1152. *Дорошенко В.* Українство в Росії [Текст]: новіші часи / Володимир Дорошенко. – Відень, 1916. – 188 с.
1153. *Дорошенко Д.* З українського життя [Текст] / Дмитро Дорошенко // Україна. – 1907. – Лютий. – С. 97-101.
1154. *Дорошенко Д.* Україна в 1906 році [Текст] / Дмитро Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. 1. – Січень. – С. 1-29.
1155. *Дробижев В. З.* Рабочий класс Советской России в первой год пролетарской диктатуры [Текст]: (Опыт структурного анализа по материалам проф. переписи 1918 г.) / В. З. Дробижев, А. К. Соколов, В. А. Устинов. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1975. – 224 с.
1156. Друг народа: Александр Львович Караваев, родился 3 июня 1855 г., умер 5 марта 1908 г. [Текст]. – СПб.: Изд. О. Г. Павелко, 1910. – 86 с., 3 портр., 3 л. ил.
1157. Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)»: [тези доп.]. – К.-Миколаїв, 1992. – Ч. І-ІІІ. Стор.
1158. *Дружинин Н.* Юридическая беспомощность крестьян, как одно из препятствий к экономическому развитию [Текст] / Н. Дружинин / Вырезка из журн. «Северный вестник». – Кн. 5. – Отд. 1. – С. 105-132. – Комп. № 20.
1159. *Дружинин Н.* Юридическая беспомощность крестьян [Текст] / Н. Дружинин / Вырезка из журн. «Русское богатство». – С. 35-46. – Комп. № 17.

1160. *Дружинин Н.* Юридическое положение крестьян [Текст] : (исследование) / Н. Дружинин / Вырезка из журн. «Северный вестник». – Кн. 2. – От. II. – 32 с. – Комп. № 1.
1161. *Дубровский С. М.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма [Текст] / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – 398 с.
1162. *Дубровский С. М.* Столыпинская земельная реформа [Текст] / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
1163. *Дякин В. С.* Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг. [Текст] / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1988. – 227 с.
1164. *Дякин В. С.* Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914-1917) [Текст] / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1967. – 372 с.
1165. *Дякин В. С.* Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. [Текст] / В. С. Дякин ; [под ред. Р. Ш. Ганелина]. – Л. : Наука, 1978. – 248 с.
1166. *Елпатьевский С. Я.* Земля и свобода [Текст] / С. Я. Елпатьевский. – СПб., 1906. стор.
1167. *Ерман Л. К.* Интеллигенция в первой русской революции [Текст] / Л. К. Ерман. – М. : Наука, 1966. – 373 с.
1168. *Ерофеев Н. Д.* Народные социалисты в первой русской революции [Текст] / Н. Д. Ерофеев. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1979. – 192 с.
1169. *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России [Текст] / Н. П. Ерошкин – [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Высшая школа, 1983. – 352 с.
1170. *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России [Текст] : учебн. изд., 2-е, дополн. / Н. П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1968. – 368 с.
1171. *Ерошкин Н. П.* Самодержавие накануне краха [Текст] / Н. П. Ерошкин. – М., 1975. – 160 с.
1172. *Ершова Е.* Чугунка, ее строители и художники [Текст] / Екатерина Ершова // Историк и Художник. – 2006. – № 2. – С.155-168.

1173. *Ефремов С.* На очереди [Текст] / Сергей Ефремов // Украинская жизнь. – 1916. – № 10-11. – С. 8-20.
1174. *Ефремов С.* Приказ жизни (к дебатам в Государственной Думе по украинскому вопросу) [Текст] / Сергей Ефремов // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 35-42.
1175. *Євсєєва Т. М.* Зародження християнської демократії в структурі Російської православної церкви в 1917-1921 рр. (загальний та український аспект) [Текст] / Т. М. Євсєєва // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 107, 110.
1176. *Єсельчик С. О.* Соціально-визвольний та національно-визвольний аспекти революційної боротьби 1905-1907 рр. на Україні в сучасній англійській історіографії [Текст] / С. О. Єсельчик // Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления: Тез. докл. и сообщ. респ. науч. конф. (г. Горловка, 18-20 дек., 1990 г.). – Т. 2. – Горловка, 1990. – С. 48-50.
1177. *Єфремов С.* (Ситковецький О). З Російського життя [Текст] / Сергій Єфремов // Нова громада. – 1906. – № 4. – С. 155-173.
1178. *Жильцов К. В.* Социальный статус генерала в России в начале XX в. [Текст] / К. В. Жильцов // Вопросы истории. – 2007. – № 4. – С. 156-160.
1179. *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine [Текст]: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – 3-є вид., виправл. – К., 2007. – С. 558.
1180. *Завадская Л. В.* Аграрный вопрос в I Государственной Думе и борьба большевиков за крестьянство [Текст] / Л. В. Завадская // Большевики во главе первой русской революции 1905-1907 годов; под ред. Ф. Д. Кретьова [и др.]. – М.: Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1956. – С. 431-485.
1181. *Завельский А.* Миф о враче-убийце. Народные представления и литературная традиция [Текст] / Алексей Завельский, Дарья Завельская // Историк и Художник. – 2004. – № 1. – С. 74-87.
1182. *Зозуляк Ю.* «Коротка» репліка про постмодернізм в історії [Текст] / Юрій Зозуляк // УГО. – К.: Критика, 2009. – Вип. 14. – С. 60-86.

1183. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка [Текст] / Павло Зайцев – К. : АТ «Обереги», 1994. – 456 с.
1184. *Зайчиков Г. И.* Борьба рабочих депутатов Государственной думы против царизма в 1907-1914 гг. [Текст] / Г. И. Зайчиков. – М. : Высшая школа, 1981. – 153 с.
1185. *Зайчиков Г. И.* Думская тактика большевиков. 1905-1907 гг. [Текст] / Г. И. Зайчиков. – М. : Высшая школа, 1975. – 237 с.
1186. *Залізняк М.* Нариси про національне питання [Текст] / М. Залізняк. – К. : Серп і молот, 1918. – 144 с.
1187. *Зарубин В. Г.* Соломон Крым и второе Крымское краевое правительство [Текст] / В. Г. Зарубин // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 97-108.
1188. *Заславский Д.* Взволнованные лоботрясы. Очерки из истории «священной дружины» [Текст] / Д. Заславский. – М. : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1931. – 119 с.
1189. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія [Текст] : посіб. для студентів іст. спец-тей ун-тів / Леонід Зашкільняк – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
1190. *Заярнюк А.* Постмодернізм про істориків, епосе [Текст] / Андрій Заярнюк // УГО. – Вип. 15. – К. : Критика, 2010. – С. 24-44.
1191. *Зверев В.* «Власть земли» и «власть денег» в произведениях Глеба Успенского. Традиционный мир русского крестьянства [Текст] / Василий Зверев // Историк и Художник. – 2004. – № 1. – С. 43-58.
1192. *Зецкер А.* 1905 рік на Поділлі [Текст]. – Ч. II. Робітничий рух та діяльність революційних організацій. 1904-1906 / А. Зецкер. – Вінниця : [б. в.], 1925. – 125 с.
1193. *Зорин В. Ю.* Национальный вопрос в Государственных Думах России [Текст] : опыт законотворчества / В. Ю. Зорин, Д. А. Аманжолова, С. В. Кулешов. – М. : Информ.-изд. агентство «Русский мир», 1999. – 520 с. (Ком-т по делам национальностей Гос. Думы Федер. Собр. Рос. Федерации).

1194. *Зорькин В. Д.* Муромцев [Текст] / В. Д. Зорькин. – М. : Юрид. лит., 1980. – 127 с.
1195. *Зырянов П. Н.* Православие и церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. [Текст] / П. Н. Зырянов ; отв. ред. А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1984. – 224 с. (АН СССР. Ин-т истории СССР).
1196. *Зурабов А. Г.* Вторая Государственная дума [Текст]: (Впечатления) : с прил. некоторых речей и резолюций с.-д. фракции / А. Г. Зурабов. – СПб. : Изд. авт., 1908. – 181, [2] с.
1197. *Ивакин Г. А.* Православное духовенство в Государственных думах Российской империи [Текст] : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ивакин Григорий Анатольевич. – М., 2006. – 228 с.
1198. *Иванов Л. М.* Бойкот булыгинской думы и стачка в октябре 1905 г. [Текст] / Л. М. Иванов // Исторические записки. – Т. 83. – М., 1969. – С. 137-158.
1199. *Иванова Н. А.* Преподавание истории в училищах Смоленской губернии во второй половине XIX в. [Текст] / Н. А. Иванова // Вопросы истории. – 2010. – № 12. – С. 135-138.
1200. *Имшенецкий Я. И. Н.* Присецкий [Текст] // К 10-летию Первой Государственной думы : 27 апреля 1906 – 27 апреля 1916 : сб. ст. Н. А. Бородина, Л. М. Брамсона, А. Н. Букейханова, А. В. Авсильева, М. М. Винавера, Н. А. Гредескула, В. И. Долженкова, И. Н. Ефремова, Я. К. Имшенецкого, Н. И. Кареева, И. Л. Крестьянина, Ф. Д. Крюкова, В. Д. Кузьмина-Караваева, М. М. Ковалевского, В. П. Обнинского, кн. В. А. Оболенского [перводумцев] – Пг. : Огни, 1916. – 240 с.
1201. *Имшенецкий Я. К.* Кто разрешит вопрос о земле? [Текст] / Я. К. Имшенецкий. – Полтава : Типо-лит. М. Л. Сторожицкого, [1905]. – 1 л., 35 с. (Прил. к № 48 «Хуторянина»).
1202. *Имшенецкий Я. К.* Предстоящие выборы в Государственную думу [Текст] / Я. К. Имшенецкий. – Полтава : Электрич. тип. Ф. Шиндлера, 1906. – 17 с.

1203. Инструкция о порядке производства выборов в Государственную думу в городах : С.-Петербурге, Москве, Киеве, Одессе и Риге [Текст]. – СПб. : [Б. и.], 1912. – 10 с.
1204. *Искендеров А. А.* Российская монархия, реформы и революция [Текст] / А. А. Искендеров // Вопросы истории. – 1999. – № 11-12. – С. 82-111.
1205. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) [Текст] : краткий курс ; под ред. комиссии ЦК ВКП(б) ; одобрен ЦК ВКП(б). 1938 год. – М. : Госполитиздат, 1945. – 352 с.
1206. История СССР с древнейших времен до наших дней [Текст]. – Т. VI. Россия в период империализма. 1900-1917 гг. – М. : Наука, 1968. – 854 с.
1207. История Украинской ССР [Текст]. – В 10 т. – Т. 5. – К., 1983. стор.
1208. Источниковедение [Текст] : учеб. пособие для гуманит. спец-тей / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : РГГУ, 2000. – 701 с.
1209. *Исхакова О. А.* I и II Государственные думы : либеральная историография [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук. : 07.00.09 / Исхакова Ольга Анатольевна. – М., 1996. – 23 с.
1210. Історичне джерелознавство [Текст]: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко [та ін.]. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
1211. Історія селянства Української РСР [Текст]. – В 2-х т. – Т. 1. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К. : Наукова думка, 1967. – 551 с.
1212. Історія України [Текст] : нове бачення : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр [та ін.] ; під ред. В. А. Смолія. – Т. 1. – К. : Україна, 1995. – 350 с.
1213. Історія Українського парламентаризму. Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення [Текст]. – Т. I-II : Т. II. Місце парламентаризму у політичних системах суспільства / [Аркуша О. Г., Бевз Т. А., Бойко О. О., та ін.] ; голова ред. ради В. М. Литвин . – К. : Вид-во «Дніпро», 2010. – 635 с. – (Ін-т історії НАН України).

1214. Історія Українського парламентаризму. Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення [Текст]. – Т. III. Біографії та законотворча діяльність депутатів Верховної ради України I – VI скликань / голова ред. ради В. М. Литвин ; члени ред. ради Зайчук В. О., відп. секр., кер. апарату Верховної Ради України, Яловий В. В. – заступник секретаря ред. ради, перший заступник керівника апарату Верховної Ради України. – К. : Вид-во «Дніпро», 2010. – 814 с. – (Ін-т історії НАН України).
1215. Історія Української РСР [Текст]. – Том I ; редкол. : О. К. Касименко (гол. ред.), В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, Ф. П. Шевченко, Ф. О. Ястребов). – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – 784 с.
1216. Історія Української РСР [Текст] : у 8 т. 10 кн. ; відп. ред. Ф. Є. Лось. – К. : Наукова думка, 1978. – Т.4 : Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 531 с.
1217. К избирателям города Казани в четвертую Государственную думу. От пастырей православ. Церкви [Текст]. – Казань : Центр. тип., 1912. – 8 с.
1218. К истории ареста и суда над социал-демократической фракцией II Государственной думы [Текст] // Красный архив. – 1929. – Т. 3. – С. 76-117.
1219. К уходу из думской социал-демократической фракции депутата Т. О. Белоусова [Текст] // Звезда. – 1912. – № 12, 21 / Звезда. – № № 1-96. 1910-1912 гг. / Полный текст под общ. ред. М. А. Савельева. – Вып. 5. – №№ 12-22. – 1912. – М., 1933. – С. 16, 235.
1220. К чему стремится Трудовая (народно-социалистическая) партия [Текст]. – СПб. : Электронпеч. т-ва «Дело», 1907. – 8 с.
1221. *Кавун М. Е.* Дмитро Яворницький у вирі мультикультурного Катеринослава : топонімічний проект 1906 р. як персонально-світоглядна та культурно-символічна презентація [Текст] / М. Е. Кавун // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. ;

- редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 83-103.
1222. *Кавун М. Е.* Петровський Григорій Іванович (1878-1958) [Текст] / М. Е. Кавун // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 434-443.
1223. Как выбирали в Государственную думу [Текст] : сб. ст. – Л. : Лениблиздат, 1938. – 132 с.
1224. Как выбирать крестьянам членов в Государственную думу [Текст]. – Спб.-М. : ЦК «Союза 17 октября», 1907 (СПб.). – 23 с.
1225. Как выбирать членов в Государственную думу горожанам [Текст]. – Спб.-М. : ЦК «Союза 17 октября», 1907 (СПб.). – 36 с.
1226. Как выбирать членов в Государственную Думу землевладельцам [Текст]. – Спб.-М. : ЦК «Союза 17 октября», 1907 (СПб.). – 32 с.
1227. Как выбирать членов в Государственную Думу рабочим [Текст]. – Спб.-М. : ЦК «Союза 17 октября», 1907 (СПб.). – 22 с.
1228. Как прошли выборы во 2-ю Государственную Думу [Текст] : со вступ. ст. и заключением проф. П. Н. Милюкова / Сост. А. Смирнов. – Спб., Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 294 с.
1229. *Калинычев Ф. И.* Государственная Дума в период первой русской революции (1905-1907 гг.) [Текст] : автореф. дисс... д-ра юрид. наук : код спец-ті / Калинычев Федор Иванович ; Ин-т государства и права АН СССР. – М., 1965. – 39 с.
1230. *Каменский П. В.* Вероисповедные и церковные вопросы в Государственной думе третьего созыва и отношение к ним «Союза 17 октября» [Текст] / П. В. Каменский. – М. : Типо-литогр. Кудинова, 1909. – 106 с.
1231. *Каминка А. И.* Вторая Государственная Дума [Текст] / А. И. Каминка, В. Д. Набоков. – Спб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 308 с.

1232. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад [Текст] / Андреас Каппелер ; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун [= Історія країн світу, 2]. – Львів : Вид-во Укр. Католического ун-ту, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
1233. *Караваев А. Л.* Партии и крестьянство в Государственной думе [Текст] / А. Л. Караваев. – Ростов-на-Дону, 1906. – 108 с.
1234. *Карпов Н.* Аграрная политика Столыпина [Текст] / Н. Карпов – Л. : Прибой, 1925. – 238 с.
1235. *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть [Текст] : соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
1236. *Кизилев М. Б.* Караим Соломон Крым : жизнь и судьба [Текст] / М. Б. Кизилев // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 86-96.
1237. *Кирсанов С.* Как выбирали в Государственную думу [Текст]: сб. мат-лов / С. Кирсанов – Орел : Обком ВКП(б) и Оргком. Президиума Верхов. Сов. РСФСР, 1939. – 32 с
1238. *Кирьянов И. К.* Российские парламентарии начала ХХ века [Текст] : новые политики в новом политическом пространстве / И. К. Кирьянов. – Пермь : [Б. и.], 2006. – 368 с.
1239. *Кирьянов И. К.* Российские парламентарии начала ХХ века : новые политики в новом политическом пространстве [Текст] : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Кирьянов Игорь Константинович. – Пермь, 2009. – 537 с.
1240. *Кирьянов И. К.* Парламент самодержавной России : Государственная Дума и ее депутаты, 1906-1917 [Текст] / И. К. Кирьянов, М. Н. Лукьянов. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1995. – 168 с.
1241. *Кирьянов Ю. И.* Жизненный уровень рабочих России (конец ХІХ – начало ХХ в.) [Текст] / Ю. И. Кирьянов. – М. : Наука, 1979. – 287 с.

1242. *Кисляков А. С.* Формирование национальных партий на западных окраинах Российской империи. Конец XIX – нач. XX в. [Текст] / А. С. Кисляков // Вопросы истории. – 2011. – С. 135-139.
1243. *Киян М. Ш.* Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі російської імперії першого та другого скликань (1906-1907) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Киян Марина Шарифовна ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 1998. – 19 с.
1244. *Киян М. Ш.* Депутаты от украинских губерний и городов в Государственной Думе Российской империи первого и второго созывов (1906-1907 гг.) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Киян Марина Шарифовна ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харьков, 1998. – 191 с. + прил. 38 с.
1245. *Киян М. Ш.* Представительство от украинских губерний в Государственной думе Российской империи I и II созывов (1906-1907 гг.) [Текст]. – Харків, 1997. стор.
1246. *Ключевский В. О.* Состав представительства на земских соборах древней Руси (посвящается Б.Н.Чичерину) [Текст] / В. О. Ключевский // Ключевський В. О. Сб. ст. – М. : Тип. П. П. Рябушинского, 1912. – Т. 1 : Опыты и исследования. – 1912.– С. 417-551.
1247. *Кмита К.* Выборы членов Государственной думы от Киевской губернии [Текст] / [Священник-выборщик Константин Кмита] / К. Кмита. – К. : Тип. 1-й Киев. артели печ. дела, 1906. – 14 с.
1248. Книга памяти жертв политических репрессий Калининской области. Мартиролог 1937-1938 [Текст]. – Т. 1. – Тверь : Альба, б. г. – 704 с.
1249. *Ковалевский М.* Из истории государственной власти в России [Текст] / М. Ковалевский. – М. : Книгоизд-во Е. Д. Мягкова «Колокол», 1905. – 112 с.
1250. *Ковалевский М. М.* Действительная природа Государственной думы [Текст] : Докл., прочит. в заседании Харьк. юрид. общ-ва 11 сент. 1905 г. / М. М. Ковалевский. – Харьков : Тип. и лит. Петрова, 1905. – 29 с.

1251. *Ковалишин Л.* Роль і місце О.Кандиби-Ольжича в діяльності ОУН (1924-1944 рр.) [Текст] / Л. Ковалишин // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17-19 травня 2006 р. : [доп. та повідомл.] : в 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки ; голов. ред. Л. Винар, І. Коцан ; відп. ред. : С. Гаврилук, О. Гаврилук, В. Пришляк, Л. Шваб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. – Т. 3. – С. 77-80.
1252. *Ковальчук М. А.* Ленинские принципы революционного парламентаризма и думская тактика большевиков в годы реакции [Текст] / М. А. Ковальчук. – Л. : Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1982. – 159 с.
1253. *Когут З.* Коріння ідентичности [Текст] : студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К. : Критика, 2004. – 251 с.
1254. *Козбаненко В. А.* Партийные фракции в I и II Государственных Думах России. 1906-1917 [Текст] / В. А. Козбаненко. – М. : РОССПЭН, 1996. – 240 с.
1255. *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу [Текст] / Райнгарт Козеллек ; [пер. з нім.] – К. : Дух і літера, 2005. – 380 с.
1256. *Козицкий Н. Е.* В. И. Ленин о единстве левых сил : разработка левоблокистской тактики и борьба большевиков за ее осуществление накануне и в годы первой российской революции [Текст] / Н. Е. Козицкий. – К., 1979. – 183 с.
1257. *Козицкий Н. Е.* Некоторые вопросы историографии тактики «левого блока» в первой российской революции [Текст] / Н. Е. Козицкий // Вопросы обществ. наук : Респ. межвед. сб. – Вып. 34. – Киев, 1978. – С. 161-167.
1258. *Козицкий Н. Е.* Разработка В.И.Лениным тактики левого блока и борьба большевиков за ее осуществление на этапе буржуазно-демократической революции в России [Текст] : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.01 / Козицкий Николай Ефимович. – К., 1988. – 38 с.

1259. *Козлов В. П.* Как российские архивисты спасали архивы похороненного СССР [Текст] / В. П. Козлов // Новая и новейшая история. – 2007. – № 3. – С. 135-155.
1260. *Кокошкин Ф. Ф.* Об основаниях желательной организации народного представительства в России [Текст] / Ф. Ф. Кокошкин. – М. : Нар. право, 1906. – 103 с.
1261. *Колесник І. І.* Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. ХІХ століття [Текст] / І. І. Колесник // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 169-193.
1262. *Колесниченко Д. А.* Возникновение и деятельность Трудовой группы [Текст] / Д. А. Колесниченко // История СССР. – 1967. – № 4. – С. 76-89.
1263. *Колесниченко Д. А.* Вопросы парламентской тактики рабочего класса в период первой российской революции 1905-1907 гг. в освещении советской историографии [Текст] / Д. А. Колесниченко // История и историки : историогр. ежегодн. – М., 1984. – С. 32-51.
1264. *Колесниченко Д. А.* К вопросу о политической эволюции трудовиков в 1906 г. [Текст] / Д. А. Колесниченко // Исторические записки. – Т. 92. – М., 1973. – С. 84-108.
1265. *Колесниченко Д. А.* Состав трудовой группы в I и II Государственных думах [Текст] : сводная таблица членов фракции / Д. А. Колесниченко. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1988. – 123 с.
1266. *Колесниченко Д. А.* Трудовики в период первой российской революции [Текст] / Д. А. Колесниченко ; отв. ред. С. В. Тютюкин ; (АН СССР, Ин-т истории СССР). – М. : Наука, 1985. – 319 с.
1267. *Колесниченко Д. А.* Трудовики в период первой российской революции [Текст] : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Колесниченко Диана по батькові ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1986. – 48 с.
1268. *Коломийцев В. Ф.* Методология истории [Текст] : (от источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М. : РОССПЭН, 2001. – 191 с.

1269. *Коник А. А.* Украинские крестьяне на выборах в I Государственную думу [Текст] / А. А. Коник // Отечественная история. – 2006. – № 3. – С. 103-114.
1270. *Коник О. О.* Арон чи Аркадій? Проблема імені та національності в думській виборчій документації початку ХХ ст. [Текст] / О. О. Коник // Інформаційно-документальні комунікації в глобалізованому суспільстві : [матеріали міжнар. наук.-прак. конф.] / Нац. авіац. ун-т ; редкол. Тюрменко І. І. [та ін.]. – К. : НАУ, 2013. – С. 46-47.
1271. *Коник О. О.* «Забузька Русь», «холмський народ» і національна карта в дебатах російської Державної думи третього скликання (1911-1912 рр.) [Текст] / О. О. Коник // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17-19 травня 2006 р. : [доп. та повідомл.] : в 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки ; голов. ред. Л. Винар, І. Коцан ; відп. ред. : С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, Л. Шваб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. – Т. 3. – С. 112-118.
1272. *Коник О. О.* Від аеронавтики до астронавтики : граф Стенбок-Фермор і витоки повітроплавання в Російській імперії [Текст] / О. О. Коник // Наукові читання «Дніпровська орбіта – 2010» : Збірник доповідей. – Дніпропетровськ : НЦАОМ, 2010. – С. 33-39.
1273. *Коник О. О.* Відлуння польського повстання 1830-1831 рр. у Херсонській губернії [Текст] / О. О. Коник // Заселення Півдня України : проблеми національного та культурного розвитку : наукові доповіді міжнар. наук.-метод. конф. – Херсон, 1997. – Ч. I. – С. 165-167.
1274. *Коник О. О.* Депутат Державної думи від Подільської губернії Іван Заболотний [Текст] / О. О. Коник // IX Подільська істор.-краєзн. конф. : Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 221-223.
1275. *Коник О. О.* Депутат другої Державної думи Караваєв : між народною любов'ю і ненавистю [Текст] / О. О. Коник // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук .пр. ; редкол. : С. І. Світленко (відп.

- ред.) [та ін.]. – Вип. 6. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – С. 77-85.
1276. *Коник О. О.* Діяльність селянських депутатів з України в I і II Державних думах [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Коник Олександр Олександрович ; Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – 216+217-249 с.
1277. *Коник О. О.* Європейський контекст у діяльності професорів-депутатів Державної думи від українських губерній 1906-1917 рр. [Текст] / О. О. Коник // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] ; редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – Вип. 7. – С. 338-346.
1278. *Коник О. О.* Історія російської Державної думи як інтегруючий фактор сучасної російської державності (за матеріалами Інтернету) [Текст] / О. О. Коник // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 27. – Херсон : Вид-во ХДУ. – 2008. – С. 121-142.
1279. *Коник О. О.* Л. А. Сабінін в Херсоні (1909-1910) : чиновник з особливих доручень без особливих доручень [Текст] / О. О. Коник // Наукові записки / Херсон. краєзн. музей. – Херсон : Айлант, 2007. – С. 152-159.
1280. *Коник О. О.* Між університетською кафедрою та думським кріслом : українські професори-депутати в російській Думі. Харківська університетська репрезентація [Текст] / О. О. Коник. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки ; голов. ред. В. Смолій ; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 4. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 364-377.
1281. *Коник О. О.* Напередодні Думи : представники селянського самоуправління у висвітленні газети «Юг», 1905 рік [Текст] / О. О. Коник // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. – Вип. 30. – С. 60-67.

1282. *Коник О. О.* Неопубліковані джерела з архівів Києва і Москви про історію Державної думи Російської імперії (1906-1917 рр.). [Текст] / О. О. Коник // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 6. – С. 106-110.
1283. *Коник О. О.* Опубліковані джерела з історії Державної думи Російської імперії (1906-1917 рр.) [Текст] / О. О. Коник // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія, методика, практика. Міжвузівський збірник наукових праць. Об'єднаний випуск 2009-2010 рр. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. – 2009. – С. 305-318.
1284. *Коник О. О.* Освітній рівень та професійні заняття депутатів від українських територій у III російській Думі [Текст] / О. О. Коник // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – Одеса, 2002. – С. 219-223.
1285. *Коник О. О.* Перша російська Дума і українське питання у висвітленні краківського журналу «Слов'янський світ» (1905-1906 рр.) [Текст] / О. О. Коник // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту : історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : [матеріали міжнар. наук. конф.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 387-392.
1286. *Коник О. О.* Польський історик Фелікс Конечний : доля вченого в долі держави [Текст] / О. О. Коник // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 2. – Херсон : Айлант. – 1999. – С. 53-62.
1287. *Коник О. О.* Представництво від українських губерній в російській Державній думі [Текст] : депутати із земського середовища / О. О. Коник // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 20. – Херсон : Вид-во ХДУ. – 2005. – С. 107-117.
1288. *Коник О. О.* Провінційний священик в Державній Думі (листопад 1907 – червень 1908 р.) [Текст] / О. О. Коник // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 11. – Херсон : Вид-во ХДУ. – 2003. – С. 101-109.

1289. *Коник О. О.* Професор Іван Лучицький на першій сесії III Державної Думи [Текст] / О. О. Коник // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»: [доп. та повідомл.] / Українське історичне т-во, Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Подільський держ. ун-т; ред: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський-К.,-Нью-Йорк-Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 3. – С. 272-277.
1290. *Коник О. О.* Професор Михайло Алексеєнко на першій сесії російської Державної думи III скликання [Текст] / О. О. Коник // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.; редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Вип. 7. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – С. 166-175.
1291. *Коник О. О.* Робота бібліотечної комісії російської Державної Думи другого скликання. 1907 рік [Текст] / О. О. Коник // Південний архів: зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ. – 2003. – С. 51-56.
1292. *Коник О. О.* Російський Сенат про виборчі права «малоросійських козаків» у 1906 р. [Текст] / О. О. Коник // Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району: [матеріали Всеукр. наук. конф.]. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА «Тандем-У». – 2002. – С. 210-214.
1293. *Коник О. О.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії [Текст] / О. О. Коник // Укр. іст. журн. – 1995. – № 1. – С. 58-66.
1294. *Коник О. О.* Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії [Текст] / О. О. Коник // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колект. наук. монографія в 3-х част.; ред. В. Сарбей. – К., 1999. – Ч. II. – С. 445-470, 484-488.
1295. *Коник О. О.* Спокійне видання «Юг» тривожним літом 1905 року: губернське місто напередодні скликання Державної думи [Текст] /

- О. О. Коник // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Спецвипуск. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 77-83. [Кафедра історії та культури України].
1296. *Коник О. О.* Тимчасовий комітет IV Державної думи і перехід державної влади в Херсоні в березні 1917 р. (за матеріалами Херсонського обласного державного архіву) [Текст] / О. О. Коник // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 22. – Херсон : Вид-во ХДУ. – 2006. – С. 103-116.
1297. *Коник О. О.* Українські депутати Державної думи Російської імперії в Петербурзі [Текст] / О. О. Коник // «Історія повсякденності : теорія та практика» : [матеріали Всеукр. наук. конф.], [м. Переяслав-Хмельницький] ; [упоряд. О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко, В. В. Коцур]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 57-61.
1298. *Коник О. О.* Херсонський міський голова, депутат IV Державної Думи Микола Блажков [Текст] : витоки кар'єри / О. О. Коник // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 12. – Херсон : Вид-во ХДУ. – 2003. – С. 78-87.
1299. *Коник О. О.* Циркуляр Петра Дурново в Бериславській поштової конторі [Текст] / О. О. Коник // Константи. Альманах соціальних досліджень. – № 1 (13). – 2007 – С. 68-71.
1300. *Коник О. О.* Член Російської Державної думи першого скликання від Катеринославської губернії С. М. Рижков [Текст] / О. О. Коник // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць ; редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Вип. 7. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – С. 166-175.
1301. *Корбут М. К.* Рабочее законодательство третьей Государственной думы [Текст] / М. К. Корбут – Казань, 1925. – 23 с. : портр.
1302. *Королева Н. Г.* Первая Российская революция и царизм. Совет министров России в 1905-1907 гг. [Текст] / Н. Г. Королева. – М. : Наука, 1982. – 183 с.

1303. *Котенко А.* Повернення простору [Текст] / Антон Котенко – // УГО. – Вип. 15. – К. : Критика, 2010. – С. 45-60.
1304. *Кошкидько В. Г.* Представительная власть в России : формирование и функционирование (1905-1907 гг.) [Текст] / В. Г. Кошкидько ; Моск. гос. ун-т имени М. В. Ломоносова. Фак. гос. упр. – М. : Унив. гуманитар. лицей, 2000. – 232 с.
1305. *Кошкидько В. Г.* Реформы государственного строя России в условиях политического кризиса начала XX в. [Текст] / В. Г. Кошкидько. – М. : МАКС Пресс, 2003. – 164 с.
1306. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. [Текст] ; пер. з англ. Богдан Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
1307. *Красильников В. А.* Вдогонку за прошедшим временем. Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций [Текст] / В. А. Красильников. – М. : РОССПЭН, 1998. – 264 с.
1308. Крестьянам о конституционно-демократической партии [Текст]. – М., 1906. стор.
1309. Крестьянское движение [Текст] // Народно-социалистическое обозрение. – Вып. 2. (2 окт.) – СПб., 1906. – С. 60-68.
1310. *Кривенко С. І.* Перший черкаський парламентарій С. І. Кривенко [Текст] // Черкаська правда. – 1989. – 7 листоп.
1311. *Крижанівський В. П.* Більшовицькі організації України в боротьбі за здійснення ленінського курсу партії на революційну мобілізацію мас під час муніципальної кампанії 1917 року [Текст] / В. П. Крижанівський. – К., КДУ імені Тараса Шевченка, 1974. – 197, ХХХ л., 3 табл.
1312. *Крижанівський В. П.* Більшовицькі організації України в боротьбі за здійснення ленінського курсу партії на революційну мобілізацію мас під час муніципальної кампанії 1917 року [Текст] / В. П. Крижанівський. – К., 1974. стор.
1313. *Крижановский В. П.* Большевики и парламентаризм в России : историография проблемы [Текст] : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.09 /

- Крижановский Владимир Прокофьевич; Киев. ун-т имени Тараса Шевченко. – К., 1991. – 477 с.
1314. Кризис самодержавия в России, 1895-1917 [Текст]; отв. ред. В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1984. – 664 с.
1315. *Кроль М. А.* Уроки прошлой выборной кампании [Текст] / М. А. Кроль – СПб : Типо-литогр. Вольпина, 1907. – 67 с.
1316. *Крупський І. В.* Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Крупський Іван Васильович. – К., 1996. – 29 с.
1317. Кто может выбирать в Государственную думу [Текст] : указания, инструкции и разъяснения о выборах в Гос. думу, применительно к губерниям : Tobол., Том., Енис. и Иркут. – Красноярск : Типо-литогр. т-ва «Сибирь», 1906. – 14 с.
1318. *Кузьмин-Караваев В. Д.* «Революционное выступление» Думы и земельный вопрос [Текст] / В. Д. Кузьмин-Караваев. – СПб : Тип. М. Стасюлевича, 1906. – [2], 30 с.
1319. *Куликов С. В.* Император Николай II как реформатор [Текст] : к постановке проблемы / С. В. Куликов // Российская история. – 2009. – № 4. – С. 45-60.
1320. *Кустов А. С.* Макс Вебер о модернизации русского самодержавия [Текст] / А. С. Кустов // ПОЛИС. – 2006. – № 2. – С. 60-76.
1321. *Къырымлы Х.* Кърымтатарлар арысында миллий аркет ве миллий ангылык [Крымскотатарское национальное движение и национальное сознание] [Текст] / Х. Къырымлы // Йылдыз. – 1992. – № 4. – С. 3-16.
1322. *Лазебник В. І.* Алексеенко Михайло Мартинович (1848-1917) [Текст] / В. І. Лазебник // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 428-433. [448 с. : іл.]

1323. *Лазебник В.* «Вы посвятили лучшие годы процветанию губернского земства...» (К 150-летию со дня рождения М. В. Родзянко) [Текст] / Валентина Лазебник // Новый город. – 2009. – № 4. – С. 56-62.
1324. *Лазебник В. І.* Родзянко Михайло Володимирович (1859-1924) / В. І. Лазебник [Текст] // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 414-423.
1325. *Лазебник В. І.* Способний Іван Васильович (1865 - ?) [Текст] / В. І. Лазебник // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 324-327.
1326. *Левинсон А. Г.* Госзаказ на дедовщину [Текст] : краткое замечание / А. Г. Левинсон // Одиссей : человек в истории / Ин-т всеобщ. истории. – М. : Наука. 1989. – 2006 : Феодализм перед судом историков ; [гл. ред. А. Я. Гуревич]. – 2006. – С. 280-284 (279-284).
1327. *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. [Текст] / В. Р. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – 285 с.
1328. *Лелеко В. Д.* Пространство повседневности в европейской культуре [Текст] / В. Д. Лелеко. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств, 2002. – 303 с.
1329. *Ленин В. И.* Выборы в Петербурге и лицемерие 31 меньшевика [Текст] / В. И. Ленин. – СПб. : Новая дума, 1907. – 15 с.
1330. *Ленин В. И.* Роспуск Думы и задачи пролетариата [Текст] / В. И. Ленин. – М. : Новая волна, 1906. – 16 с.
1331. *Ленин Н.* Социалдемократия и избирательные соглашения [Текст] / Н. Ленин. – СПб. : Тип.-литогр. Отто Унфуг, 1906. – 30 с.
1332. *Леонов С. В.* Партийная система России (конец XIX в. – 1917 год) [Текст] / С. В. Леонов // Вопросы истории. – 1999. – № 11-12. – С. 32.

1333. *Леонтович В. В.* История либерализма в России. 1762-1914 [Текст] / В. В. Леонтович ; пер. с нем. И. Иловойская. – М. : Русский путь. Полиграфресурсы, 1995. – 549 с.
1334. *Лещенко М. Н.* Боротьба комуністичної партії за створення союзу робітничого класу і селянства в 1905-1907 рр. [Текст] / М. Н. Лещенко // Революція 1905-1907 рр. на Україні. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – С. 93-123.
1335. *Лещенко М. Н.* Селянський рух на правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. [Текст] / М. Н. Лещенко. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1955. – 232 с.
1336. *Лещенко М. Н.* Селянський рух на Україні в роки першої російської революції [Текст] / М. Н. Лещенко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.
1337. *Лещенко М. Н.* Українське село в революції 1905-1907 рр. [Текст] / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
1338. *Липовецкий О.* Политика пуганой вороны [Текст] / О. Липовецкий // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 5-22.
1339. *Лисенко О. Є.* Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. [Текст] / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 29-50.
1340. *Литвак Б. Г.* Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. [Текст] / Б. Г. Литвак. – М. : Наука, 1979. – 294 с.
1341. *Литвинова Т. Ф.* «Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30-50-х рр. XIX ст. [Текст] / Т. Ф. Литвинова // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4. – С. 184-204.
1342. *Лінець Х. Х.* «Державність», націоналізм і демократизація [Текст] / Х. Х. Ленц, А. Степан // Демократія : Антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 662-684.
1343. *Лобко О. А.* Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь

- графів Потоцьких) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лобко Оксана Анатоліївна. – К., 2008. – 20 с.
1344. *Лозинский Е. И.* Чего ждаты русским рабочим от всеобщего избирательного права? [Текст] / Е. И. Лозинский. – СПб. : Типо-лит. С. М. Муллер, 1907. – 16 с. (Рабоч. б-ка «Нового голоса», № 1).
1345. *Локоть Т. В.* Вопросы половой этики и любви [Текст] / Т. В. Локоть. – СПб. – М. : Т-во М. О. Вольф, [1909]. – 183 с.
1346. *Локоть Т. В.* «Завоевания революции» и идеология русского монархизма» [Электронный ресурс] / Т. В. Локоть. – Режим доступа : http://monar.ru/index.php?download/tsar_orf/Lokot_zav_r.htm.
1347. *Локоть Т. В.* Национализм и евреи. По поводу новой газ. «Киев». [Текст] / Т. В. Локоть. – К. : Тип. акц. о-ва «Петр Барский», 1910. – 16 с.
1348. *Локоть Т. В.* Оправдание национализма. Рабство русской радикальной интеллигенции. Национал-демократия [Текст] / Т. В. Локоть. – К. : Тип. акц. о-ва «Петр Барский», 1910. – 64 с.
1349. *Локоть Т. В.* Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы [Текст] / Т. В. Локоть. – М. : Польза, 1906. – 365 с.
1350. *Локоть Т. В.* Политические партии и группы в Государственной Думе : Характер и причины политического бессилия Первой Думы. Возможный характер и задачи Второй Думы [Текст] / Т. В. Локоть. – М. : Польза, 1907. – 317 с.
1351. *Лось Ф.* Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму і поміщицько-капіталістичного гноблення [Текст] / Федір Лось. – К. : Держполітвидав УРСР, 1950. – 47 с.
1352. *Лось Ф.* Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту [Текст] / Федір Лось. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 68 с.

1353. *Лось Ф. Є.* Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму) [Текст] / Ф. Є. Лось – К. : Радянська школа, 1972. – 280 с. (Бібліотека вчителя історії та суспільствознавства).
1354. *Лось Ф. Є.* Революція 1905-1907 рр. на Україні [Текст] / Ф. Є. Лось. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1955. стор.
1355. *Лось Ф. Є.* Україна в роки столипінської реакції [Текст] : нариси з історії України / Ф. Є. Лось ; відп. ред. Ф. Ястребов. – [М., 1944]. – 140 с. – (АН УРСР, Ін-т історії України, вип. 11).
1356. *Лось Ф. Є.* Класова боротьба в українському селі. 1907-1914. [Текст] / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 383 с. (АН УРСР. Ін-т історії).
1357. *Лось Ф. Є.* Стан і завдання вивчення революції 1905-1907 року на Україні [Текст] / Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 30-41.
1358. *Лохматова А. І.* Провінційне дворянство і суспільне життя Південної України XIX ст. [Текст] / А. І. Лохматова // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. ; редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – Вип. 5. – С. 12-19.
1359. *Лурье М. Л.* Большевистская фракция 4 Государственной думы [Текст] : сб. мат-лов и док. / М. Л. Лур'є ; под ред. А. Е. Бадаева и В. А. Быстрянского. – Л. : Соцэкгиз, 1938. – 631 с.
1360. *Любаров П. Ю.* Боротьба в III Державній думі з приводу закриття профспілки металістів заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства [Текст] / П. Ю. Любаров // Укр. іст. журн. – 1983. – № 11. – С. 89-96.
1361. *Любичанковский С. В.* Структурно-функциональный подход к истории местного управления Российской империи (1907-1917 гг.) [Текст] / С. В. Любичанковский. – Оренбург : ИПК ГОУ ОГУ. – 2005. – 402 с.

1362. *Любченко В.* Євреї у складі Російської імперії [Текст] / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 60-96 [440].
1363. *Людтке А.* История повседневности в Германии [Текст] : новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке ; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона [и др.]. – М. : РОССПЭН, 2010, [2] с.
1364. *Макаренко А. С.* Избранные произведения [Текст] : в 3-х т. / А. С. Макаренко ; [редкол. : Н. Д. Ярмаченко (председ.) и др.] – К. : Рад. школа, 1983. – (Пед. б-ка) – Т. 1 ; авт. вступ. статьи, примеч. и коммент. Н. Д. Ярмаченко. – 517 с.
1365. *Мальшева О. Г.* Думская монархия : рождение, становление, крах [Текст] / О. Г. Мальшева ; Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – Ч. 1 : Власть и зарождение Государственной думы. – 2001. – 193 с.
1366. *Мальшева О. Г.* Думская монархия : рождение, становление, крах [Текст] / О. Г. Мальшева. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКАГС, 2004. – 356 с.
1367. *Мальшева О. Г.* Становление парламентаризма в России в начале XX в. [Текст] / О. Г. Мальшева. // Представительная власть в России : история и современность ; под общ. ред. Л. К. Слиски. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 249-342.
1368. *Марасинова Е. Н.* Власть и личность [Текст]: очерки русской истории XVIII века / Е. Н. Марасинова ; [Российская акад. наук, Науч. совет «История мировой культуры», Ин-т российской истории.] – М. : Наука, 2008. – 458, [2] с., [10] цв. ил., портр., факс.
1369. *Марасинова Е. Н.* Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века [Текст] : (по материалам переписки) / Е. Н. Марасинова ; [Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории.] – М. : РОССПЭН, 1999. – 299, [2] с., [8] л. портр. : табл.
1370. *Маслов П.* Как крестьяне боролись за землю в 1905-6 году двадцать лет тому назад [Текст] / П. Маслов. – М.-Л. : Кооп. изд-во, 1925. – 98 с.

1371. *Матушевський Ф.* З російського життя [Текст] / Ф. Матушевський // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXIX. – Кн. VIII-IX. – С. 425-434.
1372. *Матушевський Ф.* З російського життя [Текст] / Ф. Матушевський // Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 120-134.
1373. *Матушевський Ф.* Українська громада в другій Державній думі [Текст] / Ф. Матушевський // ЛНВ. – Річн. X. – Том XXXIX. – Кн. VII. – Липень 1907. – К.-Львів. – С. 78-99.
1374. *Машкевич Д.* Выписка некоторых статей и разъяснений Сената из Положения о выборах в Государственную Думу [Текст] / Д. Машкевич. – Одесса, 1912. – 24 с.
1375. *Машкін О. М.* Державна дума Російської імперії [Текст] / О. М. Машкін // Енциклопедія історії України : в 5 т. ; редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 2 : Г-Д. – 2004. – С. 379.
1376. *Медушевский А. Н.* Теория конституционных циклов [Текст] / А. Н. Медушевский // ПОЛИС. – 2006. – № 2. – С. 51-59.
1377. *Медушевский А. Н.* Парламент. [Текст] / А. Н. Медушевский // Государственная дума Российской империи : 1906-1917 : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 441-442.
1378. *Медушевский А. Н.* Парламентаризм / А. Н. Медушевский // Государственная дума Российской империи : 1906-1917 : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 442-443.
1379. *Мейендорф А. Ф.* О предполагаемом внесении в Государственную думу законопроекта о постепенном сокращении выпускаемого в продажу количества спиртных напитков товарища пред. бар. А. Ф. Мейендорфа и члена Гос. думы Я. Г. Гололобова [Текст] : доклады в заседании Комис. по вопросу об алкоголизме 27 февр. 1908 г. / А. Ф. Мейендорф, Я. Г. Гололобов. – СПб. : Тип П. П. Сойкина, 1910. – [2], 15 с.
1380. *Мельвиль А. Ю.* Демократические транзиты [Текст] : (теоретико-методологические и прикладные аспекты) / А. Ю. Мельвиль. – М. :

Москов. обществ. науч. фонд. Издат. центр науч. и учеб. программ, 1999. – 108 с. – (Серия «Научные доклады», № 78).

1381. *Милько В. І.* Участь депутатів від українських губерній і міст в роботі III Державної думи Російської імперії [Текст] : динаміка парламентської активності / В. І. Милько // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2010. – Вип. XVII. – С. 118-133.
1382. *Милько В. І.* Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I-IV Державних дум Російської імперії (1906-1917 рр.) [Текст] : історіографічний аналіз / В. І. Милько // Укр. іст. журн. – 2012. – № 1. – С. 153-170.
1383. *Милуков П. Н.* Год борьбы. Публицистическая хроника 1905-1906 [Текст] / П. Н. Милуков. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 550 с.
1384. *Милуков П. Н.* Вторая Дума. 1907 год. Публицистическая хроника [Текст]. – 2-е продолж. сб. «Год борьбы». / П. Н. Милуков. – СПб. : Тип. товарищества Обществ. польза, 1908. – 302 с.
1385. *Милуков П.* «Исконные начала» и «требования жизни» в русском государственном строе [Текст] / П. Милуков. – Ростов-на-Дону : Донская Речь, 1905. – 23 с.
1386. *Мирончук В. Д.* Александров Олександр Михайлович (1868 / 1869 – після 1925?) [Текст] / В. Д. Мирончук, С. І. Світленко, О. О. Коник // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 424-427.
1387. *Мирончук В. Д.* П. І. Новгородцев у суспільно-політичному русі Російської імперії на початку XX ст. [Текст] / В. Д. Мирончук // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. ; редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – Вип. 5. – С. 59-64.

1388. *Михайлова В. И.* В. И. Ленин о I-й Государственной думе [Текст] / В. И. Михайлова // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР : сб. статей. – Вып. 2. – Днепропетровск, 1971. – С. 87-96.
1389. *Михайлова В. И.* К вопросу о факторах формирования политической сознательности крестьянства в период выборов в I Государственную Думу (на материалах украинских губерний) [Текст] / В. И. Михайлова // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР : сб. науч. ст. – Вып. 4. – Днепропетровск : [Б. и.], 1973. – С. 96-104.
1390. *Михайлова В. И.* Наказы и приговоры сельских сходов первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний) [Текст] : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Михайлова Вера Ивановна. – Днепропетровск, 1976. – 19 с.
1391. *Михайлова В. И.* Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной думе (на материалах украинских губерний) [Текст] : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Михайлова Вера Ивановна. – Днепропетровск, 1976. – 192 с.+XLXII
1392. *Михайлюк О. В.* Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900-1922 рр.) [Текст] : соціокультурні трансформації : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Михайлюк Олександр Володимирович. – Дніпропетровськ, 2009. – 36 с.
1393. *Михайлюк О. Г.* Революційна боротьба селян Лівобережної України між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.) [Текст] : дис. ... д-ра іст. наук / Михайлюк Олексій Григорович. – Луцьк, 1967. – Т. I. – 398 с., Т. II. – С. 399-791.
1394. *Могилевский К. И.* Государственная дума России как историографическая проблема [Текст] / К. И. Могилевский, Р. А. Циунчук, В. В. Шелохаев // Вопросы истории. – 2007. – № 11. – С. 3-17.
1395. *Могиланский М. М.* Первая Государственная дума [Текст] / М. М. Могиланский. – СПб. : М. В. Пирожков, 1907. – VIII, 200 с.

1396. *Мускатблит Ф.* Первый русский парламент (Избирательная кампания и ее итоги) [Текст] / Федор Мускатблит ; предисл. А. С. Изгоева. – Одесса : Тип. Шутак, 1906. – 88 с.
1397. *Мякотин В. А.* Надо ли идти в Государственную думу [Текст] / В. А. Мякотин. – СПб. : Тип. Н. Н. Клобукова, 1906. – 40 с.
1398. На память о великом празднике земли Русской – открытии Государственной Думы [Текст]. – М. : Изд. Волкова Н. Т., 1906. – 32 с.
1399. Нападки на Партию Народной Свободы и возражения на них [Текст] ; под ред. А. А. Кизеветтера. – М., 1906. стор.
1400. Нарис історії України ХХ століття [Текст] : [навч. посібн. для учнів ст. класів] ; за заг. ред. акад. В. А. Смолія. – К. : Генеза, 2002. – 472 с.
1401. Нариси з історії українського державотворення [Текст] / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
1402. *Нахлік Є. К.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша [Текст] : докум.-біогр. студія / Є. К. Нахлік. – К. : Укр. письменник, 2006. – 351 с., [8] арк. іл.
1403. Национальные истории в советском и постсоветских государствах [Текст] / Карл Аймермахер, Юрий Анчабадзе, Бабкен Арутюнян [и др.] ; под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова ; предисл. Ф. Бомсдорфа ; Фонд Фридриха Науманна [и др.]. – М. : АИРО-XX, 1999. – 445 с. : ил., карт.
1404. *Некрасов С.* Как народные представители спорили с министрами насчет передачи всей земли крестьянам. (История наших дней) [Текст] / С. Некрасов. – СПб. : Народная воля, 1906. – 95 с.
1405. Непролетарские партии России в трех революциях [Текст] : сб. ст. ; отв. ред. К. В. Гусев. – М. : Наука, 1989. – 245 с.
1406. *Нефедов С. А.* Истоки 1905 года : «Революция извне»? [Текст] / С. А. Нефедов // Вопросы истории. – 2008. – № 1. – С. 47-60.
1407. *Николаев А.* Хлеба и света! [Текст] : Материальный и духовный бюджет трудовой интеллигенции у нас и за границей (по данным анкеты «Вестника Знания») : С диаграммами и рисунками / А. Николаев ; под

- ред. Битнера В. В. – СПб. : Изд-во «Вестника Знания», 1910. – 87 с. ; илл., табл., схемы.
1408. *Николин Н.* Государственное устройство России и Государственная дума [Текст] / Н. Николин. – СПб. : Основа, 1906. – 78 с.
1409. *Никольская Т. К.* Григорий Борисович Иоллос (1859-1907) [Текст] / Т. К. Никольская // Из глубины времен [Альманах]. – СПб. : Гос. ун-т коммуникаций имени проф. М. А. Бонч-бруевича, 1997. – № 9. – С. 66-76.
1410. *Нильве А. И.* Приговоры и наказания крестьян во II Государственную Думу [Текст] / А. И. Нильве // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 99-110.
1411. *Нисселович Л. Н.* Еврейский вопрос в 3-ей Государственной думе [Текст] : отчет члена Гос. Думы Л. Н. Нисселовича / Л. Н. Нисселович. – СПб. : тип. Ц. Крайз, 1908. – 43 с.
1412. *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале [Текст] / П. И. Новгородцев. – М. : Изд-во УРСС, 1991. – 639 с.
1413. *Новиков П. А.* Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905-1907) [Текст] : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Новиков ім'я по бать. ; [Новосибир. гос. ун-т]. – Новосибирск, 1967. – 25 с.
1414. *Новикова Е.* Утерянный мир [Текст] / Е. Новикова // Зеркало недели. – 2005. – № 30 (558). – 6 авг.
1415. Нові підходи до історіописання [Текст] ; за ред. Пітера Берка : пер. з англ. ; 2-ге вид., випр. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 368 с. – (Серія «Ідеї та Історії». – Вип. 5).
1416. Новомученики черкаські [Текст] : життя, подвиги, страждання. – Кн. 2. Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви – Черкаси, 2008. – 288 с.
1417. О Государственной Думе [Текст]. – М. : Изд. «Союза 17-го октября», 1906. – 7 с.

1418. О сбалансированности Государственной Думы третьего созыва, рассчитанной с применением кластер-анализа [Текст] / [Алескеров Ф. Т. и др.]. – М. : ГУ ВШЭ, 2005. – 58, [3] с. ил., табл.
1419. О совещательном представительстве. По поводу проекта Булыгинской думы [Текст]. – СПб. : Молот, 1906. – 7 с.
1420. *Обозреватель*. Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной Думе [Текст] // Украинский вестник. – 1906. – № 11. – С. 779-796.
1421. *Одинокий С.* Государственная дума, Государственный совет и Всенародное учредительное собрание [Текст] / С. Одинокий. – СПб. : Тип. Фридберга, 1906. – 24 с.
1422. *Окара А.* Навернення малоросів [Текст] : доктрина «Русского мира» як стимул до побудови нової універсальної української ідентичності / Андрій Окара // Рідний край. – 2010. – № 1. – С. 73-75.
1423. Около Думы [Текст] : сб. ст. – Т. III . – М. : Тип. Ф. Я. Бурче, 1907. – 643 с.
1424. *Оксамитна С.* Інституціональне середовище відтворення соціальної нерівності [Текст] / Світлана Оксамитна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 4-28.
1425. *Олейников Д.* Как распорядиться «общим» наследством? Вместо заключения [Текст] / Дмитрий Олейников, Татьяна Филиппова // Actio Nova 2000 : сб. науч. ст. – М., 2000. – С. 329-342.
1426. Основи вітчизняного парламентаризму [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. : у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; за заг. ред. В. А. Гошовської. – К. : НАДУ, 2012. – Т. 1. – 407 с. ; Т. 2. – 337 с.
1427. От редколлегии. Трагедия кадетской (конституционно-демократической) партии [Текст] // Протоколы Центрального Комитета и зарубежных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. / Т.1. Протоколы

- Центрального Комитета конституционно-демократической партии. 1905-1911 г. – М. : Прогресс-Академия, 1994. – С. 5-26.
1428. Ответ на статью г. Ф. Кокошкина : «Конституционно-демократическая партия перед судом Союза 17 октября» [Текст] // Русские ведомости. – № № 44 и 45. – М. : Типо-лит. торг. д. Е. Кудинова и А. Лезина, 1906. – 16 с.
1429. Очередные вопросы .[Текст] : сб. ст. № 1. – СПб. : Новая дума, 1907. – 167 с.
1430. Очерки истории СССР. 1907 – март 1917 [Текст] – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-во просвещения РСФСР, 1954. – 350 с.
1431. *Приходько В.* Непевні елементи в українстві [Текст] / В. Приходько. – [К.] : Вид-во ВІК, [1909]. – 28 с. – (Наші справи, № 7).
1432. *Павко А. І.* Повчальний досвід вітчизняної історії [Текст] : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.
1433. *Павко А. І.* Політичні партії, організації в Україні : кінець ХІХ – початок ХХ століття [Текст] : зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. / А. І. Павко ; відп. ред. Б. І. Андрусишин. – К. : [Б. в.], 1999. – 248 с.
1434. *Павлов М. Б.* Думская тактика большевиков в революции 1905-1907 гг. [Текст] / М. Б. Павлов. – Л. : Лениздат, 1947. – 262 с.
1435. *Павловский И. Ф.* К истории Полтавской епархии [Текст]. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка. По архивным данным. Издание Полтавской Архивной комиссии / И. Ф. Павловский. – Полтава : Т-во печатного дела (тип. бывш. Дохмана), 1916. – 182 с.
1436. *Панкратова А.* Первая русская революция 1905-1907 гг. [Текст] / А. Панкратова. – [М.] : Политиздат, 1940. – 192 с.
1437. Партии и «беспартийные» в деле выборов [Текст] / И. А. Сикорский. – К. : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. – 12 с.

1438. Партия мирного обновления [Текст] : ее образование и деятельность в Первой Государственной думе : [прил. : Программа Партии «мирного обновления». Устав Общ-ва «мирного обновления»] ; предисл. М. Стахович. – СПб. : Типо-лит. п/ф. «Эл.-тип. Н. Я. Стойковой», 1907. – XVI, 194 с., 1 л. портр.
1439. *Пащенко В. О.* Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» [Текст] / В. О. Пащенко // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 141-159.
1440. Первая Государственная дума в Выборге [Текст] // Красный архив. – 1933. – Т. 2. – С. 85-99.
1441. Перед выборами в Государственную Думу [Текст]. – М. : Изд-во Комис. по устройству чтений для моск. фабрич.-завод. рабочих – М., 1906. стор.
1442. Перед выборами во Вторую думу [Текст]. – СПб. : [Б. и.], 1907. – 16 с.
1443. *Петлюра С.* З українського життя [Текст] / Симон Петлюра // Україна. – 1907. – Т. 2. – Квітень. – С. 20-36.
1444. *Петлюра С.* З українського життя [Текст] / Симон Петлюра // Україна. – 1907. – Т. 2. – Травень. – С. 47-64.
1445. *Петров М.* Прогрессивная экономическая партия [Текст] : организация и партия петерб. фабрикантов и заводчиков / М. Петров. – СПб. : С. П. Шепелев, [1906]. – 40 с.
1446. *Петрова М. С.* Просопография как специальная историческая дисциплина [Текст] : на примере авторов поздней античности. Макробий Феодосий и Марциан Капелла : спецкурс для студентов гос. вузов, специальность 2008 – История / М. С. Петрова. – СПб. : Алетейя, 2004. – 230 с.
1447. *Петровский Г. И.* Избранные произведения [Текст] / Г. И. Петровский. – М. : Политиздат, 1987. – 429 с.
1448. *Петровский Г. И.* Речи и статьи периода IV Государственной думы 1912-1914 гг. [Текст] / Г. И. Петровский. – Ч. 1. – Харьков : Госиздат Украины, 1930. – 238 с.

1449. *Петрухин В. Я.* Феодализм перед судом русской историографии [Текст] / В. Я. Петрухин // Одиссей : человек в истории / Ин-т всеобщ. истории. – М. : Наука, 1989. – 2006 : Феодализм перед судом историков [гл. ред. А. Я. Гуревич]. – 2006. – С. 161-170.
1450. *Пешехонов А. В.* Национализация земли, или Как Трудовая (Народно-социалистическая) партия считает необходимым разрешить земельный вопрос [Текст] / А. В. Пешехонов. – СПб : Электропеч. т-ва «Дело», 1907. – 16 с.
1451. *Пешехонов А. В.* Трудовая (Народно-социалистическая) партия [Текст] : для чего она учреждена, как устроена и как будет действовать / А. В. Пешехонов. – СПб. : Электропеч. т-ва «Дело», 1907. – 20 с.
1452. *Пивоваров Ю. С.* Между казачеством и кнутом. К столетию русской конституции и русского парламента [Текст] / Ю. С. Пивоваров // ПОЛИС, 2006. – № 2. – С. 5-20.
1453. *Пихно Д. И.* В осаде. Политические статьи [Текст] / Д. И. Пихно. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнеров и К°, 1905. – 528 с.
1454. *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров [Текст] / Ю. А. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 232 с.
1455. *Платунов А. М.* Так строился Петербург [Текст] : [учеб. пособие к курсу «Краеведение» средней общеобраз. школы] / А. М. Платунов – СПб. : Специальная литература, 1997. – 544 с. : илл.
1456. *Плесская-Зебольд Э. Г.* Одесские немцы. 1803-1920 [Текст] : науч.-поп. изд. / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса : ТЭС, 1999. – 520 с.
1457. По поводу предложений о реформе избирательной системы для выборов в Государственную Думу [Текст]. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1906. – 26 с.
1458. *Покровский М. Н.* Избранные произведения в четырех книгах [Текст]. – Кн. 3. Русская история в самом сжатом очерке / М. Н. Покровский ; [под общ. ред. М. Н. Тихомирова, В. М. Хвостова, Л. Г. Бескровного,

- О. Д. Соколова] – М. : Мысль, 1967. – 671 с. (АН СССР. Ин-т истории СССР).
1459. Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ [Текст] : сб. ст. – М. : [Б. и.], 1987. – 243 с.
1460. Польская социалистическая партия о еврейском рабочем движении [Текст] ; пер. с евр. : (Из № 30 Arbeiterstimme) / РСДРП /. – Лондон : Всеобщ. евр. рабочий союз в Литве, Польше и России, 1903 : Тип. Бунда. – [2], 22 с.
1461. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу [Текст] / В. И. Попик [АН УССР. Ин-т истории ; отв. ред. В. Г. Сарбей.] – К. : Наукова думка, 1989. – 100 с.
1462. Попик В. И. Більшовики і пролетаріат під час виборів до III Державної думи [Текст] / В. І. Попик // Укр. іст. журн. – 1981. – № 10. – С. 86-94.
1463. Попик В. И. Селянські маси України і вибори до III думи [Текст] / В. І. Попик // Укр. іст. журн. – 1978. – № 7. – С. 81-89.
1464. Портнова Т. [рец. на кн. :] Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – XX ст. [Текст] / Т. Портнова. – Черкаси, 2007. – 640 с.
1465. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука [Текст] : рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3-20.
1466. Почебут Г. А. А. Е. Бадаев – депутат питерских рабочих (1883-1951 гг.) [Текст] / Г. А. Почебут, Б. Г. Малкин. – Л. : Лениздат, 1962. – 158 с. : ил.
1467. Представительная власть в России [Текст] : история и современность ; под общ. ред. Л. К. Слиски. – М. : РОССПЭН, 2004. – 592 с.
1468. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота [Текст] : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Присяжнюк Юрій Петрович. – Черкаси, 2008. – 499 с.

1469. Профессор Т. В. Локоть : путь русского националиста [Электронный ресурс] // Имперское возрождение. – 2008. – № 3. – С. 75-80. – Режим доступа : <http://www.rusk.ru/st.php?idar=177289>.
1470. Пруссаков А. Кто убил Герценштейна? [Текст] / А. Пруссаков. – [Б. м. : Б. и., б. г.]. – 134 с.
1471. Пшеворський А. Переходи до демократії : лібералізація і демократизація [Текст] / А. Пшеворський // Демократія : Антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 605-648
1472. Разгон II Государственной думы [Текст] // Красный архив. – 1930. – Т. 6. – С. 55-91.
1473. Растру Д. А. Переходи до демократії : створення динамічної моделі [Текст] / Д. А. Растру // Демократія : Антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583-604.
1474. Революционное движение в стране и во флоте в начале XX века [Текст] // В кн : Найда С. Ф. Революционное движение в царском флоте 1825-1917. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – С. 63-86.
1475. Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России [Текст] : сб. ст. ; под ред. чл.-кор. АН СССР А. М. Панкратовой и проф. А. Л. Сидорова. – [М.] : Госполитиздат, 1949. – 812 с.
1476. Реєнт О. П. 10-річчя незалежності України : проблеми розвитку суспільних наук [Текст] / О. П. Реєнт // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту : історичні науки / Українська історіографія на межі століть : [матеріали міжнар. наук. конф.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т.7 (9). – С. 3-11.
1477. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст. [Текст] : стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 3-26.
1478. Реєнт О. П. Історичні події в Україні XIX – початку XX ст. [Текст] : сучасний дослідницький інтерес / О. П. Реєнт // Сарбейівські читання. Перше засід. Всеукр. «круглого столу». – К., 2003. – С. 5-13.

1479. *Реєнт О. П.* Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу [Текст] // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2012. – Вип. XX. – С. 6-37.
1480. *Реєнт О. П.* Українці в Державній думі Російської імперії [Текст] / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 318-335.
1481. *Реєнт О. П.* Українці у Державній думі Російської імперії [Текст] / О. П. Реєнт // Історія Українського парламентаризму. Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення [Текст]. – Т. I-II : Т. II. Місце парламентаризму у політичних системах суспільства / [Аркуша О. Г., Бевз Т. А., Бойко О. О., та ін.] ; голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010. – С. 244-265.
1482. *Резон А. К. фон.* Об особенных правах выборных членов Государственного совета и членов Государственной Думы [Текст] / А. К. фон Резон – СПб., 1909. – (2), 181 с. (Из «Журнала Министерства юстиции», сент., окт. и ноябрь 1909 г.).
1483. *Рейн Г.* Два месяца деятельности правых партий в Государственной Думе (из набросков правого) [Текст] / Г. Рейн – СПб. : Типогр. А. С. Суворина, 1907. – 19 с.
1484. *Репина Л. П.* «Новая историческая наука» и социальная история [Текст] / Л. П. Репина. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – 320 с.
1485. *Репина Л. П.* Вместо предисловия. Представления о прошлом и связь времен в историческом сознании [Текст] // В кн. : Образы времени и исторические представления : Россия – Восток – Запад ; под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2010. – С. 9-24.
1486. *Риш А.* Очерки по истории «Спилки» [Текст] / А. Риш // Летопись революции. – Харьков : Госиздат Украины. – 1925. – № 2 (11). – С. 125-173.

1487. Россия на рубеже веков [Текст] : исторические портреты. – М., 1991. – С. 56.
1488. Рубакин Н. Архив государственной мудрости или злачное место, идеже государственные раки зимуют [Текст] : опыт статистического исследования Государственного совета по официальным данным / Н. Рубакин. – СПб. : Изд. Вл. Распопова, 1906. – 52 с.
1489. Рубакин Н. А. Кто не желает дать народу ни земли, ни воли [Текст] : (За кого стоит черная сотня) / С. Некрасов [псевд.] ; сост. по ст. Н. Рубакина «Треповская партия в цифрах» (Газ. «Нар. вестн.» 1906 г.) – СПб. : Народная воля, 1906 – 32 с.
1490. Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. [Текст] / С. Д. Рудин. – Пг. : [Б. и.], 1915. – 2, X, 547 с.
1491. Рудь А. С. Депутаты-большевики в IV Государственной думе [Текст] / А. С. Рудь – М. : Просвещение, 1980. – 78 с. : ил.
1492. Румянцева М. Ф. Теория истории [Текст] : учеб. пособие / М. Ф. Румянцева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 319 с.
1493. Русов А. Современные школьные нужды на Украине [Текст] / Александр Русов // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 115-122.
1494. Русская историография [Текст]. – М. : Аграф, 1998. – 448 с.
1495. Рябов Г. Конь бледный еврея Бейлиса [Текст] / Гелий Рябов // Родина. – 2000. – № 3. – С. 61-68.
1496. Рябчук М. Ліберальний націоналізм та його вороги [Текст] / М. Рябчук // Критика. – Рік XV. – Число 5-6 (163-164), травень-червень 2011. – С. 7-11.
1497. Савчук В. С. Караваев Олександр Львович (1855-1908) [Текст] / В. С. Савчук // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 404-414.

1498. *Садинов В. С.* Государственная Дума России, 1906-1917 гг. : Историография проблемы [Текст] : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / В. С. Садинов. – М., 2001. – 243 с.
1499. *Садовский В.* Украинский вопрос в третьей Думе [Текст] / В. Садовский // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 17-27.
1500. *Саидкасимов С. С.* Национальный вопрос в программах политических партий России [Текст] / С. С. Саидкасимов // Кентавр. – 1992. № 1. – С. 109-120.
1501. *Саїд Е.* Культура й імперіалізм [Текст] / Едвард Саїд – К. : Критика, 2007. – 608 с.
1502. Самодержавие и либералы в революцию 1905-1907 годов [Текст] / С. А. Алексеев ; предисл. С. Дубровского. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 168 с.
1503. *Самойлов Ф.* Первый совет рабочих депутатов [Текст] / Ф. Самойлов. – [М.] : Молодая гвардия, 1931. – 92 [3] с.
1504. *Самойлов Ф. Н.* По следам минувшего [Текст] / Ф. Н. Самойлов ; пред. акад. Е. Ярославского. – [Б. м.] : ОГИЗ, 1940. – 359 с.
1505. *Самойлов Ф. Н.* Фракция большевиков IV Государственной думы в ссылке [Текст] / Ф. Н. Самойлов. – [М.] : ОГИЗ – Молодая гвардия, 1931. – 96 с.
1506. *Сарбей В. Г.* «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття [Текст] / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 35-46.
1507. *Сахаров А. Н.* О новых подходах к истории России [Текст] / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3-20.
1508. *Свідзицький М.* Селянські спілки на Україні в революції 1905 року [Текст] / М. Свідзицький // Літопис революції. Журнал історії партії ЦК КП(б)У. – 1929. – № 1. – С. 145-171.
1509. *Світленко С. І.* Гололобов Яків Георгійович (1855-1919) [Текст] / С. І. Світленко, О. В. Дяченко // Діячі державної влади та самоврядування

- Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 392-397.
1510. *Світленко С. І.* Д. І. Яворницький і українська національна ідентичність [Текст] / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. ; редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 5-19.
1511. *Світленко С. І.* Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70-80-х рр. ХІХ ст. [Текст] / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : Герда, 2007. – С. 419-429.
1512. *Світленко С. І.* Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття [Текст] : [зб. наук. пр.] / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2007. – 460 с.
1513. *Світленко С. І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках ХІХ століття [Текст] : [монографія] / С. І. Світленко – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – 268 с.
1514. *Святець Ю. А.* Кліометрика [Текст] : підручник / Ю. А. Святець. – Ч. 2. Формально-кількісні та математико-статистичні методи. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2003. – 384 с.
1515. *Селунская Н.* Зарождение демократической культуры : Россия в начале ХХ века [Текст] / Наталья Селунская, Рольф Тоштендаль. – М. : РОССПЭН, 2005. – 335 с.
1516. *Семенюта П.* Первая Государственная дума, ее жизнь и смерть. В очерках и картинах [Текст] / П. Семенюта. – СПб., 1907. стор.
1517. *Сенчакова Л. Т.* Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. [Текст] / Л. Т. Сенчакова. – М., 1989. – С. 243.

1518. *Сенчакова Л. Т.* Опубликованные документы по истории крестьянского движения 1905-1907 гг. [Текст] / Л. Т. Сенчакова // История СССР. – 1979. – № 2. – С. 68-86.
1519. *С. А. Муромцев* [Текст] : сб. ст. – М. : Изд. Сабашниковых, 1911. – 419 с. : ил.
1520. *Серков А. И.* Русское масонство. 1731-2000 гг. [Текст] : Энциклопед. словарь / А. И. Серков. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1224 с.
1521. *Сигаева Г. В.* С. С. Крым – выдающийся деятель Таврического губернского земства [Текст] / Г. В. Сигаева // Вісник ун-ту внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7. – Ч. 3. – С. 86-92.
1522. *Сигаева Г. В.* С. С. Крым и его роль в создании Таврического университета [Текст] / Г. В. Сигаева, З. З. Абдуллаева // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 391-393.
1523. *Сидельников С. М.* Аграрная политика самодержавия в период империализма [Текст] / С. М. Сидельников. – М., 1980. – С. 105-106.
1524. *Сидельников С. М.* Аграрная реформа Столыпина [Текст] / С. М. Сидельников – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1973. – 335 с.
1525. *Сидельников С. М.* Образование и деятельность первой Государственной думы [Текст] / С. М. Сидельников. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1962. – 382 с.
1526. *Сикорский И. А.* О психологических основах национализма [Текст]. Читано в собрании членов Клуба русских националистов 8 апр. 1910 г. / И. А. Сикорский – К. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1910. – 15 с. (Клуб русских националистов в Киеве).
1527. *Симонов М. И.* Вопросы народного образования в Государственной думе III созыва в сессию 1910 / 1911 г. [Текст] / М. И. Симонов. – Острогжск : Тип. Пауль, 1912. – 31 с.
1528. *Симонова М. С.* Земско-либеральная фронда (1902-1903 г.) [Текст] / М. С. Симонова // Исторические записки. – Т. 91. – М. : Наука, 1973. – С. 150-216.

1529. *Симончук О.* Класова свідомість [Текст] : досвід порівняльного емпіричного вивчення / Олена Симончук // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – Жовтень-грудень. – С. 56-84.
1530. *Синчак О.* Як мова вбиває експертів [Текст] / Олена Синчак // Критика. – Рік XV. – Число 11-12 (169-170), листопад-грудень 2011. – С. 33-35.
1531. *Сіталова Н. О.* Соціаліст-революціонер Катеринослава Сергій Петрович Тукманкін [Текст] / Н. О. Сіталова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. – 2008. – Т. 16. – № 1/1. Серія Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. – С. 53-57.
1532. *Скалозубов Н.* Деятельность сельско-хозяйственной комиссии 3-й Государственной Думы в период с 26 окт. 1910 г. по 5 мая 1911 г. [Текст] / Н. Скалозубов. – СПб. : [Б. и.], 1912. – 192 с.
1533. *Скорбин А.* До Думы. При Думе. Без Думы. Сатиры в стихах [Текст] / А. Скорбин. – СПб. : Пчела, 1907. – 128 с.
1534. *Слепков А.* Классовые противоречия в 1-й Государственной думе [Текст] / А. Слепков. – Пг. : Коммунистич. ун-т имени т. Зиновьева, 1923. – 148 с.
1535. *Слепков А. Н.* К эволюции Положения о Государственной думе [Текст] / А. Н. Слепков // Труды Ин-та красной профессуры. – Т. I : Работы семинариев философ., экономич., историч. за 1921-1922 гг. (I курс). – М.-Пг., 1923. – С. 247-275.
1536. *Смирнов А. Ф.* Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 [Текст] : ист.-правовой очерк / А. Ф. Смирнов – М. : Кн. и бизнес, 1998. – 624 с., 16 л. ил. – Имен. указ. : С. 614-621.
1537. *[Смолій В.]*. Редакційний анонс [Текст] / Валерій Смолій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки ; голов. ред. В. Смолій ; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К. : Ін-т історії НАН України, 2005. – С. 7-11.
1538. *Советов В.* Социал-демократия в Крыму [Текст] : ист. очерк. 1898-1908 / В. Советов. – Симферополь : Крымиздат, 1933. – 123 с., илл. (Истпарт. отд. Крым. обкома ВКП(б)).

1539. *Соколова Е. П.* Пресса и парламентаризм в политическом процессе России [Текст] : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 10.01.10 / Соколова ім'я, по бать ; Урал. гос. ун-т имени А. М. Горького. – Екатеринбург, 2005. – 21 с.
1540. *Сокуренок В. Ф.* Боротьба більшовиків Харкова за перемогу лєнінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р. [Текст] / В. Ф. Сокуренок // Укр. іст. журн. – 1960. – № 2. – С. 109-120.
1541. *Солдатенко В. Ф.* Проект «Україна». 1917-1920 рр. Постаті [Текст] / В. Ф. Солдатенко ; худ. оформ. О. М. Артеменко. – Харків : Фоліо, 2011. – 511 с.
1542. *Соловьев К. А.* Законодательная и исполнительная власть в России : механизмы взаимодействия (1906-1914) [Текст] / К. А. Соловьев. – М. : РОССПЭН, 2011. – 511 с.
1543. *Соловьев К. А.* Механизм взаимодействия исполнительной и представительной ветвей власти. 1906-1914 годы [Текст] / Соловьев К. А. // Российская история. – 2009. – № 4. – С. 60-76.
1544. *Соловьев Э. Ю.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. – 1981. – № 9. – С. 132-143.
1545. *Соловьев Ю. Б.* Самодержавие и дворянство в 1902-1907 гг. [Текст] / Ю.Б.Соловьев / Ю. Б. Соловьев ; [под ред. В. Н. Гинева ; АН СССР, ЛО Ин-т истории СССР.] – Л. : Наука, 1981. – 256 с.
1546. *Сомов С. И.* Профессиональные союзы и социал-демократическая партия [Текст] / С. И. Сомов. – СПб. : Е. Д. Кускова, 1907. – 95 с.
1547. *Сорокин А. К.* От авторитаризма к демократии [Текст] : к истории несостоявшегося перехода / А. К. Сорокин // ПОЛИС. – 1993. – № 1. – С. 137-146.
1548. *Сорокин А. К.* От авторитаризма к демократии [Текст] : истории несостоявшегося перехода (II) / А. К. Сорокин // ПОЛИС. – 1993. – № 2. – С. 166-176.

1549. *Сосніна К.* «Геополітика, примирення та пам'ять» [Текст] / Катерина Сосніна, Наталія Закалужна // Критика. – Рік XII. – Число 12 (134), грудень 2008. – С. 22 (22-24).
1550. *Спиридонов А. И.* Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886-1916 [Текст]. – 2-е изд., доп. – Пг., 1918. стор
1551. *Спирин Л. М.* Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (нач. XX в. – 1920 г.) [Текст] / Л. М. Спирин – М. : Мысль, 1977. – 366 с.
1552. *Способный И. В.* Сообщение о Государственной думе [Текст] / И. В. Способный. – Екатеринослав : Тип. братства Св. Владимира, 1906. – 75 с.
1553. Спутник избирателя на 1906 год. Памятник эпохи 17 Октября [Текст] : справочник / Изд. И. И. Ефрона. – СПб. : Работник, 1906. – 312 с.
1554. Становление российского парламентаризма начала XX века [Текст] / Н. Б. Селунская, Л. И. Бородкин, Ю. Г. Григорьева, А. Н. Петров ; под ред. Н. Б. Селунской. – М. : Мосгорархив, 1996. – 283 с. (Десять новых учебников по историческим дисциплинам).
1555. *Старцев В. И.* Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг. [Текст] / В. И. Старцев. – Л. : Наука, 1977. – 272 с.
1556. *Стебницький П.* Поміж двох революцій : Нариси політичного життя за рр. 1907-1918 [Текст] / П. Стебницький. – К. : Друк. т-ва «Час», 1918. – 288 с.
1557. *Степаненко Г. В.* Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914-лютий 1917 рр.) [Текст] / Г. В. Степаненко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 45-65.
1558. *Степанков В. С.* Українська історіографія 90-рр. ХХ ст. про сутність національної революції 1648-1676 рр., її типологію та хронологічні межі [Текст] / В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту : історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : [матеріали міжнар. наук. конф.]. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 135-143.

1559. *Степанов С. А.* Черная сотня в России. 1905-1914 гг. [Текст] / С. А. Степанов. – М. : Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. – 330 с.
1560. *Стогов Д. И.* [рец. на кн. :] А. А. Иванов. Владимир Пуришкевич : опыт биографии правого политика [Текст] / Д. И. Стогов. – М.-СПб., Альянс-Архео, 2011. – 448 с. // Вопросы истории. – 2011. – № 6. – С. 172-173.
1561. Суд над первой Государственной Думой 12-18 декабря 1907 г. [Текст] / Изд. В. Водовозова. – СПб. : Работник, 1908. – 82 с.
1562. Съезд трудовой группы [Текст] // Народно-социалистическое обозрение. – Вып. 5. (2 нояб.) – СПб., 1906. – С. 39-49.
1563. *Сычова В. В.* Левая оппозиция в IV Государственной думе России [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Виктория Викторовна Сычова ; Харьков. гос. ун-т. – Харьков, 1996. – 237 с.
1564. *Табачник Д. В.* Розвиток етнопонаціональних відносин в Україні [Текст] : Стан. Тенденції. Перспективи / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов, В. М. Воронін, Т. І. Пилипенко. – Львів : Світ, 2007. – 528 с., іл.
1565. *Тан.* Истинно-народное представительство [Текст] / Тан. – Ростов-на-Дону, 1905. – 32 с.
1566. *Тейфен Т. В.* Черная сотня : (Клерикал.-социал. партия) в Австрии [Текст] / Теодор Вольшак Тейфен. – Одесса : Новое слово, 1905. – 31 с.
1567. *Терезина А.* Как проходили выборы в бывшей Таврической губернии. Документы из архива [Текст] / А. Терехина // Крымский комсомолец. – 1953. – № 20. – 15 февр.
1568. *Толкушин О. Г.* Свет земли Антиповской [Текст] / О. Г. Толкушин. – Черкасы : Око-плюс, 2006. – 120 с.
1569. *Толпыгин М. А.* По поводу законодательного предположения об удешевлении сахара, внесенного в Государственную думу за подписью 32 депутатов 8 июня 1913 г. [Текст] / М. А. Толпыгин – К. : Тип. акц. о-ва «Петр Барский», 1913. – 13 с.
1570. *Томпсон Е. М.* Трубадури імперії : Російська література і колоніалізм [Текст] / Ева Томпсон ; [пер. з англ.]. – К., 2008. стор.

1571. *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история [Текст] / Пол Томпсон ; [пер. с англ.] – М. : Весь мир, 2003. – 368 с.
1572. *Томсинский С. Г.* Борьба классов и партий в 1-й Государственной думе [Текст] / С. Г. Томсинский. – Ростов-на-Дону-Краснодар : Юго-вост. краевое изд-во «Буревестник», 1924. – 103 с.
1573. *Томсинский С. Г.* Борьба классов и партий во второй Государственной думе [Текст] / С. М. Томсинский ; [под ред. М. Н. Покровского]. – М. : Красная новь, 1924. – 175 с.
1574. *Топка Р. В.* Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної думи : джерелознавчо-методологічний аспект [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Топка Роман Володимирович ; Дніпропетр. нац. ун-т імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2002. – 160+34 с.
1575. Трехсотлетие царствования дома Романовых [Текст] : Издание в память 300-летия царствования державного дома Романовых. – [Б. м.] : Изд. М. С. Гугеля, 1914. – Паг. разд.
1576. *Турченко Ф. Г.* Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя) [Текст] / Ф. Г. Турченко . // Укр. іст. журн. – 2013. – № 2. – С. 74-94.
1577. Украинский вопрос [Текст] / Сост. сотр. журн. «Украинская жизнь». – М. : Задруга, 1915. – 162 с.
1578. Украинский вопрос [Текст]. – СПб. : Изд-во ред. журн. «Украинская жизнь», 1914. – 134 с.
1579. Україна модерна. Марксизм на сході Європи [Текст]. – Число 3 (14). – К. : Критика, 2009. – 351 с.
1580. Україна-Росія [Текст]: діалог історіографій : [матеріали міжнар. наук. конф.] / Ін-т історії України НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. досліджень ; редкол. : В. Ф. Верстюк (відп. ред.), В. М. Бойко (відп.

- секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. – К.-Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – 256 с.
1581. Українське питання [Текст]. – К. : Вид-во Олени Теліги, 1997. – 218 с.
1582. *Ульяновський В. І.* Кость Михальчук та діячі київської «Старої громади» через призму «жіночих спогадів» [Текст] / В. І. Ульяновський // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. наук. зб. – Вип. 4 : Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 428-482. [588 с.]
1583. *Усманова Д. М.* Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906-1917) [Текст] / Д. М. Усманова. – Казань : Мастер Лайн, 1999. – 164 с., 3 л. ил.
1584. *Усманова Д. М.* Мусульманские представители в Российском парламенте, 1906-1916 [Текст] / Д. М. Усманова. – Казань : Фэн АН РТ, 2005. – 584 с.
1585. *Успенская В.* Как проходили выборы в бывшей Таврической губернии [Текст] / В. Успенская // Красный Крым. – 1950. – 2 марта.
1586. Участь депутатів першого призыва [Текст] // Народно-соціалістическе обозрение. – Вип. 2. (2 окт.) – СПб., 1906. – С. 68-74.
1587. *Федьков О. М.* Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) [Текст] : монографія / О. М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. – 248 с. – Бібліограф. : С. 193-231.
1588. *Филюшкин А. И.* Андрей Михайлович Курбский [Текст] : просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному / А. И. Филюшкин – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 624 с.
1589. *Филюшкин А.* История и здравый смысл [Текст] / А. Филюшкин // Український гуманітарний огляд. – 2002. – № 7. – С. 39-50.
1590. *Филюшкин А.* Методологические инновации в современной российской науке (вместо предисловия) [Текст] / А. Филюшкин // Actio Nova 2000 : сб. науч. ст. – М., 2000. – С. 7-50.

1591. *Філіпович М.* Смертельна загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) [Текст] / Мирослав Філіпович // Український гуманітарний огляд. – Вип. 13. – К. : Критика, 2008. – С. 9-29.
1592. Форум : «Незручний клас у модернізаційних проектах» [Текст] (Андреа Граціозі, Юрій Присяжнюк, Даніель Бовуа, Олександр Михайлюк, Сяргей Токць, Андрій Заярнюк) // Україна модерна. – Число 6 (17) : Безмежне село... – К., 2010. – С. 9-44.
1593. *Хазан В.* Пинхас Рутенберг, Одеса, 1919 г. [Електронний ресурс] / Владимир Хазан // Морія. Альманах. – Одеса : Друк, 2007. – 276 с. – Режим доступу : http://www.moria.hut1.ru/ru/almanah_07/01_11.htm.
1594. *Хайлова Н.* Максим Максимович Ковалевский : «Без терпимости нет свободы...» [Текст] / Нина Хайлова // Российский либерализм : идеи и люди ; под общ. ред. А. А. Кара-Мурзы. – М. : Новое издательство, 2004. – С. 332-344.
1595. *Харитоновна О. Г.* Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) [Текст] / О. Г. Харитоновна // ПОЛИС. – 1996. – № 5. – С. 70-96.
1596. *Ховрич С. М.* З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) [Текст] / С. М. Ховрич. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 5. – С. 55-65.
1597. Хроника. Крестьянское движение. Расслоение на почве революции [Текст] // Народно-социалистическое обозрение. – Вып. 1. (21 сент.) – СПб., 1906. – С. 48-52.
1598. *Цимбаева Е.* Автор против героев. Персонажи «Войны и мира» в жизни, романе и учебнике [Текст] / Екатерина Цимбаева // Историк и Художник. – 2007. – № 4. – С. 107-123.

1599. *Цитрон А.* 72 дня первого русского парламента [Текст] : [впечатления журналиста] / Александр Цитрон : предисл. авт.). – СПб. : Книгоизд-во Баум (тип. П. П. Сойкина), 1906. – V, (2), 165 (3) с.
1600. *Цитрон А.* 103 дня Второй Думы [Текст] / Александр Цитрон. – СПб. : Думская трибуна, 1907. – 188 с.
1601. *Циунчук Р. А.* Думская модель парламентаризма в Российской империи [Текст] : этноконфессиональные и региональные измерения / Р. А. Циунчук. – Казань : ФЭН, 2004. – 415 с.
1602. *Циунчук Р. А.* От имени пролетариата [Текст]: историография истории большевистской думской тактики в 1905-1907 гг. / Р. А. Циунчук – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 125 с.
1603. *Цытович Н. М.* Сельское общество как орган местного управления [Текст] / Н. М. Цытович. – К. : Ун-т Св. Владимира, 1911. – 233 с. (оттиск из университетских известий).
1604. Чего добивается Социалдемократическая партия для крестьян [Текст]. – СПб. : Рабочий депутат, [1907]. – 8 с.
1605. *Черменский Е. Д.* I Государственная дума [Текст] / Е. Д. Черменский // Исторический журнал. – 1939. – № 5. – С. 97-110.
1606. *Черменский Е. Д.* IV Государственная дума и свержение царизма в России [Текст] / Е. Д. Черменский. – М. : Мысль, 1976. – 318 с.
1607. *Черменский Е. Д.* Буржуазия и царизм в первой русской революции [Текст] / Е. Д. Черменский. – Изд. 2-е, перераб и доп. – М. : Мысль, 1970. – 448 с.
1608. *Черменский Е. Д.* Буржуазия и царизм в революции 1905-1907 гг. [Текст] / Е. Д. Черменский ; под ред. В. А. Быстрянского. – М.-Л. : Соцэкгиз, 1939. – 376 с.
1609. *Черменский Е. Д.* Земско-либеральное движение накануне революции 1905-1907 гг. [Текст] / Е. Д. Черменский // История СССР. – 1965. – № 5. – С. 41-60.

1610. *Черменский Е. Д.* История СССР [Текст] : Период империализма (90 гг. XIX в. – март 1917 г.) / Е. Д. Черменский. – М. : Учпедгиз РСФСР, 1959. – 511 с.
1611. *Черменский Е. Д.* Первая и вторая Государственные думы [Текст] : историограф. очерк / Е. Д. Черменский // Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции : сб. ст. – М., 1978. – С. 197-235.
1612. *Черненко Н. Н.* Аграрная программа Партии народной свободы и ее последующая разработка [Текст] / Н. Н. Черненко. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 79 с.
1613. *Чернов В. М.* Маркс и Энгельс о крестьянстве [Текст] : историко-критический очерк / В. М. Чернов. – М., 1906. стор.
1614. *Чернявская С. Л.* Большевистская фракция IV-ой Государственной думы в сибирской ссылке [Текст] / С. Л. Чернявская. – Красноярск : Краснояр. краев. изд-во, 1942. – 28 с.
1615. *Чикаленко Є. Х.* Твори [Текст] : в 7 т. / Є. Х. Чикаленко ; упоряд. М. І. Цимбалюк. – К. : Рада, 2003. – (Бібліотека газети «Рада»). – Т. 1 : Спогади. 1861-1907. – [Б. м.] : [б. в.], 2003. – 432 с. : фотоіл.
1616. *Чишко В. С.* Біографістика як галузь історичної науки : історіографія та методологія [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / В. С. Чишко. – К., 1997. – 48 с.
1617. *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 239 с.
1618. *Чокаев М.* Революция в Туркестане. Февральская эпоха [Текст] / М. Чокаев ; вступ. ст. С. М. Исхакова // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 3-19.
1619. *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 [Текст] : (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. 2002. – 288 с.

1620. Что такое политическая партия [Текст] / [Н. Иванов]. – М. : Труд и воля, 1906. – 16 с.
1621. Чубіна Т. Д. Просопографія як метод історичного дослідження (на прикладі роду Потоцьких) [Текст] / Т. Д. Чубіна // Вісник Дніпропетр. ун-ту. 2008. – Т. 16. – № 1/1. Серія Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. – С. 240-244.
1622. Чудинов А. В. Депутаты-предприниматели в Учредительном собрании (1789-1791) [Текст] / А. В. Чудинов // Французский ежегодник 2001 : Annuaire d'études françaises ; ред. Чудинов А.В. – 2001. – С. 171-182.
1623. Чупров А. А. Конституционно-демократическая партия и социализм [Текст] / А. А. Чупров. – М. : Народное право, 1906. – 16 с.
1624. Шалланд Л. А. Безответственность депутатов по русскому праву [Текст] : (Опыт толкования ст. 14 и 22 учреж. Гос. Думы) / Л. А. Шалланд. – М. : Типо-лит. т-ва Владимир Чичерин, [1910]. – 36 с. (Отд. отт. из журн. «Вопросы права», 1910 г., кн. 4.).
1625. Шалланд Л. А. Иммунитет народних представите лей / Л. А. Шалланд. – Т. 2. Часть догматическая – Юрьев, 1913. – X, 454, 34 с. («Отт. из Учен. записок Юрьевского ун-та, 1913 г.»).
1626. Шандра В. С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення [Текст] // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2012. – Вип. XX. – С. 38-51.
1627. Шандра В. С. Україна у складі Російської імперії [Текст] / В. С. Шандра // Політична система для України : історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк [та ін.] ; голов. ред. В. М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 313.
1628. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаємовідносинах з царським урядом [Текст] / В. С. Шандра // Історія Українського парламентаризму. Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення [Текст]. – Т. I-II : Т. II. Місце парламентаризму у

- політичних системах суспільства / [Аркуша О. Г., Бевз Т. А., Бойко О. О., та ін.] ; голова ред. ради В. М. Литвин . – К. : Дніпро, 2010. – С. 166-202.
1629. *Шандра В. С.* Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття [Текст] / В. С. Шандра, О. О. Крижанівська, О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 28-39.
1630. *Шанін Т.* «Селянство – окреслення соціологічного поняття» у цьому часописі [Текст] / Теодор Шанін // Україна модерна. – Число 6 (17) : Безмежне село... – К., 2010. – С. 170-182.
1631. *Шаповал В.* Зарубіжний парламентаризм [Текст] / В. Шаповал. – К. : Основи, 1993. – 143 с.
1632. *Шаццлло К. Ф.* Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг. [Текст] / К. Ф. Шаццлло. – М. : Наука, 1985. – 347 с.
1633. *Шелохаев В. В.* Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. [Текст] / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1983. – 326 с., табл.
1634. *Шелохаев В. В.* Либеральный лагерь накануне и в годы первой русской революции в освещении советской историографии [Текст] / В. В. Шелохаев // Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции. – М., 1978. – С. 39-48.
1635. *Шелохаев В. В.* Национальный вопрос в России [Текст] : либеральный вариант решения / В. В. Шелохаев // Кентавр. – 1993. – № 3. – С. 100-117.
1636. *Шелохаев В. В.* Партия октябристов в период первой российской революции [Текст] / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1987. – 158 с.
1637. *Шелохаев В. В.* Провал деятельности кадетов в массах (1906-1907 гг.) [Текст] / В. В. Шелохаев // Исторические записки. – М. : Наука, 1975. – Т. 95. К 70-летию первой русской революции. – С. 152-203.
1638. *Шелохаев В. В.* Численность и состав партии октябристов [Текст] / В. В. Шелохаев // Политические партии России в период революции

- 1905-1907 гг. Количественный анализ. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1987. – С. 143-183.
1639. *Шемет В.* Украинская парламентская фракция [Текст] / В. Шемет // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 133-134.
1640. *Шечков Г. А.* Несостоятельность Государственной Думы ныне действующего закона [Текст] / Г. А. Шечков. – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1913. – 44 с.
1641. *Шечков Г. А.* Государственная Дума и несостоятельность начала большинства, как принципа государственно-общественного строительства [Текст] / Г. А. Шечков – Харьков : Тип. журн. «Мирный труд», 1911. – 36 с.
1642. *Шингарев А. И.* Как предполагала наделить крестьян землей Партия народной свободы во Второй Государственной думе [Текст] / А. И. Шингарев. – СПб. : Народное право, 1907. – 15 с.
1643. *Шляхов О. Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] : монографія / О. Б. Шляхов. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
1644. *Шмід У.* Марксизм як традиція і перспектива (Форум) [Текст] / Ульріх Шмід // Україна модерна. – Ч. 3 (14). – К. : Критика, 2009. – С. 20-22.
1645. *Шморгун П. М.* Большевистские организации Украины в революции 1905-1907 годов [Текст] : дисс. ... д-ра ист. наук / П. М. Шморгун. – К., 1964. – 946 с.
1646. *Шраг И.* О союзе автономистов [Текст] / Илья Шраг // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 64-68.
1647. *Щербак М. Г.* Збірники документів про революцію 1905-1907 рр. на Україні (1955-1977) [Текст] / М. Г. Щербак // Вісник Київ. ун-ту. – Історичні науки. – Вип. 21. – К., 1979. – С. 35-40.
1648. *Эренфельд Б. К.* «Дело Малиновского» [Текст] / Б. К. Эренфельд // Вопросы истории. – 1965. – № 7. – С. 106-116.

1649. Южанин В. За что разогнали Государственную Думу [Текст] / В. Южанин – СПб. : Народная воля, 1906. – 62 с.
1650. Юмашева Ю. Ю. Историография просопографии [Текст] / Ю. Ю. Юмашева // Известия Уральского государственного университета. Серия 2 : Гуманитарные науки. – [Б м. : Б. и.], 2005. – Т. 39. – № 10. – С. 95-127.
1651. Яблочков М. Т. История Российского дворянства [Текст] / М. Т. Яблочков. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 554 с. : ил.
1652. Яковенко Н. Вступ до історії [Текст] / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
1653. Якушкин В. В. Государственная власть и проекты государственной реформы в России [Текст] : с приложением проекта конституции Никиты Муравьева / В. В. Якушкин. – СПб. : Г. Ф. Львович, 1906. – 160 с.
1654. Ясинецкая Н. И. Экскурсионная работа биосферного заповедника «Аскания-Нова» [Текст] : исторический аспект, современное состояние, маршруты, программа обучения экскурсоводов / Н. И. Ясинецкая, Л. Л. Титаренко // Фальцфейнівські читання : зб. наук. пр. – Херсон : ПП Вишемирський, 2007. – С. 386-393.
1655. Acton E. Rethinking the Russian Revolution [Text] / E. Acton. – London ; New York, NY : E. Arnold, 1990. – 229 p. : map.
1656. After the Fact : The Art of Historical Detection [Text] / By James W. Davidson & Mark H. Lytle, 4th edition, Boston : McGraw Hill, 2000. – 512 p.
1657. Andriewsky O. The Politics of National Identity : the Ukrainian Question in Russia, 1904-1912. PhD Diss. [Text] / Olga Andriewsky . – Harvard, 1991. – 499 p.
1658. Ascher A. The Revolution of 1905, vol. 1 : Russia in Disarray [Text] / Abraham Ascher. – Stanford University Press : Stanford, 1988. – xvi+424 p.
1659. Ascher A. The Revolution of 1905, vol. 2 : Authority Restored [Text] / Abraham Ascher / – Stanford University Press : Stanford, 1994. – xvi+444 p.

1660. *Ascher A. P. A. Stolypin : The Search for Stability in Late Imperial Russia* [Text] / Abraham Ascher. – Stanford : CA, 2001. – 468 p.
1661. *Becker S. Nobility and Privilege in Late Imperial Russia* [Text] / S. Becker. – Decalb : Northern Illinois Univer. Press, 1985. – 259 p.
1662. *Between Tsar and People : Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* [Text]. – Princeton (N.J.), 1991. – 383 p.
1663. *Binder H. Ukrainskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie Poslow, 1879-1918* [Text] / Harald Binder // *Ukrainskie tradycje parlamentarne : XIX-XX wiek : pod redakcja Jaroslawa Moklaka*. – Krakow : Wydawnictwo Historia Jagellonica, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2006. – S. 127-162.
1664. *Brzoza Cz. [Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906-1917 : słownik biograficzny](#)* [Text] / [Czesław Brzoza, Kamil Stepan](#). – Warszawa : Wydaw. Sejmowe, 2001. – 253, [3] s. Bibliogr. przy biogramach.
1665. *Caenegem R. C. van. An historical introduction to western constitutional law* [Text] / R. C. van Caenegem – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – ix, 320 p.
1666. *Chmielewski E. The Polish Question in the State Duma* [Text] / Ed. Chmielewski. – Knoxville, TN : Univ. of Tennessee Press, 1970. – 187 p.
1667. *Christian D. Imperial and Soviet Russia : Power, privilege and the challenge of modernity* [Text] / D. Christian. – N.Y. : St. Martin`s Press, 1997. – viii, 478 p.
1668. *Dahlmann D. Die Provinz wahl. Russlands Konstitutione-Demokratische Partei und die Duma wahlen. 1906-1912.* [Text] / D. Dahlmann. – Koln, 1996. – 509 s.
1669. *Edelman R. Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution. The Nationalist Party 1907-1917* [Text] / Robert Edelman. – New Brunswick (N.Y.), 1980. – 252 p.
1670. *Edelman R. Proletarian peasants : The revolution of 1905 in Russia's Southwest* [Text] / Robert Edelman. – Ithaca ; London : Cornell univ. press , 1987. – xv, 195 p.

1671. *Emmons T.* The Formation of Political Parties and the First National Elections in Russia, 1900-1906 [Text] / T. Emmons. – Cambridge ; L., 1983. – 529 p.
1672. *Empire and Society : New Approaches to Russian History* [Text] / Hara Teryuoki and Kimitaka Matsuzato (eds.). – Sapporo : Hokkaido University Slavic Research Center, 1997. – iii+218 pp.
1673. *Figes O.* A People's Tragedy : The Russian Revolution : 1891-1924. [Text] / Orlando Figes. – London : Jonathan Cape, 1996. – 923 p.
1674. *Frohlich K.* The Emergence of Russian Constitutionalism, 1900-1904 : The Relationship between Social Mobilization and Politic Group Formation in Pre-Revolution Russia [Text] / K. Frohlich. – The Hague, 1981. – 349 p.
1675. *Hasegawa T.* The February Revolution : Petrograd 1917. [Text] / Ts. Hasegawa. – Seattle : University of Washington Press, 1981. – xxi+652 pp.
1676. *Healy A. E.* The Russian Autocracy in Crisis, 1905 – 1907 [Text] / Ann Erickson Healy. – Hamden, Conn. : Archon Books, 1976. – 328 p.
1677. *Holquist P.* Making War, Forging Revolution : Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921 [Text] / Peter Holquist. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2002. – 359 pp.
1678. *Hosking G. A.* The Russian Constitutional Experiment. Government and Duma, 1907-1914 [Text] / G. A. Hosking. – Cambridge : Cambridge University, 1973. – ix, 281 p.
1679. *Hutchinson J. F.* Late Imperial Russia, 1890-1917 [Text] / John F. Hutchinson. – London ; New York : Longman, 1999. – iv, 134 p. : maps.
1680. *Jasinowski B.* Parlamentaryzm, Duma panstwowa i reprezentacya polska [Text] / Bogumil Jasinowski // Ekonomista. Kwartalnik, poswiecony nauce i potrzebom zycia. – T. I. – Warszawa, 1907. – S. 123-174.
1681. *Kalischer S.* (ed). – Die Lage des jüdischen Volkes in Russland. Reden, gehalten in der Duma. Aus dem franz [Text] / Übersetzt und mit einem Geleitwort versehen von S. Kalischer. (Kriegspolitische Einzelschriften Heft 13). Berlin, 1916. – Orig. 47 pp.

1682. *Koneczny F.* Przykład sugestyi politycznei (z powodu wystapienia Budapesti Hirlapu przeciw Swiatu Slowianskiemu [Text] / Feliks Koneczny. // Swiat Slowianski. – R. VII. – Nr. 73. – S. 38-46.
1683. *Konyk O.* Ukraiacy w rosyjskiej Dumie Panstwowej [Text] / Oleksandr Konyk // Ukrainskie tradycje parlamentarne, XIX-XX ; pod redakcja Jaroslawa Moklaka. Wydawnictwo Historia Iagellonica, Krakow 2006. – S. 163-184.
1684. *Kusber J.* Krieg und Revolution in Russland, 1904-1906 : Das Militär im Verhältnis zu Wirtschaft, Autokratie und Gesellschaft [Text] / Jan Kusber. – Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1997. – 406 s., 16 tab., kt.
1685. Kwestya polska. List otwarty L. F. Pantelejewa do prof. M. Zdziechowskiego [Text] // Swiat Slowianski. – Luty 1905. – S. 295-302.
1686. *Lukawski Z.* [Koło polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej : w latach 1906-1909](#) [Text] / [Zygmunt Łukawski](#). Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw. PAN, 1967. – 185, [2] s. (Prace Komisji Nauk Historycznych / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie ; nr. 17).
1687. *Martin T.* The Mennonites and the Russian state Duma, 1905-1914. [Text] / Terry Martin. – Seattle : Jackson School of International Studies, Univ. of Washington, 1996. – 77 p.
1688. *Melancon M.* Rethinking Russia's February Revolution : Anonymous Spontaneity or Socialist Agency? [Text] / Michael Melancon. – Pittsburgh : Carl Beck Papers in Russian and East European Studies No. 1408 (2000). – 45 p.
1689. *Mitkowski J.* Koneczny Feliks [Text] / Josef Mitkowski // Polski Słownik Biograficzny. – T. XIII. – S. 499.
1690. Modernization and revolution : dilemmas of progress in late Imperial Russia : essays in honor of Arthur P. Mendel [Text] / edited by Edward H. Judge, James Y. Simms, Jr. ; with a foreword by William G. Rosenberg : East European Monographs ; New York : Distributed by Columbia University Press, 1992. – xviii, 206 p.

1691. *Moklak J.* Wstęp [Text] / Jaroslaw Moklak // Ukrainskie tradycje parlamentarne : XIX-XX wiek ; pod redakcja Jaroslawa Moklaka. – Krakow : Wydawnictwo Historia Jagellonica, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2006. – S. 11-12.
1692. Na początku trzeciego rocznika [Koneczny Feliks] [Text] // *Swiat Slowianski* / – Rocz. III. – T. I. – S. 1-17.
1693. *Nowodworski F.* Kolo Polskie w Pierwszej Izbie Panstwowej Rosyjskiej. Sprawozdanie poselskie [Text] / Franciszek Nowodworski, Wladyslaw Tyszkiewicz. – Warszawa, 1907. – 43 s.
1694. Nowodworski Franciszek [Text] // *Polski Slownik Biograficzny*. – Krakow: Nakladem Polskiej Akademji Umiejtnosci. – T. XXIII. – S. 362-364.
1695. *Pearson R.* The Russian moderates and the crisis of Tsarism, 1914-1917[Text] / R. Pearson. – London, Macmillan, 1977. – 208 p.
1696. Reform in Modern Russian History : Progress or Cycle? / edited and translated by Theodore Taranovski ; with assistance of Peggy McInery / [Text] – Washington, D.C. : Woodrow Wilson Center Press and New York : Cambridge University Press, 1995. – 458 p.
1697. Reinterpreting Russia [Text] / Edited by G. Hosking & R. Service. – London, Sydney, Auckland : Arnold, 1999. – 232 p.
1698. *Rexheuser R.* Dumawahlen und lokale Gesellschaft. Studien zur Sozialgeschichte der russischen Rechten vor 1917 [Text] / R. Rexheuser. – Cologne : Bohlau, 1980. – vii+254 s.
1699. *Riha T.* A Russian European : Paul Miliukov in Russian Politics [Text] / Thomas Riha. – University of Notre Dame Press. – London, 1969. – 373 pp. ; Stockdale M.K. Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia [Text] / Melissa Kirschke Stockdale. – London : Ithaca, Cornell University Press, 1996. – xxv, 379 p.
1700. Rusini w Dumie, przez Bohdana L. [Text] // *Swiat Slowianski* / – Rocz. II. – T. I. – S. 398-405.

1701. *Russia Under the Last Tsar : Opposition and Subversion, 1894-1917*, edited by Anna Geifman [Text]. – Malden, Massachusetts, Blackwell Publishers, 1999. – IX, 310 pp.
1702. *Sanborn J. A. Drafting the Russian Nation : Military Conscription, Total War, and Mass politics, 1905-1925* [Text] / J. A. Sanborn. – DeKalb : Northern Illinois University Press, 2003. – X+278 pp.
1703. *Santa Maria P. The question of elementary education in the Third Russian State Duma, 1907-1912* [Text] / Phillip Santa Maria. – Lewiston, N.Y. : Mellen Press , 1990. – xxv, 119 p.
1704. *Service R. The Russian revolution. 1900-1927.* – 2.ed. – [Text] / R. Service. – Houndmills etc. : Macmillan, 1992. – 195 p.
1705. *Spectator. На пути освобождения* [Текст] / Spectator // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 54-61.
1706. *Stockdale M. K. Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia* [Text] / M. K. Stockdale. – London : Ithaca, 1996.
1707. *Swain G. Russian Social Democracy and the Legal Labour Movement, 1906-1914.* [Text] / G. Swain. – L. ; Basingstoke, 1983. – 239 p.
1708. *Szeftel M. The Russian Constitution of April 23, 1906 : Political Institutions of the Duma Monarchy* [Text] / M. Szeftel. – Bruxeles, 1976. – 517 p.
1709. *The Fall of the Russian Monarchy : A Study of the Evidence* by Bernard Pares [Text]. – London : Jonathan Cape, 1939. – 510 p.
1710. *The Politics of Rural Russia, 1905-1914.* [Text] / Ed. by Leopold Haimson. – Bloomington, Ind. : Indiana University Press, 1979. – X+309 pp.
1711. *Tomaszewski F. K. A Great Russia : Russia and the Triple Entente, 1905-1914* [Text] / F. K. Tomaszewski – Westport, Conn. ; L., 2002. – 190 p.
1712. *Ukrainskie tradycje parlamentarne : XIX-XX wiek : pod redakcja Jaroslawa Moklaka.* – Krakow : Wydawnictwo Historia Iagellonica, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellonskiego. – 259 s.

1713. *Verner A. M.* The Crisis of Russian Autocracy : Nicholas II and the 1905 Revolution [Text] / Andrew M. Verner.- Princeton : Princeton University Press, 1990. – x, 372 pp.
1714. *Wade R. A.* The Russian Revolution, 1917 [Text] / R. A. Wade. – Cambridge etc. : Cambridge UP, 2000. – xvii, 337 p.
1715. *Waldron P.* Between Two Revolutions : Stolypin and the Politics of Renewal in Russian [Text] / Peter Waldron. – DeKalb, IL : Northern Illinois University Press, 1998. – viii, 220 pp. Notes. Bibliography.
1716. *Wartenweiler D.* Civil Society and Academic Debate in Russia, 1905-1914. [Text] / David Wartenweiler. – Oxford, 1999. – 252 p.
1717. *Wierchowski M.* Sprawy polski w III I IV Dumie panstwowej [Text] / M. Wierchowski. – Warszawa, 1966. – 304 s.
1718. *Wisniewski E.* Rosyjskie liberalne partie (do 1914 r.) w historiografii radzieckiej lat szescdziesiatych-osiemdziesiatych [Text] / Edward Wisniewski // Prace naukowe Wyzszej Szkoły Pedagogicznej w Czestochowie. Seria : Zeszyty Historyczne. – 1993. z. 1. – S. 217-232.
1719. *Wolters M.* Aussenpolitische Fragen vor der Vierten Duma : Ein Beitrag zur Geschichte des russischen Parteiwesens in der konstitutionellen Monarchie, insbesondere der Stellung zur Aussenpolitik wahrend des Ersten Weltkrieges [Text] / Margarete Wolters // Hamburger historische Studien. Number 1. – Hamburg : Helmut Buske Verlag, 1969. – 253 s.

Додаток А

Загальний список і основні характеристики складу, думської та позадумської діяльності депутатського корпусу Державної думи Російської імперії I-IV скликань, обраного від українських губерній (1906-1917 рр.)*

Умовні позначення

I, II, III, IV – скликання Державної думи

1, 2, 3... сесії Державної думи

Державна дума I скликання: з 27.04 по 4.07.1906, 38 засідань

Державна дума II скликання: з 20.02 по 2. 06.1907, 53 засідання

Державна дума III скликання:

Сесія 1: з 1.11.1907 по 28.06.1908, 98 засідань

Сесія 2: з 15.10.1908 по 2.06.1909, 126 засідань

Сесія 3: з 10.10.1909 по 17.06.1910, 131 засідання

Сесія 4: з 15.10.1910 по 13.05.1911, 113 засідань

Сесія 5: з 15.10.1911 по 9.06.1912, 153 засідання

Державна дума IV скликання:

Сесія 1: з 15.11.1912 по 25.05.1913, 81 засідання

Сесія 2: з 1.11.1913 по 14.06.1914, 111 засідань

Надзвичайна сесія: 26.07.1914, 1 засідання

Сесія 3: з 27.01 по 29.01.1915, 3 засідання

Сесія 4: з 19.07 по 3.09.1915 і з 9.02.по 20.06.1916, 60 засідань

Сесія 5: з 1.11 по 16.12.1916 і з 14.02 по 25.02.1917, 24 засідання

1-й міськ. – від першого з'їзду міських виборців

2-й міськ. – від другого з'їзду міських виборців

1-2 міськ., міськ. – від з'їзду міських виборців, у випадках, коли поділу міських виборців на з'їзди не проводилося

вол. – від з'їзду уповноважених від волостей

заг. – від загального складу виборщиків губернських виборчих зборів

земл. – від повітового з'їзду землевласників

робітн. – від губернського з'їзду уповноважених від промислових підприємств

Позначення фракцій і груп Державної думи:

Автоном. – думська група Союзу автономістів (I)

Безп. – група безпартійних депутатів (безпартійні; ті, що не входили до фракцій і груп) (I; II; III; IV)

- Дем. реф.* – група (партія) демократичних реформ (I; II)
Думськ. гр. окт. – думська група Союзу 17 жовтня (IV, 2-5)
Земц.-окт. – фракція земців-октябристів (IV, 2-5)
К.-д. – конституційно-демократична фракція (фракція народної свободи)
 (I; II; III; IV)
Мирн.-оновл. – фракція мирного оновлення (I)
Мус. – мусульманська фракція (група) (I; II; III; IV)
Нар.-соц. – народно-соціалістична фракція (II)
Нац. – національна група (російська національна фракція) (III; IV)
Нац.-прогр. – фракція націоналістів-прогресистів (IV, 3-5)
Нез.-нац. – фракція незалежних націоналістів (III, 4-5)
Незалежн. – незалежна група (IV, 2-5)
Окт. – фракція Союзу 17 жовтня (I; II; III; IV, 1)
Пол. коло. – польське коло (група) (I; II; III; IV)
Пом.-прав. – фракція помірковано-правих (III, 1-2)
Прав. – група (фракція) правих (I; II; III; IV)
Прав. окт. – група правих октябристів (III, 3-5)
Прогр. – фракція прогресистів (III; IV)
С.-д. – соціал-демократична фракція (I; II; III; IV)
С.-д.-роб. – російська соціал-демократична робітничка фракція (IV, 2-4)
С.-р. – група соціалістів-революціонерів (II)
Труд. – трудова група (I; II; III; IV)
Укр. – українська група (II)
Центр. – фракція центру (партія центру) (IV)

Інші позначення:

Авчінніков...(11,47%), 1872/40: у круглих дужках – відсоток релятивної парламентської активності (11,47%), дробовим числом відразу за цим показником позначена дата народження депутата (1872) та його вік на рік виборів (40 р.).

1. Авчінніков Іван Іванович [ГДРИЭ, с.7-8; Б-4, с.236], Поділ. / заг., IV (11,47%), 1872/40, рос., правосл., вища, двор., землевл. (466 дес.), завідувач Херсонським у міських і земських справах присутствієм, почес. мировий суддя, губ. і повіт. зем. гласний. – Нац.
2. Алакозов Тимофій Іванович [ГДРИЭ, с.11; Б-2, с.98], Катеринослав. / заг., II (1,36%), 1862/45, грек, правосл., незакінч. серед., селянин, хлібороб, (16 дес. влас.), вол. старшина. – Труд.
3. Александров Олександр Михайлович [ГДРИЭ, с.12; Б-4, с.92], Катеринослав. / 2-й міськ., IV (27,94%), 1868/44, рос., правосл., вища, спадк. почес. громадянин, присяжний повір., член Ради присяжних повірених Харківської судової палати, губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний, мав дачу у Криму (оцін. у 25 тис. руб.). – К.-д.
4. Алексеєнко Михайло Мартинович [ГДРИЭ, с.13-15; Б-3, с.92], Катеринослав. / заг., III (49,16%), IV (14,38%), 1848/59 (64), укр., правосл., вища, двор. (з купців), землевл. (1980 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний, почес. мировий суддя, проф. (фінансове право). – Окт. (III; IV, 1); земц.-окт.(IV, 2-5).
5. Анатолій, єпископ Єлисаветградський [ГДРИЭ, с.19-20; Б-4, с.374], Херсон. / 2-й міськ., Одеса, IV (22,41%), 1863/49, рос., правосл., вища, духовний, ректор Одеської духовної семінарії, єпископ Єлисаветградський. – Прав.
6. Андрейчук Матвій Степанович [ГДРИЭ, с. 21; Б-3, с.40], Волин. / заг., III (59,17%), 1866/41, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (4 дес. надільн., 25 дес. придб.), церковний староста, повіт. зем. гласний. – Прав.(1, 3-5) Пом.-прав., безп. (2).
7. Андрійчук Григорій Антонович [ГДРИЭ, с.21; Б-3, с.236], Поділ. / заг., III (24,3%), IV (-), 1879/28, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (16 дес.), повіт. зем. гласний, вол. писар. – Пом.-прав. (1-2); нац (3-5).
8. Андро Дмитро Федорович [ГДРИЭ, с.21; Б-1, с.40], Волин. / заг., I (1,91%), 1866/40, рос., правосл., вища, двор., землевл. (608 дес.), повіт. предвод. дворянства. – Безп. (мирн.-оновл.)
9. Антонов Микола Іванович [ГДРИЭ, с.24-25; Б-3, с.363], Харків. / заг., III (88,48%), IV (85,63%), 1859/48 (53), рос., правосл., вища, двор., землевл. (608 дес.), домовласник, судовий слідчий, товариш прокурора судової палати, начальник відділу Міністерства юстиції, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Окт. (III; IV, 1); земц.-окт.(IV, 2-5).
10. Атаназевич от. Іоанн Макарович, [ГДРИЭ, с.27; Б-3, с.119], Київ. / заг., III (19,24%), 1873/34, рос., правосл., серед. духов., духовний, священник (35 дес. церк.). – Пом.-прав. (1-2); нац (3-5).
11. Бабенко Лев Федорович [ГДРИЭ, с.30; Б-1, с.98], Катеринослав. / вол., I (2,25%), 1880/26, рос., правосл., нижча, селянин, робітник. – Труд.
12. Бабич Олексій Овсійович [ГДРИЭ, с.24-25; Б-1, с.395], Чернігів. / заг., I (1,99%), 1865/41, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (7 дес. власної), вол. писар. – Труд.
13. Базилевич Петро Овсійович [ГДРИЭ, с.32; Б-3, с.386], Чернігів. / вол., III (36,79%), 1867/40, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (3 надільн., 30 приват.), приватний землемір, повіт. і губ. зем. гласний. – Окт.
14. Базилук-Вознюк Петро Лук`янович, [ГДРИЭ; с.32; Б-1, с.42], Волин. / заг., I (0,68%), 1864/42, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб. – Безп.(прав).
15. Байдак Микола Дмитрович [ГДРИЭ, с.32-33; Б-1, с.386], Херсон. / заг., I (3,91%), 1850/56, рос., правосл., вища, двор., землевл., зем. гласний, почес. мировий суддя, інженер, управляючий залізницею, – Безп. (мирн.-оновл.).
16. Балаклеєв Іван Іванович [ГДРИЭ, с.34; Б-3, с.237], Поділ. / заг., III (40,01%), 1866/41, рос., правосл., вища, двор., землевл. (150 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, член повіт. зем. управи, почес. мировий суддя. – Прав.
17. Балашев (Балашов) Петро Миколайович [ГДРИЭ, с.34-35; Б-3, с.238], Поділ. / земл., III (33,67%), IV (11,86%), 1871/36, рос., правосл., вища, двор., землевл. (330 тис.дес.),

- повіт. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Пом.-прав. (III, 1-2); нац (III, 3-5; IV).
18. Балло Андрій Михайлович [ГДРИЭ, с.35; Б-2, с.385], Херсон. / заг., II (4,6%), 1865/42, грек., правосл., нижча, селянин, хлібороб, землевл., (417, 5 дес. власної та 8,5 надільн.), млиновий промисел. – Окт., пом.-прав.
 19. Бантиш Василь Олександрович [ГДРИЭ, с.35; Б-3, с.364], Харків. / заг., III (23,83%), 1858/49, рос., правосл., вища, двор., землевл. (5 тис. дес.) повіт. дворянський предвод. дворянства, зем. гласний, член губ. і голова повіт. зем. управи. – Окт.
 20. Баранович от. Дмитро Якович [ГДРИЭ, с.36; Б-3, с.41], Волин. / заг., III (30,64%), 1869/38, укр., правосл., серед., духовний, священник (52,75 дес. церк.). – Прав.
 21. Бас Овсій Кіндратович [ГДРИЭ, с.39; Б-2, с.40], Волин. / заг., II (1,59%), 1869/38, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (0,5 надільн.). – Окт., прав.
 22. Басаков Віктор Парфенович [ГДРИЭ, с.40; Б-4, с.386], Чернігів. / 1-й міськ., IV(29,43%), 1874/38, рос., правосл., вища, двор., товариш прокурора окружного суду, чиновник Міністерства юстиції і Сенату, міськ. гласний, почес. мировий суддя. – Центр, раніше примик. до нац.
 23. Безак Федір Миколайович [ГДРИЭ, с.42; Б-3, с.120], Київ. / III заг., IV земл., III (29,93%), IV (4,18%), 1865/42, рос., правосл., серед., двор., землевл. (3818 дес.) і домовласник у СПб., губ. і повіт. зем. гласний, член правління цукрозаводу. – Пом.-прав. (III); нац (IV).
 24. Бей Василь Іванович [ГДРИЭ, с.42; Б-1, с.246], Поділ. / заг., I (3,08%), 1878/28, укр., правосл, нижча, селянин, хлібороб, псаломщик, помічник учителя ЦПШ. – Труд.
 25. Бергман Герман Абрамович [ГДРИЭ, с.49-50; Б-3, с.93], Катеринослав. / заг., III (20,67%), IV (15,18%), 1850/57, німець, меноніт, домаш., особистий двор., особистий почес. громадянин, землевл. (7000 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, член повіт. зем. управи, підприємець. – Окт. (III; IV, 1); земц.-окт. (IV, 2-5).
 26. Березовський Петро Васильович [ГДРИЭ, с.50-51; Б-3, с.42], Волин. /1-2 міськ., III (100%), 1874/33, рос., правосл., вища, духовний, педагог у жіночому духовному училищі. – Прав.
 27. Беляев Григорій Миколайович [ГДРИЭ, с.46-47; Б-2, с.41], Волин. / заг., II (6,05%), III (24,87%), IV (12, 03%), 1843/64, рос., правосл., незакінч. вища, двор., землевл. (2444, 25 дес.), домовласник, повіт. предвод. дворянства, голова з'їзду мирових суддів, почес. мировий суддя, міськ. голова, губ. і повіт. зем. гласний. – Прав.(I); нац (III, IV).
 28. Білоусов Григорій Євменович [ГДРИЭ, с.45; Б-2, с.100], Катеринослав. / заг., II (2,84%), 1876/31, рос., правосл., нижча, міщанин, (з родини робітника), робітник, голова профспілки заводу, був делегований на з'їзд РСДРП. – С.-д.
 29. Біляшевський Микола Федотович [ГДРИЭ, с.48, Б-1, с.], Київ. / заг., I (1,47%), 1864/42, укр., правосл., вища, двор., кандидат на судові посади, директор музею, член редколегії журналу. – К.-д., укр., автоном.
 30. Блажков Микола Іванович [ГДРИЭ, с.55-56; Б-4, с.376], Херсон. / 1-й міськ., IV (17,16%), 1859/53, укр., правосл, вища, двор., землевл. (527 дес.), домовласник (45 тис. руб.), дільничний мировий суддя, член повіт. зем. управи, зем. начальник, неодмінний член губ. присутствія, почес. мировий суддя, міськ. гласний, міськ. голова. – Окт. (1); земц.-окт.(2-5).
 31. Бобринський Олексій Олександрович [ГДРИЭ, с.57-58; Б-3, с.121], Київ. / земл., III (58,01%), 1852/55, рос., правосл., незак. вища, двор., землевл. (30600 дес.), повіт. і губ. предвод. дворянства, міськ. голова у С.-Петербурзі, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя, цукрозаводчик. – Прав.
 32. Бобровник Петро Миколайович [ГДРИЭ, с.59; Б-1, с.41], Волин. / заг., 1864/42., I (1,57%), укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб. – Безп.

33. Богданов Сергій Михайлович [ГДРИЭ, с.60-61; Б-3, с.123], Київ. / заг., III (35,81%), IV (17,14%), 1859/48, рос., правосл., вища, двор., землевл. (302 дес.), міськ. гласний, проф. – агроном, редактор журналу. – Пом.-прав.(III, 1-2); нац. (III, 3-5; IV).
34. Богданович от. Сава Никифорович [ГДРИЭ, с.60-61; Б-3, с.122], Київ. / заг., III (17,14%), 1858/49, рос., правосл., серед., духовний, священник – місіонер (122, 75 дес. церк.). – Прав.
35. Богословський Володимир Олександрович [ГДРИЭ, с.61; Б-1, с.99], Катеринослав. / заг., II (0,36%), 1872/35, рос., правосл., вища, особистий двор., землевл. (2200 дес.), міськ. суддя. – К.-д.
36. Богуславський Петро Річардович [ГДРИЭ, с.62; Б-2, с.374], Харків. / заг., II (1,4%), 1854/53, рос., правосл., серед., двор., зем. начальник, губ. і повіт. зем. гласний, член повіт. зем. управи. - К.-д.
37. Борзаковський от. Іоан Варфоломійович [ГДРИЭ, с.63; Б-4, с.387], Чернігів. / заг., IV (1,04%), 1850/62, рос., правосл., серед., духовний, священник, благочинний (83 дес. церковної). – Нац.(1-3), нац.-прогр.(4)
38. Борисов Афанасій Михайлович [ГДРИЭ, с.64; Б-1, с.387], Херсон. / вол., I (1,26%), 1872/34, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб, уповноважений від волостей. – Безп.
39. Бродський Аркадій Юхимович [ГДРИЭ, с.68], Херсон. / м. Одеса / додат., 1-й міськ. (На місце Пергамент), III (1,28%), 1862/35, єврей, іудейське, вища, з міщан, присяжний повір., міськ. гласний. – К.-д.
40. Бубнов Володимир Микитович [ГДРИЭ, с.69; Б-3, с.124], Київ. / заг., III (15,13%), 1867/40, рос., правосл., вища, особистий двор., землевл. (600 дес.). – Пом.-прав.(1-2); нац. (3-5).
41. Булюбаш Володимир Іванович [ГДРИЭ, с.72; Б-2, с.259], Полтав. / заг., II (3,09%), 1866/41, рос., правосл., серед., двор., землевл. (875 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи. – Прав.
42. Бурмич Стефан Григорович [ГДРИЭ, с.73; Б-4, с.40], Волин. / заг., IV (10,41%), 1878/34, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (3 дес. надільн.), вол. старшина. – Прав.
43. Бур'янов Андрій Фадейович [ГДРИЭ, с.73; Б-4, с.323], Тавр. / заг., IV (32,89%), 1880/32, рос., правосл., нижча, селянин, робітник, токар по металу. – С.-д. (1); позап. (2-3); безп. (4-5).
44. Буцький Володимир Романович [ГДРИЭ, с.74; Б-3, с.376], Херсон. / заг., III (20,73%), 1866/41, рос., правосл., серед., двор., землевл. (140 дес.), помічник предводителя дворянства, зем. гласний. – Нац.
45. Варун-Секрет Сергій Тимофійович [ГДРИЭ, с.80-81; Б-1, с.388], Херсон. /земл., I (4,85%), II (8,14%), IV (39,72%), 1868/38, рос., правосл., серед., двор., землевл. (2874 дес.), повіт. предвод. дворянства, голова повіт. зем. управи, почес. мировий суддя. – Мирн.-он. (1); окт. (II; IV, 1); земц.-окт. (IV, 2-5)
46. Васецький Сильвестр Данилович [ГДРИЭ, с.81; Б-2, с.260], Полтав. / заг., II (1,89%), 1863/44, укр., правосл., нижча, селянин (козак), хлібороб, землевл. (923 дес.). – Окт.
47. Васютін Федір Кузьмович [ГДРИЭ, с.83; Б-2, с.375], Харків. / заг., II (2,81%), 1877/30, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб, дрібний торговець. – Труд.
48. Васюхник Павло Сергійович, [ГДРИЭ, с.83, Б-2; с.42], Волин. / заг., II (1,58%), 1871/36, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (4, 5 надільн.). – Безп. (прав.).
49. Величко Сергій Вадимович [ГДРИЭ, с.85-86; Б-4, с.249], Полтав. / заг., IV (18,46%), 1871/41, укр., правосл., вища, двор., землевл. (240 дес.), зем. начальник, повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи, неодмінний член губ. присутствія. – Окт. (1); земц.-окт. (2-5).
50. Веремієнко Тимофій Степанович [ГДРИЭ, с.86; Б-2; с.395], Чернігів. / заг., II (0,38%), 1856/51, укр., правосл., нижча, селянин (козак), хлібороб (5 дес.). – Труд.; укр.
51. Вировий Захар Іванович [ГДРИЭ, с.114,116; Б-1, с.124], Київ. / заг., I (2,07%), 1879/27, укр., правосл., домаш., селянин, робітник. – С.-д.

52. Вишневський Гаврило Андрійович [ГДРИЭ, с.92; Б-4, с.121], Київ. / заг., IV (18,48%), 1873/39, рос., правосл., вища, двор., землевл. (800 дес.), домовласник, дільничний мировий суддя, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Нац.(1-3); нац.-прогр. (4-5).
53. Вікторов Георгій Володимирович [ГДРИЭ, с.89], Херсон. / додат. на місце Коваленка, IV (10,76%), 1858/54, рос., правосл., серед., двор., землевл. (1050 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи, зем. начальник, почес. мировий суддя. – Прогр.
54. Вінберг Володимир Карлович [ГДРИЭ, с.90; Б-4, с.324], Тавр. / 2-й міськ., IV (15,75%), 1836/76, швед, єванг.-лютеран., вища, двор., землевл. (виноградник у 3 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, голова губ. і повіт. зем. управи, повіт. мировий суддя. – К.-д.
55. Вістяк Іван Кирилович [ГДРИЭ, с.91; Б-4, с.238], Поділ. / вол., IV (12,83%), 1862/50, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (10 дес. надільн.), вол. старшина, член вол. суду, член повіт. зем. управи, церковний староста. – Нац.
56. Власенко Олексій Федорович [ГДРИЭ, с.93; Б-2, с.261], Полтав. / заг., II (2,49%), 1855/52, укр., правосл., нижча, селянин (козак), хлібороб, землевл. (600, потім 2000 дес.). – Прав.
57. Вовчинський Мойсей Микитович [ГДРИЭ, с.93; Б-2, с.123], Київ. / заг., II (2,01%), 1880/27, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб. – С.-д.
58. Воєнний Мефодій Федорович [ГДРИЭ, с.96; Б-2, с.124], Київ. / заг., II (0,86%), 1862/45, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (9,5 дес.), рік був волосним суддею. – Труд.; укр.
59. Возовик Олексій Микитович [ГДРИЭ, с.152; Б-1, с.99], Катеринослав. / заг., I (3,64%), 1875/31, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб, повіт. зем. гласний, народний учитель, вол. писар. – Труд.
60. Волк-Карачевський Василь Васильович [ГДРИЭ, с.97; Б-2, с.396], Чернігів. / заг., II (9,48%), 1873/34, рос., правосл., вища, двор., землевл. (151 дес.), губ. гласний, колиш. учитель. – Нар.-соц.
61. Волков от. Костянтин Костянтинович [ГДРИЭ, с.97; Б-3, с.125], Київ. / заг., III (32,68%), 1869/38, укр., правосл., серед., духовний, священик (37 дес. церк.). – Пом.-прав. (1-2); нац. (3-5).
62. Волконський кн. Володимир Вікторович, [ГДРИЭ, с.99; Б-3, с.44], Волин. / земл., III (14,55%), 1866/41, рос., правосл., серед., двор., землевл., (3500, за ін. даними – 4046 дес.) повіт. і губ. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Прав.
63. Волохін Олександр Осипович [ГДРИЭ, с.101; Б-3, с.377], Херсон. / 1-й міськ., III (5,76%), 1858/49, рос., правосл., серед., спадк. почес., громадянин, землевл. (2000 дес.), міськ. гласний. – Пом.-прав.
64. Вязигін Андрій Сергійович [ГДРИЭ, с.116; Б-3, с.365], Харків. / 1-й міськ., III (39,63%), 1867/40, рос., правосл., вища, двор., проф. історії, домовласник, міськ. гласний, редактор журналу. – Прав.
65. Вязлов Андрій Григорович [ГДРИЭ, с.117; Б-1, с.125], Київ. / заг., I (3,90%), 1862/44, укр., правосл., вища, з селян, кандидат на судові посади, судовий слідчий, секретар окружного суду, мировий суддя. – К.-д., укр., автоном.
66. Гайдамака Данило Максимович [ГДРИЭ, с.118-119; Б-4, с.364], Харків. / заг., IV (6,81%), 1875/37, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (7 дес.), вол. старшина. – Прав.
67. Галушак Семен Осипович [ГДРИЭ, с.110-120; Б-3, с.239], Поділ. / вол., III (17,8%), 1877/30, укр., правосл., приходська школа, селянин, хлібороб (2,5 дес.), – Пом.-прав.(1-2); прогр (3-5).
68. Гальвас Генріх Генріхович [ГДРИЭ, с.120; Б-3, с.323], Тавр. / вол., III (23,25%), 1853/54, німець, євангеліч.-лютеран., домаш., поселянин-колоніст, хлібороб, землевл. (248 дес.), повіт. зем. гласний. – Окт.

69. Гамалія Аполлон Олександрович [ГДРИЭ, с.120; Б-3, с.387], Чернігів. / заг., III (18,75%), IV (13,46%), 1867/40, укр., правосл., вища, двор., землевл. (400 дес.), чиновник особливих доручень, губ. і повіт. зем. гласний, дворянський депутат, почес. мировий суддя. – Окт. (III; IV, 1); земц.-окт.(IV, 2-5).
70. Ганжулевич от. Євген Якович [ГДРИЭ, с.121; Б-3, с.45], Волин. / заг., III (33,1%), 1862/45, рос., правосл., серед., духовний, священник (80 дес. церковн.). – Нац.(1-2); прав (3-5).
71. Гаркавенко Михайло Романович [ГДРИЭ, с.121; Б-3, с.126], Київ. / додат.1-й міськ., на місце Рознатовського, III (14,84%), 1863/45, укр., правосл., нижча, особистий почес. громадянин, міськ. гласний, міськ. голова, домовласник, власник цегельного і лісопильного заводів. – Пом.-прав. (2); нац. (3-5).
72. Гаркавий Михайло Феодосійович [ГДРИЭ, с.121; Б-2, с.43], Волин. / вол., II (1,86%), 1876/31, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (від волостей). – Безп. (прав.).
73. Герасименко Юхим Васильович [ГДРИЭ, с.125; Б-3, с.46], Волин. / заг., III (25, 18%), 1870/37, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (9, 5 дес. надільн.). – Прав.
74. Герценвіц Дмитро Іванович [ГДРИЭ, с.127; Б-3, с.249], Полтав. / заг., III (67,81%), IV (34, 37%, 1874/33, рос., правосл., вища, двор., землевл. (517 дес.), інженер-залізничник, міністерський чиновник, повіт. гласний, почес. мировий суддя. – Окт.
75. Герштанський от. Даміан Йосифович [ГДРИЭ, с.128; Б-2, с.44], Волин. / заг., II (0,67%), 1851/56, укр., правосл., серед., духовний, священник. – К.-д.
76. Гіжицький Олександр Степанович, [ГДРИЭ, с.130; Б-3, с.240], Поділ. / заг., III (21,24%), IV (9,16%), 1869/38, рос., правосл., вища, двор., землевл. (7700 дес.), чиновник Державної канцелярії, повіт. предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний. – Пом.-прав. (III, 1-2); нац. (III, 3-5).
77. Глібов Григорій Миколайович [ГДРИЭ, с.130-131; Б-3, с.388], Чернігів. / земл., III (14,36%), 1865/42, рос., правосл., вища, двор., землевл. (650 дес.), повіт. дворянський предвод. дворянства. – Окт.
78. Глібов Юрій Миколайович [ГДРИЭ, с.131; Б-3, с.389], Чернігів. / заг., III (52,55%), 1873/34, укр., правосл., серед., двор., землевл. (700 дес.), зем. начальник, повіт. дворянський предвод. дворянства. – Окт.
79. Гнатенко Ілля Григорович [ГДРИЭ, с.131; Б-1, с.247], Поділ. / заг., I (2,30%), 1859/47, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб, вол. суддя, збирач податей. – Безп.
80. Голіцин кн. Олександр Дмитрович [ГДРИЭ, с.133; Б-3, с.366], Харків. / земл., III (50,85%), 1874/33, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2400 дес.), повіт. предвод. дворянства, голова повіт. губ. зем. управи, голова правління акційного товариства, власник винокурних заводів. – Окт.
81. Гололобов Яків Георгійович [ГДРИЭ, с.134; Б-3, с.94], Катеринослав. / 1-й міськ., III (48,82%), 1854/53, рос., правосл., серед., двор., землевл. (176 дес.), власник нерухомості, повіт. зем. гласний, міськ. гласний, журналіст, редактор, літератор. – Окт. (1-2); прав. окт.(3-5)
82. Горватт Станіслав Миколайович [ГДРИЭ, с.137; Б-1, с.126], Київ. / заг., I (1,44%), 1866/40, поляк, римо-католик, вища, двор., землевл., губ. гласний. – Автон.
83. Гордієвський Петро Микитович [ГДРИЭ, с.137-138; Б-3, с.250], Полтав. / 2-й міськ., III (24,46%), 1848/58, рос., правосл., вища, двор., педагог, викладач, міськ. гласний. – Нац.
84. Горшков Дмитро Степанович [ГДРИЭ, с.138-139; Б-1, с.389], Херсон. / заг., I (2,19%), 1870/36, рос., правосл., вища, двор. (з купців), землевл., губ. і повіт. зем. гласний, редактор-видавець газети. – К.-д.
85. Горячко Кузьма Павлович [ГДРИЭ, с.139; Б-2, с.387], Херсонська / вол, II (0,35%), 1865/42, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (від волостей), мав наділ. – Безп.

86. Грабовецький Аркадій Федорович [ГДРИЭ, с.145; Б-1, с.127], Київ. / заг., I (4,83%), 1865/41, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб, був залізничним робітником. – К.-д., укр.
87. Гредескул Микола Андрійович [ГДРИЭ, с.146; Б-1, с.374], Харків. / від міста, I (8,39%), 1865/41, рос., правосл., вища, двор., проф., декан факультету, редактор газети. – К.-д.
88. Григорович-Барський Костянтин Петрович [ГДРИЭ, с.147; Б-4, с.122], Київ. / заг., IV (9,76%), 1870/42, рос., правосл., серед., двор., землевл. (210 дес.), власник нерухомості (900 тис. руб.), чиновник особливих доручень, член губ. у селянських справах присутствія, голова повіт. зем. управи, почес. мировий суддя. – Нац.
89. Гриневич от. Антон Юстинович [ГДРИЭ, с.148; Б-2, с.246], Поділ. / заг., II (2,94%), 1874/33, укр., правосл., серед., духовний, священик. – Труд.
90. Гриневич Сергій Іванович [ГДРИЭ, с.148; Б-4, с.251], Полтав. / заг., IV (15,06%), 1864/48, укр., правосл., вища, двор., землевл. (1900, за ін. даними – 2229 дес.), голова з'їзду мирових суддів, губ. і повіт. гласний, голова губ. і повіт. зем. управи, повіт. предвод. дворянства. – Нац.
91. Гринюк Авксентій Григорович [ГДРИЭ, с.149; Б-1, с.43], Волин. / вол., I (0,84%), 1871/35, укр., правосл., нижча (у військ. команді), селянин, хлібороб, від волостей. – Безп.
92. Грохольський граф Володимир Мечиславович, [ГДРИЭ, с.151; Б-1, с.44], Волин. / заг., I (0,79%), 1857/51, поляк, римо-католик, вища, двор., землевл., видавець польської газети. – Автон.
93. Гужовський Яків Олександрович [ГДРИЭ, с.152; Б-1, с.396], Чернігів. / заг., I (2,6%), 1861/45, рос., правосл., серед., селянин (козак), сільський учитель, страховий агент повіт. земства. – Труд.
94. Гузь Володимир Дмитрович [ГДРИЭ, с.152; Б-3, с.390], Чернігів. / заг., III (19,67%), 1873/34, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (30 дес.), вол. старшина. – Окт.
95. Гуменко Іван Антонович [ГДРИЭ, с.153; Б-2, с.125], Київ. / заг., II (0,38%), 1869/38, рос., правосл., домаш., міщанин, робітник (з міщан), мав земельну ділянку 2 дес. – С.-д.
96. Данилюк Яків Григорович [ГДРИЭ, с.157; Б-3, с.47], Волин. / заг., III (32,04%), 1864/43, укр. правосл., нижча, селянин, хлібороб (4, 5 дес.). – Прав. (1-4), безп. (5).
97. Деларю Михайло Данилович [ГДРИЭ, с.157; Б-1, с.375], Харків. / заг., I (1,51%), 1867/39, рос., правосл., вища, двор., землевл., член губ. зем. управи, губ. і повіт. зем. гласний, інженер-технолог. – К.-д.
98. Дементьєв Никифор Васильович [ГДРИЭ, с.158; Б-2, с.397], Чернігів. / вол., II (0,74%), 1867/40, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (2,5 дес.), колиш. зем. учитель. – Труд.
99. Демченко Всеволод Якович [ГДРИЭ, с.159; Б-4, с.117], Київ. / 1-й міськ., IV (91,53%), 1875/37, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2650 дес.) домовласник (200 тис. руб.), інженер-залізничник, підприємець-мільонер, гласний губ. земського комітету, губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний, почес. мировий суддя. – Нац.(1-3); нац.-прогр. (4-5)
100. Дерев'яно Мойсей Ісакович [ГДРИЭ, с.160; Б-2, с.376], Харків. / заг., II (0,37%), 1857/50, рос., правосл., нижча, селянин (з кантоністів), хлібороб (5 дес.). – Труд.
101. Діденко Борис Дмитрович [ГДРИЭ, с.164; Б-1, с.376], Харків. / заг., I (3,52%), 1876/30, рос., правосл., нижча, селянин, робітник. – С.-д.
102. Дідурик Андрій Іванович [ГДРИЭ, с.164; Б-2, с.247], Поділ. / заг., II (0,36%), 1877/30, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб. – Труд.; безп.; укр.
103. Дмитрієв Михайло Миколайович [ГДРИЭ, с.165; Б-3, с.95], Катеринослав. / 2-й міськ., III (18,84%), 1867/40, грек, правосл., серед., духовний, священик, благочинний. – Помірк.-прав. (1-2); окт (3-5).
104. Дмитрієв Михайло Петрович [ГДРИЭ, с.165-166; Б-4, с.378], Херсон. / заг., IV (17,55%), 1876/36 рос., правосл., вища, двор., землевл. (2100 дес.), домовласник, губ. і повіт. зем. гласний, член повіт. зем. управи, почес. мировий суддя. – Центр.

105. Доценко Йосип Максимович [ГДРИЭ, с.172; Б-4, с.365], Харків. / вол., IV (16,9%), 1865/47, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб, (70 дес.) домовласник, повіт. зем. гласний, член повіт. зем. управи. – Прав.
106. Дрбоглав Іван Федорович [ГДРИЭ, с.172; Б-2, с.45], Волин. / заг., II (1,31%), 1851/56, чех, правосл., серед., селянин із колоністів, хлібороб, землевл. (50 дес.). – Безп.
107. Дроздовський от. Іоан Дмитрович [ГДРИЭ, с.172; Б-4, с.252], Полтав. / заг., IV (17,42%), 1864/48, рос., правосл., серед., духовний, парафіяльний священик, благочинний, землевл. (110 дес.). – Нац.
108. Дубовик Карпо Андрійович [ГДРИЭ, с.174; Б-1, с.259], Полтав. / заг., II (0,36%), 1881/26, укр., правосл., нижча, селянин (козак), хлібороб (1 дес.), вол. писар, далі канцелярист у земського начальника. – Прав.
109. Дубовик Федосій Сидорович [ГДРИЭ, с.174; Б-2, с.262], Полтав. / заг., I (0,71%), 1869/37, укр., правосл., нижча (у військ. команді), селянин, хлібороб (1 дес.). – Безп.
110. Дубонос Фадей Филімонович [ГДРИЭ, с.174; Б-2, с.248], Поділ. / заг., II (1,00%), 1878/29, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (2, 5 дес.). – Труд.; укр.
111. Дудніков Микола Миколайович [ГДРИЭ, с.174; Б-3, с.378], Херсон. / земл., III (11,29%), 1865/42, рос., правосл., вища, двор., землевл. (4000 дес.), зем. начальник. – Окт.
112. Дяченко Максим Федорович [ГДРИЭ, с.178; Б-1, с.260], Полтав. / заг., I (1,13%) 1871/35, рос., правосл., нижча (у військ. команді), селянин, хлібороб (0, 5 дес.), орендував землю і наймався на сільгоспроботи, свого часу був десятником на земляних роботах на залізниці. – Труд.
113. Ємельянов Микола Ілліч [ГДРИЭ, с.184], Тавр. / заг., II (0,7%), 1848/59, рос., правосл., незакінч. вища, двор., приватні заняття, сільське господарство. – С.-р.
114. Єнішерлов Микола Петрович [ГДРИЭ, с.185; Б-2, с.377], Харків. / заг., II (2,06%), 1855/52, рос., правосл., вища, двор., землевл. (732 дес.), конезаводчик, інженер-механік, губ. і повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи. – Прав.
115. Жигіль Микола Васильович [ГДРИЭ, с.191; Б-1, с.261], Полтав. / заг., I (2,89%), 1871/35, укр., правосл., нижча, селянин, робітник, майстер залізничних майстерень. – Труд.
116. Жилін Микола Олексійович [ГДРИЭ, с.191; Б-4, с.261], Київ. / 2-й міськ., IV (17,06%), 1878/34, рос., правосл., вища, двор., чиновник міністерства фінансів, губ. казенної палати, податний інспектор, міськ. гласний. – Нац.
117. Журавський Михайло Євгенович [ГДРИЭ, с.194; Б-1, с.45], Волин. / заг., I (1,87%), 1871/35, рос., правосл., серед., двор., землевл., повіт. предвод. дворянства за призначенням. – Безп. (мирн. -оновл.).
118. Заболотний Іван Кирилович [ГДРИЭ, с.195; Б-1, с.248], Поділ. / вол., I (13,19%), 1868/38, рос., правосл., вища, з селян, приватний повір., помічник присяжного повіреного в окружному суді. – Труд.
119. Закржевський Дмитро Васильович [ГДРИЭ, с.200], Херсон. / додат., на місце Пищевича, IV (17,98%), 1864/48, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2500 дес.) домовласник, повіт. предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний, почес. мировий суддя. – Центр.
120. Захарашевич-Капустянський Юрій Костянтинович [ГДРИЭ, с.207; Б-3, с.367], Харків. / заг., III (10,78%), 1861/46, рос., правосл., серед., двор., землевл. (400 дес.), зем. начальник, губ. і повіт. зем. гласний, голова губ. зем. управи. – Пом.-прав.(1-2); нац.(3-5).
121. Захаров Зиновій Данилович [ГДРИЭ, с.207; Б-3, с.324], Тавр. / земл., III (28,48%), 1840/67, рос., євангеліч. (за ін. даними - молоканин), домаш., селянин, землевл. (1800 дес.), скотар і вівчар. – Окт.
122. Здановський Генріх Іванович [ГДРИЭ, с.209; Б-1, с.128], Київ. / заг., I (1,27%), 1861/45, поляк, римо-католич., незакінч. вища, двор., землевл., цукрозаводчик. – К.-д.
123. Земцов Михайло Стахович [ГДРИЭ, с.211; Б-1, с.100], Катеринослав. / заг., I (0,94%), 1869/37, рос., правосл., вища, двор., повіт. зем. статистик, податний інспектор. – К.-д.

124. Зубченко Гаврило Леонтійович [ГДРИЭ, с.214; Б-1, с.129], Київ. / заг., I (4,74%), 1859/47, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб, вол. старшина. – К.-д.; труд; укр.
125. Зубченко Прокіп Степанович [ГДРИЭ, с.214; Б-2, с.24], Поділ. / заг., II (0,64%), 1867/40, рос. правосл., домаш., селянин, хлібороб (1, 8 дес.). – Труд.; безп.; укр.
126. Іваницький Федір Ігоревич [ГДРИЭ, с.216; Б-1, с.377], Харків. / заг, I (2,96%), 1861/45, рос., правосл., вища, двор., землевл., голова повіт. зем. управи, губ. зем. гласний. – К.-д.
127. Іванов Сергій Олексійович [ГДРИЭ, с.217; Б-4, с.118], Київ. / 2-й міськ., IV (31,4%), 1856/56, рос., правосл., вища, двор., службовець московського земства, київського міськ. управління, проф. (зоотехнія і ветеринарія). – К.-д.
128. Ігнатюк Лука Омелянович [ГДРИЭ, с.218; Б-4, с.41], Волин. / заг., IV (8,22%), 1877/35, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (3 дес. надільн., 6 придб.), сільський староста, касир кредитного товариства. – Прав.
129. Ігнатюк Марко Олександрович [ГДРИЭ, с.218; Б-2, с.46], Волин. / заг., II (-), 1879/28, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (0,5 дес. надільн.). – Безп.(прав.)
130. Ільїн Володимир Олексійович [ГДРИЭ, с.219; Б-1, с.390], Херсон. / заг., I (1,59%), 1871/35, рос., правосл., нижча, селянин (за ін. даними - з духовних), робітник. – С.-д.
131. Імшенецький Яків Кіндратович [ГДРИЭ, с.220-221; Б-1, с.262], Полтав. / заг., I (5,14%), 1858/48 рос., правосл., вища, двор., (з родини священика), губ. зем. статистик, податний інспектор, начальник відділення казенної палати, гласний міськ. думи, співробітник газет і член редколегій журналів. – К.-д.
132. Іоллос Григорій Борисович [ГДРИЭ, с.221-222; Б-1, с.263], Полтав. / заг., I (9,04%), 1859/47, єврей, іудейське, вища, з купців, публіцист, журналіст, редактор газети. – К.-д.
133. Іскрицький Михайло Андрійович, [ГДРИЭ, с.222-223; Б-2, с.398], Чернігів. / заг., II (1,07%), III (29, 44%), 1873/34, рос., правосл, вища, двор., землевл. (3000 дес.), повіт. предвод. дворянства. – Мирн.-оновл.(II); окт.(III)
134. Калішук Віктор Степанович [ГДРИЭ, с.229; Б-2, с.47], Волин. / заг., II (1,83%), 1866/41, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб (0, 75 дес.), вол. старшина. – Безп.(прав.)
135. Каменський Петро Валерійович [ГДРИЭ, с.230; Б-3, с.96], Катеринослав. / заг., III (41,02%), 1860/40, рос., правосл., вища, двор., землевл. (3177 дес.), повіт. предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний, мировий суддя. – Окт.
136. Капніст Дмитро Павлович [ГДРИЭ, с.234; Б-4, с.253], Полтав. / заг., IV (71,64%), 1879/33, рос., правосл., вища, двор., землевл. (200 дес.), домовласник (садиба у Ялті) чиновник Міністерства фінансів, товариш прокурора окружного суду, повіт. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Окт. (1); земц.-окт. (2-5).
137. Капніст Іпполит Іполитович [ГДРИЭ, с.234-235; Б-3, с.251], Полтав. / заг., III (25,83%), IV (24, 25%), 1872/35, рос., правосл., вища, двор., землевл. (3500 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Окт. (III, IV, 1); земц.-окт.
138. Караваєв Олександр Львович [ГДРИЭ, с.236-237; Б-2, с.97], Катеринослав. / від м. Катеринослава, II (9,27%), 1855/52, рос., правосл., вища, з селян, лікар. – Труд.; безп.; труд.
139. Каразін Борис Іванович [ГДРИЭ, с.237-238; Б-4, с.366], Харків. / заг., IV (21,38%), 1874/38, рос., правосл., вища, двор., землевл. (443 дес.), власник нерухомості (180 тис.), помічник повіт. предводителя дворянства, губ. і повіт. зем. гласний, член губ. зем. управи, почес. мировий суддя. – Окт. (1), думськ. гр. окт. (2-5).
140. Карпінський Іоанн Костянтинович [ГДРИЭ, с.242; Б-4, с.42], Волин. / заг., IV (16,25%), 1872/40, рос., правосл., серед., духовний, священик, помічник благочинного (127 дес. церковн.). – Прав.
141. Каташинський Іларіон Мефодійович [ГДРИЭ, с.243; Б-2, с.250], Поділ. / заг., II (0,35%), 1867/40, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (мав наділ). – Труд.; укр.
142. Келеповський Сергій Іполитович [ГДРИЭ, с.245; Б-2, с.388], Херсон. / заг., II (9,99%), III (27, 75%), 1873/34, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2400 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Прав. (II; III, 1-2, 5); нац.(III, 3-4).

143. Кириленко Іван Павлович [ГДРИЭ, с.250; Б-1, с.264], Полтав. / вол., І (1,65%), 1853/53, рос., правосл., нижча, (у військ. команді), селянин, хлібороб (5 дес.), кандидат у старшини. – Труд.
144. Кирилович от. Діонісій Фадейович [ГДРИЭ, с.251; Б-3, с.48], Волин. / заг., ІІІ (23,47%), 1855/52, рос., правосл., серед., духовний, священник, благочинний (35 дес. церк.). – Прав.
145. Кириєнко Іван Іванович [ГДРИЭ, с.250; Б-2, с.126], Київ. / заг., ІІ (4,31%), 1877/30, укр., правосл., незакінч. вища, двор., землевл. (120 дес.), інженер-технолог. – С.-д.
146. Кіх Олександр Олександрович [ГДРИЭ, с.253], Київ. / додат. на місце Безака, ІV (14,43%), 1869/43, німець/рос., євангеліч.-лютеран., вища, особистий двор., землевл. (2770 дес.), домовласник, інженер шляхів сполучення, викладач інституту, гласний міськ. думи, повіт. зем. гласний, член губ. зем. управи, заступаючий місце голови управи, почес. мировий суддя. – Нац. (2-3); нац.-прогр. (4-5).
147. Клименко Іван Семенович [ГДРИЭ, с.253-254; Б-3, с.392], Чернігів. / 2-й міськ., ІІІ (21,26%), 1862/45, укр., правосл., вища, двор., землевл. (118 дес.), власник нерухомості, зем. начальник. – Окт.
148. Клименко Тит Ігнатович [ГДРИЭ, с.254; Б-3, с.49], Волин. / заг., ІІІ (16,08%), 1867/40, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб і скотар (6,5 дес. надільн. 8 дес. приват.), різні посади у волості. – Прав.
149. Клопович Віктор Феофілович [ГДРИЭ, с.254; Б-3, с.50], Волин. / заг., ІІІ (27,86%), 1865/42, рос., правосл., вища, син священника, землевл. (400 дес.), лікар, почес. мировий суддя. – Нац.
150. Ковалевський Максим Максимович [ГДРИЭ, с.256-257; Б-1, с.378], Харків. / заг., І (30,92%), 1851/55, рос., правосл., вища, двор., землевл., учасник з'їзду земських і міських діячів, проф., редактор-видавець газети. – Дем. реф.
151. Ковалевський Микола Миколайович [ГДРИЭ, с.257-258; Б-1, с.379], Харків. / заг., І (2,22%), 1858/48, рос., правосл., вища, двор., землевл., губ. зем. гласний, учасник земського руху. – К.-д.
152. Коваленко Михайло Іванович [ГДРИЭ, с.258], Полтав. / додат. на місце Невіандта, ІV (19,88%), 1872/40, рос., правосл., вища, двор., землевл. (960, за ін. даними 1100 дес.) зем. начальник, голова повіт. зем. управи, губ. і міськ. гласний, почес. мировий суддя. – Окт.
153. Коваленко Степан Ігнатович [ГДРИЭ, с.258; Б-3, с.127], Київ. / вол., ІІІ (35,58%), 1855/52, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (6 дес.), кандидат у волосні старшини, розпорядник банку. – Прав.
154. Коваль Йосип Ілліч [ГДРИЭ, с.258; Б-4, с.240], Поділ. / заг., ІV (12,01%), 1865/47, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (10 дес. надільн., 1 придб.), губ. і повіт. зем. гласний, сільський староста, далі вол. старшина. – Нац.
155. Ковальов Іван Архипович [ГДРИЭ, с.255; Б-4, с.379], Херсон. / заг., ІV (2,42%), 1862/50, рос. правосл., вища, двор., землевл. (2263 дес.), губ. і повіт. зем. гласний. – Окт.
156. Комарецький от. Микола Ананійович [ГДРИЭ, с.264; Б-3, с.252], Полтав. / заг., ІІІ (28,57%), 1877/30, рос., правосл., серед., духовний, священник, благочинний, 78, 25 дес. – Окт. (1-2); прав.окт. (3-5).
157. Концевич от. Овдій Васильович [ГДРИЭ, с.290; Б-1, с.46], Волин. / заг., І (3,27%), 1868/38, укр., правосл., серед., духовний, священник. – Окт.
158. Коняхін Олександр Андрійович [ГДРИЭ, с.291; Б-3, с.380], Херсон. / у ІІІ – додат., 1-й міськ., у ІV- заг., ІІІ (3,80%), ІV (4, 17%), 1860/50, рос., правосл., вища, особистий двор., землевл. (50 дес.), домовласник, повіт. і міськ. гласний, міськ. голова, редактор-видавець. – Окт. (ІІІ, 4-5; ІV, 1).
159. Корде Василь Костянтинівич [ГДРИЭ, с.291; Б-2, с.332], Тавр. / заг., ІІ (0,64%), 1873/34, рос., правосл., вища, двор., помічник присяжного повіреного. – К.-д.
160. Коренчук Ананій Францевич [ГДРИЭ, с.291; Б-2, с.48], Волин. / заг., ІІ (0,37%), 1865/42, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (3,5 надільн.). – Безп. (прав.).

161. Косаренчук Гнат Іванович [ГДРИЭ, с.292; Б-1, с.249], Поділ. / заг., I (2,91%), 1868/38, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб. – Труд.
162. Костенко Лука Володимирович [ГДРИЭ, с.293; Б-2, с.101], Катеринослав. / заг., II (0,74%), 1874/33, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (7 дес.), покрівельник і маляр. – Труд.
163. Котляров Олександр Йосипович [ГДРИЭ, с.294; Б-4, с.367], Харків. / 1-й міськ., IV (13,1%), 1852/60, рос., правосл., домаш., з купців, купець, домовласник, власник нерухомості (30 тис. загалом), купецький староста. – Окт. (1); земц.-окт. (2-5).
164. Коченевський Модест Капітонович [ГДРИЭ, с.295; Б-3, с.253], Полтав. / додат., на місце Навроцького, III (10,56%), 1836/72, рос., правосл., вища, двор., землевл. (1300 дес.), губ. чиновник, неодмінний член присутствія, член окружного суду, повіт. предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний, мировий суддя, голова з'їзду мирових суддів. – Помірк.-прав.(2); нац. (3-5).
165. Кочубей Василь Васильович, граф [ГДРИЭ, с.295; Б-4, с.255], Полтав. / заг., IV (17,12%), 1883/29, укр., правосл., незакінч. вища, двор., землевл. (3000 дес. та 1 дес. садиби в Таврійській губернії), голова повітових земських зборів, повіт. дворянський предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Окт. (1); незалежн. (2-5).
166. Кочубей Леонтій Васильович [ГДРИЭ, с.296; Б-3, с.393], Чернігів. / заг., III (22,59%), 1871/36, рос., правосл., вища, двор., землевл. (1900 дес.), почес. мировий суддя. – Окт.
167. Краселюк Іван Микитович [ГДРИЭ, с.297; Б-2, с.127], Київ. / заг., II (0,36%), 1873/34, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (4 дес.) апаратник цукрозаводу. – Труд.; укр.
168. Крим Соломон Самойлович [ГДРИЭ, с.304; Б-1, с.331], Тавр. / заг., I (1,31%), IV (16,04%), 1867/39, караїм, караїмське, вища, особистий двор., землевл. (2800 дес.), садовод і виноградар, податний інспектор, губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний, підприємець, співвласник банку. – К.-д. (I); безп. (IV, 1, 4); позапарт.(IV, 2-3).
169. Кринський Болеслав Іванович [ГДРИЭ, с.299; Б-4, с.389], Чернігів. / 2-й міськ., IV (28,22%), 1871/41, рос., римо-католич., вища, двор., землевл. (160 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи повіт. предвод. дворянства. – Центр.
170. Крук Іван Маркович [ГДРИЭ, с.299; Б-1, с.260], Поділ. / заг., I (0,35%), 1861/45, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб. – Безп.
171. Кузнєцов Георгій Сергійович [ГДРИЭ, с.306-307; Б-3, с.97], Катеринослав. / робітн., III (87,96%), 1881/26, рос., правосл., нижча, селянин, робітник, слюсар. – С.-д.
172. Куриленко Петро Іванович [ГДРИЭ, с.312-313; Б-1, с.397], Чернігів. / вол., I (8,68%), 1862/44, рос., правосл., нижча, селянин, землевл. (24 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, член повіт. зем. управи, вол. суддя. – К.-д.
173. Кучеренко Ілля Захарович [ГДРИЭ, с.315; Б-1, с.251], Поділ. / заг., I (0,69%), 1868/38, укр., правосл., неписьменний, селянин, хлібороб. – Труд.
174. Кучерук Макар Оверкович [ГДРИЭ, с.315; Б-1, с.252], Поділ. / заг., I (1,48%), 1874/32, укр. правосл., нижча, селянин, хлібороб. – Труд.
175. Лавров Олексій Григорович [ГДРИЭ, с.316-317; Б-4, с.241], Поділ. 1-2-й міськ., IV (18,87%), 1858/54, рос., правосл., вища, двор., домовласник (оцінено у 2400 руб.), податний інспектор, гласний міськ. думи, почес. мировий суддя. – Нац.
176. Лагно Діонісій Андроникович [ГДРИЭ, с.318; Б-2, с.128], Київ. / вол., II (0,66%), 1878/29, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (2 дес.), столяр. – Труд.; укр.
177. Лашкевич Валеріан Валеріанович [ГДРИЭ, с.320; Б-4, с.368], Харків. / 2-й міськ., IV (26,8%), 1876/36, рос., правосл., вища, особистий двор., землевл., домовласник (оцінено у 70 тис. руб.)присяжний повір., юрисконсульт, міськ. гласний. – К.-д.
178. Лащухін Михайло Сидорович [ГДРИЭ, с.320; Б-4, с.326], Тавр. / вол., IV (15,47%), 1874/38, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (наділ, 21 дес. власної, відрубна

- ділянка), реманент на 1 тис. руб., помічник вол. писаря, письменоводитель земського начальника. – Примик. до прогр. (1); незалежн. (2-5)
179. Левашев (Левашов) Сергій Васильович [ГДРИЭ, с.322-323; Б-4, с.375], Херсон. / 1-й міськ. IV (29,93%), 1856/56, рос., правосл., вища, двор., проф. (медик), ректор університету, домовласник (оцінено у 46860 руб.), міськ. гласний, заступаючий місце міськ. голови, почес. мировий суддя. – Прав.
 180. Лелявський Борис Миколайович [ГДРИЭ, с.324-325; Б-4, с.43], Волин. / заг., IV (15,17%), 1886/26, рос., правосл., вища, двор., землевл. (5800 дес. у спільному володінні), губ. і міністерський чиновник, повіт. предвод. дворянства, голова з'їзду мирових посередників, голова з'їзду мирових суддів, губ. зем. гласний. – Прав.
 181. Леонов Василь Гурович [ГДРИЭ, с.326; Б-1, с.386], Херсон. / заг., I (1,03%), (вік не відом.), рос., правосл., (про освіту немає даних), селянин, хлібороб. – Безп.
 182. Леус Никифор Кіндратович [ГДРИЭ, с.326-327; Б-3, с.368], Харків. / вол., III (18,15%), 1855/52, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб (2 дес. надільн.), вол. старшина. – Окт.(1-4); безп. (5)
 183. Лисенко Іван Ілліч [ГДРИЭ, с.336; Б-1, с.101], Катеринослав. / заг., I (2,69%), 1871/35, укр., правосл., незакінч. серед., селянин, хлібороб (4 дес. казенної), був приходським учителем, конторником. – Труд.
 184. Литвин Лука Семенович [ГДРИЭ, с.328; Б-1, с.130], Київ. / заг., I (2,00%), 1867/39, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб, письменовод, розпорядник сільського банку. – К.-д, укр.
 185. Литвиненко Федір Григорович [ГДРИЭ, с.328; Б-2, с.129], Київ. / заг., II (0,37%), 1873/34, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (1 дес.), дрібний торговець. – Труд.
 186. Литвинов Іван Петрович [ГДРИЭ, с.328-329; Б-2, с.378], Харків. / заг., II (0,71%), 1860/47, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб, голова вол. суду, ремісник-колесник. – Труд.
 187. Лінтварьов Георгій Михайлович [ГДРИЭ, с.327; Б-1, с.380], Харків. / заг., I (2,29%), 1865/41, рос., правосл., незакінч. вища, двор., землевл., губ. і повіт. зем. гласний, член губ. управи, статистик, учасник земських з'їздів. – К.-д.
 188. Лісовський Вікентій Карлович [ГДРИЭ, с.328; Б-2, с.251], Поділ. / заг., II (1,54%), 1855/52, поляк, римо-католич., вища, двор., землевл. (603 дес.), лікар. – Пол. коло.
 189. Локоть Тимофій Васильович [ГДРИЭ, с.330; Б-1, с.398], Чернігів. / заг., I (12,32%), 1869/37, укр., правосл., вища, з козаків (селян), проф., губ. і повіт. зем. гласний, публіцист. – Труд.
 190. Лопатін Олексій Степанович [ГДРИЭ, с.331; Б-2, с.379], Харків. / вол., II (0,38%), 1870/37, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (5 дес. надільн.), дрібний торговець. – Труд.; безп.
 191. Лопатюк Трохим Назарович [ГДРИЭ, с.332; Б-1, с.47], Волин. / заг., I (0,35%), 1870/36, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб, вол. суддя, сільський староста. – Безп.
 192. Лосик Антон Георгійович [ГДРИЭ, с.332; Б-2, с.399], Чернігів. / заг. (з'їзд міськ. виб.), II (2,26%), 1872/35, рос., правосл., серед., селянин, народний учитель. – Труд.
 193. Лотоцький Ананій Олексійович [ГДРИЭ, с.332; Б-4, с.44], Волин. / заг., IV (13,64%), 1859/53, рос., правосл., серед., духовний, священик, духовний слідчий, церк. публіцист (81 дес. церковн.). – Прав.
 194. Лукашевич Степан Володимирович [ГДРИЭ, с.334; Б-3, с.263,254,256], Полтав. / заг., II (4,77%), III (19,42%), IV (9,39%), 1853/54, рос., правосл., серед., двор., землевл. (683 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи. – Окт (II; III; IV, 1); земц.-окт. (IV, 2-5).
 195. Лучицький Іван Васильович [ГДРИЭ, с.335-336; Б-3, с.117], Київ. / 2-й міськ., III (41,23%), 1845/59, укр., правосл., вища, двор., землевл. (28 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний, почес. мировий суддя, співредактор газет. – К.-д., автон.

196. Люц Людвіг Готлібович [ГДРИЭ, с.340; Б-2, с.389, 380, 381], Херсон. / заг; земл., II (5,24%), III (64,26%), IV(42,02%), 1880/27, німець, еванг-лютер., вища, особистий двор., землевл. (1813; за ін. даними – 8000 дес.), товариш прокурора окружного суду, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Окт (II; III; IV, 1); земц.-окт. (IV, 2-5).
197. Мазуренко Григорій Григорович [ГДРИЭ, с.341; Б-4, с.382], Херсон. / вол., IV (13,03%), 1864/48, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (30 дес.), вол. старшина. – Окт. (1); земц.-окт. (2-5).
198. Макогон Павло Матвійович [ГДРИЭ, с.341; Б-4, с.95], Катеринослав. / вол., IV (19,29%), 1872/40, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (56 дес. надільн. і купл.), повіт. зем. гласний, вол. старшина. – Окт. (1); земц.-окт. (2-5).
199. Малама Павло Миколайович [ГДРИЭ, с.345], Полтав. / заг., III (9,07%), 1860/47, рос., правосл., серед., двор., землевл. (1000 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний, почес. мировий суддя. – Окт.
200. Маляренко Кузьма Омелянович [ГДРИЭ, с.347; Б-2, с.130], Київ. / заг., II (0,64%), 1869/38, укр., правосл., домаш., селянин, коваль, користувався 0, 5 дес. землі за приговором громади. – Труд.
201. Маньковський от. Григорій Тимофійович [ГДРИЭ, с.356; Б-3, с.241, 242], Поділ. / заг., III (19,83%), IV (11,33%), 1853/54, рос., правосл., серед., духовний, священник, благочинний (48 дес. церковн.). – Прав., (III); нац. (IV).
202. Маркович Микола Парменович [ГДРИЭ, с.359-360; Б-4, с.390], Чернігів. / заг., IV (10,70%), 1869/43, рос., правосл., вища, двор., землевл. (1470 дес.), губ. чиновник, зем. начальник, губ. і повіт. зем. гласний, повіт. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Центр.
203. Марчук Прокіп Павлович [ГДРИЭ, с.360; Б-1, с.48], Волин. / заг., I (1,22%), 1872/34, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб, народний учитель, розпорядник вол. банку. – Безп.
204. Масленников Василь Васильович [ГДРИЭ, с.361; Б-2, с.264], Полтав. / заг., II (2,14%), 1867/40, рос., правосл., вища, двор., землевл. (700 дес.), чиновник земського відділу МВС, зем. начальник, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Окт.
205. Матвеев Семен Кузьмович [ГДРИЭ, с.362; Б-2, с.252], Поділ. / заг., II (0,35%), 1878/29, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб, мав наділ. – Труд.; укр.
206. Матюнін Павло Гаврилович [ГДРИЭ, с.362-363; Б-3, с.369], Харків. / 2-й міськ., III (53,48%), 1852/55, рос., правосл., вища, двор., судовий чиновник, мировий посередник, правитель губ. канцелярії, присяжний повір.. – Окт.
207. Машкевич от. Дмитро Федорович [ГДРИЭ, с.365; Б-3, с.381], Херсон. / 2-й міськ., III (32,42%), 1871/36, рос., правосл., серед., духовний, священник, повіт. наглядач церковно-приходських шкіл. – Прав.
208. Медієв Решид Медій Огли [ГДРИЭ, с.366; Б-2, с.333], Тавр. / заг., II (2,73%), 1880/27, кримськ. татарин, мусульм., серед., поселянин, міськ. голова, редактор кримсько-татарської газети. – Мус.
209. Мельников Василь Іванович [ГДРИЭ, с.368; Б-4, с.45], Волин. / заг., IV (11,08%), 1865/47, рос., правосл., серед., особистий почес. громадянин, землевл. (2196 дес.), учитель, повіт. зем. гласний, делегат з'їздів по кустарній промисловості і учительського. – Прав.
210. Мерщій Петро Пилипович [ГДРИЭ, с.369-370; Б-4, с.124], Київ. / вол., IV (11,83%), 1877/35, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб (10 дес. надільн. і 42 дес. власн.), повіт. зем. гласний, інструктор по кооперації, вол. писар. – Нац. (1); незалежн.нац. (2-5).
211. Миклашевський Микола Миколайович [ГДРИЭ, с.372-373; Б-1, с.399], Чернігів. / заг., I (9,12%), 1860/46, рос., правосл., вища, двор., член окружного суду (звільнений з посади), співробітничав з газетою. – К.-д.
212. Мілорадович Володимир Родіонович [ГДРИЭ, с.373; Б-3, с.255], Полтав. / заг., III (14,14%), 1851/56, рос., правосл., серед., двор., землевл. (400 дес.), повіт.

- дворянський предвод. дворянства, губ. і повіт. гласний, голова повіт. зем. управи. – Нац.
213. Мілорадович Дмитро Миколайович [ГДРИЭ, с.373; Б-2, с.265], Полтав. / заг., II (6,66%), 869/38, укр., правосл., серед., двор., землевл. (1750 дес.), зем. начальник, голова повіт. зем. управи. – Окт., помірк.-прав.
214. Митроцький от. Михайло Володимирович [ГДРИЭ, с.378; Б-4, с.125] Київ. / заг., IV (20,11%), 1883/29, рос., правосл., вища, духовний, священник, законовчитель, єпархіальний місіонер, викладач духовної академії. – Нац.
215. Михайличенко Митрофан Іванович [ГДРИЭ, с.378-379; Б-1, с.102], Катеринослав. / заг., I (2,15%), 1871/35, укр., правосл., нижча, селянин (був наймитом), робітник, рудничний слюсар. – С.-д.
216. Михайлюк Іван Андрійович [ГДРИЭ, с.379; Б-2, с.131], Київ. / заг., II (1,9%), 1861/46, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб, землевл. (138 дес.). – Безп.
217. Михаленко Петро Миколайович [ГДРИЭ, с.379; Б-1, с.253], Поділ. / заг., I (0,64%) 1856/50, укр., правосл., неписьменний, селянин, хлібороб. – Труд.
218. Мінх Іван Християнович [ГДРИЭ, с.376; Б-1, с.391], Херсон. / заг., I (1,22%), 1863/43, німець, євангеліч.-лютеран., нижча, поселянин-колоніст, хлібороб, старшина німецької колонії. – Безп. (мирн. оновл.).
219. Можайський Микола Миколайович [ГДРИЭ, с.379-380; Б-4, с.243], Поділ. / заг., IV (9,74%), 1865/47, рос., правосл., вища, двор., землевл. (3400 дес.) відставний офіцер, повіт. предвод. дворянства, голова повіт. зем. управи. – Нац.
220. Мороз Прохор Семенович [ГДРИЭ, с.381; Б-2, с.253], Поділ. / заг., II (0,67%), 1861/46, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб, мав наділ. – Труд.; укр.
221. Москалюк Прокіп Андрійович [ГДРИЭ, с.381; Б-4, с.46], Волин. / заг., IV (11,96%), 1880/32, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (2,5 дес.). – Прав.
222. Муранов Матвій Костянтинович [ГДРИЭ, с.382; Б-4, с.369], Харків. / робітн., IV (19,75%), 1873/39, укр., правосл., нижча, міщанин, робітник, слюсар паровозобудівного заводу. – С.-д. (1); с.-д.-роб. (2-4).
223. Мурзаєв Мелкон Калустович [ГДРИЭ, с.382; Б-3, с.325], Тавр. / 2-й міськ., III (30,29%), 1858/49, вірменин, вірмено-григоріанське, вища, особистий двор., присяжний повір., мировий суддя, володів фруктовим садом. – К.-д.
224. Муфтій-Заде Ізмаїл Мурза [ГДРИЭ, с.387-388; Б-3, с.326], Тавр. / заг., III (24,13%), 1841/66, кримськ. татарин, мусульм., серед., двор., землевл. (831 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, кандидат у повітові предводителі дворянства. – Окт.
225. Муханов Олексій Олексійович [ГДРИЭ, с.388; Б-1, с.400], Чернігів. / заг., I (14,54%), 1860/46, рос., правосл., вища, двор. [землевл.], повіт. і губ. предвод. дворянства, голова губернських земських зборів, учасник земських з'їздів. – К.-д.
226. Навроцький Григорій Миколайович [ГДРИЭ, с.391; Б-3, відс. інф.], Полтав. / заг., III (1,62%), 1838/69, рос., правосл., вища, двор., землевл. (586 дес.), повіт. предвод. дворянства, голова повіт. зем. управи, мировий посередник, голова з'їзду мирових суддів, губ. гласний, почес. громадянин м. Ромни. – Прав. окт.
227. Нагих Іван Миколайович [ГДРИЭ, с.391; Б-2, с.102], Катеринослав. / заг., II (2,50%), 1880/27, рос., правосл., нижча, міщанин, робітник, слюсар-складальник паровозів. – С.-д.
228. Назаренко Дмитро Іларіонович [ГДРИЭ, с.391-392; Б-1, с.381], Харків. / вол., I (7,23%), 1861/45, рос., правосл., серед., селянин, хлібороб і дрібний торгівець, був управителем великокнязівських лісів. – Труд.
229. Населенко Памфіл Тимофійович [ГДРИЭ, с.399; Б-4, с.126], Київ. / заг., IV (21,54%), 1870/42, рос., правосл., серед., духовний, священник, благочинний, депутат єпархіальних з'їздів, (65 дес. церковн.). – Нац.
230. Наумчак Андрій Никифорович [ГДРИЭ, с.400; Б-2, с.254], Поділ. / заг., II (0,38%), 1855/52, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (4,5 дес.). – Труд.; безп.; укр..

231. Невіандт Константин Олександрович [ГДРИЭ, с.401-402; Б-4, с.257], Полтав. / заг., IV (5,55%), 1859/53, рос., правосл., серед., двор. землевл. (413 дес., дім у Полтаві), зем. начальник, неодмінний член землевпорядної комісії, губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний і міськ. голова Полтави, почес. мировий суддя. – Безп., нац.
232. Неєжмаков Семен Трохимович [ГДРИЭ, с.402; Б-4, с.96], Катеринослав. / заг., IV (13,62%), 1863/43, рос., правосл., вища, двор., землевл. (302 дес.), зем. начальник, голова повіт. зем. управи. – Нац.
233. Неклюдов Петро Олексійович [ГДРИЭ, с.404-405; Б-3, с.370], Харків. / заг., III (36,9%), IV (25, 77%), 1867/40, рос., правосл., вища, двор., землевл. (600 дес.), чиновник міністерства фінансів, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Окт (III; IV, 1); земц.-окт. (IV, 2-5).
234. Нестеренко Володимир Іванович [ГДРИЭ, с.407; Б-4, с.383], Херсон. / 2-й міськ., IV (3,38%), 1878/34, рос., правосл., незакінч. вища, двор., землевл. (560) член повіт. училищної ради. – Центр.
235. Нестеренко (Нестеренков) Трохим Терентійович [ГДРИЭ, с.407-408; Б-1, с.131], Київ. / заг., I (1,36%), 1874/32, укр., правосл., нижча, селянин, робітник (млиновий вальцівник). – Труд.
236. Нечипоренко Кирило Семенович [ГДРИЭ, с.408; Б-1, с.333], Тавр. / вол., I (1,82%), 1855/51, укр., правосл., нижча, селянин, вол. писар, повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Труд.
237. Нечитайло Семен Васильович [ГДРИЭ, с.408; Б-2, с.132], Київ. / заг., II (1,77%), 1862/45, рос.(?), правосл., нижча, селянин, хлібороб (1 дес.), фельдшер. – Труд.; укр.
238. Никитюк Яків Степанович [ГДРИЭ, с.410; Б-3, с.51], Волин. / вол. III (28,98%), 1874/33, укр., правосл., нижча (дослівно: учився в ц.-п. школі), селянин, хлібороб (3 дес.). – Прав.
239. Никон (Бессонов Микола Миколайович), єпископ Кременецький [ГДРИЭ, с.414; Б-4, с.47], Волин. / заг., IV (5,96%), 1868/44, рос., правосл., вища, духовний, священник, єпископ Кременецький (1,5 дес. церковн.). – Прав. (1); позапарт. (2-5).
240. Никончук Мартіан Максимович [ГДРИЭ, с.414-415; Б-2, с.49], Волин. / заг., II (1,57%), 1867/40, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб (6 дес.). – Безп. (прав.)
241. Ніколенко Павло Євменович [ГДРИЭ, с.413; Б-3, с.242], Поділ. / заг., III (31,49%), 1870/37, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (3, 5 дес. надільн., 1, 5 придб.) збирач казенних податей. – Помірк.-прав.(1-2); нац. (3-5).
242. Нікольський Олександр Іванович [ГДРИЭ, с.413-414; Б-3, с.374], Херсон. / 2-й міськ., III (35, 51%), 1860/47, рос., правосл., вища, особистий двор., ветеринар, зем. ветлікар, завідувач земсько-міським ветеринарним бюро в Одесі. – К.-д.
243. Новгородцев Павло Іванович [ГДРИЭ, с.415-416; Б-1, с.103], Катеринослав. / заг., I (6,21%), 1866/40, рос., правосл., вища, двор., проф., співпрацював із журналом, домовласник. – К.-д.
244. Новиков Олександр Васильович [ГДРИЭ, с.416; Б-1, с.334], Тавр. / заг., I (1,97%), 1843/63, рос., правосл., вища, двор., губ. і повіт. зем. гласний, міськ. гласний і міськ. голова, почес. мировий суддя, директор міськ. банку. – К.-д.
245. Новицький Петро Васильович [ГДРИЭ, с.418; Б-3, с.382], Херсон. / заг., III (51,82%), IV (26,52%), 1867/40, рос., правосл., вища, двор. землевл. (1282 дес.), чиновник при прокурорі судової палати в Одесі, зем. начальник, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя, повіт. предвод. дворянства. – Прав.
246. Носик Трохим Опанасович [ГДРИЭ, с.420; Б-2, с.103], Катеринослав. / вол., II (1,76%), 1874/33, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (2 дес. надільн.), вол. писар. – Труд.
247. Оболенський кн. Володимир Андрійович [ГДРИЭ, с.422; Б-1, с.335], Тавр. / заг., I (3,23%), 1869/37, рос., правосл., вища, двор., землевл. і домовласник, співробітник статистичного відділу міністерства, губ. і повіт. зем. гласний, статистик, редактор газети. – К.-д.

248. Образцов Василь Афіногенович [ГДРИЭ, с.422-423; Б-3, с.98], Катеринослав. / заг., III (36,76%), 1857/50, рос., правосл., вища духовна, духовний, домовласник (дім оцінений у 10 тис. руб.), викладач духовного училища. - Прав.
249. Онацький Микола Степанович [ГДРИЭ, с.427; Б-1, с.265], Полтав. / вол., I (3,06%), 1878/28, укр., правосл., нижча, селянин (козак), прикажчик в економії, кореспондент статистичного бюро губ. земства. – Труд.
250. Оранський Йосип Олексійович [ГДРИЭ, с.428; Б-1, с.382], Харків. / заг., I (2,55%), 1862/44, рос., правосл., серед., селянин, хлібороб, голова вол. суду, дрібний підрядчик. – Труд.
251. Остроградський Василь Олександрович [ГДРИЭ, с.435; Б-3, с.256], Полтав. / заг., III (19,81%), 1865/42, рос., правосл., вища, двор., землевл. (4 тис. дес.), міськ. гласний у С.-Петербурзі, чиновник Держ. канцелярії і Держ. ради. – Окт.
252. Остроносів Логвин Зосимович [ГДРИЭ, с.435; Б-1, с.401], Чернігів. / заг., I (2,16%), 1875/31, рос.(?), правосл., нижча, селянин, робітник (ткач). – Труд.
253. Павлов Петро Петрович [ГДРИЭ, с.439; Б-2, с.266], Полтав. / заг., II (1,88%), 1841/66, укр., правосл., вища, двор., землевл. (60 дес.), член окружного суду. – Пом.-прав.
254. Панкеев Микола Матвійович [ГДРИЭ, с.439-440; Б-3, с.327], Тавр. / 1-й міськ., III (34,59%), IV (27, 77%), 1857/50, рос., правосл., вища, особистий двор., домовласник і власник нерухомості (будинки, паровий млин, лісопилка), повіт. і міськ. гласний, член повіт. зем. управи, дільничний мировий суддя, почес. мировий суддя, міськ. голова. – К.-д.
255. Папчинський Іван Іванович [ГДРИЭ, с.441; Б-4, с.97], Катеринослав. / заг., IV (16,44%), 1870/42, рос., правосл., серед., двор., землевл. (1432 дес.) губ. і повіт. зем. гласний, член губ. зем. управи, неодмінний член губ. у земських і міських справах присутствія, зем. начальник, почес. мировий суддя. – Окт.(1); центр (2-5).
256. Парамонов Олександр Костянтинівич [ГДРИЭ, с.441; Б-1, с.392], Херсон. / заг., I (2,39%) 1861/45, рос., правосл., серед., двор., землевл.] губ. і повіт. зем. гласний, голова губ. зем. управи. – К.-д.
257. Пахальчак Василь Карпович [ГДРИЭ, с.445; Б-3, с.243], Поділ. / заг., III (37,79%), 1867/40, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (2, 8 дес. надільн., садиба і пасіка), губ. і повіт. зем. гласний, вол. писар. – Прав.
258. Пелипенко Ілля Семенович [ГДРИЭ, с.445; Б-2, с.380], Харків. / заг., II (0,37%), 1868/39, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (1 дес.), колодязник. – Труд.
259. Пергамент Осип Якович [ГДРИЭ, с.452; Б-2, с.384], Херсон. / II – м. Одеса, III – 1-й міськ., Одеса, II (8,32%), III (29,39%), 1868/39, хрещ. єврей, правосл., вища, спадк. почес. громадянин, присяжний повір., міськ. гласний, співробітник газети. – К.-д.
260. Петровський Григорій Іванович [ГДРИЭ, с.458; Б-4, с.98], Катеринослав. / робітн., IV (27,49%), 1878/34, укр., правосл., нижча, селянин, робітник, токар по металу. – С.-д. (1); с.-д.-роб. (2-4).
261. Пилипенко Никифор Омелянович [ГДРИЭ, с.461-462; Б-3, с.257], Полтав. / 1-й міськ., III (16,24%), IV (12, 58%), 1860/47, укр., правосл., вища, двор., (з купців), землевл. (50 дес.), домовласник (17,5 тис. руб.), міськ. гласний, присяжний повір.. – Окт. (III; IV, 1); земц.-окт.(IV, 2-5)
262. Пищевич Семен Григорович [ГДРИЭ, с.462; Б-4, с.385], Херсон. / заг., IV (3,45%), 1863/49, рос., правосл., серед., двор., землевл. (629 дес.), зем. начальник, голова повіт. зем. управи. – Центр.
263. Пірський от. Микола Васильович [ГДРИЭ, с.462; Б-2, с.267], Полтав. / заг., II (3,12%), 1857/50, укр., правосл., серед., духовний, священник, член міськ. думи від духовенства. – Прав.
264. Платон (Рождественський Порфирій Федорович), єпископ Чигиринський [ГДРИЭ, с.462-463; Б-2, с.122], Київ. / м. Київ, II (5, 91%), 1866/41, рос., правосл., вища, духовний, священник, архімандрит, єпископ, видавець церковного журналу. – Пом.-прав.

265. Погребняк Павло Сидорович [ГДРИЭ, с.464; Б-1, с.49], Волин. / заг., I (0,74%), 1865/41, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб, збирач податей. – Безп.(прав.).
266. Подольський от. Василь Ілліч [ГДРИЭ, с.464; Б-3, с.244], Поділ. / заг., III (27,56%), 1864/43, рос., правосл., серед. духовна, духовний, парафіяльний священик (85 дес. церк.). – Прав.
267. Познанський Микола Миколайович [ГДРИЭ, с.465-466; Б-2, с.373], Харків. / м. Харків, II (14,26%), 1868/39, рос., правосл., вища, двор., секретар окружного суду, присяжний повір.. – Безп.(лів.).
268. Полунін Василь Миколайович [ГДРИЭ, с.478; Б-4, с.259], Полтав. / земл., IV (26,68%), 1862/50, рос., правосл., вища, двор., викладач у гімназії, зем. начальник, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Окт. (1); земц.-окт. (2-5).
269. Понятовський Щенний Адамович [ГДРИЭ, с.481; Б-1, с.50], Волин. / заг., I (8,39%) 1857/51, поляк, римо-католич., вища, двор., землевл., присяжний повір.. – Автон.
270. Попов от. Володимир Іоаннович [ГДРИЭ, с.482; Б-4, с.381], Поділ. / заг., IV (10,83%), 1867/45, рос., правосл., серед., духовний, священик, настоятель церкви (69 дес.церковн.). – Нац.
271. Попов Митрофан Кузьмович [ГДРИЭ, с.483; Б-2, с.381], Харків. / заг., II (1,32%), 1852/55, рос., правосл., вища, особистий двор., зем. лікар, повіт. зем. гласний, домовласник. – Труд.
272. Потоцький граф Йосип Альфредович [ГДРИЭ, с.487; Б-1, с.51], Волин. / заг., I (1,15%), 1862/44, поляк., римо-католич., серед., двор., землевл. (крупний). – Автон.
273. Потоцький Олександр Олександрович [ГДРИЭ, с.486-487; Б-3, с.245], Поділ. / заг., III (37,75%), IV (-), 1864/43, рос., правосл., вища, двор., землевл. (350 дес.), мировий посередник, почес. мировий суддя, губ. і повіт. зем. гласний. - Пом.-прав. (III, 1-2); нац. (III, 3-5; IV).
274. Притула Семен Петрович [ГДРИЭ, с.499; Б-1, с.336], Тавр. / заг., I (1,31%), 1878/28, укр., правосл., нижча, селянин, служив на сільських громадських посадах. – Труд.
275. Приходько Пилип Йосипович [ГДРИЭ, с.499; Б-2, с.400], Чернігів. / робіт., II (2,4%), 1877/30, укр., правосл., нижча, міщанин., робітник, слюсар залізничних майстерень. – С.-д.
276. Прісецький Іван Миколайович [ГДРИЭ, с.499; Б-1, с.266], Полтав. / заг., I (2,74%), 1858/48, рос., правосл., вища, двор., землевл. (крупний), губ. і повіт. зем. гласний, зем. службовець. – К.-д., укр.
277. Пройда Артем Гордійович [ГДРИЭ, с.505; Б-2, с.104], Катеринослав. / заг., II (1,56%), 1873/34, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб, землевл. (120 дес.), вол. писар. – Труд.
278. Проценко Василь Миколайович [ГДРИЭ, с.507; Б-3, с.118], Київ. / 1-й міськ., III (39,47%), 1844/63, укр., правосл., вища, двор., домовласник (250 тис. руб.), лікар, Київський міськ. голова, почес. мировий суддя. – Пом.-прав. (1-2); нац. (3); нез.-нац. (4-5)
279. Пташевський Митрофан Максимович [ГДРИЭ, с.507; Б-3, с.394], Чернігів. / Додат. 1-й міськ., III (16,73%), 1862/45, укр., правосл., вища, [колезький радник], землевл. (10 дес.), домовласник (850 р.), остерський міськ. лікар. – Окт.
280. Рабинович Лазар Германович [ГДРИЭ, с.515; Б-2, с.105], Катеринослав. / заг., II (2,18%), 1866/41, єврей, іудейське, вища, [колезький радник], гірничий інженер, директор шахти. – К.-д.
281. Радаков Віктор Миколайович [ГДРИЭ, с.516; Б-1, с.104], Катеринослав. / заг., I (2,23%), 1864/42, рос., правосл., вища, двор., зем. гласний, почес. мировий суддя, голова повіт. зем. управи. – К.-д.
282. Ракович Андрій Андрійович [ГДРИЭ, с.517; Б-4, с.391], Чернігів. /додат., земл., III (-), IV (7,38%), 1869/38, рос., правосл., серед., двор., землевл. (3700) повіт. дворянський

- предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи, почес. мировий суддя. – Окт. (III, 5; IV, 1); земц.-окт.(IV, 2-5)
283. Рейн Георгій Єрмолайович [ГДРИЭ, с.520-521; Б-2, с.50], Волин. / заг., II (9, 51%), IV (1,28%), 1854/53, рос., правосл., вища, двор., землевл. (4197 дес.), домовласник, проф. (гінекологія і акушерство). – Окт. (II); примик.до прав.(IV).
284. Рено Михайло Олександрович [ГДРИЭ, с.521], Херсон. / м. Одеса, додат., 1-й міськ., на місце Бродського, III (4,29%), 1862/45, рос., правосл., серед., двор., землевл. (7299 дес.), повіт. дворянський предвод. дворянства. – Нац. група.
285. Рибальченко Павло Максимович [ГДРИЭ, с.539; Б-2, с.382], Харків. / заг., II (16,29%), 1879/28, рос., правосл., нижча, селянин, цеховий робітник. – С.-д.
286. Рибачок Андрій Фомич [ГДРИЭ, с.539; Б-1, с.255], Поділ. / заг., I (3, 77%) 1871/35, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб. – Труд.
287. Рижков Семен Мартинович [ГДРИЭ, с.539; Б-1, с.105], Катеринослав. / заг., I (10,99%), 1874/32, рос., правосл., серед., селянин, шкіпер, народний учитель, завідувач школи при руднику. – Труд.
288. Рогожа Петро Михайлович [ГДРИЭ, с.524; Б-2, с.255], Поділ. / заг., II (0,37%), 1872/35, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб (5 дес.). – Труд.; укр.
289. Родзянко Михайло Володимирович [ГДРИЭ, с.525-526; Б-3, с.99], Катеринослав. / земл., III (38,77%), IV (59,28%), 1859/48, рос., правосл., серед., двор., землевл. (9294 дес.) Власник лісопильного заводу і млина, повіт. дворянський предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний. – Окт. (III; IV, 1); земц.-окт.(IV, 2-5)
290. Родзянко Сергій Миколайович [ГДРИЭ, с.526; Б-4, с.100], Катеринослав. / заг., IV (14,06%), 1878/34, рос., правосл., серед., двор., землевл. (150 дес.), чиновник особливих доручень при петербурзькому губернаторі, зем. начальник, гласний повіт. земства, повіт. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Окт. (I); земц.-окт.(2-5)
291. Родіонов Павло Федорович [ГДРИЭ, с.526; Б-3, с.відс.інф.], Чернігів. / заг., III (4,65%), 1857/50, рос., правосл., вища, [статський радник], землевл. (13 дес.), домовласник, лікар. – Окт.
292. Розенбах Сергій Миколайович [ГДРИЭ, с.530; Б-4, с.392], Чернігів. / земл., IV (4,43%), 1861/51, рос., правосл., серед., двор., землевл. (1430 дес.), чиновник Міністерства імператорського двору, повіт. зем. гласний, повіт. дворянський предвод. дворянства. – Окт.
293. Рознатовський от. Костянтин Миколайович [ГДРИЭ, с.530; Б-3, відс.інф.], Київ. / 2-й міськ., III (10,95%), 1858/49, рос., правосл., вища духовна, духовний, священик, протоієрей, законовчитель у гімназії, представник духовенства у земстві. – Прав.
294. Романюк Олександр Іванович [ГДРИЭ, с.531; Б-1, с.254], Поділ. / заг., I (1,54%), 1875/31, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб. – Безп.
295. Рубісов Микола Костянтинович [ГДРИЭ, с.534; Б-2, с.401], Чернігів. / заг., II (0,74%), 1866/41, укр., правосл., вища, двор., лікар. – К.-д., укр.
296. Рудич от. Каленик Несторович [ГДРИЭ, с.534; Б-4, с.246], Поділ. / заг., IV (14,32%), 1875/37, рос., правосл., серед., духовний, священик, настоятель церкви, законовчитель, окружний місіонер, депутат від духовенства у повітових земських зборах (46 дес. церковн.). – Нац.
297. Савенко Анатолій Іванович [ГДРИЭ, с.544; Б-4, с.127], Київ. / заг., IV (31,56%), 1874/38, рос., правосл., вища, [колезький секретар], землевл. (10 дес.) і домовласник (оцінено в 3, 5 тис. руб. у Києві і у 100 руб. у Черкасах), журналіст. – Нац. (1-3); нац.-прогр. (4-5)
298. Савич Никанор Васильович [ГДРИЭ, с.544-545; Б-3, с.371], Харків. / заг., III (86,64%), IV (72,68%), 1869/38, рос., правосл., вища, двор., землевл. (676 дес.), губ. і повіт. зем. гласний. – Окт. (III; IV, 1); земц.-окт.(IV, 2-5)
299. Сайко Юхим Антонович [ГДРИЭ, с.546; Б-2, с.268], Полтав. / вол., II (5,30%), 1879/28, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (0,5 дес.), вол. писар. – Труд.; укр.

300. Самчук Василь Іванович [ГДРИЭ, с.548; Б-4, с.49], Волин. / вол., IV (11,41%), 1880/32, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб (5,5 дес. надільн.), губ. і повіт. зем. гласний. – Прав., незал. прав.
301. Саргані Еммануїл Костянтинович [ГДРИЭ, с.549; Б-2, с.390], Херсон. / заг., II(3,16%), III (3, 25%), 1860/47, рос., правосл., серед., двор., землевл. (800 дес.), зем. начальник, повіт. зем. гласний. – Прав.(II); нац. (III, 1).
302. Сахно Василь Григорович [ГДРИЭ, с.550; Б-2, с.133], Київ. / заг., II (1,07%), 1864/43, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (1,5 дес.), муляр. – С.-д.
303. Свєчін Олексій Олександрович [ГДРИЭ, с.551; Б-1, с.402], Чернігів. / заг., I (5,31%), 1865/41, рос., правосл., вища, двор., землевл., голова губ. зем. управи, почес. мировий суддя, учасник земських з'їздів. – К.-д.
304. Селінов Леонід Іванович [ГДРИЭ, с.553; Б-2, с.106], Катеринослав. / заг., II (2,31%), 1875/32, рос., правосл., вища, особистий двор., повіт. агроном. – К.-д.
305. Семенов Оверко Іванович [ГДРИЭ, с.554; Б-2, с.256], Поділ. / вол., II (2,47%), 1857/50, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (3, 5 дес.). – Труд.
306. Сендерко от. Макар Іванович [ГДРИЭ, с.554; Б-3, с.246], Поділ. / заг., III (24,12%), 1862/45, укр., правосл., духовна семінарія, духовний, парафіяльний священик (50 дес. церковн.). – Пом.-прав.(1); прогр. (2-5)
307. Сидоренко Степан Іванович [ГДРИЭ, с.557; Б-3, с.128], Київ. / заг., III (19,01%), 1858/49, укр., правосл., домаш. початкова, селянин, хлібороб (2 дес. надільн., 4 придб.), вол. старшина. – Окт.(1); прогр. (2); безп. (2-5)
308. Сипягін Олександр Григорович [ГДРИЭ, с.559; Б-1, с.337] Тавр. / заг., I (5,33%), 1875/31, рос., правосл., вища, [вчитель, готувався до звання проф.а], вчитель гімназії. – К.-д.
309. Скоропадський Георгій Васильович [ГДРИЭ, с.563; Б-3, с.395], Чернігів. / заг., III (53,22%), IV (32, 27%), 1873/34, укр., правосл., вища, двор., землевл. (600 дес.), податний інспектор, губ. і повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи, почес. мировий суддя. – Окт. (III, IV, 1); позапарт. (IV, 2-3); центр. (IV, 4-5).
310. Скрипник Євдоким Якович [ГДРИЭ, с.563; Б-1, с.393] Херсон. / заг., I (1,24%), 1873/33, рос., правосл., нижча, селянин, хлібороб. – Безп.
311. Смиченко Пилип Єлисейович [ГДРИЭ, с.555-556; Б-1, с.132], Київ. / вол., I (1,64%), 1872/34, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (3 дес. наділ). – Безп.
312. Снігир Прокіп Федотович [ГДРИЭ, с.556; Б-2, с.134], Київ. / заг., II (1,06%), 1878/29, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (8,5 дес.), помічник вол. писаря, вол. касир. – Труд.; укр.
313. Соловей Адам Андрійович [ГДРИЭ, с.569; Б-2, с.257], Поділ. / заг., II (1,00%), 1868/39, укр.[білорус?], римо-католич., домаш., селянин, хлібороб (3 дес.). – Труд.; укр.
314. Солуха Віктор Дмитрович [ГДРИЭ, с.570; Б-3, с.129], Київ. / заг., III (17,86%), 1870/37, рос., правосл., серед. духовна, духовний, парафіяльний священик (38 дес. церковн.). – Окт. (1); прогр.(2); безп. (3-5).
315. Способний Іван Васильович [ГДРИЭ, с.582; Б-1, с.97], Катеринослав. / від міста Катеринослава, I (5,60%), 1864/42, рос., правосл., вища, двор., міськ. суддя, заступник прокурора у окружному суді, присяжний повір.. – Помірк.(праве крило).
316. Станіславський от. Олексій Маркіянович [ГДРИЭ, с.582-583; Б-3, с.372], Харків. / заг., III (31,23%), IV (23,42%), 1953/54, рос., правосл., серед. духовна, духовний, священик, протоієрей, благочинний, законовчитель (33 дес. церковн.). – Прав.
317. Старицький Олександр Павлович [ГДРИЭ, с.583; Б-3, с.258], Полтав. / додат., на місце Малами, III (14,31%), 1841/66, рос., правосл., серед., двор., землевл. (1000 дес.), мировий суддя, зем. начальник, член губ. зем. управи, повіт. предвод. дворянства, повіт. зем. гласний. – Пом.-прав.(1-2); нац. (3-5).
318. Стенбок-Фермор Володимир Васильович [ГДРИЭ, с.588-589; Б-2, с.391], Херсон. / заг., II (5,19%), III (9,96%), 1866/41, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2241 дес.),

- агроном, повіт. дворянський предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний, депутат дворянства, голова губ. зем. управи. – Прав.(II); помірк.-прав. (III, 2); нац. (III, 3); нез.-нац. (III, 4-5).
319. Стенбок-Фермор Іван Васильович [ГДРИЭ, с.589; Б-3, с.97], Херсон. / заг., III (20,91%), 1859/48, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2523 дес.), чиновник з особливих доручень, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя, уповноважений дворянства, голова імператорського аероклубу у С.-Петербурзі. – Помірк.-прав. (1-2); нац. (3); нез.-нац. (4-5).
320. Сторчак Іван Іванович [ГДРИЭ, с.592; Б-3, с.385], Херсон. / вол., III (31,39%), 1862/45, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (4,5 дес. надільн.), столяр, від волостей. – К.-д. (1); безп. (2-5).
321. Стоянов от. Дмитро Георгійович [ГДРИЭ, с.592; Б-4, відс. інф.], Херсон. / додат., 2-й міськ., IV (9,30%), 1868/44, рос., правосл., серед., духовний, священик, настоятель церкви у Миколаєві. – Нац., помірк.-прав, безп.
322. Стрельцов Гнат Андрійович [ГДРИЭ, с.592-593; Б-1, с.383], Харків. / заг., I (1,81%), 1851/55, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (16 дес.), вол. старшина, голова вол. суду. – К.-д.
323. Струков Костянтин Модестович [ГДРИЭ, с.594-595; Б-4, с.373], Харків. / заг., IV (21,75%), 1885/ 27, рос., правосл., вища, двор., землевл. (520 дес.), повіт. дворянський предвод. дворянства. – Прав.
324. Сувчинський Корнелій Євтихійович, [ГДРИЭ, с.595-596; Б-3, с.130], Київ. / заг., III (37,03%), IV (19, 53%), 1856/51, рос., правосл., вища, двор., землевл. (46888 дес.), чиновник особливих доручень, губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя, діяч Об'єднаного дворянства. – Пом.-прав.(III, 1-2); нац.(III, 3); нез.-нац.(III, 4-5); нац.(IV, 1-3); нац.-прогр.(IV, 4-5)
325. Судієнко Євген Олександрович [ГДРИЭ, с.597; Б-4, с.394], Чернігів. / 2-й міськ., IV (18,5%), 1870/42, рос., правосл., вища, двор., землевл. (3200 дес.), володів заводом (вартість 54 тис. руб.), губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Центр.
326. Таран Семен Тимофійович, [ГДРИЭ, с.605; Б-1, с.133], Київ. / заг., I (1,75%), 1872/34, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб, був рахівником на залізниці. – Труд.
327. Тараненко Микола Степанович [ГДРИЭ, с.605; Б-3, с.100], Катеринослав. / вол., III (23,76%), 1868/39, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб (3 дес. надільн.), від волостей. – Окт.
328. Тарасенко Іван Васильович [ГДРИЭ, с.605; Б-1, с.403], Чернігів. / заг., I (1,56%), 1873/33, укр., правосл., нижча, селянин (козак), хлібороб, сільський староста, вол. писар, друкувався в українській пресі. – Труд.
329. Тесля Андрій Юхимович [ГДРИЭ, с.610; Б-1, с.267], Полтав. / заг., I (8,86%), 1880/26, укр., правосл., серед., селянин, викладач садівництва і помічник управляючого школою садівництва. – Труд.
330. Тивончук Михайло Павлович [ГДРИЭ, с.632; Б-4, с.50], Волин. / заг., IV (10,85%), 1875/35, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (4 дес.), збирач податків, розпорядник вол. банку, касир вол. правління, вол. старшина. – Прав., незалежн.прав.
331. Тищенко Іван Васильович [ГДРИЭ, с.614; Б-3, с.101], Катеринослав. / заг., III (21,69%), 1853/54, укр., одновірець, серед., купець, землевл. (3830 дес.), хлібороб і скотар, видавець газети. – Окт.
332. Трегубов от. Олександр Лаврентійович [ГДРИЭ, с.618; Б-3, с.131], Київ. / заг., III (36,56%), IV (48,86%), 1874/33, рос., правосл., серед. духовна, духовний, священик (42 дес. церковн.). – Окт.(III, 1-2); прав.-окт. (III, 3-5); нац.(IV).
333. Трофименко Павло Олександрович [ГДРИЭ, с.625; Б-2, с.402], Чернігів. / заг., II (0,39%), 1859/48, укр., правосл., вища, двор., землевл. (700 дес.), повіт. зем. гласний, голова повіт. зем. управи. – К.-д.

334. Туперко Степан Тимофійович [ГДРИЭ, с.631; Б-2, с.258], Поділ. / заг., II (0,36%), 1862/45, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (11,5 дес.). – Безп., труд.
335. Тютюнов Павло Никифорович [ГДРИЭ, с.633; Б-2, с.334], Тавр. / заг., II (1,07%), 1872/35, рос., правосл., домаш., селянин, хлібороб (мав наділ), письменоводитель. – Безп., труд.
336. Угнич Юхим Савович [ГДРИЭ, с.634; Б-4, с.260], Полтав. / вол. IV (12,49%), 1858/54, укр., правосл., домаш., селянин, домовласник (1200 р.) писар у присутствії, член повіт. зем. управи, касир, член вол. сходу. – Центр.
337. Удовицький Гаврило Гаврилович [ГДРИЭ, с.635; Б-3, с.259.], Полтав. / вол., III (20,51%), 1872/32, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (5 дес.). – Окт.(1); прогр.(2); безп. (3-5).
338. Фальц-Фейн Володимир Едуардович [ГДРИЭ, с.643; Б-3, с.328], Тавр. / заг., III (17,9%), 1877/30, німець, євангеліч.-лютеран., вища, спадк. почес. громадянин, землевл. (9890 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Окт.
339. Фатуровський Андрій Миколайович [ГДРИЭ, с.643; Б-2, с.392], Херсон. / заг., II (0,65%), 1842/65, рос., правосл., вища, двор., землевл. (50 дес.), повіт. предвод. дворянства, мировий суддя, губ. і повіт. зем. гласний. – Окт.
340. Федоров Георгій Георгійович [ГДРИЭ, с.644; Б-2, с.135], Київ. / заг., II (3,16%), 1878/29, рос., правосл., серед., [з родини чиновника], викладач ремесел. – С.-д.
341. Федченко Михайло Павлович [ГДРИЭ, с.645; Б-1, с.394], Херсон. / заг., I (3,14%), 1869/37, укр. правосл., нижча, селянин, хлібороб, вол. писар. – Дем. реф.
342. Філатов Федір Григорович [ГДРИЭ, с.646; Б-4, с.101], Катеринослав. / 1-й міськ., IV (13,23%), 1852/60, рос., правосл., нижча, почес. громадянин (з купців), торговець, міськ. гласний, міськ. голова. – Прогр.
343. Філоненко Михайло Федорович [ГДРИЭ, с.646; Б-1, с.134], Київ. / заг., I (0,91%), 1869/37, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (2,5 дес.), тесляр, дрібний підрядчик, помічник регента церковного хору. – К.-д. (автон.)
344. Філоненко Федір Дмитрович [ГДРИЭ, с.646-647; Б-4, с.247], Поділ. / заг., IV (19,34%), 1869/43, рос., правосл., серед., духовний, священник, законовчитель, духовний слідчий, благочинний (39 дес.церковн.). – Нац.(1); центр. (2-5)
345. Фірсов Георгій Андрійович [ГДРИЭ, с.647-648; Б-1, с.384], Харків. / заг., I (1,08%), 1850/56, рос., правосл., вища, двор., землевл. (8 тис. дес.), повіт. і губ. зем. гласний, голова повіт. зем. управи, губ. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Окт., (мирн. оновл.).
346. Фомичов Михайло Михайлович [ГДРИЭ, с.649; Б-2, с.335], Тавр. / заг., II (3,13%), 1882/25, рос., правосл., нижча, селянин, фабричний робітник. – С.-д.
347. Френкель Соломон Рувимович [ГДРИЭ, с.652; Б-1, с.135], Київ. / заг., I (2,04%), 1875/31, хрещ. єврей, правосл., вища, [стан не вказ.], лікар, ординатор єврейський лікарень у м. Умані. - К.-д.
348. Фурман Артем Григорович [ГДРИЭ, с.653; Б-1, с.52], Волин. / заг., I (0,69%), 1869/37, укр., правосл., середня, селянин, хлібороб, ветеринарний фельдшер. – Безп.
349. Ханенко Василь Олександрович [ГДРИЭ, с.654; Б-4, відс.інф.], Чернігів. / Додат., на місце С.Н.Розенбаха, IV (12,46%), 1878/34, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2480 дес.), губ. і повіт. зем. гласний, повіт. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Центр.
350. Хвіст Василь Васильович [ГДРИЭ, с.658; Б-2, с.403], Чернігів. / заг., II (1,57%), 1879/28, укр., правосл., нижча, селянин (козак), хлібороб (10 дес.), вол. старшина. – С.-р.
351. Хорват Олексій Миколайович [ГДРИЭ, с.661; Б-2, с.393], Херсон. / заг., II (2,12%), 1836/71, рос., правосл., вища, двор., землевл. (120 дес.), домовласник, міськ. гласний, проф.-фізіолог. – Окт.

352. Центнер Фома Францевич [ГДРИЭ, с.664; Б-2, с.394], Херсон. / заг., II (0,69%), 1864/43, німець, римо-католик, нижча, поселянин-колоніст, землевл. (615 дес.), управляючий маєтком. – Окт.
353. Циганов Гаврило Петрович [ГДРИЭ, с.669; Б-4, с.395], Чернігів. / вол., IV (11,71%), 1875/37, білорус, правосл., нижча, селянин, хлібороб (10 дес.), голова вол. суду, вол. старшина. – Прав.
354. Чеповенко Захар Якович [ГДРИЭ, с.673; Б-2, с.137], Київ. / заг., II (0,38%), 1863/44, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (3 дес.), вол. суддя, сільський касир. – Труд.; укр.
355. Червінський Григорій Євгенович [ГДРИЭ, с.673; Б-3, с.247], Поділ. / 1-2-й міськ., III (27,46%), 1853/54, укр., правосл., вища, двор., член губ. у селянських справах присутствія, почес. мировий суддя. – Пом.-прав.(1-2); нац. (3-5).
356. Червоненкіс Мейлах Рахмілевич [ГДРИЭ, с.673; Б-1, с.136], Київ. / заг., I (7,75%), 1876/30, єврей, [стан не вказ.], вища, міщанин, повіт. зем. лікар. – Труд.
357. Черненко Тимофій Глібович [ГДРИЭ, с.674; Б-2, с.269], Полтав. / заг., II (2,36%), 1867/40, рос., правосл., нижча, селянин (козак), хлібороб (29 дес. наділ. і приват. землі). – Окт., помірк.-прав.
358. Чигирик Євмен Карпович [ГДРИЭ, с.682; Б-2, с.136], Київ. / заг., II (0,96%), 1858/49, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб. – Труд.; укр.
359. Чижевський Павло Іванович [ГДРИЭ, с.682-683; Б-1, с.268], Полтав. / заг., I (8,64%), 1860/46, рос., правосл., вища, двор., військ. інженер, секретар повіт. зем. управи, губ. і повіт. зем. гласний, учасник земського руху, власник цегельного заводу. – К.-д., укр.(УДРП).
360. Чихачов Дмитро Миколайович [ГДРИЭ, с.684; Б-3, с.248], Поділ. / заг., III (65,24%), IV (30,30%), 1876/31, рос., правосл., вища, двор., землевл. (316 дес.), голова окружного суду, чиновник з особливих доручень при МВС, губ. гласний, повіт. предвод. дворянства. – Помірк.-прав (III, 1-2), нац. (III, 3-5); нац. (IV).
361. Чихачов Микола Миколайович [ГДРИЭ, с.684-685; Б-4, с.130], Київ. / заг., IV (11,16%), 1860/52, рос., правосл., вища, двор., землевл. (2700 дес.) повіт. предвод. дворянства, почес. мировий суддя. – Нац.(1-3); нац.-прогр. (4-5).
362. Шейдеман Євген Михайлович [ГДРИЭ, с.694; Б-3, с.260], Полтав. / земл., III (33,65%), 1846/61, рос., правосл., серед., двор., землевл. (1000 дес.), повіт. предвод. дворянства, губ. і повіт. зем. гласний. – Окт.(1-2); прав.-окт. (4-5)
363. Шемет Володимир Михайлович [ГДРИЭ, с.694-695; Б-1, с.269], Полтав. / заг., I (2,72%), 1873/33, укр., правосл., вища, двор., інструктор із садівництва, міськ. гласний, видавець і редактор газети. – Автон.
364. Шефтель Михайло Ісакович [ГДРИЭ, с.697; Б-1, с.106], Катеринослав. / заг., I (3,53%), 1858/48, єврей, іудейське, вища, [стан не вказ.], присяжний повір. судової палати, підприємець. – К.-д.
365. Шипітка Дементій Іванович [ГДРИЭ, с.695; Б-1, с.256], Поділ. / заг., I (2,88%), 1858/48, укр., правосл., домаш., селянин, [хлібороб], член вол. банку. – Труд.
366. Шкляревич Петро Данилович [ГДРИЭ, с.704; Б-2, с.270], Полтав. / заг., II (2,97%), 1842/65, рос., правосл., вища, двор., землевл. (506 дес.), військ. інженер, губ. і повіт. зем. гласний, голова губ. зем. управи, член повіт. зем. управи, власник винокурного заводу. – Окт., помірк.
367. Шольп Євген Густавович [ГДРИЭ, с.705; Б-1, с.137], Київ. / заг., I (15,69%), 1863/43, укр., правосл., вища, [стан не вказ., за осв. – двор.], артилерійський офіцер, військ. юрист, мировий суддя, член окружного суду. – К.-д., укр.
368. Шраг Ілля Людвігович [ГДРИЭ, с.706-707; Б-1, с.404], Чернігів. / заг., I (5,67%), 1847/59, укр., правосл., вища, двор., (з родини лікаря), присяжний повір., гласний міськ. думи, член міськ. управи, заступник міськ. голови, губ. і повіт. зем. гласний. – К.-д., автон., укр. (УДП, УДРП).

369. Шредер Петро Петрович [ГДРИЭ, с.707; Б-4, с.328], Тавр. / заг., IV (10,11%), 1866/46, німець, меноніт, серед., купець, землевл. (1530 дес.), купець 2-ї гільдії і сільський господар. – Примик. до прогр.
370. Штейгер Сергій Едуардович, барон [ГДРИЭ, с.707; Б-4, с.131], Київ. / заг., IV (11,96%), 1868/44, рос.(швейц.), реформат., середня, двор., землевл. (550 дес.), повіт. предвод. дворянства, голова повіт. зем. управи, почес. мировий суддя. – Нац.
371. Штейнгель Федір Рудольфович [ГДРИЭ, с.707-708; Б-1, с.122], Київ. / від міста Києва, I (5,53%), 1870/36, рос.(нім.), правосл., незакінч. вища, двор., землевл., власник фабрики кахлів, почес. мировий суддя, громад. діяч. – К.-д., укр.
372. Штефанюк Леонтій Юхимович [ГДРИЭ, с.708; Б-1, с.257], Поділ. / заг., I (2,16%), 1863/42, укр., правосл., нижча, селянин [хлібороб], вол. суддя, попечитель сільського банку. – Труд.
373. Шульгін Василь Віталійович [ГДРИЭ, с.709-710; Б-2, с.51], Волин. / заг., II (9,22%), III (39,43%), IV (18,2%), 1878/29, рос., правосл., вища, двор., землевл. (300 дес.), домовласник, власник двох парових млинів, повіт. зем. гласний, почес. мировий суддя. – Прав.(II; III, 1-3);нац. (III, 4-5; IV, 1-3); нац.-прогр. (IV, 4-5).
374. Шурканов Василь Єгорович [ГДРИЭ, с.711; Б-3, с.373], Харків. / робітн., III (19,6%), 1876/31, рос., правосл., нижча, селянин, робітник-металіст. – С.-д.
375. Щепкін Євген Миколайович [ГДРИЭ, с.712; Б-1, с.385], Херсон. / від міста Одеси, I (14,26%), 1860/46, рос., правосл., вища, двор., проф., член дорадчого комітету при міському голові м. Одеси. – К.-д.
376. Щербаха Сава Савович [ГДРИЭ, с.713; Б-2, с.336], Тавр. / вол., II (0,41), 1877/30, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (6 дес.). – Труд.
377. Юренєв Петро Петрович [ГДРИЭ, с.719-720; Б-2, с.404], Чернігів. / заг., II (2,16%), 1874/33, рос., правосл., вища, двор., залізничний інженер, управляючий дистанцією шляху. – К.-д.
378. Ющук Іван Созонович [ГДРИЭ, с.720; Б-2, с.52], Волин. / заг., II (1,59%), 1865/42, укр., правосл., домаш., селянин, хлібороб (11 дес. надільн.). – Безп. (прав.).
379. Яременко Петро Никифорович [ГДРИЭ, с.725; Б-1, с.258], Поділ. / заг., I (1,64%), 1857/49, рос., правосл., домаш., селянин, [хлібороб], сільський староста. – Безп.
380. Ярмолевич Полієвкт Антонович [ГДРИЭ, с.725; Б-4, с.52], Волин. / 2-й міськ., IV (15,17%), 1871/41, рос., правосл., серед., спадк. почес. громадянин, учитель ЦПШ, судовий пристав з'їзду мирових суддів. – Прав.
381. Яровий Тимофій Іванович [ГДРИЭ, с.725-726; Б-2, с.383], Харків. / заг., II (0,35%), 1857/50, укр., правосл., нижча, селянин, хлібороб (1, 5), голова вол. суду. – Труд.
382. Яснопольський Леонід Миколайович [ГДРИЭ, с.727; Б-1, с.270], Полтав. / заг., I (4,63%), 1873/33, укр., правосл., вища, двор., проф., губ. і повіт. гласний, співробітник газети. – К.-д.

* Джерела: Государственная дума Российской империи: 1906 – 1917: Энциклопедия. - М., 2008 (У тексті додатку – ГДРИЭ); Члены Государственной думы: (портреты и биографии): Первый созыв, 1906-1911 гг.: / Сост. М. М. Боиович. – М., 1906; Члены Государственной думы ...Второй созыв, 1907-1912 гг. – 2-е изд. – М., 1907; Члены Государственной думы ...Третий созыв, 1907-1912 гг. – 6-е изд. – М., 1913; Члены Государственной думы ...Четвертый созыв, 1912-1917 гг. – М., 1913 (у тексті додатку відповідно Б-1, Б-2, Б-3, Б-4).

Додаток Б

Б.1 Чисельний склад депутації від українських губерній Думи I-IV скликань за станами

Скликання	Дворяни і чиновники	У	Духовенство	Почесні громадяни і купці	У т. ч.			Селяни	У т. ч.			Міщани і ремісники	У	Інші категорії	У	Всього
		т. ч.			Особисті дворяни	Спадкові почесні громадяни	Особисті почесні громадяни		Купці	Козаки	Колоністи і поселенці		Робітники з селян		т. ч.	
<i>Всього у складі депутації</i>	162	13	35	10	5	2	2	152	9	4	14	6	5	17	10	382
У т.ч. у I Думі	37	1	1	-	-	-	-	55	3	1	8	1	-	8	4	102
У т.ч. у II Думі	31	4	4	1	1	-	-	59	6	2	2	4	4	3	2	102
У т.ч. у III Думі	63	7*	18	5	3	1	1	21	-	1	2	-	-	4	3	111
У т.ч. у IV Думі	69	7*	15	6	2	1	1	18	-	-	2	1	1	1	1	110

* Депутат 3-ї і 4-ї Думи від Катеринославської губернії Бергман був ще й особистим почесним громадянином.

** Категорія «робітники» була відсутня в становому поділі населення імперії, але з грудня 1905 р. вона присутня у виборчому законодавстві.

Б.2 Чисельний склад депутації від українських губерній Думи I скликання за станами і губерніями

Губернії	Дворяни і чиновники	У	Духовенство	Почесні громадяни і купці	У т. ч.			Селяни	У т. ч.			Міщани і ремісники	У	Інші категорії	У	Всього	
		т. ч.			Особисті дворяни	Спадкові почесні громадяни	Особисті почесні громадяни		Купці	Козаки	Колоністи і поселенці		Робітники з селян		т. ч.		т. ч.
Волин.	5	-	1	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Катеринослав.	4	-	-	-	-	-	-	5	-	-	2	-	-	1	1	-	10
Київ.	4	-	-	-	-	-	-	8	-	-	2	1	-	3	2	-	16
Поділ.	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-	1	-	-	13
Полтав.	5	-	-	-	-	-	-	6	1	-	1	-	-	1	-	-	12
Тавр.	3	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	1	-	6
Харків.	7	-	-	-	-	-	-	4	-	-	1	-	-	-	-	-	11
Херсон.	5	-	-	-	-	-	-	6	-	1	1	-	-	-	-	-	11
Чернігів.	4	-	-	-	-	-	-	5	2	-	1	-	-	1	-	-	10
Всього по I Думі	37	1	1	-	-	-	-	55	3	1	8	1	-	8	4	-	102

Б.3 Чисельний склад депутації від українських губерній Думи II скликання за станами і губерніями

Губернії	Дворяни і чиновники	У	Духовенство	Почесні громадяни і купці	У т. ч.			Селяни	У т. ч.			Міщани і ремісники	У	Інші категорії	У	Всього	
		т. ч.			Особисті дворяни	Спадкові почесні громадяни	Особисті почесні громадяни		Купці	Козаки	Колоністи і поселенці		Робітники з селян		т. ч.		Робітники з міщан
Волин.	3	-	1	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Катеринослав.	2	2	-	-	-	-	-	4	-	-	-	2	2	2	1	-	10
Київ.	1	-	1	-	-	-	-	12	-	-	-	1	1	1	1	-	16
Поділ.	1	-	1	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Полтав.	6	-	1	-	-	-	-	5	4	-	-	-	-	-	-	-	12
Тавр.	2	-	-	-	-	-	-	4	-	1	1	-	-	-	-	-	6
Харків.	4	1	-	-	-	-	-	7	-	-	1	-	-	-	-	-	11
Херсон.	7	1	-	1	1	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	11
Чернігів.	5	-	-	-	-	-	-	4	2	-	-	1	1	-	-	-	10
Всього по II Думі	31	4	4	1	1	-	-	59	6	2	2	4	4	3	2	-	102

Б.4 Чисельний склад депутації від українських губерній Думи III скликання за станами і губерніями

Губернії	Дворяни і чиновники	У	Духовенство	Почесні громадяни і купці	У т. ч.			Селяни	У т. ч.			Міщани і ремісники	У	Інші категорії	У	Всього
		т. ч.			Особисті дворяни	Спадкові почесні громадяни	Особисті почесні громадяни		Купці	Козаки	Колоністи і поселенці		Робітники з селян		т. ч.	
Волин.	3	-	4	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	1	1	13
Катеринослав.	5	1	2	1	-	-	1	2	-	-	1	-	-	-	-	10
Київ.	7	1	6	1	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	16
Поділ.	6	-	3	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	13
Полтав.	12	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	14
Тавр.	3	1	-	1	1	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	6
Харків.	8	-	1	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	11
Херсон.	11	3	1	2	2	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	16
Чернігів.	8	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	2	12
Всього по III Думі	63	7	18	5	3	1	1	21	-	1	2	-	-	4	3	111

